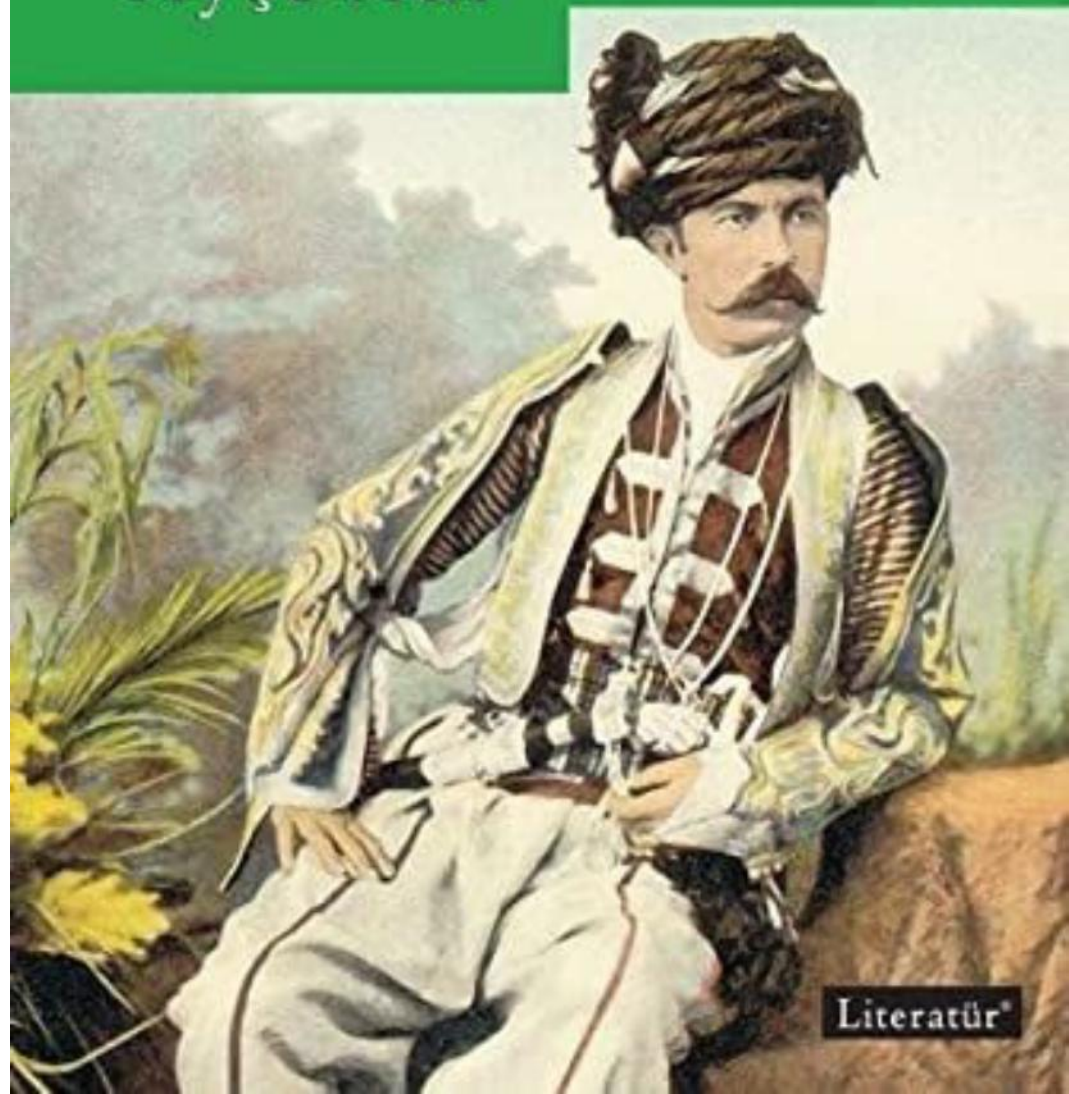

Kürtlerin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

Literatür®

Kürtlerin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

Öğretmen anne-babanın çocuğu olarak 1956'da Artvin'de doğdu. Çocukluk ve gençliği Urfa, Nazilli, Edirne'de geçti, halen İstanbul'da yaşıyor. Memurluk, işçilik, araştırmacılık yaptı. 1986-1992 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Uluslararası İlişkiler/Siyaset Bilimi bölümlerinde çift ana dal eğitimi aldı. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde "Avrupa Birliği'nin Tarihle Barışma Politikaları ve Ermeni Meselesi" üzerine yüksek lisans tezini verdi. Aynı enstitüdeki doktora çalışmasını yarıda bıraktı. Mart 2007-Ağustos 2012 arasında AGOS'un, Kasım 2007-Mayıs 2012 arasında *Taraf* gazetesinin, Ağustos 2012-Nisan 2016 arasında *Radikal* gazetesinin tarih sayfalarını hazırladı. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde (Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, İstanbul, 1994) madde yazarlığı yaptı. Çeşitli dergi ve kitaplara katkıda bulundu. Yazılarını *Öteki Tarih I, II, III* ve *Çok Partili Dönem'in Öteki Tarihi I ve II* (Profil Yayıncılık, İstanbul, 2011-2015) adı altında topladı. Yazar, farklı mecralarda yazdığı yazıları yenileriyle harmanlayarak *Türklerin Öteki Tarihi* ve *Gayri Müslimlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2016) adlı kitaplarında bir araya getirdi.

Kürtlerin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

LİTERATÜR YAYINLARI: 776
Ayşe Hür Kitaplığı: 03

KÜRTLERİN ÖTEKİ TARİHİ
Ayşe Hür

Birinci Basım, Mart 2017

Baskı ve Cilt:
Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. Baha İşmerkezi
A Blok No: 3/1 Kat: 2 Avcılar - İstanbul
Sertifika No: 12027
Tel: (0212) 412 17 77

ISBN: 978-975-04-0753-6

© Copyright 2017, Literatür: Yayıncılık
Bu kitabın yayın hakları Literatür: Yayıncılık, Dağıtım,
Pazarlama San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir.
Kitabın tamamı veya bir bölümü hiçbir biçimde çoğaltılamaz,
fotokopi çekilemez, dağıtılamaz, yeniden elde edilmek üzere saklanamaz.

Sertifika No: 10843

LİTERATÜR®
Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
İstiklal Caddesi, İpek Sokak, No: 10 Kat: 2
Beyoğlu 34433 İstanbul
T 0(212) 292 4120
F 0(212) 245 5987
E literatur@literatur.com.tr
www.literatur.com.tr

İçindekiler

Giriş	1
Kürt Kimdir?	7
Kürdistan Neresidir?	21
Baba İlyas - Baba İshak İsyanı	27
İdris-i Bitlisi: "Mevlana" mı, "İblis" mi?	39
19. Yüzyılda Kürt - Ermeni İlişkileri	53
II. Abdülhamid'in Hamidiye Alayları	61
Kürt Milliyetçiliğinin Doğuşu	73
İttihat ve Terakki'nin Kürt Politikaları	87
1915'te Kürtlerin Rolü Neydi?	97
1916 Sykes - Picot, 1919 Paris Konferansı ve Kürtler	115
Milli Mücadele Yıllarında Kürtler	123
1920 Sevr Sürecinde Kürtler	133
Sykes - Picot ve Sevr Sürecinde Ortadoğu Kürtleri	141
1921 Koçgiri İsyanı	155
Mustafa Kemal Kürtlere Özerklik Sözü Verdi mi?	163
1925 Şeyh Said İsyanı	175
Lozan'dan Bugüne Musul Sorunu	187
Sene 1930: Ağrı Dağı'nda Bir Kürt Cumhuriyeti	199

Resmî Tarihin "Sözde" Kürt "Ayaklanmaları"	213
1934 İskân Kanunu ve Kürtler	229
Dersim Neresidir, Dersimli Kimdir?	239
1930'larda Kemalistler İçin Dersimli Kimdir?	251
Dersim Hakkında "Kuyruklu" Yalanlar	263
1937 - 1938 Dersim Harekâtları / Katliamları	271
Seyid Rıza'nın TBMM ve Milletler Cemiyeti'ne Mektupları	281
Seyid Rıza İdamdan Önce Atatürk'le Görüştü mü?	293
Dersim'de Atatürk mü, İnönü mü, Bayar mı Sorumlu?	301
Avar, Ne Olur Kızımı Götürme!...	309
Canip Yıldırım ve Necip Fazıl'dan 1937 Karaköprü Faciası	321
Mustafa Muğlalı ve 33 Kurşun Olayı	329
Kımlı Olayı, 49'lar Davası, Sivas Kampı	339
Kızıl Kürdistan Uyezdi ve Mahabad Cumhuriyeti	353
İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Ortadoğu Kürtleri	361
ABD Dış Politikası ve "Kürtlerin Trajedisi"	375
Kürt Nüfusu, Tahminler, Gerçekler	383
TİP, DDKO ve Kürtler	391
Kürt Meselesi'nde PKK Hareketinin İşlevi Neydi?	399
Hamidiye Alayları'nın Yeniden Doğuşu: Koruculuk	411
Şark Islahat Planından Günümüze Kürtçe Yasakları	419
Alevistan, Zazaistan Tartışmaları	433
JİTEM ve Kürtler	439

Yakın Tarihimizden Katliamlar ve İtirafılar	455
“Şehitler” ve “Etkisiz Hale Getirilenler”	465
Söylence, Bayram ve “Serhıldan” Olarak Newroz	473
Dizin	489

Giriş

Kürt milliyetçiliği, Türk milliyetçiliği gibi 1880'lerde filizlenmeye başladı. Başlangıçta her iki etnik grubun da kendi ulus-devletini kurma gibi bir hedefi yoktu. Hedef, II. Abdülhamid'in istibdat rejimini yıkmaktı. Bu amaçla her iki kesim de 1889'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde (İTC) birleştiler. İki taraf birbirine öyle yakındı ki, İTC 1913'ten itibaren Türk milliyetçiliğine evrilirken bile Kürt kökenli aydınların ezici kısmı hareketin içinde kaldılar. Türkçülük akımının güçlü bir damar halinde ortaya çıktığı 1918'de kurulan Kürdistan Teâli Cemiyeti'nde toplanan Kürtler ise kültürel kimliğin ötesine geçmişlerdi ama ortak bir siyasi tavır geliştirememişlerdi.

Milli Mücadele döneminde Kürtlerin siyasi bölünmüşlüğü devam etti. Bazı Kürtler Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulmasından endişe ettikleri için Kemalist güçlerle işbirliği yapmayı seçtiler. Böylece 1919'da toplanan Erzurum ve Sivas Kongrelerine ve 1920'de açılan (T)BMM'ye Kürt kökenli pek çok kişi delege ve milletvekili olarak katılmayı kabul etti. Bu katılım, ileriki yıllarda resmî tarihçiler tarafından "Kürtler kendi kaderlerini tayin hakkını, Türklerle birlik olma yolunda kullandılar" propagandasına malzeme yapıldı.

Kongrelere veya Meclis'e katılmayan unsurlar ise Kemalist grupla açıkça çatışmaktan kaçınarak, gizlice özerklik veya bağımsızlık hedeflerini gerçekleştirmeye çalıştılar ve bu bağlamda Büyük Devletler'le temas içinde oldular. Ancak bu kesimler, bütüncül bir proje ortaya koyamadılar.

1920-1921 arasında Milli Aşireti, Bahtiyar (Cemil Çeto) Aşireti veya Koçgiri Federasyonu gibi Kemalist Türk milliyetçilerine açıkça meydan okuyanlar da vardı ama bu isyanların hem siyasi talepleri net değildi hem de yerel kalmışlardı. Dolayısıyla kolayca bastırıldılar.

1919-1924 arasında Kemalistler Kürtlere kimi açık kimi zımni olmak üzere defalarca özerklik sözü verdiler ancak hem bu vaatler sadece o zor günlerde Kürtleri Kemalist hareketin ajan-dasına bağlı tutmak, düşmana (İtilaf Devletleri ve Ermenilere) karşı Kemalistlerle işbirliği yapmalarını sağlamak için yapılmış sahte vaatlerdi hem de bu vaatlerin arkasını takip edecek örgüt-lü bir Kürt siyasal hareketi yoktu.

1925'teki Şeyh Sait İsyanı hem Cumhuriyet tarihine hem de Türk-Kürt ilişkilerine damgasını vurdu. Ancak Türk Genelkur-mayı'nın belgelerinde "16 Kürt İsyanı" olarak tanımlanan ve "asimilasyon", "harekât", "tedip", "tenkil", "sürgün" ve "imha" gibi zorba yöntemlerle çözülmeye (!) çalışılan direnişlerin bir kısmı hiç yaşanmamıştı, bir kısmında ise bağımsız Kürt dev-letini öngören bir program, söylem ve önderlik yoktu. Sonuç olarak 1921-1938 arasında; kimi feodal, kimi kültürel, kimi dini kimi siyasi taleplerle defalarca Türk devletiyle karşı karşıya gelen Kürt toplumu; Alevi-Sünni, Alevi-Alevi, Sünni-Sünni ça-tışmaları ile aşiretler, bölgeler, aileler arasındaki çatışmalar yü-zünden bölünmüş olduğu için ve bunun doğal sonucu olarak da toplumsal, ekonomik ve siyasi örgütlenme açısından yetersiz olduğu için kendisinden çok daha örgütlü olan merkezi devlet karşısında başarısızlığa uğradı. Dahası, 1938'de Dersim'de oldu-ğu gibi, adeta bir soykırma uğradı.

En basit talepleri bile baskı, zulüm, yıldırma, silah, bom-ba, hatta zehirli gaz gibi sert yöntemlerle karşılanan Kürtler, 1946'da "Çok Partili" yaşama geçildiğinde sindirilmiş durum-daydılar. Bu tarihlerden itibaren Türkiye'nin modernleşmesi-yle uyumlu olarak çeşitli kesimlerden Kürt çocukları üniversite eğitimi için büyük şehirlere gelmeye başladılar. Bu kesimlerin çıkardığı bazı yayın organları aracılığıyla Kürt tarihi, uygarlı-ğı ve edebiyatı dünyaya, komşu halklara ve Kürtlerin daha çok kentli kitlelerine ulaştırıldı. Kahire ve Erivan'dan yapılan Kürtçe yayınların da katkısıyla "etnik kimlik bilinci" artık bir avuç Kürt milliyetçisinin özel alanı olmaktan çıkmaya başladı.

Dünyada devrimci dalganın yükseldiği yıllarda, solcu Kürt aydınları siyasi taleplerini 1961'de kurulan Türkiye İşçi Parti-si (TİP) içinde dile getirmeye başladılar. Muhafazakâr Kürt ay-

dınları ise Irak'taki Barzani hareketine eklenerek Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi'nde (TKDP) örgütlendiler. Bazı Kürt gençleri TİP'i pasif bularak 1969'da Doğu Devrimci Kültür Ocakları (DDKO) ile Dev-Genç ve Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) gibi Marksist örgütlerde toplandılar. Bu örgütlerde sol söylemlerle Kürt milliyetçisi söylemler el ele gitti ancak hiçbir zaman ayrılıkçı bir dil kullanılmadı.

Ancak bu oluşumlara, sadece alt ve orta sınıfların eğitilmiş çocukları değil, aynı zamanda Kürt feodallerinin, ağalarının, Cumhuriyet döneminin sürgünlerinin çocukları da katılınca rejimin muhafızlarında alarm zilleri çalmaya başladı. 12 Mart 1971'de âdet olduğu üzere, ordunun siyasete müdahalesi gerçekleştiğinde TKD illegal olduğu için sadece üyelerinin yargılanması ile cezalandırıldı ama TİP Kürt meselesini gündeme taşıdığı için kapatıldı, yöneticileri 15 yıla kadar çıkan hapis cezalarına çarptırıldılar. Bir kez daha anlaşılmıştı ki devletin en mutedil biçimde de olsa "Kürt Meselesi"nin dile getirilmesine tahammülü yoktu!

1973'te iktidara gelen CHP lideri Bülent Ecevit seçim kampanyasında "Doğu'nun sorunlarını çözme" sözü vermişti ama bir süre sonra bundan vazgeçti. Hem legal siyasi partilerden hem "Türk solu"ndan umudunu kesen Kürtler, 1974'te İran Kürdistan Demokrat Partisi'nin ve Barzani'nin Irak'taki ayrıcalıklı konumunu kaybetmesi üzerine sol ile milliyetçiliğin karışımı radikal bir söyleme kaydılar. Bu radikal gruplardan biri PKK idi. 12 Eylül 1980 darbesinin "Diyarbakır hapishanesi" kod adıyla belleklere kazınan gaddar politikaları PKK söylemine ve örgütlenmesine can suyu oldu.

PKK ile devlet arasında ilan edilmemiş bir iç savaşın sürdüğü 1984-1999 arasının bilançosu ağırdı: Avrupa'nın en büyük, dünyanın altıncı büyük ordusuna sahip olan Türkiye, 15 bin civarındaki PKK üyesini etkisiz hale getirmek için 300 bin askerini ve 67 bin korucuyu seferber etmişti. 14 ilde 1987-2002 arasında olağanüstü hal ve sıkıyönetim ilan edilmiş, bunlar tam 57 kez uzatılmıştı. 24 kez sınır ötesi operasyon yapılmış, (hepsi yaklaşık rakamlar olmak üzere) 5.500'ü güvenlik gücü, 5.300'ü sivil halktan, 24 bini PKK üyesi ya da sempatanı olmak üzere-

re 35 bin kişi öldürülmüş, 2.600 köyde yaşayan 1 milyon 200 bin kişi yerinden edilmiş, binlerce kişi “faili belli” cinayete kurban gitmiş, bölgenin ormanları, meraları güvenlik adına imha edilmişti. Hayvancılık, tarım, sanayi ve turizm can çekişirken, uyuşturucu kaçakçılığı patlama yapmıştı. Ama en kötüsü Türk ve Kürt halkları birbirine karşı bilenmişti. Üstelik bu korkunç sonuca varmak için 400 milyar dolardan fazla para harcanmıştı!

1999’da hâlâ arka planı bilinmeyen bir operasyonla Kenya’da teslim alınan PKK lideri Öcalan’ın müebbet hapse mahkûm edilmesinden sonra tipik bir “galip kibri” ile davranan Türk tarafı, Öcalan’ın çağrısıyla Türkiye’ye gelen PKK militanlarını hapse attı, Kürtlerin hiçbir kültürel talebine kulak asmadı, Kürtlerin kurduğu tüm siyasi partileri şu veya bu bahane ile kapattı, yüzde 10’luk seçim barajı gibi engellerle legal siyasi hareketin gelişmesini engelledi. Devletin bu katı politikaları sonucu, Türkiye’ye getirilişi sırasındaki ve mahkemedeki tavrı yüzünden Kürt toplumu nezdinde çok prestij kaybetmiş olması gereken Abdullah Öcalan kısa sürede imajını tazeledi ve 2004’ten itibaren PKK Kürt toplumunun en dinamik temsilcisi olarak yeniden sahneye çıktı. O tarihten 2009 yılına kadar muhafazakârından solcusuna, Şafii’sinden Kızılbâş’ına, yerlisinden diasporasına uzanan geniş bir yelpazeden zımnî ya da açık destek alarak şiddete dayalı siyasasını devam ettirdi.

2009’da başlayan “Kürt Açılımı” ya da Kürt kelimesini ağızlarına almak istemeyenlerin tercihiyle “Çözüm Süreci”, işte hem PKK hem de devletin şiddete son vererek “Kürt Meselesi”ni barışçıl yöntemlerle sona erdirmeye niyetinin kod adıydı. Süreç içinde, AKP iktidarı ve devletin bazı unsurları 90 yıllık Kürt alerjisini aşmaya çalışırken, HDP-PKK çizgisi “Türkiyelileşme” başlığı altında değerlendirilebilecek pek çok adım attı. 90 yıllık kanlı parantezin kapatılarak Türkiye’nin ve bölgenin güzel bir geleceğe yürütmeye başlayacağı umudu çok kişiyi heyecanlandırdı. Ancak 2015 yazından beri adeta bir iç savaşın içine doğru adım adım gidiyoruz. Bunda her iki tarafın da “şahin” kanatlarının kabahati olduğu ortada. Bugün vardığımız nokta çok umut kırıcı ancak “kan kussak bile kızılılık şerbeti içtik” deyip barışı talep etmekten, barış sürecine destek vermekten, barışı inşa etmekten

başka çaremiz yok. Aksi takdirde hem Türkiye'yi hem de bölgeyi çok kötü bir gelecek bekliyor.

Bu kitapta başta *Radikal* gazetesi olmak üzere çeşitli mecralarda yayımlanan tarih yazıları var. Bazı yazıları kısalttım, bazılarını geliştirdim, bazı yazılarımı konularına göre birleştirdim. Bazı yazıları da bu kitap için kaleme aldım. Yazılar başlangıçta bir kitap oluşturmak için kaleme alınmadıkları için çok eksik parça var. Örneğin "Kürdistan iç sömürge midir?" sorusuna cevap verebilmek isterdim ancak bu konunun ciltler dolusu kitapla bile anlatılmayacak kadar karmaşık ve derin olduğunu kabul etmek zorunda kaldım. Ayrıca tarihsel mesafeyi korumak için son yıllarda yaşanan gelişmelere (örneğin Rojava deneyimi veya "hendek siyaseti") kısaca değinmekle yetindim. Yine de kitaptaki yazıların Türkiye ve Ortadoğu coğrafyası bağlamında bu soruya cevap arayanlara "Kürt Meselesi"nin tarihsel arka planı hakkında genel bir bilgi verebileceğini, eksik parçaları kendi araştırmalarınızla tamamlayabileceğinizi umuyorum.

14 Aralık 2016
İstanbul

KÜRT KİMDİR?

Güney Sibiryâ'daki Yukarı Yenisey Vadisi'nde 19. yüzyılda bulunan, uzmanlarca 7-10. yüzyıl arasına tarihlenen ve Göktürklerle mi yoksa Kırgızlara mı ait olduğu henüz anlaşılamayan Yenisey Yazıtları'nın en büyüğü olan Elegeş Yazıtı'nın bir satırını, Türkçü dilbilimci Hüseyin Namık Orkun 1936'da şöyle okumuştur: "Kürt elinin hanı Alp Urungu altunlu okluğumu bağladım belde..." Aynı yıl Dersim Valisi Abdullah Alpdoğan Paşa'nın ağzından "Kürtler özünde dağ Türkleridir" saptaması duyuldu. Alpdoğan bununla da kalmamış şu sözleri de sarf etmişti: "İstanbul'dan Viyana'ya gittik ve muhtelif ırkları çiğnedik. (...) Eğer o zaman bu ırka sen Türk olacaksın dense idi bu hal olmazdı."

Kürt sözcüğünün Türkçede "çiğ" ve "kar yığını" anlamlarına geldiğini de ileri süren Orkun'un okuması zamanla ideolojik bir cephaneye dönüştü ve resmî tarihçiler tarafından "Kürtler bir Türk boyudur" önermesinin kanıtı oldu. Halbuki, 1995 yılında, Türkolog Talat Tekin aynı satırları şöyle okumuştur: "Ben; Körtle Han Alp Urungu! Sekiz dokuzdu ki yaşıım, Altınlı okluğumu belime bağladım..." Diğer kelimeleri bir yana bırakırsak, Orkun'a göre "Kürt" olan sözcük Tekin'e göre "Körtle" idi ve hem Göktürkçede hem de Uygurcada "güzel" anlamına geliyordu. Ama kimse bu okumaya kulak asmadı. Çünkü resmî tezle ters düşüyordu.

Peki, Orkun bunu kasıtlı mı yapmıştı? Muhtemelen kasıtlı değildi ama bir önyargının ürünüydü bu hatalı okuma. Ünlü Macar Türkologu Gyula Németh'in yanında yetişen Orkun, Németh'in bir çalışmasında Macarlara karışan "Kürt" adlı bir oymaktan bahsedildiğini görmüştü. Elegeş'te, Göktürk alfabesinin sesli harf fakirliği yüzünden bir kelimeyi okumakta zorlanınca işin kolayına kaçmış ve bu kelimenin karşılığı olarak hocasından

duyduğu “Kürt” lafını yapıştırmıştı. Bu yanlış okuma, 1980’lerin sonlarında PKK hareketine karşı yürütülen propaganda savaşının bir parçası olarak devletin cin fikirli strateji uzmanları tarafından, özel olarak dolaşıma sokulmuştu!

Kürtlerin kökeni

Konuya önyargılarla yaklaşmayanlar açısından da “Kürtler kimdir?” sorusuna cevap vermenin zor olduğunu kabul etmek lazım. Üstelik modern öncesi dönemlere ait yazılı ve fiziki (arkeolojik, etnografik vb.) malzemenin çok az olduğunu bilince...

Örneğin 10. yüzyılda yazmış Arap coğrafyacılarından Mesudi, *Muruc ez-Zehab* adlı eserinde Kürtlerin kökenleri üzerine ihtilafli birçok rivayet aktarır ve bunlardan birçoğu Kürtlerin Arap soyundan olduğu üzerinde durmaktadır.

İran’da Şah Tahmasp’ın sarayında büyüyen ve Tahmasp tarafından “Kürtlerin Emiri” unvanı verilen Şeref Han Bitlisi (ya da Şeref Han) 1597 yılında tamamladığı ve kendi deyişle “Kürdistan’ın genel hayatında aktif rol oynayan Kürt ailelerinin güzel anılarının perde altında gizli ve saklı kalmamasını sağlamak” amacıyla kaleme aldığı *Şerefname* adlı eserinde Kürtleri, Firdevsi’nin *Şehname* adlı manzum eserinde hikâyesi anlatılan,* beyinlerinin almıp Dahhak adlı kötücül hükümdarın iki omzu üzerinde meydana gelen kansere benzer bir çıbana sürülmesi için öldürülmekten, boğazlanmaktan, başları kesilmekten kaçarak dağlara sığınan ve uzaklara dağılan insanların soyuna bağlar. Yazar bir başka rivayete bağlı olarak da Kürt adının, bu topluluğun cesaret ve savaşçılığını anlattığını ileri sürer.

Bugün yaygın biçimde, etnik bir grup olarak Kürtlerin Hint-Avrupa ailesinden geldiği kabul edilse de ilk ataları konusunda tarihçiler arasında farklı görüşler var. Örneğin Rus şarkiyatçı Vladimir Minorsky, Kürtlerin İrani kavimlerden sayılmasını ırki olmaktan ziyade dil ve tarih ilişkisine dayandırır. Yazar

* Firdevsi’nin *Şehname*’sini Newroz’la ilgili bölümde uzunca anlatacağım için burada kısa geçiyorum.

bununla beraber, Kürtlerin günümüzde yaygın olarak yaşadıkları bölgeye yerleşmelerinden evvel, burada isimleri kendilerinininkine benzeyen ama kökeni farklı başka kavimlerin (örneğin Karduların) yaşadığını ve bunların sonradan İran kökenli Kürtler ile karşılaşmış olduğunu ileri sürer. Minorsky, MÖ 401 yılında Van civarından geçen Yunan yazarı Ksenophon'un *Anabasis* (On Binlerin Dönüşü) adlı eserine atıfla "Botan Irmağı'nın doğusunda yer alan Karduhlar ve ülkeleri Korduene"den bahseder ve Aramilerin bu bölgeye Beş-Kardu, Ceziret İbn Ömer kasabasına da Kardu Gazartası (Ceziresi) dediğini, Ermenilerin Korduh, Arapların da Bakarda isimlerini kullanmaları bilgilerine dayanarak bu bölgede yerleşik bulunan Karduhların günümüzdeki Kürtlerin ataları olabileceğini iddia eder. Yazar Ksenophon zamanında Dicle'nin doğusunda ana kütleden ayrı kalmış İrani bir kabileye tesadüf edilmesinin, olmayacak birşey değilse de, Karduhların milli özellikleri hakkında bir hüküm verebilmek için sadece isimlerin kanıt olarak gösterilebileceğini belirtir. Görüldüğü gibi Minorsky'nin dayanakları çok güçlü değildir.

Rus şarkiyatçı M.S. Lazarev ise Kürtleri yalnız Batı Asya'da değil, tüm dünyada çok eski zamanlardan günümüze kadar etnik çehresini korumuş ender halklardan biri olarak görür. Lazarev'e göre Kürtlere ve onların atalarına ilişkin ilk bilgiler 2.500 yıl geriye gitmektedir. Bir etnisite olarak Kürt halkının ortaya çıkışınıysa 1.500 yıl öncesine götüren Lazarev'e göre Kürt halkının başlangıçtaki oluşumu ile bu oluşumu izleyen uluslaşma süreci, bugün "Kürdistan" denilen coğrafyada cereyan eder. Bu yüzden Lazarev'e göre Kürtler Ortadoğu'nun otokton (yerli) uluslarından biridir. Lazarev'in "2.500 yıllık Kürt tarih tezi"nin benim açımdan ikna edici olmadığını söylemeliyim. Çünkü o yüzyıllarda sürekli göçler yüzünden kavimler birbirine karışıyor, birbirinin dilini, geleneklerini alıyor, kısacası melezleşiyordu. Bizi ilgilendiren coğrafyadan birkaç örnek vermek gerekirse, 8. yüzyıldan beri Kafkaslarda bulunan Araplar ve bazı kaynaklara göre Sümerlerden beri var olan Kürt aşiretleri zaman içinde İran/Pers/Fars kültürünü benimsemişlerdi. Hazar kıyılarındaki Deylam bölgesinde bazı kaynaklara göre Arap, bazılarına göre Türk kökenli Şirvanşah Aşireti 11. yüzyılın başında Manuçir

gibi İran isimlerini almaya başlamıştı. Ravvadiler gibi Arap kabileleri kendilerini Kürt olarak kabul ediyorlar, Mamlan ve Ahmadil gibi Kürt isimleri alıyorlardı. Yine bugün önemli bir Kürt aşireti olan Şeddadiler arasında Ashot gibi Ermeni ismi taşıyanlar vardı. Ancak Şeddadilerden Ebu'l-Esver, kız kardeşiyle evli olduğu David adlı Ermeni beyinin topraklarını işgal etmekten geri durmuyordu. Alp Arslan'ın ordusundaki Irakiyye denilen Şii Türkmenler, Kafkasya'ya 1029'da gelmişlerdi ve zamanla bazıları Ermenileşmiş, bazıları Kürtleşmişti.

Malazgirt'te Kürtler var mıydı?

Bugün bazı Kürt kaynakları 24-26 Ağustos 1071 tarihlerinde Manzikert'te (bugün Muş'a bağlı Malazgirt) Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in ordusuyla savaşan Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın ordusunda Kürtlerin önemli bir sayıya ulaştığını, hatta Alp Arslan'ın Kürtler olmasa savaşı kazanamayacağını, dolayısıyla "Anadolu'nun kapısının Türklere açılmayacağını" söylüyor. Ayrıca Romanos Diogenes'i esir eden askerin Kürt olduğunu; Malazgirt adının Kürtçe Me (biz) – lez (tez, çabuk, erken) – girt (aldık) kelimelerinden geldiğini iddia edenler de var. Bu iddialar hapisteki PKK lideri Abdullah Öcalan tarafından da "Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Bizans'ı yenmesinde de Kürt beylikleri kuvvetlerinin büyük desteği vardır..." diye onayladığından beri popüler söylemde daha çok yer almaya başladı.

Peki, Alp Arslan'ın ordusunda Kürtler var mıydı? Önce şunu tekrarlayayım: Birincil ve ikincil Bizans, Ermeni, Süryani ve Batı kaynaklarında Kürtlerin katkısından söz eden olmadığı gibi Türkler, Ghuzzlar, Uzlar, Oğuzlar, Türkmenler, Irakiyye (Şii Türkmenler) terimleri bol bol geçiyor. Bu kaynaklarda Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın bir "Türk devleti" olduğu konusunda da mutabakat var.

Bazı popüler kaynaklarda İbnü'l-Ezrak'ın (ö. 1176) *Mervani Kürtleri Tarihi* adıyla Türkçede yayımlanan kitabında Alp Arslan'ın ordusuna Mervani (Merwani) Kürtlerinden 14 bin askerin katıldığı iddiası var, ancak İbnü'l-Ezrak ne bu kitabında ne

de başka anlatılarında Kürtlerden veya Kürt askerlerden söz ediyor.

Ashında Türklerle Kürtlerin o dönemdeki ilişkilerini düşününce böyle bir işbirliği çok mümkün görünmüyor. İlişkiler nasıldı dersenez, buna dair bir ipucu yine İbnü'l-Ezrak'ta var. Yazar savaştan sonra olanları anlatırken, "Sultan Azerbaycan'a döndü. Ahlat ve Malazgirt'e valiler tayin etti. Böylece buralar Mervanoğullarının elinden çıktı. Bugüne kadar Sultanın emri ile bu yerle ıktâ* olarak verilmektedir" diyor. Eğer Mervaniler Alp Arslan'ın ordusuna 10 veya 14 bin Kürt askeri verdilerse zaferden sonra Sultan niye onları cezalandırsın ve şehirlerini ellerinden alsın? Nitekim Abu'l-Farac'a göre Mervanoğlu, Arminiya (Ermeniyye, Ermenistan?) valisiydi, ahalisi Kürt ve Arap olan Arminiya da Bizans toprağıydı ama günümüz ansiklopedilerine göre Kürt kökenli Mervanoğlu Hanedanı 983'ten itibaren önce Van Gölü havalisinde, sonra Amid (Diyarbakır), Meyyafarikin (Silvan), Nusaybin ve Musul bölgesinde egemen olmuştu. 1071'de Büyük Selçuklulara haraç ödemiş, 1085'te Rum Selçuklularınca ortadan kaldırılmıştı.

Ancak Kürtlerden söz eden iki Arap kaynağı var. Bunlardan Sibte İbnü'l-Cevzi'nin (ö. 1256/7) 40 ciltlik *Mir'atü'z-zaman fi tarihî'l-a'yan* adlı eserindeki anlatısı şöyle: "Az önce 10 bin Kürt de Sultan'a katılmıştı. Bununla beraber Sultan Ulu Tanrıdan sonra buyruğundaki 4 bin kişilik hassa askerine güveniyordu." Bu Kürtlerin kimler olduğu konusunda hiç bilgi vermeyen yazar Bizans ordusunun mevcudunun 400 bin olduğunu söylüyor. Halbuki bugün ciddi araştırmacılar bu sayının 40 bin civarında olduğunda hemfikir. Yani yazarın (eğer varsa) Kürt askerlerine ilişkin verdiği rakam da abartılı olabilir.

İkinci kaynak olan İbnü'd-Devâdârî (ö.1335'ten sonra) ise şöyle diyor: "Sultan'ın yanında dört bin atlı kalmıştı (...) Sultan Alp Arslan'a Kürtlerden ve sair kavimlerden olmak üzere 10 bin kadar insan da katılmıştı."

* Devlete ait olan toprakların vergilerinin veya gelirlerinin asker veya sivil erkâna hizmet ve maaşlarına karşılık verilmesi.

Bu yazar ise Bizans ordusunun 200 bin kişi olduğunu söylüyor. Kitapta yer alan diğer 11 yazar Kürtlerden tek kelime bile söz etmiyor. Bu iki kaynaktan ilki olaydan 150-180 yıl sonra, diğeri ise yaklaşık 250 yıl sonra yazılmış. Dolayısıyla ihtiyatla ele alınması gereken bilgiler.

Süryani Bar Hebraeus veya Arapların verdiği adla Abu'l-Farac'ın (ö. 1265) kroniğine göre ise 1037 yılında Tuğrul Bey komutasındaki "Uğuzlar", Arminiya'ya (Ermeniyye, Ermenistan?) karşı harekete geçmişler ve oradaki Arapları ve Kürtleri kılıçtan geçirmişlerdi. Aynı yıl Uğuzlar Batı İran'daki Meraga şehrini zapt etmişler, oradaki camiyi yakmışlar ve ahalinin bir kısmını öldürmüşlerdi. Bunun üzerine yazarın terimleriyle "Dağlı Kürt kabileleri" toplanıp Uğuzları mağlup ederek Azerbaycan'dan çıkarmışlardı. Bu durum, daha sonraki on yıllarda da yaşanmıştı. Hal böyleyken, Kürtlerin gönüllü olarak Alp Arslan'ın ordusuna katılması da Alp Arslan'ın gözü arkada kalmadan Kürtlere ordusunda yer vermesi de zor görünüyor.

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i esir eden kişi söztünü ettiğim Arap-İslam kaynaklarında *mamlük* yani "köle" olarak tarif ediliyor. Malazgirt kelimesinin etimolojisi ile ilgili iddialar ise bu hikâyede çok önemli görünmüyor. Sonuç olarak, olaya yakın tarihli kaynaklarda tek satır yokken, 150 yıl sonra kaleme alınmış iki kaynaktan birer cümlede geçen ifadelere dayanarak "Türkler, Kürtler olmasa Anadolu'ya yerleşemezdi" demek doğru görünmüyor. Ancak Alp Arslan'ın ordusunda Kürtler yoktu veya Kürtlerin rolü önemli değildi demek de mümkün değil. Kısacası konu daha uzun süre tartışılacağı benziyor.

Kürtlerin dini

Kürtler genellikle ilk dinlerinin Zerdüştlük olduğunu düşündürler. Ortalama okurun çok tanımadığı bir din olduğunu düşünerek Zerdüştlük hakkında bir parantez açmak istiyorum. Eski Farsça yani Pehlevice *Zerdüş* kelimesinin etimolojisi konusunda çeşitli iddialar var. Karmaşık bir konu olduğu için derinleşmeden söylersem, büyük ihtimalle Yunanca *Zarathushtra*'dan gelen

Zerdüş, çeşitli doğu dillerinde “yaşayan yıldız”, “muhteşem altın”, “altın krallık” gibi anlamlara geliyor. Dine adını veren Zerdüş’ün ise eski İran’ın tanınmış ailelerinden Spitama’ya mensup bilge kişi olduğunu söyleyen de var, deve çobanı diyen de... Zerdüş’ün hangi çağda yaşadığı konusunda da sayısız iddia var. Bu iddialar, MÖ 6 binli yıllardan başlayarak İsa’nın doğumuna kadar uzanıyor. Yaygın inanışa göre Zerdüş, tanrı Ahura Mazda’nın mesajını dünyaya taşıyan bir peygamberdi. Zerdüşlük hem tek tanrılı bir din hem de ateşe tapmak gibi özellikler taşıyan pagan bir dindi. Zerdüş dini, *Ahura Mazda*’ya ibadeti, meleklerle saygıyı, şeytanlar gibi kötü güçlere laneti ve iyilikte yarış vadediyor. “İyilikle (*Spenta Mainyu*) kötülük (*Angra Mainyu*) arasındaki savaş dünyanın sonuna kadar sürecek, sonunda tanrı *Ahura Mazda* galip gelecek, dünyanın sonu onun otoritesini tesis ettiği gün olacak” diyen Zerdüşlükte, ateş önemli bir ibadet unsuru. Bunun dışında İslam’daki beş vakit ibadet, sırat köprüsü, ölümden sonra sorgulanma, ödüllendirilme ve cezalandırılma (cennet-cehennem) kavramlarının benzerleri de var. Ateş Zerdüş ibadetinde önemli bir unsur ve bu yüzden Müslümanlar Zerdüşlere “Ateşe Tapanlar” diyorlar. Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığı etkileyen Zerdüşlük, MÖ 559-330 yılları arasında İran’da hüküm süren Ahemeniş Hanedanı döneminde büyük taraftar buldu. Büyük İskender’in MÖ 330 yılında Ahemeniş’in başkenti Persepolis’i fethetmesinden sonra İran Helen kültürünün etkisine girince, Zerdüşlük kenara itildi. Ancak Sasaniler döneminde (224-551) İran’ın resmî dini haline gelen Zerdüşlük, 7. yüzyıldan itibaren Müslümanlığın etkisiyle zayıfladı.

Musevilik ve Hıristiyanlık da Kürtler arasında taraftar bulmakla birlikte Minorsky’ye göre Kürtler, Araplarla ilk temas ettikleri 637 yılından itibaren Müslümanlığa geçmeye başladılar. Minorsky bu geçişin en azından başlangıçta hiç de gönüllü olmadığını altını çizer. Ona göre Müslüman Araplar kuzeye doğru ilerleyerek Ermenistan ve Azerbaycan’a kadar geldiklerinde dahi Kürtlerin direnişiyle karşılaşmışlardı. Ancak muhtemelen 11. yüzyıldan sonra kitlesel halde Müslümanlığa geçildikten sonra Kürtler genel olarak amelde (uygulamada) Sünniliğin Şa-

filik mezhebini, itikadda Eşariliği,* tasavvufta ise Kadirilik ve Nakşibendiliği** benimsemişlerdi. Bununla birlikte günümüzden de biliyoruz ki Şiilik, Alevilik, Ezidilik ve diğer heterodoks inanışlar da Kürtler arasında taraftar buldu. Özellikle Dersim havalisinde yoğun bir Kızılbaş Kürt, Zaza nüfusu vardı.

Kürtlerin dili

Kürtlerin dili konusu ise başlı başına ateşli bir tartışma alanı. Arap coğrafyacı Mesudi'ye göre Kürtlerin konuştuğu dil Farsçadan etkilenmiş Arapçadır. Ayrıca Mesudi'ye göre her Kürt aşireti farklı bir dil konuşur. Şeref Han Bitlisi ise Kürt topluluk ve aşiretlerini dil, gelenek ve sosyal durumlar yönünden dört büyük kısma ayırıp konuştukları dili ayrı bir dil olarak kabul eder. Şeref Han'a göre bu dört topluluk kendi adlarıyla anılan lehçeleri (Kurmanci, Lori, Kelhuri ve Gorani) konuşurlar.

Bugün modern araştırmacılar genel olarak Kürtçenin Hint-Avrupa dil ailesine, alt grup olarak da Kuzeybatı İran dil grubuna ait olduğunu ve başlıca lehçelerinin şunlar olduğunu kabul ediyor:

Kuzey Kurmanci lehçesi: Beyzidi, Hekkarî, Botanî, Şemdinanî, Behdinanî gibi şivelerden oluşmaktadır.

Orta Kurmanci lehçesi: Mukrî, Soranî, Erdelanî ve Germiyanî şivelerinden oluşmaktadır.

Güney Kurmanci lehçesi: Lûri, BehtiyarîMamesanî, Kuhkewî, Kelhorî, Lekî ve Feyli şivelerinden oluşmaktadır.

Goranî lehçesi: Bu lehçe de Goranî, Hawramanî ve Zazai (veya Zazaki) şivelerinden oluşmaktadır.***

* Ebu Hasan Eşarî'nin (ö. 935) kurduğu bu okul, aklın hiçbir zaman gerçeğe ulaşamayacağını, kulların ancak kayıtsız şartsız inanmakla mutlu olabileceklerini ileri sürer.

** Kadirilik ya da Kadiriyye, Sünniliğin Hanbelli mezhebine mensup Abdülkadir Geylânî tarafından 12. yüzyılın başlarında kurulan ve silsilesini Ali bin Ebu Talib'e dayandıran sufi/tasavvufî yoldur. Nakşibendilik ise Abdülhalik el-Gütjdevani tarafından sistemleştirilen, Muhammed Bahauddin Şah-ı Nakşibendî'nin isim babası olduğu İslam (Sünnî İslam) dini tarikatıdır.

*** Zaza dilini konuşan gruplarla ilgili biraz daha ayrıntılı bir yazıyı ilerleyen bölümlerde bulabilirsiniz. Ezidilik ise *Gayri Müslimlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2017) kitabında anlatıldı.

Kürtlerin siyasi örgütlenmeleri

Tekrar siyasi tarihe dönersek, Irak kökenli Amerikalı yazar Wadie Jwaideh, Kürtlerin Arap fetihleriyle oluşan belirsizlikten yararlandıklarını, İran'ın yeniden yükselişe geçmesinin ise 9, 10 ve 11. yüzyıllarda yerli Kürt hanedanlarının ortaya çıkışını kolaylaştırdığını belirtir. Ermeni araştırmacı Garo Sasuni ise Orta Asya'dan gelen Türk aşiretlerinin ve Moğolların Batı'ya doğru ilerlemesiyle bu kavimlerin önünden kaçan (ve çoğunluğu göçebe olan) Kürt aşiretlerinin, Bizans topraklarına göçlerinin hız kazandığını ve o dönemde Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Van Gölü ve Fırat havzası gibi bölgelerde yoğunlaşarak, buralarda yarı veya tam bağımsız beylikler şeklinde yaşamaya başladıklarını ileri sürer.

Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan Anadolu'nun doğu sınırları 11. yüzyıldan başlayarak Selçuklular tarafından zorlanmaya başlar ve Bizans ordusu 1071 yılındaki Malazgirt Savaşında Selçuklu ordusu karşısında yenilgiye uğrar. Bu tarihten sonra Türk boylarının Anadolu'ya göçleri hız kazanır ve kavimler halinde göç ederek buraya yerleşen Türk aşiretleri, kısa bir sürede bölgede hakim güç konumuna gelir. Selçuklu Rum İmparatorluğu döneminde veya Türk boylarının Anadolu'ya göç ederek burada beylikler (Danışmentoğulları, Artukoğulları, Karamanoğulları, Aydınoğulları, Germiyanogulları vb.) şeklinde örgütlendikleri dönemde Anadolu'daki Hıristiyan halklar ile Türkler ve Kürtler arasındaki ilişkilere ait fazla bilgi olmamakla birlikte ileride anlatacağım Babailer İsyanı bağlamında bu ilişkilerin epey sancılı geçtiğini söylemek mümkün.

Selahaddin Eyyübi Kürt müydü?

Batı'da Bizanslılar ve Ermenilerle, doğuda Perslerle, güneyde Araplarla yaşam alanı için mücadele eden Kürtlerin, bu dört gücün üstüne bir de Avrupalılarla tanışması Malazgirt'ten yaklaşık bir asır sonra başlayan Haçlı Seferleri ile olmuştu. Haçlı Seferleri, Papa II. Urbanus'un 27 Kasım 1095'te toplanan Clermont Konsilinde Kutsal Toprakları (Filistin) kurtarmak için yaptığı çağrı ile başlamış, Birinci Haçlı Seferi sırasında, 15 Temmuz 1099 günü Haçlı ordularının eline geçen Kudüs'ü geri alma şerefi ancak 88 yıl sonra, Nureddin'in Kürt komutanlarından Şirkuh'un yeğeni Selahaddin Eyyübi'ye nasip olmuştu. Popüler Kürt tarih söyleminde Selahaddin Eyyübi Kürt asıllıdır. Peki kaynaklar ne diyor bu konuda? İbnü'l-Esir "Esedüddin ile kardeşi Necmeddin Eyyüb aslen er-Ravadiyye adlı şerefli bir kabileye mensuptur" der. İbnü'l-Esir'e göre bu kabile Azerbaycan'da yaşarken bölgedeki karışıklıklardan dolayı 1100'lerde Irak'ın Tikrit kasabasına göçmüştü. Yazar ailenin kökeni hakkında bilgi vermez. Steve Runciman ve Carl Brockelmann gibi modern tarihçiler ise ailenin aslen Hezbaniye Aşireti'ne bağlı Kürtlerden olduğunu ileri sürer. Bazı tarihçiler ise Eyyübi ailesinin Türk, Kürt ve Arap karışımı olduğunu söylerler. Bazı kaynaklara göre Selahaddin'in ağabeyi Turanşah, kardeşleri Tuğtegin ve Böri gibi Türkçe adlar taşır. Ancak ailenin kökeni ne olursa olsun yerleştikleri coğrafyada Kürt kültürünün egemen olduğu bellidir.

İbnü'l-Esir'e göre Esedüddin ile Necmeddin Bağdat'ın kumandanı Mücahidüddin'in hizmetine girmiş; Mücahidüddin Necmeddin'in akıllı, ileri görüşlü ve güzel ahlaklı bir insan olduğunu görünce onu Tikrit Kalesi'ne yönetici olarak tayin etmişti. 1131 yılında Musul Atabeyi İmameddin Zengi, Tikrit yakınlarında Abbasi ordularına yenilince Necmeddin, Eyyübi Zengi'ye yardım ederek Fırat'ı geçmesini sağlamıştı. Böylece Eyyübi ailesi ile Zengi ailesi arasında dostluk kurulmuştu. Nitekim Eyyübiler, Selahaddin'in doğduğu yıl olan 1137/38'de Tikrit'ten Musul'a giderek Zengi'nin hizmetine girdiler. Necmeddin

Eyyübi, İmameddin Zengi tarafından Baalbek valisi olarak atandı. Necmeddin'in bir diğer kardeşi Şirkuh ise İmameddin Zengi'nin önemli komutanlarından biri olmuştu. Selahaddin'in çocukluğu ve gençliği Balalbek'te geçti. Selahaddin burada askerliğe hazırlandı. 1146'da İmameddin ölünce yerine Nureddin Mahmud Zengi geçtiğinde, Necmeddin ve Şirkuh onun hizmetinde kaldılar. Bu tarihten sonra Selahaddin parlamaya başladı, öyle ki 1167 yılında Şam'a gelen bir Arap seyyah, Nureddin'in Selahaddin'i yanından ayırmadığını yazacaktı. 1169 yılında Şirkuh'un orduları Mısır'ı ele geçirdiler. Fatimi Halifesi Adil Lini-nillah, Şirkuh'u vezir tayin ettikten bir ay sonra öldü. Şirkuh'un ilk işi Selahaddin'i Fatimi ordularına komutan olarak atamak oldu. Selahaddin iki yıl sonra Fatimi unsurları ordudan ve yönetimden uzaklaştırarak Bağdat'taki Abbasi Halifesi adına hutbe okuttu. Böylece 909-1171 yılları arasında hüküm süren Şii Fatimi Devleti'nin yerine Sünni Eyyübi Devleti kurulmuş oldu.

Nureddin Mahmud Zengi'nin geride 1,5 yaşındaki oğlunu bırakıp ölmesi üzerine hiç ummadığı bir anda kendini hem Suriye'nin hem Mısır'ın hâkimi olarak bulan Selahaddin'i durduracak tek güç Bizans'tı ancak Bizans ordusu II. Kılıçarslan tarafından 1176 yılında Myrlokephalon'da ezilmişti. Sade, alçakgönüllü, duygulu, adaletli biri olarak ün yapan Selahaddin'in şansı Kudüs (Haçlı) Kralı IV. Baudouin'in 24 yaşında cüz-zamdan ölmesi ve yerine altı yaşındaki yeğeninin geçmesiydi. Çocuk kral bir yıl sonra ölmüş, annesi tacı gönlünü kapırdığı Guy de Lousignan adlı şövalyenin başına takmıştı. Selahaddin'in ordularıyla Haçlı ordusu Taberiye Gölü yakınlarındaki Hittin denilen yerde karşılaştı. Buradaki kuyular bölgenin en önemli su kaynağıydı ve kuyular Selahaddin'in kontrolündeydi. 4 Temmuz 1187'de susuzluktan kırılan Haçlı ordusu teslim bayrağını çekti. Ardından Akka, Beyrut, Sayda, Nasıra, Nablus, Yafa ve Aşkelon geri alındı. Kudüs kuşatması 20 Eylül'de başladı ve 2 Ekim 1187'de, Kudüs Haçlılardan geri alındı. O gün, İslam inancına göre, Hazreti Muhammed'in Kudüs'ten göğe yükseldiği gün olan Miraç'ın (27 Recep 583) 566. yıldönümüydü.

Rivayete göre Selahaddin Eyyübi başlangıçta şehri kılıçla almaya yemin etmişti ancak yulka yüreğine yenildi, yemininden döndü. Erkekler için onar, kadınlar için beşer, çocuklar için birer, geriye kalan yoksul, sakat halk için de toplam 30 bin dinar kurtarım karşılığı şehri kılıcsız teslim aldı. Selahaddin sözünde duracak ve ne katliam ne yağma olacaktı. Hatta fakirlerin fidesi de bağışlanacaktı. Birkaç fanatik Kutsal Kabir Kilisesi'nin yıkılmasını istediye de Selahaddin bunu önledi, hatta tüm Hıristiyanların buraya hac için gelebileceklerini açıkladı. Bu arada kiliseye çevrilmiş el-Aksa gülsuyuyla yıkıp tekrar cami yapıldı. Selahaddin'in tek gösterişli işi 9 Ekim 1187 günü burada kıldığı namaz olmuştu. Frenklerin çoğu Kudüs'te kaldı, terk edenlerin malları Selahaddin'in şehre yerleştireceği Yahudilere verildi.

Özetlersek, Kürtler, 9. yüzyıldan itibaren Abbasi halifelerince, İslam/Arap ordusundaki Türk ağırlığını kırmak için düzenli olarak orduya alınmışlar, 11. yüzyıldan sonra ise Selçuklu ordularında istihdam edilmişlerdi. Dolayısıyla Haçlı Seferleri boyunca, hem Selçuklu ordularında hem de İslam ordularında pek çok Kürt komutan ve savaşçı vardı. Ancak bu unsurların kendilerini Kürt olarak tanımladıklarına dair bir kayıt yok. Selahaddin Eyyubi de kendini Kürt olarak değil İslam komutanı olarak tanımlamıştı, nitekim Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bereketli Şahrizur Ovası'nı tımar olarak Türk askerlerine vermişti. Sonuç olarak Selahaddin Eyyübi'nin Kürtlüğü romantik milliyetçiliğin sevilerek tekrarlanan temalarından biri olmaktan fazlası değil gibi görünüyor.

Özet Kaynakça

- Abu'l-Farac Tarihi, cilt 1, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara, 1987.
- Ağırakça, Ahmet. *Selâhaddin Eyyûbi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005.
- Çetin, Seyfettin. "Yakut el Hamevi'nin Mu'cemü'l-Büldan adlı eserinde Kürtler", 2013 yılında Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.
- Hançerlioğlu, Orhan. *İnanç Sözlüğü-Dinler, Mezhepler, Tarikatler, Efsaneler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.
- İzady, Mehrdad R. *Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.
- İbn'ul-Ezrak. *Mervani Kürtleri Tarihi*, Türkçeye çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul, 1975.
- Jwaideh, Wadie. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Lazarev, M.S. *Kürdistan Tarihi*, çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.
- Mesûdî. *Müruc ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- Minorsky, Vladimir. "Kürtler", *İslam Ansiklopedisi*, cilt VI, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, s. 1089-1114.
- Runciman, Steve. *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt I-II-III, TTK Yayınları, Ankara, 2008.
- Şeref Han Bitlisi. *Şerefname*, çev. M. Emin Bozarslan, Hasat Yayınları, İstanbul, 1990.

KÜRDİSTAN NERESİDİR?

Kürtlerin kökenleri konusundaki tartışmaların güvenilir olması yüzünden, Kürtlerden söz eden yazılı kaynakların ortaya çıktığı dönemlerden itibaren “yurt” meselesinin izini sürmek daha güvenli olacaktır. Bu konudaki en önemli kaynaklardan biri olan Arap gezgini, coğrafyacısı Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 1229) *Mu'cemü'l-büldan* adlı coğrafya lügatinde, Kürt kelimesi ve türevleri 73 defa geçer. Yakut'a göre Kürtler o tarihlerde esas olarak, el-Cezire (Kuzey Suriye'de), Cibal (muhtemelen dağlık Lübnan'ı kastediyor), Ermeniye (Ermenistan) ve Azerbaycan'da, tali olarak da Faris ve Kirman'da (ikisi de İran'da), Horasan ve Kûzistan gibi (ikisi de Orta Asya'nın Maveraünnehir bölgesinde) bölgelerde yaşamaktaydılar. Yakut'un eserinde, bu bölgele-rarası geçişler olmakla birlikte Kürtlerin nereden kalkıp da bu coğrafyalara yerleştiğine dair bir bilgi yoktur. Eserde “Kürdistan” kelimesi geçmemekte, buna karşılık Kürtlere nispet edilen şehir, köy, belde, kale, nehir, dağ vb. yerlerden Rumum el-Ekrad, Kürd Mahalleleri, Hisn el-Ekrad, Beycen Kürd, Nehrü'l-Ekrad vb. diye bahsedilmektedir. Bir başka Arap coğrafyacısı İdris-i Bitlisi de *Nüzetü'l-müştağ fi İhtiraf ed-afak* adlı eserinde Kürtlerin yaşadığı coğrafyayı “el-Cezire topraklarının çoğu, Ermeniye ve Azerbaycan'ın bir kısım toprakları, Pehlevi ülkesinden Dicle ve Fırat arasında yer alan el-Cezire ve el-Cebel'e bağli tüm şehirler” olarak tarif eder.

“Kürdistan” teriminin ise ilk kez, son Büyük Selçuklu Sultanı Sencer Bey (ö. 1157) döneminde merkezi bugünkü İran'ın Hamedan kentine yakın Bahar olan “Kürdistan Eyaleti” için kullanıldığı söylenir. Eyaletin Azerbaycan ve Lüristan arasında kalan bölgeyi ya da Zagros Dağları'nın batısında kalan bölgeyi kapsadığı sanılır. Ancak bu kaydın Sencer Bey döneminden 200

yıl sonra tutulduğunu belirtelim. Yani kaynağa ihtiyatla bakmakta yarar var.

Osmanlı belgelerinde “Kürdistan”

1453'te Konstantinopolis'in fethinde yararlılığı görülen bazı şahsiyetlere Fatih Sultan (II.) Mehmed tarafından bağışlanan bazı sancaklara “Ekrad sancakları” ve “Kürdistan sancakları” deniyordu. Kürdistan adı, yine coğrafi terim olarak, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1525 ve 1553 tarihli fermanlarında da vardı. Şeref Han Bitlisi ise *Şerefname* adlı eserinde (sadeleştirilmiş dile) şöyle diyordu:

Kürtlerin memleketinin sınırları Okyanus'tan ayrılan Hürmüz Denizi [Basra Körfezi] kıyısından başlar, bir doğru çizgi üzerinde oradan Malatya ve Maraş illerinin nihayetine kadar uzanır. Böylece bu çizginin kuzey tarafını Fars, Acem Irak'ı [Güneybatı İran'ın Kuzistan Eyaleti], Azerbaycan, Küçük Ermenistan ve Büyük Ermenistan teşkil eder. Güneyine ise Arap Irak'ı, Musul ve Diyarbekir illeri düşer. Bununla birlikte, bu insanların soyundan birçok halk ve kabile, doğudan batıya kadar birçok ülkede yayılmışlardır.

Evliya Çelebi'nin Kürdistanı

I. Ahmed, 1604 tarihli fermanında “Umum Kürdistan” terimini kullanmıştı. 17. yüzyıl yazarı Evliya Çelebi ise Kürdistan'a üç kez gitmişti. İlk kez 1646 yılında Erzurum Valisi Defterdarzade Mehmed Paşa'nın maiyetinde gümrük kâtibi ve müezzin olarak giden Çelebi, Kemah ve Erzincan yoluyla Erzurum'a varmış, oradan da Azerbaycan ve Gürcistan'a geçmişti. 1649-1650'deki ikinci gezisi Halep, Şam'dan geriye Urfa, Maraş Kaseri, Aksaray, Sivas'a, buradan da Arapkir, Harput, Pertek, Palu, Gençmuş ve Bingöl dağlarına uzanmıştı. 1655-1656'daki üçüncü seyahatinde ise Van'a vali olarak atanan Melek Ahmed Paşa'ya eşlik et-

mişti. Bu seyahat sırasında Diyarbakır Valisi Firari Mustafa Paşa'nın Sincar Dağlarında savaştan Arap ve Ezidi (Çelebi "Yezidi" der) aşiretlerini sakinleştirmek için yaptığı sefere iştirak etmişti. Dönüşünde Hakkâri ve Bitlis'e uğramıştı. Evliya Çelebi ünlü seyahatnamesinde ayrıntılarıyla Kürtleri, Kürtçeyi, Kürdistan bölgesini ve şehirlerini (Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Van, Musul ve irili ufaklı pek çok yerleşimi), Kürtlerin sosyal ve siyasi hayatını, dinî ritüellerini anlatmakla kalmamış,* Yavuz Sultan (I.) Selim'in maiyetinde çalışan devlet adamı ve tarihçi İdris-i Bitlisi ve Şeref Han Bitlisi'nin Kürt emirliklerinin ve aşiretlerinin otonomi/özerklik içinde yaşamalarının İmparatorluğun güvenlik politikalarına uygunluğu yolundaki tezlerini tekrarlamıştı. Bu bağlamda Evliya Çelebi'ye göre Kürdistan Osmanlı İmparatorluğu için koruyucu bir tampon görevi görüyordu. Çelebi'ye göre sıkı bir şekilde Şafii hukukuna bağlı olan Kürt emirlikleri ve aşiretlerinin nispeten bağımsız olmaları İmparatorluğun Şii olan Safevilere yönelik güvenlik politikalarına uygundu.

Abdülmecid'in madalyonu

Modernleşmeci padişahlardan Abdülmecid döneminde, 1847'deki Bedirhan Bey İsyanı'nın bastırılmasından sonra Kürdistan Eyaleti resmen kuruldu. 14 Aralık 1847 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanan fermana göre Kürdistan Eyaleti; Diyarbakır Eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Botan ve Mardin kazalarını kapsıyordu. Başkenti Ahlat, ilk valisi Musul Valisi Esad Paşa idi. Abdülmecid, bölgenin Bedirhan Bey'den geri alınmasının şerefine aynı yıl bir de Kürdistan madalyası bastırmıştı. Altın, gümüş ve bronz üç çeşit, 29 mm çapındaki madalyanın üzerinde Kürdistan dağlarının kabartması, Kürdis-

* "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde 16. ve 17. Yüzyıllarda 'Kürdistan'" makalesinin yazarı Martin van Bruinessen'e göre *Seyahatname*'nin Kürdistan'la ilgili bölümlerinin tam bir baskısı henüz yapılmadı. Bruinessen'e göre gezilerle kitabın fiilen yazılması arasındaki sürenin uzunluğu yüzünden olsa gerek, gezi notlarını her zaman coğrafi bir düzene yerleştirmek mümkün olmamıştır. Bazı tanımlar öylesine bulanık ve karışıkur ki, anlattığı yerleri bizzat gezdiğinden şüphe edilir.

tan yazısı ve taarruzun Rumi takvimdeki yılı olan 1263 bulunuyordu. Madalyanın arka yüzündeyse Abdülmecid'in tuğrası yer alıyordu.

Kürdistan'ın merkezi Ahlat'tan sonra sırasıyla Van'a, Muş'a ve Diyarbakır'a taşındı. Osmanlı İmparatorluğu'nun genel idari yapılanmasındaki reformlarla uyumlu olarak 1856'da bu eyaletin sınırları yeniden düzenlendi, 1864'te ise Diyarbakır ve Van vilayetlerine bölünerek son buldu. Ancak hukukçu ve tarihçi İsmet Şerif Vanlı'ya göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Sadrazam Abidin Paşa'nın Avrupalı elçiliklere yazdığı mektuplarda "Anadolu ve Kürdistan'daki vilayetler" terimi hâlâ kullanılıyordu.

Şemseddin Sami'nin 1889'da yayımlanan dev ansiklopedik eseri *Kamusu'l-Âlam*'in "Anadolu" maddesinde, bölgenin güneydoğu sınırı "Kürdistan" olarak adlandırılmıştı. 1890'da yayımlanan, devletin askerî ve sivil okullarında okutulan *Coğrafya-i Umumi*'de (yazarı Yenişehirli Ahmed Cemal idi), Osmanlı ülkesi önce *Avrupa-yi Osmani* ve *Asya-yi Osmani* diye ikiye; *Asya-yi Osmani* de altı bölgeye ayrılıyordu: 1) Anadolu, 2) Adalar, 3) Kürdistan, 4) Irak, 5) Suriye ve Filistin, 6) Hicaz ve Yemen. Bu adlandırma, yazarın diğer kitaplarında da tekrarlanmıştı. Kısacası II. Abdülhamid döneminde Kürdistan adıyla ilgili bir "sıkıntı" yoktu.

II. Abdülhamid'i tahttan indiren İttihatçıların Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey'in Hariciye Nazırı Ferid Paşa'ya gönderdiği 13-14 Nisan 1335/1919 tarihli tezkereye bakılırsa bu tarihte de Türklerin Kürdistan, Kürt (ve Ermenistan)* gibi terimlerle ilgili kompleksleri yoktu.

* Bugün Kürt milliyetçilerinin "Kürdistan" diye adlandırdığı toprakların bir bölümü Ermeni milliyetçilerinin Batı Ermenistan olarak tanımladığı coğrafya ile üst üste düşer. Ermenistan konusunu *Gayri Müslimlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2016) adlı kitabımda işlediğim için burada ayrıntıya girmedim.

Özet Kaynakça

- Izady, Mehrdad R. *Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.
- Lazarev, M.S. *Kürdistan Tarihi*, çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.
- Mesudi. *Müruc ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- Minorsky, Vladimir. "Kürtler", *İslam Ansiklopedisi*, cilt VI, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, s. 1089-1114.
- Şeref Han Bitlisi. *Şerefname*, çev. M. Emin Bozarslan, Hasat Yayınları, İstanbul, 1990.
- van Bruinessen, Martin. "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde 16. ve 17. Yüzyıllarda 'Kürdistan'", *Toplumsal Tarih*, sayı 156, Aralık 2006, s. 24-31.
- Wadie, Jwaideh. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

BABA İLYAS - BABA İSHAK İSYANI

Kaynaklarda çeşitli adlarla geçen bir isyan Kürtlerin yaşadığı coğrafyadaki sosyal yapıyı anlamak açısından önemlidir. İsyanın arka planında 1211'de Rum (Anadolu) Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra oğulları I. İzzeddin Keykavus ve I. Alaaddin Keykubad arasında yaşanan ve ülkenin toplumsal dokusuna, ekonomik durumuna çok zarar veren iktidar mücadelesi vardı.

1220'de I. Alaaddin Keykubad'ın tahta çıkmasıyla düzen sağlanmış görünüyordu ancak kötü günler yakındı. Çünkü 1219'da başlayan Moğol akınları yüzünden Asya'dan yola çıkan boyların büyük bölümü bugün "Anadolu" dediğimiz coğrafyaya akıyordu. Ardından Karahıtaylar ve Harezmsahlılar çatışması sırasında harap olan Fergana şehirlerinin ahalisi Anadolu'ya geldi. Bunları Harezmsahlılar tarafından yıkılan Büyük Selçuklu Devleti'nin ahalisi, onları da Moğolların yıktığı Harezmsahlıların ahalisi izledi. Sayıları hiçbir zaman kesin olarak bilinmeyen bu yeni gelenler, sorun çıkarmamaları için küçük gruplar halinde Bizans ahalisinin boşalttığı bozkıra iskân edildiler.

Konar-göçerlerle yerleşiklerin ilişkisi

Ancak yeni gelenlerle yine sayıları tam olarak bilinmeyen yerli ahalinin (1071'den itibaren kademeli olarak Anadolu'ya gelenlerin ve Bizans bakiyelerinin) ilişkileri sancılı oldu. Yeni gelenlerin hayvancılıkla uğraşmaları, hayvanları için otlak ararken yerli ahalinin ekili arazilerine zarar vermeleri, kendi aralarındaki mera anlaşmazlıkları, geçimlerini sağlamak için şehirlere yaptıkları yağma akınları Anadolu'daki yerleşik toplumsal dü-

zeni tehdit etti. Bu grupların, merkez tarafından, devletin yerleştirdikleri yerlerde kalmadıkları, devlete vergi ve asker vermedikleri, devletin istediği hizmetleri ağırdan aldıkları ya da hiç yapmadıkları gibi suçlamalarla karşılaştıklarını da tahmin edebilirsiniz.

Konar-göçerler ile yerleşiklerin hayat tarzları arasındaki farklar da sorun oldu. Şehirliler konar-göçerleri aşağılıyorlar, hatta hasımları olarak görüyorlardı. Dönemin müellifleri konar-göçerler için *etrak-ı bi idrak* (Akılsız Türkler), *etrak-ı mütegalibe* (zorba Türkler), *etrak-ı na pak* (pis Türkler), *etrak-ı havaric* (dinsiz Türkler) gibi terimler kullanıyordu. Kürdistan bölgesindeki konar-göçerleri nitelemek için de bu tamlamaların *ekrad*'lı olan şekilleri kullanılıyordu.*

Medrese İslamı, halk İslamı

Yerleşikler de konar-göçerler de Müslüman olmakla birlikte iki grubun İslam anlayışları farklıydı. Şehirliler medreselerde işlenen ve öğretilen kitabi esaslara dayalı İslam anlayışına (Sünnilik, Türklerde Hanefi kolu, Kürtlerde Şafii kolu) sahipken çoğu okuma yazma bilmeyen, sade ama son derece zor hayat şartlarında yaşayan konar-göçerler karmaşık ve anlaması zor kitabi İslam yerine Acem, Kürt veya Türk sufiler tarafından geliştirilen geleneksel hurafelerle karışık, tasavvufun basitleştirilmiş kurallarına dayanan, mistik İslam inancını (Vahdet-i Vücutçuluk, Suhrevilik, Kübrevilik, Melamilikten doğan Kalenderilik, Yesevilik, Haydarilik, Vefailik, Dailik gibi) benimsemişlerdi.

Merkezin heterodoks akımlar için kullandığı terimlerle söylersek "Batıniler" veya "Rafiziler" Allah'ın insan suretinde tecelli etmesine (antropomorfizm), ruhun öldükten sonra bir başka bedende yeniden doğmasına (reenkarnasyon), ruhun sağken bir biçimden bir biçime veya bir kalıptan bir kalıba geçmesine (don değiştirme), zor dönemlerde Mehdi'nin geleceğine (mesi-

* *Etrak* Osmanlıcada "Türk"ün çoğulu yani "Türkler", "*Ekrad*" ise "Kürt"ün çoğulu yani "Kürtler" demektir.

yanız), evliyalara ve hurafelere inanıyorlardı. Bu akımlar için, eski Türk geleneklerinde de olan, kadın-erkek toplu olarak icra edilen müzikli ve rakslı dinî ayinler önemliydi. İslam'ın ortodoks yorumunun mu heterodoks* yorumunun mu daha yaygın olduğunu bilmek kolay değil ama birkaç örnek fikir verebilir. Örneğin Zekeriya Muhammed Kazvini'nin (ö. 1283) *Âsarü'l-Bilâd* adlı eserine göre halkının çoğunluğu Türkmen olan Sivas şehir merkezinde camiler boştu. Halk, dini ihmal ediyor ve içki içiyordu. Niğdeli Kadı Ahmed, 1340'ta tamamladığı *el Vele-dü'-Şefik* adlı ansiklopedik eserinde daha da ileri giderek, Niğde ve Ulukışla civarında yaşayan Gökbörüoğulları, Turgutoğulları, İlminoğulları gibi Türkmen boylarının İslam'la hiç alakalarının olmadığını (mülhid) yazacaktı. Yazara göre bu boylar Mazdek inançlarını taşıyor ve sonsuz bir cinsel serbestlik uyguluyorlardı. Kürdistan coğrafyasında ise Ezidilik yaygındı.

Zalim bir sultan ve veziri

Siyasi tarihe dönersek, 1237'de tahta çıkan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, isyan etmesinden korkarak, kendisine sığınmış Harezmsahlı Kayır Han'ı Zamantı Kalesi'ne hapsetmesi ve Kayır Han'ın burada ölmesi üzerine devletin Harezmsahlı tebaaları isyan etmişti. İsyancılar Orta Anadolu'yu yağmalayarak Malatya havalisine kadar geldiler. Bunlara katılan 70 bin kadar konar-göçer gücüyle yağma hareketi Urfa, Harran ve Suroç bölgelerine kadar yayıldı. Bunlar olurken Sultan, Gürcü eşinin etkisiyle kendini sefahate vermişti. Devlet işlerini veziri Saadeddin Köpek'e bırakmıştı. Köpek, yüksek mevkileri para karşılığında ona buna peşkeş çekiyordu. Bu otorite boşluğunda mültezimler ağır vergiler ödemeye zorlayarak ve zulmederek halkı eziyorlardı.

* Din tartışmalarında kullanılan "ortodoks" kavramı "asıl", "kitabî", "ana" akım dinleri, heterodoks ise asıl/kitabî/ana akımdan "sapma"ları ya da farklı olanı ifade etmek için kullanılır. Ancak bazı bilim insanları bu tanımların, tanımlı yapanların bakışını yansıttığını, dolayısıyla neyin ortodoks, neyin heterodoks olduğunu tespit etmenin zor olduğunu belirtirler.

İşte böylesi bir ortamda kaynaklarda “Baba İshak İsyanı”, “Baba İlyas İsyanı”, “Baba Resul İsyanı” ya da “Babailer İsyanı” gibi değişik adlarla geçen büyük halk hareketi patlak verdi.

İsyanı birinci elden anlatan dört kişi var. Bunlar Selçuklu sultanlarına hizmet eden Fars asıllı İbn Bibi (ö. 1284); Şam’da Eyyübilerden Melik Muazzam’ın yakını ve bir Türk kölenin oğlu olan vakanüvis Sibte İbnü’l-Cevzi (ö. 1256/7); Süryani vakanüvis Bar Habraeus veya Arapların verdiği isimle Abu’l-Farac (ö. 1286) ve isyanın bastırılmasına katılan paralı Frank birlikleriyle Anadolu’ya gelen Dominiken misyoneri Simon de Saint Quentin’dir (ö. 1248’den sonra). İkincil kaynak olarak Baba İlyas’ın torunu Elvan Çelebi’nin (ö. 1358’den sonra) verdiği bilgiler de çok değerlidir.

Olayın kahramanları kimler?

İbn Bibi’ye göre, Kefersudlu (bugünkü Adıyaman civarında) Baba İshak adlı biri, bir gün yaşadığı yerden ayrılmış, bir süre sonra Amasya’da ortaya çıkmış ve kendini “Resul” (Peygamber) ilan etmişti.

Sibte İbnü’l-Cevzi’ye göre İlyas adlı zat, nebilik (*idda’a an-nubuvva*) iddiasıyla isyan etmişti ama kendine “Veliyullah” (Allah’ın sevgili kulu) diyordu.

Bar Habraeus’a göre Amasya civarında “Baba” diye anılan bir zat kendine “Resul” dedirtiyordu. Müridi Şeyh İshak’ı da görüşlerini yaysın diye Hisn-ı Mansur’a (Adıyaman’a) göndermişti.

İsyanı en ayrıntılı (adeta masal gibi) anlatan Saint Quentin’e göre ise Amasya civarında “Baba” namlı biri (heterodoks İslami akımlarda dinî liderlere “baba”, “dede”, “abdal” gibi adlar verildi), ormanda gezerken Tanrı’nın meleği bir köylü suretinde kendisine görünmüş, köylülerden biri ondan ormanda bir kurdun kaptığı oğlunu kurtarmasını rica etmişti. Baba kurdu yakalayıp öldürmüştü, oğlanı kurtararak köylüye teslim etmişti. Bunun üzerine köylü bu hizmetine karşılık kendisinden bir dilekte bulunmasını, dileğinin mutlaka yerine getirileceğini bildirmişti. “Baba” sultan olmak istediğini söyleyince köylü gerçek kimliğini açıklamış; Tanrı’nın habercisi olduğunu, “Baba”nın Tanrı’dan

melek vasıtasıyla aldığı haberleri halkına ilan etmesini emretmişti. Quentin'e göre, "Baba Paperroissole" (Baba Resul) olmuş ve bu ilahi misyon gereği bir süre sonra Sultan'a isyan etmişti.

Elvan Çelebi'ye göre de isyan yeri Amasya idi ancak Baba İlyas hiçbir zaman resullük (peygamberlik) iddiasında bulunmamıştı. İsyanının nedeni Sultan'ın bir vergi memurunun kendisine yaptığı haksızlık ve hakaretti. İsyanı örgütlemek için Hacı Mihman, Bağdın Hacı, Şeyh Osman ve Ayna Dolana adlı dört halifesini Rum diyarına (Anadolu), İshak-ı Şami adlı bir halifesini de Şam'a göndermişti.

Dikkat edileceği gibi bu kaynaklardan ilkinde göre isyanın lideri Adıyamanlı Baba İshak'tı ama bu zat nedense memleketinden ayrılıp Amasya'da isyan etmişti. İkincisine göre isyan lideri Amasyalı İlyas adlı biriydi. Üçüncüsüne ve dördüncüsüne göre Amasyalı "Baba" unvanlı biriydi. Bu iki kaynak da İshak adlı ikinci "Baba"dan habersiz görünüyordu. Bugüne dek İbn Bibi'nin anlatımı esas alınarak yapılan tekrarlar yüzünden isyanın liderinin Baba İshak olduğu sanılıyordu.

Karizmatik, mistik Baba İlyas

Bu anlatılardaki eksik ve çelişkili parçaları tamamlayarak, düzelterek hareketin manevi lideri Baba İlyas ile eylemsel lideri Baba İshak adlı iki ayrı figürün olduğunu ortaya koyan Ahmet Yaşar Ocak'a göre Baba İlyas, İsmaili Şiiliğinin etkisini taşıyan, henüz kökleşmemiş İslami cila altında, eski Türk inançlarıyla (özellikle Şamanizm) karışık fikir telkin eden bağdaştırmacı bir Türkmen şeyhi idi. Yazara göre Baba İlyas kesinlikle bir sahtekâr değildi:

O Bağdat'ta 850 yılında korkunç işkenceler altında yavaş yavaş ölümü tatmasına rağmen davasından vazgeçmeyecek kadar insanüstü bir direnç gösteren Babek el Hürremi* gibi misyonunun ve kendi kimliğinin gerçekliğine derinden inanmış, güçlü bir mistik ve karizmatik bir kişiliğe sahipti.

* Babek el Hürremi, Abbasi Halifeliği'ne karşı 816-838 yılları arasında 22 yıl süren büyük ayaklanmayı yöneten Fars kökenli komutandı.

Ahmet Yaşar Ocak'a göre isyanın savaşı lideri Baba İshak ise bugünkü Adıyaman yakınlarındaki Samsat Kalesi'ne bağlı Ke-fersud bölgesinde yaşayan bir zaviye sahibi idi. "Hokkabazlık ve sihirbazlık sanatında çok ilerlemişti. Bunlarla cahil Türkmenleri etkiliyordu."

Bir iddiaya göre ihtida etmiş bir Rum olan Baba İshak, Baba İlyas'a intisap etmeden önce İran'da bulunmuş bir İsmaili *dâî*'sinden (vaizinden) Batınilığın esaslarını öğrenmişti. Böylece Hıristiyanlık, Mazdekçilik ve Müslümanlıktan oluşan karma bir inanç sistemi geliştirmişti. Bu da muhtemelen Kürtler ve gayri Müslimler arasında etkili olmasını sağlamıştı.*

Kaynaklara göre Sultan ve maiyeti, sefih ve zalim olduğu için Baba İlyas'ın, çevresindeki sade köylüleri "Resulullah" olduğuna inandırması ve harekete geçirmesi zor olmamıştı. İkna faaliyetleri sırasında elde edilecek mal ve ganimetlerin isyana katılanlar arasında ortaklaşa pay edileceği, isyana katılmayanların ise öldürüleceği söyleniyordu. Baba İlyas'ın halifeleri Amasya, Tokat, Çorum, Sivas ve Yozgat havalisi ile Adıyaman, Maraş, Malatya ve Elbistan bölgelerinde propaganda ve örgütlenme çalışmaları yapıyorlardı. Kendilerine Vefaiye, Kalenderiye, Yeseviye, Haydariye gibi heterodoks tarikatlar da yardımcı oluyorlardı.

İsyan başlıyor

Sonunda beklenen gün geldi. Elvan Çelebi'nin düştüğü ebced hesabına göre isyan 10 Muharrem 637 (12 Ağustos 1239) Çarşamba günü başlamıştı. Halbuki günümüzdeki hassas hesaplara göre o gün çarşamba değil cuma idi. Modern araştırmacılar İrene Beldiceanu'ya göre Elvan Çelebi'nin verdiği tarih bir harf hatası yüzünden yanlış okunmuştu. Doğru okumaya göre isyan 10 Muharrem 638'de (1 Ağustos 1240) başlamıştı. Ahmet Yaşar

* Rus araştırmacı Gordalevski, Baba İlyas ile Baba İshak arasındaki ilişkiyi, 1416 veya 1420'de Çelebi Mehmed'e karşı isyan eden Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin ile müridleri Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa arasındaki ilişkiye benzetir. Bilindiği gibi Torlak Kemal Yahudilikten Müslümanlığa geçmişti. Börklüce Mustafa ise Müslümanlık, Yahudilik ve Hıristiyanlık karışımı bir doktrininin propagandasını yapmıştı.

Ocak'a göre o günün çarşambaya rastlaması Beldiceanu'nun iddiasını destekler nitelikteydi.

İbn Bibi'nin deyiimiyle o gün "karıncalar ve eşek arıları" gibi her bir köşeden çıkarak evvela içinde yaşadıkları köyleri yakarak, yıkarak ilerleyen Baba İshak'ın ordusu (ki aralarında Türkmenler, Kürtler gibi Müslüman gruplar ve gayri Müslimler de vardı) önce Kefersud'u işgal etmiş, sonra Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Gerger ve Kahta'yı ele geçirmiş; ardından her yeri yağmalayarak, yakarak Malatya'ya doğru ilerlemişti. İsyancılar, Baba İlyas'ın peygamberliğine inanmayan herkesi öldürüyorlardı.

İbn Bibi'nin saray mensubu olduğunu hatırlayınca bu anlatıların abartılı olduğunu tahmin edebiliriz, nitekim Saint Quentin'e göre, Baba İshak'ın ordusundaki kişi sayısı 3 binden fazla değildi. Bu boyutta bir ordunun böyle bir hasar vermesi zor görünüyor. Ancak yine de Malatya Valisi Muzaffereddin bin Alişir bu orduyu durdurmakta başarısız olmuş, bu da isyancıları iyice cesaretlenmişti. Bu arada belirtelim, Alişir'in ordusunda da Türkler, Kürtler, Gürcüler gibi değişik etnisitelerden askerler vardı.

Elvan Çelebi'ye göre bunlar olurken Amasya'da olan Baba İlyas, Baba İshak'a Amasya'ya değil, Canik tarafına yönelmesini söylemişti. Ahmet Yaşar Ocak'a göre bunun nedeni Selçuklu ordularının Baba İshak'ı takip ederken Amasya'ya gelmesinin kendisini tehlikeye düşürmesinden endişe etmesi veya isyanın zamanlamasını doğru bulmaması ya da isyandan pişman olması olabilirdi. Ancak Baba İshak bu emri dinlemeyecek, hatta haberi getiren elçileri de öldürecek ve Amasya'ya yönelecekti.

Baba İlyas'ın "göge yükselmesi"

Baba İshak'ın orduları, Sivas önlerinde Selçuklu kuvvetlerini yendince hem kendilerine güvenleri artmış hem de Çepniler, Karamanlılar gibi o ana kadar olayla ilgisi olmayan Türkmen boyları isyancılara katılmıştı. Öyle ki isyancılar Amasya'ya geldiklerinde Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Konya'yı terk ederek Kubadabad'a kaçmıştı. Ama bir yandan da bir orduyu Amasya'ya göndermişti.

Saint Quentin'e göre Amasya Kalesi'nde Baba İshak'ı bekleyen Baba İlyas, müritlerini hiçbir şeyden korkmadan çarpışmaları için teşvik etmekteydi. Ama 800 kişinin ölmesi üzerine diğerleri büyük endişe ve üzüntüye kapılmışlar ve Baba Resul'a sormuşlardı: "Neden bizi ve ötekileri aldattın?" Baba İlyas'ın cevabı, "Yarın hepinizin huzurunda Tanrı ile konuşacağım ve neden bu talihsizliğin başımıza geldiğini soracağım" olmuştu.

Ancak Amasya'daki savaş Selçukluların galibiyeti ile bitti. İbn Bibi'ye göre Baba İlyas yakalandı, idam edildi ve surlardan aşağı sallandırıldı. Bar Habraeus'a göre Baba İlyas pusuya düşürüldü ve öldürüldü. Saint Quentin'e göre kürek kemiklerinin arasından ölümcül bir yara aldı ve müritlerinin bu durumu görmemesi için bir mağaraya saklandı. Saint Quentin'e göre bu gözden kayboluş çok işe yaradı, müritleri onun meleklerin yardımını temin etmek için Tanrı katına gittiğini sandılar. Bir asırdan fazla bir zaman sonra bu hikâye Elvan Çelebi'nin kaleminde şu şekle dönüştü:

Baba İlyas yakalanıp Amasya Kalesi'nde bir zindana kapatıldı. Onunla aynı hücrede bir keşiş de kalıyordu. Baba İlyas bu hücrede tam 40 gün kaldı, keşişi Müslüman etti ve 40. gün hücrenin duvarları yarıldı. Baba İlyas'ın Boz Atı ortaya çıktı. Atına binen şeyh Müslüman olan keşişe bu dünyadaki hayatının artık sona erdiğini söyleyerek göğe doğru havalandı ve kayboldu.

Malya Ovası'ndaki kader savaşı

Baba İlyas'ın öldürüldüğü ya da kaybolduğu haberleri Baba İshak'ın birliklerine ulaştığında, isyancılar buna inanmak istememişler ve "Baba Resulullah! Baba Resulullah!" diye haykırarak Selçuklulara karşı daha bir azimle saldırıya geçmişlerdi. Taraflar arasındaki nihai karşılaşma 1240 yılının Kasım ayının henüz bilmediğimiz bir gününde, Kırşehir'in hemen kuzeydoğusunda bulunan Malya Ovası'nda (bugün Malya Çölü deniyor) yaşandı. Kaynaklara göre Baba İshak'ın ordusundaki kişi sayısı 3 ila 6 bin arasında, Selçuklu ordusu 12 bin ila 60 bin arasındaydı. 300 ya da bin kişi kadar da paralı Frank askeri vardı.

Ahmet Yaşar Ocak'a göre bu karşılaşma mükemmel silahlı ve donanımlı Romalı lejyoner taburlarıyla perişan kılıklı, derme çatma silahlarla, başıbozuk şekilde karşı koymaya çalışan Spartaküs'ün kuvvetlerinin karşılaşmasına benziyordu. Başlangıçta Selçuklu askerleri Baba İlyas'ın mucize ve kerametlerine dair rivayetlerin etkisiyle saldırıya geçmek istememişler ama sonunda Spartaküs'ün ordusunun başına gelen, Baba İshak'ın ordusunun da başına gelmişti. Frankların zırhlarına çarpan ilkel ok ve mızraklar kırılırken, Saint Quentin'e göre Selçuklu ordularını daha önce 12 kez yenen isyancılar ilk kez kendilerine güvenlerini kaybetmişlerdi. İbn Bibi'ye göre Türkmenlerin büyük kısmı (4 bin kadarı) kadınlar ve çocuklar hariç olmak üzere kılıçtan geçirildiler. Bunlar arasında Baba İlyas'ın gözü pek komutanı Baba İshak da vardı. Sultan elde ettiği ganimetleri askerleri arasında paylaştırdı, Frank askerlerine üç bin altın dağıttı.

İsyana katılanlardan kurtulabilenler Orta, Batı ve Kuzey Anadolu'nun muhtelif bölgelerine sığındılar. Bu yerler sadece dağlar, köyler değildi. Nitekim modern araştırmacılardan Irene Beldecianu'nun ortaya çıkardığı 1487 tarihli bir belgeye göre, Hüdavendigâr (Bursa) Livası'na bağlı Göynük'teki yedi mahalleden ikisinin adı "Mahalle-i Babailer" idi. Yazara göre 1400'lerin başındaki Şeyh Bedreddin İsyanı'ndan artakalanlar da buraya yerleştirilmişlerdi.

İsyanın niteliği neydi?

İsyanı köylü ayaklanması olarak niteleyen Marksist tarihçilere de isyanı heterodoks İslam'ın ortodoks İslam'a tepkisi olarak niteleyenlere de katılmayan Ahmet Yaşar Ocak'a göre isyana Müslim ve gayri Müslim köylüler de katılmış olsa da isyan esas olarak zalim, müstebit ve yabancılarla (İranlılar) takviye edilmiş Selçuklu yönetimine çeşitli nedenlerle tepki duyan konar-göçer, yahut yarı göçebe Türkmenlerin başlattığı "mesihyanik" (Mehdici) bir ihtilaldi.

Ahmet Yaşar Ocak'a göre bugün inanıldığı gibi Baba İlyas'ın "Babailer" adlı bir tarikat kurduğuna dair hiçbir somut kanıt

yok. Babailik terimini birincil kaynaklardan sadece İbn Bibi kullanmıştı. Onun amacı da “Baba” unvanlı iki kişinin ardından gidenleri tanımlamaktı. Babai terimini dinî anlamda ilk kullanan 15. yüzyıl yazarı Taşköprülüzade idi. Baba İlyas’a atfedilen *Halvetname* adlı risale de bu yüzyılda kaleme alınmışa benziyordu. Yani Babailik, dinî değil sosyal, siyasi bir terimdi. Yazara göre Babailer açıkça belirtmeseler de Konya’yı zapt ederek iktidarı ele geçirmeyi de hedeflemiş olabilirlerdi. Bu gerçekleşmemişti ama isyan Rum (Anadolu) Selçuklu Devleti’nin sonunu hazırlamıştı. Çünkü bu isyan sayesinde dış görünüşteki cilaya rağmen devletin gerçekte ne kadar zayıf olduğu ortaya çıkmış, daha 3-5 yıl önce Selçuklulara saldırmaya cesaret edemeyen Moğol orduları 1243 yılından itibaren Anadolu’yu istilaya başlamışlardı...

Özet Kaynakça

- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009.
- Quentin, Simon De Saint. *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu*, çev. Erendiz Özbayoğlu, DAKTAV, Antalya, 2006.

İDRİS-İ BİTLİSİ: “MEVLANA” MI, “İBLİS” MI?

13. yüzyılda Moğol Cengiz Han soyundan Hülagü'nün orduları, 14. yüzyılın sonundan itibaren Timur'un orduları tarafından tarumar edilen Kürdistan coğrafyası 15. yüzyıl boyunca sırasıyla her ikisi de Sünni Türk(men) hanedanları olan Karakoyunlular ve Akkoyunluların egemenliğinde yaşamıştı. Fatih Sultan (II.) Mehmed'in 1473'te Otlukbeli'nde yendiği Akkoyunluların sonunu 1501'de Şii Safevilerin 14 yaşındaki lideri Şah İsmail getirecekti. Doğu sınırındaki bu gelişmeler Osmanlı Devleti'ni Der-sim ve Kürdistan'la ilgili özel politikalar geliştirmeye yöneltti. Fatih'in halefi II. Bayezid (hd 1481-1512) zamanında Osmanlı ve Mısır merkezli Memlûk orduları defalarca sıcak çatışmaya girdiler. Nihayet 1491'de iki taraf arasında Osmanlı tarafını çok memnun etmeyen bir antlaşma imzalandı. Ancak Bayezid'in son yıllarında oğulları arasında yaşanan taht kavgaları bu sefer de Anadolu'ya yönelik Safevi propagandaları için elverişli bir ortam doğurmuştu. İşte İdris-i Bitlisi'nin Osmanlı sarayında boy göstermesi bu yıllarda olmuştu.

Kendisinin bazı anlatımlarından 1452 ile 1457 tarihleri arasında doğduğu anlaşılan İdris-i Bitlisi'nin eğitimi ve etnik kökeni üzerine birbiriyle çelişkili bilgiler var. Türk çevreleri İdris-i Bitlisi'nin Kürt kökeninden hiç söz etmedikleri gibi, bazen Türk olduğunu bile ileri sürüyorlar. Bir arşiv belgesinde ise İdris-i Bitlisi'nin İran'ın Rey şehri yakınlarındaki Sülukan nahiyesinde doğduğu yazılı. Kürt çevrelerinde ise Hakkâri veya Bitlis Kürtlerinden Hü-sameddin Ali adlı bir ulemanın oğlu olduğu kabul ediliyor. Ancak hayatı boyunca zoolojiden kozmolojiye, felsefeden siyasete, teolojiden tarihe 30'a yakın eser veren İdris-i Bitlisi, bu eserlerinde kendisinin kökeni veya Kürtlük ve Kürt tarihi hakkında yazmamış, sadece Diyarbakırlı Kürt beyleri ile irsi bağları olduğunu ima etmiş.

Ancak Kürt ve Türk kaynakları İdris-i Bitlisi'nin, çok genç yaşlarında, babasının da kâtip olarak hizmet verdiği Akkoyunlu Sarayı'na intisap ettiği konusunda uzlaşıyor. Akkoyunlu Sarayı 1403'ten itibaren Diyarbakır'da (Amid/Amed), 1469'dan sonra Tebriz'deydi. Uzun Hasan'ın 1478'deki ölümünden sonra başa geçen Sultan Yakup'un özel kâtibi olan İdris-i Bitlisi, daha sonraki sultanlara da nişancı ve kâtip olarak hizmet vermiş ve Şah İsmail'in Akkoyunluları tarihe gömdüğü 1501 yılına kadar, yazdığı fermanlar, tezkireler, taziye ve kutlama mektupları ile sadece Akkoyunlu Sarayı'nda değil, komşu ülkelerin saraylarında da bilinir olmuştu. Rivayete göre etkilediği kişiler arasında Sultan Yakup adına bir kutlama mektubu yazdığı II. Bayezid de vardı.

II. Bayezid'in endişeleri

Sofu bir Sünni olan II. Bayezid'le İdris-i Bitlisi'yi birleştiren hususlardan biri de Kızılbaş düşmanlığı idi. Şah İsmail, 1501'de henüz 14 yaşında iken Tebriz'i ele geçirince kendini İran Şahı, 12 İmam Şii mezhebini de İran'ın resmî dini ilan etti. Murad Ciwan'ın aktardığına göre o yıllarda İran'da bulunan ve "Venedikli Bir Tüccar" olarak bilinen adsız bir seyyah, seyahatnamesinde şunları yazmıştı:

[Şah İsmail] Daha sonra Tebriz tarafına yöneldi. Burada hiçbir mukavemet ile karşılaşmadı. Bununla birlikte şehrin ahalisinin büyük bölümüne katliam yaptı. Hatta hamile kadınları, karnındaki çocuklarıyla birlikte öldürdüler. Sultan Yakub'un ve Derbend Savaşı'na katılmış olan beylerin mezarlarını açıp kemiklerini yaktılar. Üç yüz orospuyu sıraladılar ve her birinin vücutlarını ikiye böldüler. Daha sonra Elvend'in yanında eğitim görmüş olan "blasier"den [bir nevi asker olmalı] sekiz yüz kişinin başları kesildi. Hatta Tebriz'in bütün köpekleri öldürüldü, suçluların pek çoğu başka başka facialara uğradılar.

Aynı yılın yazında Şah İsmail II. Bayezid'in izniyle Erzincan'a kadar geldiğinde kendisini Sivas, Tokat, Amasya, Karaman,

Antalya ve Tarsus'un Türkmen Kızılbaşları karşılamaya gitmiş, Bayezid bu büyük göçü endişe içinde izlemekten başka bir şey yapamamış, muhtemelen Anadolu'daki Osmanlı egemenliğine yönelik en ciddi tehdidin Şah İsmail'den geleceğini hissetmişti.

İşte tam bu günlerde, Şah İsmail'in orduları Akkoyunlu ülkesini yerle bir ederken, ailesi de zarar gören İdris-i Bitlisi İstanbul'a doğru yola çıktı. İdris-i Bitlisi'nin, saray ve diplomasi tecrübesi bir yana, geniş kültürü ile II. Bayezid'in işine yarayacak biri olduğu açıktı. Nitekim İdris-i Bitlisi, İstanbul'da büyük kabul gördü ve Padişah'ın emriyle 8 bin beyitlik ünlü manzum eseri *Heşt Biheşt*'i kaleme almaya koyuldu. Eserin adı Farsçada "Sekiz Cennet" anlamına geliyordu ve eser Osman Gazi'den II. Bayezid'e kadarki sekiz Osmanlı padişahının hayatını anlatıyordu. Bu eser Osmanlı Devleti'nin ilk mufassal tarihiydi. Ancak iddialara göre, saraydaki bazı çevreler İdris-i Bitlisi'yi çekemediler, Padişah'ın aklını çeldiler ve II. Bayezid bu eser için kendisine vaat ettiği parayı ödemedi. Bunun üzerine İdris-i Bitlisi biraz kırgın biçimde hacca gitme bahanesiyle Hicaz'a gitti ve Mekke'ye yerleşti.

Safevilerin Kürt politikası

Bu yıllarda Anadolu'da siyasi dengeleri değiştiren çok önemli olaylar yaşandı. Şah İsmail 1507'de Ermenilerin ve Kürtlerin yurdu Erciş ve Ahlat'ı, ardından Dulkadiroğularının merkezi Maraş'ı fethetmiş, Bitlis'in Kürt hâkimi Şeref Han'ı kendisine bağlamıştı. Diyarbakır'a atadığı adamı Ustaculu Muhammed Bey Mardin, Musul ve Cizre'de kan dökerek Safevi egemenliğini iyice pekiştirmişti. Bunun üzerine 11 Kürt emiri Şah İsmail'e bağlılıklarını bildirmek üzere Şah'ın bulunduğu Hoy şehrine gitmişler ama Şah İsmail bu beylerin sekizini hapse attırmıştı. Dahası Şah İsmail devletinin sınırlarını doğuda Ceyhun Irmağı'ndan, batıda Fırat Nehri'ne, kuzeyde Kafkas Dağları-Hazar Denizi'nden güneyde Basra Körfezi'ne kadar genişlemişti. Şam, Halep, Filistin, Mısır, Yemen, Mekke ve Medine'ye egemen olan Memlûklerle Safevilerin sınırını ise Fırat Nehri oluşturdu. Bu

tablo içinde Osmanlı Devleti küçücük bir alana sıkışmıştı. İşte bu ortamda II. Bayezid öldü (1512), tahta tarihe “Yavuz” unvanı ile geçecek olan I. Selim çıktı.

Selim, Şah İsmail'in babasının izniyle gerçekleştirdiği 1501'deki Erzincan ziyareti sırasında Trabzon valisiydi ve Anadolu Kızılbaşlarıyla Safevilerin ittifakının nelere mal olabileceğini daha o zaman idrak etmişti. Babasının vasiyeti de zaten “Mısır'dan Osmanlı'nın, Kızılbaş'tan ehl-i İslam'ın öcünü alması” idi. İşte bu vasiyeti yerine getirmek için her iki tarafı da tanıyan kadrolara ihtiyacı olduğunu fark eden Yavuz, İdris-i Bitlisi'ye bir miktar para göndererek gönlünü aldı ve saraya geri dönmesini sağladı.

Çaldıran Savaşı

İdris-i Bitlisi, Selim'in şehzadelikten beri Batı'ya (özel olarak da Macar Kralı'na) saldırmak için bahane aradığını ve bu yönde hazırlıklar yaptığını anlatırken “fakat” diyerek, Osmanlı Devleti için esas tehlikenin başka bir yerden geldiğine ilişkin kendi görüşünü (sadeleştirilmiş dille) şöyle belirtmişti:

Bütün yeryüzünde en büyük dinî fesat, Kızılbaş güruhunun yayılması olduğundan, bu taifenin İslam hilafeti makamındaki hanedana karşı dinî ve dünyevi düşmanlığı muhakkak olduğundan, mezhep imamlarının ve âlimlerinin tamamı ve yüksek akıl sahiplerinin ve ariflerin hepsi ittifak halinde gereği üzere mülk ve milletin korunması ve İslam memleketleri halkının zulümden kurtarılması için mühlit Kızılbaş taifesinin ortadan kaldırılmasının düşünülmeli daha önemli ve önceliklidir, diye fetvalar verdi. (...) Acem memleketlerinde fetret döneminin baş göstermesi ve âlemin genelinde fitne ve fesadın yayılması yüzünden, efendi ve köleler arasında düşkünlüğün baş gösterdiği tehlike içindeki memleketlerin mazlumlarının çoğu, Osmanlı hanedanının merhamet ve şefkat gölgesine sığınarak âlemin sığınağı olan Sultan Selim'in dergâhından yardım ve imdat istiyorlardı. Özellikle İran ülkesinin avareleri ve Acem diyarının

mazhurları, Kızılbaş kavminin ve adları Süfi olan kâfir kalpli isyankârların zulümleri yüzünden evlerini barklarını terk etme yolunu seçmişler ve güvenli Osmanlı diyarına yönelmişlerdi. O günahkâr ve zalim topluluğun verdiği zararların haberleri ve ısrarının etkileri, uzun süredir itibar ve yetki sahiplerinin haurlatmalarıyla padişahın kulaklarına geliyordu.

Halbuki Hoca Sadeddin Efendi, Şah İsmail'in *Tacü't Tevarih* adlı eserinde Yavuz'un tahrik edici mektuplarına önce karşılık vermediğini, sonra da şu temkinli ve kısa cevabı verdiğini aktarır:

Bizim o tarafa gelmemizin iki sebebi vardı: Birincisi budur ki, o diyarın sakinlerinin askeri bizim yüksek nesepli babalarımızın müritleridirler. (...) İkincisi de sizin mukaddes hanedanınıza olan muhabbetim idi. İstemiyordum ki, Timur zamanındakine benzer bir karışıklık meydana gelsin. Bunu şimdi de istemiyorum. Vaziyetin böyle bir hal almasından da kınlmıyorum. Niye de kınlayım? Hükümdarlar arasında kin ve düşmanlık eski bir adettir. (...) Öyle düşünüyoruz ki sizin karşınıza çıkmakta bu kadar gecikmemiz sebepsiz olmamıştır. (...) Ancak kimsenin sözüne uymadan meselenin aklı konusunda düştüntülse daha iyi olur. Çünkü sonuncu pişmanlık fayda vermez. (...) Eğer iş harbe çekerse, ertelenmesin. Lakin uzakgörenlik yolu ile hareket edilsin.

Şah İsmail'in örtülü biçimde kendisine meydan okuduğunu anlayan Yavuz sefere çıkmadan önce savaş kararının siyasi bahanelerini oluşturmak için bazı girişimlerde bulunmuştu. Bu bağlamda, İdris-i Bitlisi, 20 Nisan 1514'te, İran Seferi arifesinde Tebriz'e gönderdiği öncü heyetin içindeydi. Heyetin yaptığı çalışmalar sayesinde Yavuz'un orduları Amid'e (Diyarbakır) vardığında şehrin Safevi valisi ordularını geri çekmişti. Bazı araştırmacılara göre Yavuz'un amacı Şii Safevilerle Sünni Osmanlı Devleti arasında Sünni Kürtlerden bir duvar örmektir. İdris-i Bitlisi'nin Safevilerle Osmanlı arasında seçim yapmakta zorlanan Kürt beylerini ikna etmek için mi yoksa bölgedeki Kürt aşiretleri Osmanlı Padişahı'nı Safevilere karşı bir savaşı kışkırttığı için mi görevlendirildiğine dair kaynaklarda çelişkili bilgiler vardır.

Şerefname'de Kızılbaşlık

Bu konuda çalışan Murad Ciwan, Şeref Han Bitlisi'nin *Şerefname* adlı eserinden şu ifadeleri aktırır:

Botan Beyi “Şah Ali Bey”le Bedlis [Bitlis] Hükümdarı Emir Şeref arasında dostluk ve kardeşlik bağları güçlenince Osmanlı Sultanı Selim Han'a bağlılıklarını ilan ettiler ve kendisini, Diyarbekir, Ermenistan ve Azerbaycan vilayetlerini Kızılbaşların elinden almak için kışkırtmaya başladılar. (...) Emir Şeref'in, babalarının ve atalarının mülkü olan Bedlis Vilayeti'ni gasp etmiş olan Kızılbaşlardan geri almak konusundaki umudu gerçekleşmeyince ve bu iş bir süre gecikince, öte yandan Sultan Selim Han'ın bütün İran ülkesini istila etmek niyetinde olduğunu öğrenince; bu şartlardan yararlanmak için fırsatın elverişli olduğunu anladı ve araştırma alanının atlısı, başarı yolundaki kervanın reisi, temel kanunların ve detay kanunlarının mütehassısı, düşünülen ve işitilmiş olan defterlerin düzenleyicisi, kutsallık medresesinin müderrisi, Bedlis bilgininin oğlu düşünür İdris ile köklü Diyaeddin ailesine yücelik, iyilik, ikbal ve devlet dileyenlerin seçkini Muhammed Ağa Kelhoki ile Al-i Osman Sarayı'na itaat ve sadakatlerini ve tahtlarına bağlılıklarını sunmak konusunda anlaştı. Bunlar, Kürdistan beylerinden ve hükümdarlarından 20 kişiyi bu tedbirde kendilerine katıncaya kadar çalıştırdılar ve bir bağlılık ve itaat mektubu yazarak düşünür Mevlana İdris'e ve Muhammed Ağa'ya verdiler; onlar da bunu yüce eşiklere sunmak üzere hemen İstanbul'a hareket ettiler.

Venedikli Angiolello'nun anlatıları

Murad Ciwan'a göre hemen hemen aynı bilgi, *Şerefname*'nin yazılmasından yaklaşık 80 yıl önce birkaç kez Osmanlı'ya ve İran'a gidip gelmiş olan, Osmanlı Sarayı'nda uzun yıllar hizmet veren, İran'da Şah İsmail'le tanışan, ardından Mısır Memlûklarına karşı başlatılan Mercidabık Seferi'nde Sultan Selim'in yanında bulunan Venedikli bir asker ve soylu olan Giovanni Maria Angiolel-

lo'nun o zaman kaleme aldığı *Life and Acts of King Ussun Casano* (Uzun Hasan'ın Yaşamı ve Eylemleri) adlı raporunda da vardır. Angiolello şöyle der:

Süfi (Şah İsmail), Tebriz'de bulunduğu sıralarda, Türk sınır bölgesinde hükümet etmekte olan yan kolu olan beylerin bazıları, ordunun (Safevi ordusu) Horasan'a gönderildiğini görünce Osmanlı Sultanı ile anlaşip onu İran'a saldırmaya davet ettiler. Büyük Türk'ün [Sultan Selim] bu daveti kabul etmeye asla cesareti yoktu. Ama beylerden bazıları büyük olunca ve özellikle Süfi'nin (Şah İsmail) Bitlis dağlarında oturan düşmanı Kürtlerden bir grubun kendisini onunla savaşmaya davet ettiklerini görünce Tatarların (Şah İsmail Horasan'a kendileriyle savaşmaya gitti diye bilinen Özbekler) gücünün ölçüsünden haberdar olduğundan, Süfi'nin zorluklarla karşıkarşıya kalacağını anlayıp 1514 yılında ordu toplamaya ve İran üzerine yürümeye karar verdi. Eğer Sufi Tatarlarla yaptığı savaşta zafer kazanırsa; onu mahvetmek için Sultan (Mısır Memlük Sultanı) ile elbirliği yapacağını çok iyi anlamıştı. Bu yüzden İstanbul'dan hareket edip sayısız miktarda askerle Amasya'ya (aslında Sivas'a, dönüşte Amasya'da konakladı) yöneldi. Burada bırakılması zorunlu olanları bıraktıktan sonra Mayıs ayında Tokat'a doğru yürüyüşe geçti.

Bu anlatılara bakılırsa, Selim'i Safevilere karşı savaşa kışkırtan Kürt beyleridir. Ancak İdris-i Bitlisi eserlerinde bu iddiaya yer vermez. Sonuç olarak padişah vezirleriyle yaptığı görüşmeden sonra bahar aylarında sefere çıkmaya karar vermiş, İdris-i Bitlisi'yi de Urmiye'den Malatya'ya kadar uzanan topraklardaki Kürt beylerine yollayarak kendilerini şehir ve kalelerini Safevilerden kurtarmak için ayaklanmaya çağırmıştır. Yine Murad Ciwan'ın aktardığına göre İdris-i Bitlisi'nin Kürt beylerine götürdüğü mektupta (sadeleştirilmiş dille) şunlar yazılıdır:

Bizim beldelerimiz ve meskenlerimiz Kızılbaş beldelerinin yakınında, hatta hemen bitişiğindedir. Zira Diyarbakir'in, Azerbaycan'ın ve Bağdat'ın ortasında kalmıştır. Yıllardır bu kâfir taife

Kürtlerin kökünü ve damarını zulüm kılıcıyla kesmiştir. On dört yıldır onların bu temiz itikatlı taifeye (Kürtlere) karşı dini ve dünyevi olarak büyük bir düşmanlıkları vardır. Kızılbaşlar İslam sultanının bu tarafa yönelişinin en büyük nedeni olarak da Kürtlerin çağrısını göstermektedirler. Mücahidler Sultanı, bu cihadi tamamlama ve bu beldelerin halkını güçlendirip refaha ulaştırma konusunda padişahça bir merhamet gösterse... Yıllarca zulüm ve baskı yüzünden zayıflayıp güçsüzleşen bu taife (Kürtler), kendi başına o sapkın topluluğa ve orduya karşı koyma gücüne sahip değildir.

1514 Amasya Anlaşması

Muhtemelen 1514 yılının başında, İdris-i Bitlisi ile 28 Kürt beyi Amasya şehrinde bir araya gelmişlerdi. İddiaya göre İdris-i Bitlisi yanında, bu mektuptan başka Yavuz'un mühürlediği boş beratlar, bayraklar ve hediyeler götürmüştü. İdris-i Bitlisi, beratları ihtiyaca ve talebe göre doldurmaya izinliydi.

Her iki tarafın kaynaklarına göre de görüşmeler olumlu geçti. İran'dan Irak'a, Suriye'den Anadolu'ya uzanan geniş Kürdistan coğrafyasının önemli bir bölümüne hâkim olan 28 Kürt beyi değişik imtiyazlar karşılığında Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmaya söz verdiler. İdris-i Bitlisi'nin Kürt emirleri (mirleri) ile yaptığı anlaşmanın orijinali elimizde yok ama sözlü tarihle aktarıldığına göre, anlaşmanın temel maddeleri Kürdistan ümerasının atadan, babadan kalma irsi haklarının tanınması; Osmanlıların Kürtlere, Kürtlerin de Osmanlılara bütün savaşlarda destek vermesi; Kürtlerin Osmanlı Devleti'ne belli bir miktarda vergi ödemesi veya hediye göndermesi hakkındaydı.

Çaldıran Savaşı

Nihayet Kürt beylerinin desteği sağlandıktan sonra Selim sefere çıktı. Ordu yoldayken, yeniçerilerin, vezir ve paşaların muhalefeti dinmedi; Erzincan dolaylarındayken, sınırda Şah İsmail'e

karşılaşmadı diye geri dönmek istendi. Çaldıran'a varıncaya dek homurtular devam etti.

23 Ağustos 1514 tarihinde kuzeybatı İran'daki Çalderan (Türkçede "Dört kilise" anlamına gelen Farsça sözcük günümüzde Çaldıran şeklini aldı.) mevkiinde yapılan savaşta, savaşa katılan Lütü Paşa'nın deyiimiyle "Rum padişahı" Yavuz Sultan Selim'in Sünni Türkmenlerden ve Kürtlerden oluşan ve "ateş saçan ağaç parçası" (yani top ve tüfek) kullanan 210 bin kişilik ordusu, Şah İsmail'in Kızılbaş Türkmen boylarından oluşan ve sadece mızrak, ok ve kılıç kullanan 28 bin kişilik ordusunu yenmişti. Sayısı 400 bine kadar çıkaran Osmanlı kaynakları da vardır. Safevi kaynakları ise Osmanlı ordusunu 200-210 bin civarında tahmin eder. Feridun Emecan, İbn Kemal'in verdiği 45 bin sayısını doğruya yakın diye niteler. Safevi ordusunun sayısı da bir muammadır. Bir Venedik kaynağına göre 24 bin, Feridun Emecan'a göre 50 bin civarında olmalıdır.

Osmanlı kaynakları genel olarak savaşta Osmanlı ordusunun kaç kişi kaybettiğini yazmaz fakat İdris-i Bitlisi'ye göre Kızılbaşların kaybı beş bin kişidir. Safevi kaynakları göre Çaldıran Savaşı'nda Kızılbaşlardan iki bin, Osmanlılardan üç bin olmak üzere toplam beşbin kişi ölmüştür.

Sayılar ne olursa olsun sonuç olarak Şah İsmail, savaşı kazanacağından emin olarak geldiği en ön saflarda çarpıştığı savaş meydanından kaçarak önce başkent Tebriz'e, oradan İran'ın içlerine doğru uzaklaşmak zorunda kalmıştı. Tebriz hiç direnmeden teslim olmuş, ama Yavuz sadece dokuz gün kaldığı şehirden Karabağ'a gidecekken, Yeniçerilerin isyanı üzerine Amasya'ya dönmek zorunda kalmıştı.

Dönüşte Bitlis ve Diyarbakır Osmanlı egemenliğine girdi. İdris-i Bitlisi, Diyarbakır eyaletini 19 sancağa böldü. Bunlardan 11'ini Osmanlı Sarayı'nın tasarrufun, geriye kalan 8 sancağı "yurtluk" ve "ocaklık" adıyla babadan oğla geçmek üzere Kürt mirlerine bıraktı ve Bıyıklı Mehmed adlı bir Kürt beyi 1515'te kurulan Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tayin edildi.

Yavuz'un Kızılbaş katliamı

Ama etkileri (travması) günümüze kadar süren bir başka olay daha yaşandı bu sefer sırasında. İddialara göre Yavuz Sultan Selim, hem gidiş hem de dönüş yolunda Şah İsmail'in doğal mütefiki olan Anadolu'nun Kızılbaş halkının kılıçtan geçirilmesini emretmişti. Kendini haklı çıkarmak için de Şeyhülislam İbn Kemal ve Müftü Hamza'dan Kızılbaşların kadınları ortaklaşa kullandıkları, Kuran'ı ve camileri yaktıkları şeklinde fetvalar çıkartmıştı. Hatta bizzat İdris-i Bitlisi'nin *Selimname* adlı eserinde şöyle deniyordu:

(...) Yazıcılar isimleri deftere kaydedince yaşlı ve gençlerden oluşan kayıtların sayısı kırk bini buldu / Ulaklar yazılan defterleri her yörenin hakimine ulaştırdıktan sonra her yörede keskin kılıç adım adım yazılanlara yöneldi / Bu öldürülenlerin sayısı hesaplanan kırk bini de aştı / İtaat bakımından Hak'tan kim yüz çevirirse Hak onu siyaset kılıcıyla öldürür...

Bu bilgiler, daha sonradan Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599) ile Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600) gibi saygın Osmanlı tarihçileri tarafından tekrarlandı.* Ancak çeşitli lojistik sorunlar ve Yeniçerilerin gönülsüzlüğü yüzünden Yavuz'un ordusu Kızılbaşlara karşı da mutlak bir galibiyet elde edemeden Eylül 1515'te İstanbul'a döndü. Şah İsmail ordusunu yeniden topladı ve Türkmen kökenli Kara Han veya Kara Bey diye bilinen adamını Amid'e yolladı. Amid'in Kürt beyi şehri Kara Han'a terk etmeyi reddetti. Bundan sonra taraflar arasında 16 ay sürecek bir kovalamaca başladı.

1514 tarihli Amasya Anlaşması ilk sınavını Kara Han'a karşı mücadelede verdi. İstanbul'dan gönderilen Karaman Beylerbeyi Hüsvrev Paşa'nın kuvvetleriyle takviye edilen Kürt birlikleri,

* Bugün Kızılbaş çevrelerinde sayıyı 100 bine kadar çıkaranlar var. Sünni çevreler ise Yavuz dönemini anlatan diğer *Selimname*'lerde böyle bir bilgi yer almadığını, ayrıca o tarihlerdeki tahrir defterlerinde buna dair kayıtlar olmadığını, bu tür yuvarlak ve abartılı rakamların Osmanlı tarihçileri tarafından propaganda amaçlı olarak sık sık kullandıklarını söylemekle yetinmiyorlar.

Kara Han'ın birlikleriyle Kızıltepe yakınlarında, Kürtlerin Kösor, Osmanlıların Koçhisar dediği mevkide karşılaştı. 1516 yılının Nisan ayı ortalarında Kara Han yenildi. Bunun ödülü olarak, aynı yıl kurulan Diyarbakır merkezli Arap Kazaskerliği'ne İdris-i Bitlisi atandı ancak bu görev kısa sürdü.

İddialara göre, Şah İsmail'in hem İran hem Anadolu'daki Kızılbaşlar üzerindeki mistik-karizmatik gücünden çok etkilenen Yavuz'u, benzer bir etkiyi sağlamak için, Kahire'deki İslam Halifeligi'ni İstanbul'a getirmesi için ikna eden de İdris-i Bitlisiydi. 1516-1517'de Sünni Çerkes ve Türk kölelerin kurduğu Memlük Devleti'ne karşı yapılan Mısır Seferi sırasında Yavuz'a, 16 Kürt beyi ve askerleri eşlik etmişti. İdris-i Bitlisi, sefer sırasında Yavuz'un "din kardaşlarına" yapmış olduğu haksızlıkları bir kaside ile Padişah'a aktarmış, Padişah kendisine kızmak yerine kendisini iltifatlara boğmuştu.

Osmanlı kaynaklarında "Mevlana", "Hakimeddin", "Kutlu Müderris" diye anılan İdris-i Bitlisi, Yavuz'dan iki hafta önce, 18 Kasım 1520'de İstanbul'da öldü ve eşi Zeynep Hanım'ın Eyüp sirtlarında yaptırdığı mescidin yanına gömüldü. Amasya Anlaşması'nın mimarları erken ölmüştü ama attıkları temel öyle sağlamdı ki Osmanlı-Kürt ilişkileri yaklaşık 300 yıl neredeyse sorunsuz gitti.

İdris-i Bitlisi, Kızılbaş katliamının mimarı mı?

İdris-i Bitlisi bu tarihçe yüzünden bazı kesimlerce "İdris-i İblis" diye adlandırılıyor. Bu çevreler için Yavuz'un adı da Kerbelâ Olayı'nın mimarından mülhem "Yezid". Koyu bir Sünni olan İdris-i Bitlisi'nin Kürt olsun, Türkmen olsun Kızılbaşları "zındık", "kâfir", "Mezheb-i na-hak" diye nitelediği biliniyor. *Selimşah-name* adlı eserinde Kızılbaş katliamlarını ayrıntılı biçimde anlatığı da doğru. Ancak, bugün bazı çevrelerin iddia ettiği gibi, bu katliamlar sırasında İdris-i Bitlisi, Yavuz'un yanında değildi. Ayrıca Yavuz sefer sırasında ordunun yorulduğunu söyleyerek dinlenmeyi öneren pek sevdiği Karaman Beylerbeyi Hemden Paşa'yla nüfuzlu pek çok yeniçeriye de öldürtmüştü. Biraz daha

geriye gidersek, Yavuz'un tahta geçtikten sonra iki ağabeyini, sekiz yeğenini, üç vezirini öldürdüğünü de biliyoruz. Yani Yavuz, iktidar mücadelesinde kimsenin gözünün yaşına bakmazdı.

Ama daha önemlisi, Şii-Kızılbaş düşmanlığı 1736'ya kadar sürecek olan Osmanlı-Safevi çekişmesinin bir türevi olan, köklü bir devlet politikasıydı ve İdris-i Bitlisi'nin bu politikayı değiştirmesi mümkün değildi. Nitekim Yavuz'un oğlu Kanuni Sultan (I.) Süleyman ve onun oğlu II. Selim dönemlerinin Kürt kökenli Şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin 30 yılda verdiği fetvalarla, Safevilerin "beşinci kolu" gibi görülen Kızılbaş Türkmen katliamı adeta bir rutin haline almıştı. Hırvat kökenli Kuyucu Murat Paşa 1606'da sadrazam olduktan hemen sonra bazı kaynaklara göre 100 binden fazla Türkmen'i (çoğu Kızılbaş'tı) kazdırdığı kuyulara diri diri gömdürmüştü. Ondan 50 yıl sonra Köprülü Mehmed Paşa, Celali ayaklanmalarını bastırmak adı altında Kızılbaş Türkmenlerini yeniden kılıçtan geçirmişti. Bu tarihçeye bakınca, kabağın neden İdris-i Bitlisi'nin başına patladığını anlamak zor.

Kürtleri böldü mü?

Bazı çevreler ise (özellikle Sünni Kürt çevreleri) İdris-i Bitlisi hakkında ikiye ayrılmış durumdadır. Bazı araştırmacılar, Osmanlıların 1514'ten 1517'ye kadar sadece 4 yılda topraklarını ikiye katladığını, İslam Halifeliği unvanını da alarak bu koca devleti en az 300 yıl çok debdebeli bir şekilde koruduğunu, bunda Kürtlerin büyük payı olduğunu düşünüyorlar. Buna karşılık 1514 Amasya Anlaşması'nın Kürdistan'ın Osmanlılar (daha sonra da Türkler) tarafından sömürgeleştirilmesinin başlangıcı olduğunu, o tarihe kadar bağımsız yaşayan Kürtlerin Osmanlı'ya asker ve vergi veren tebaaya dönüştüğünü söylüyorlar. Dolayısıyla İdris-Bitlisi'yi Kürtleri devlet kurmaktan alıkoyan, bölüp parçalayıp Osmanlı'ya tabi kılan, Kürt askerlerini Osmanlı uğruna telef eden, (en hafifinden) bir "işbirlikçi", (en ağırından) bir "hain" olarak görüyorlar.

Bazı araştırmacılar ise "büyük stratejist" diye övdükleri İdris-i Bitlisi'nin ve Amasya Anlaşması'nın, dağınık ve birbiriyle

çatışma halindeki irili ufaklı Kürt aşiretlerinin, beyliklerinin, emirliklerinin, Osmanlı ve Safeviler gibi iki büyük güç arasında ezilmesinin önüne geçtiğini düşünüyorlar. Onlara göre, bu anlaşmalardan sadece Osmanlılar değil Kürtler de kazançlı çıkmış, sayıları zaman içinde 400'e varacak olan Kürt "mirlikleri" Osmanlı Devleti'nin siyasal, idari ve askeri sisteminin önemli bir parçası haline gelmişler, Kürt egemenleri kendilerine ayrılan alanlarda otoritelerini pekiştirirken, 300 yıl kadar savaş yüzü görmeyecek olan Kürt şehirlerinde sosyal, kültürel ve ekonomik canlanma yaşanmış, Kürt etnik-kültürel varlığı mevcudiyetini korumuştur. Üstelik bu süreçte, Kürtler edilgen değil, etkin aktörler olarak devletin politikalarını da etkilemişlerdir.

Kaba hatlarıyla özetlediğim Yavuz Sultan Selim-İdris-i Bitlisi işbirliğinin Osmanlılar ve Kürtler için ne anlama geldiği, İdris-i Bitlisi'nin "Mevlana" mı "İblis" mi, "Osmanlı stratejisti" mi yoksa "hain Kürt" mü olduğu gibi sorulara muhtemelen her okur farklı cevaplar verecektir.

Özet Kaynakça

- Akpınar, Özkan. "Geographical Imagination in School Geography During the Late Ottoman Period, 1876-1908", 2010 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.
- Aydın, Erdoğan. *Osmanlı Gerçeği, Nizamı Alem'in Gayri Resmî Tarihi*, Su Yayınevi, İstanbul, 1999.
- Bayraktar, Mehmed. *İdris-i Bitlisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Ciwan, Murad. "I. Selim'in Çaldıran Seferi'nde ve Osmanlılar'ın Darü'l-İslam'a Açılmasında Bitlis Beyliği'nin Başını Çektiği Kürtler'in Rolü", 26-27-28 Haziran 2014 tarihli I. Uluslararası Bitlis Sempozyumu'na özeti sunulan tebliğ. (Yazar tebliğ metnini mail ile iletmiştir. Bu sebeple basılı halinde farklılıklar olabilir.)
- Emecen, Feridun M. *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2013.
- Epözdemir, Şakir. *1514 Amasya Antlaşması, Kürt-Osmanlı İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Peri Yayınları, İstanbul, 2005.
- İdris-i Bitlisi. *Selim Şah-name*, çev. Hicabi Kırılancı, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2001.
- Menage, V.L. "Bidlisi, İdris", *The Encyclopaedia of Islam*, Londra, 1960, s. 1207-1208.
- Şeref Han Bitlisi. *Şerefname, Kürt Ulusunun Tarihi (Etnoğrafya ve Coğrafya Girişi)*, çev. Celal Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2009.

19. YÜZYILDA KÜRT - ERMENİ İLİŞKİLERİ

II. Mahmud döneminde modernleşme süreci ile uyumlu biçimde merkezi yönetimi güçlendirmek için atılan adımlar arasında Kürdistan'da mirlik sistemini kaldırmak vardı. Bu süreçte bazı Sünni-Kürt aşiretleri devletle işbirliği yapmalarına karşın (örneğin Varto'daki Cibran Aşireti devlete karşı duran, Muş'taki bağımsız Beylerbeyi Alâaddin Paşa'nın yenilgiye uğratılmasında önemli rol oynamıştı), genel olarak Kürtler merkezileşmeye karşı çıktılar. 1806 ve 1812'de Süleymaniye'de patlak veren Baban ayaklanmaları, 1829'dan Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 arasında Revanduz, Hakkâri, Tur Abdin, Sincar ve Diyarbakır bölgelerinde yaşanan ayaklanmalar bu türdendi. Aynı şekilde, bağımsızlık peşindeki Mısır Hidivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın merkezi devlete karşı başarılarından aldığı cesaretle 1839'da Cizre'yi başkent ilan eden Botan Emiri Bedirhan Bey'in 1847'deki ayaklanması değil Kürt milliyetçiliği, Kürtlük bilinciyle bile değil, merkezi devlete karşı yetke alanını genişletmek için yapılmış bir başkaldırıydı. Yıllarca merkezle işbirliği içinde yöredeki Kürt aşiretlerine hükmeden Bedirhan Bey, merkezi devletin Botan Emirliği'ni Musul ve Diyarbekir eyaletleri arasında paylaşırma planlarını hissettiğinde belki biraz da gücünün büyümesine kapılmış, önce devletin Hıristiyan tebaasından Nasturilere saldırmış, arkasından Van bölgesinde Tanzimat reformlarına karşı çıkan Kürt aşiretlerine arka çıkmıştı. Merkezi devlet de Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Paşa tehlikesini savuşturduktan sonra Bedirhan Bey'e haddini bildirmeye karar vermişti. Bunun için de o tarihe kadar Kürtlerle barış içinde yaşayan Ermenilerin yardımına başvuruldu. Hatta bu yardım karşılığında Maraş bölgesindeki kadim Ermeni yurdu Zeytun'un özerkliğinin tanınmasına söz verildi. 1847'de başlayan

çatışmalar, sekiz aylık bir mücadeleden sonra biraz da Bedirhan Bey'in yeğeni Yezdanşer'in katkılarıyla merkezin galibiyeti ile sonuçlandı. Bedirhan Bey önce İstanbul'a, sonra yabancı ülkelerin ricasıyla Girit'e sürgüne gönderildi. Orada Müslüman ve Hıristiyanlar arasında arabuluculuk yapması üzerine devlet tarafından affedildi ve "Paşa" unvanıyla ödüllendirildi. Yavuz Selim, Kanuni ve IV. Murad, Kürdistan ve Kürt beylerinin bağlılığını garanti etmek için onları çeşitli şekillerde ödüllendirirdi. Paşalık unvanı bu ödüllerden biriydi.

İsyanı takip eden on yılda Kürt emirliklerinin Osmanlı eyaletlerine dönüştürülmesi süreci tamamlandı. İsyancı Kürt aşiretleri başka bölgelere sürüldü. Ancak merkezi devletin "böl ve yönet" politikaları sonucu Kürt-Ermeni düşmanlığı da kökleşiyordu. Ermeniler görece varlıklı oldukları için vergilerini ödemekte sorun yaşamıyorlardı ama Kürt beyleri kendi vergilerini de Ermenilerden aldıkları haraçlarla ödemeye yönelince Ermeniler çifte vergi ödeme zorunluluğu ile karşı karşıya gelmişlerdi. Bu durum yıllar içinde ciddi bir sorun haline almış olmalı ki 1868'de Geghi (Kığı) kasabasını ziyaret eden Herman N. Mar-num adlı bir misyoner şöyle yazmıştı raporuna: "... Bu yöreyi Kürtler tamamen istila etmiş durumda. Kürtler Hıristiyanlara her türlü kötülüğü yapıyorlar, gözlerini kırpmadan cinayet işliyorlar. Yerel makamlar, merkezi idareden çok uzak bir yerde oldukları için çok yozlaşmışlar..."

Aynı şekilde, 1872 yılında Ermeni Cismani Meclisi tarafından Bâbüalî'ye sunulan bir raporda Kürtlerin ve Çerkeslerin Ermenilere ve bölgedeki diğer etnik gruplara yönelik saldırılarından şikâyet ediliyor, bu grupları etkisiz bırakmak için bazı önlemler alınması isteniyordu. Bunlar arasında Osmanlı-İran sınırına ve Kürdistan'ın bazı bölgelerine kışlalar inşa edilmesi de vardı.

1878 Berlin Antlaşması

II. Abdülhamid'in tahta geçişinden bir yıl sonra patlak veren 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Kürt-Ermeni ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Savaş Kürdistan'da büyük bir yıkım

yarattı. Yetişkinlerin savaşa alınması, ağır vergiler ve ardından gelen yenilgi ekonomik yıkıma, açlığa ve sefalete neden oldu.

Bütün bunların sonucu Şemdinanlı Şeyh Ubeydullah'ın isyanı oldu. Şemdinanlı Nakşibendiliğin Halidiye koluna bağlıydılar. Şeyh Ubeydullah'ın huzursuzluğunu pekiştiren olaylardan biri bölgede bir Ermeni devletinin kurulacağı söylentisiydi. Bu korkunun temeli 93 Harbi'nden sonra imzalanan iki antlaşma idi. Bu anlaşmalara göre Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerin yoğun olduğu eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği islahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlerle ve Çerkeslere karşı güvenliklerini sağlamayı garanti ediyordu. Ermeniler bu maddelerden memnundular ancak Kürtlerin hissiyatını Heci Kadir Hoyi adlı bir şair şöyle dillendirmişti: "Cizre ve Botan yani Kürtlerin yurdunu / Ermenistan yapacaklar, yüzlerce kez yazık / Kuran'a yüz kez ahd olsun ki hiç gayret kalmamış / Hele kurulsun Ermenistan, Kürtlerden tek kişi kalmaz..."

Şeyh Ubeydullah'ın bir Osmanlı memuruna serzeniş de bu ruh halini açıkça yansıtıyordu:

Bu duyduklarım da ne? Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış ve Nasturiler de* kendilerine İngiliz tebaası ilan edip İngiliz bayrağını yükselteceklermiş. Kadınları silahlandırarak zorunda kalsam da buna asla izin vermeyeceğim.

Şeyh Ubeydullah İsyanı

1879'da kötü geçen hasadı bahane eden Şeyh, önce vergi sistemini değiştirmek için devletle pazarlığa başladı, istekleri yerine gelmeyince Nasturilerin de desteğini alarak hem Osmanlı İmparatorluğu'na hem de İran'daki Kaçar Devleti'ne isyan ettiğini açıkladı.

* Nasturilik, İsa'nın tanrısal ve insani doğalarının birbirinden bağımsızlığını vurgulayan Konstantinopolis Patriği Nestorios'un öğretilerinin 431 tarihli Efes ve 451 tarihli Khalkedon (Kadıköy) Konsilleri tarafından mahkûm edilmesinden sonra esas olarak Anadolu ve Suriye'de gelişen bir Hıristiyan mezhebidir. Nasturilik 6. yüzyıldan itibaren Araplar arasında, 7-10. yüzyıllar arasında Orta Asya'daki Maveraünnehir bölgesinde ve Çin'de yayılmıştır.

İsyan sırasında bağımsızlık hayaline kapılan bazı Ermeniler, Kürtlerle merkezi devlete karşı ortak mücadele için bazı adımlar attılar ama bir ittifak kurulamadı. Albay Everett adlı bir İngiliz görevli 25 Haziran 1880 tarihli mektubunda şöyle anlatıyordu durumu:

Bir Kürt-Ermeni ittifakını uzun süre reddettim. Birbirine bu kadar düşman görünen iki ırk arasında uyum olması bana olmayacak bir şey gibi geliyordu, ama ticaret bahanesi kullanılarak Dersim Kürtleriyle ve Mirza Bey'den başkasının olmayacağını düşündüğüm, Muş yöresinde güçlü bir aşiret reisiyle görüşmeler sürdürülüyor. Bir aydan beri Şeyh Ubeydullah'la ilişkiler kurulmuş durumda.

Kürt-Ermeni ittifakı kurulamamıştı ama Şeyh Ubeydullah'ın kendi kuvvetlerine, harekât sırasında Ermenilere ve Süryanilere dokunulmamasını emretmesi bir Hıristiyan katliamını önlenmişti. Sonuçta Kürtler Osmanlı ordularına karşı direnemediler. Uzun bir pazarlıktan sonra Şeyh Ubeydullah hac bahanesiyle Medine'ye sürgüne gönderildi. Şeyhin yenilgisi, Kürt toplumunda yeni bir iktidar boşluğu doğurdu. İktidar boşluğu daha büyük düzensizlik, kanunsuzluk ve kargaşaya sebep oldu.

İlk Ermeni partileri

Aynı yıllarda Ermeni toplumu da huzursuzdu. Bölgede 1789 Fransız İhtilali'nden beri dalga dalga dünyanın her yanına yayılan milliyetçilik ideolojisi için uygun bir ortam vardı. İlk Ermeni partisi diye bilinen Armenakan, 1885 veya 1886'da Van'da kuruldu. Armenakan örneğini izleyerek 1887'de Cenevre'de kurulan Devrimci Hınçak (Çan) Partisi ile 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) da Van civarında güçlü örgütlere sahip oldular.

1888'de bir misyoner şöyle yazmıştı: "Açgözlü bir idarenin [İstanbul'un] sürekli artan talepleri ile yağmacı [Kürt] komşuların acımasızlığı arasında sıkışıp kalmış olan bu köylüler..." 1889'da Armenekan çetecileri ile II. Abdülhamid'in kurduğu

Hamidiye Alayları arasında çıkan çatışmalar sırasında öldürülen üç çeteciden birinin üzerinde Portugalyan'a ait bir mektubun bulunması, Ermeni okullarından şüphelenilmesine yol açtı. Bu olayın ardından hükümet Ermeni okullarına göz açtırmaz oldu. Abdülhamid'in Van'daki Ermeni okullarını denetlemekle görevlendirdiği kişi Vanlı bir Ermeni olan Tigran Emircanyan'dı ve Emircanyan bu görevi dolayısıyla Ermeni örgütleri tarafından öldürülmek istenmişti. Abdülhamid bir yandan Ermeni okullarını denetlerken, Ermeni çocuklarının merkezi eğitim sistemine dahil olmaları için idadi ve rüştiye mekteplerinin müfredatına Ermeniceyi eklemeyi de ihmal etmemiştir.

İşte bu tarihlerde, II. Abdülhamid'in önünde duran en önemli sorun Doğu vilayetlerinde düzeni yeniden tesis etmektir.

1894 Sason Olayları

1892 yılında Hınçak militanlarından Mihran Damadyan nüfusun yarısının Kürt, yarısının Ermeni olduğu Bitlis yöresine giderek memnuniyetsiz Ermeniler arasında çalışmaya başladı. Hamidiye Alayları ve yerel Kürt çeteleri Ermeni mallarını ve mülklerini gasp ediyorlar, ailelerini taciz ediyorlardı. Kısacası ortam barut fıçısı gibiydi, iş kıvılcımı çakmaya kalmıştı. 1894 yılında, Sason'da başlayan toplumlararası çatışmalar, Hınçakların katkısıyla kısa sürede tüm bölgeye yayıldı. Ama nüfusun çoğunluğunu oluşturan, askeri birlikler halinde örgütlenmiş ve silahlı olan Kürtler ve merkezi ordular işbirliği halinde Ermenileri ezmeyi başardılar. Olaylarda binlerce Ermeni hayatını kaybetti. Ölümünün hepsi çatışmalar sonucu olmamıştı. Açlık, hastalık ve yokluk nedeniyle de ölenler çoktu ama cesetlerin çukurlara doldurulup yakılması yüzünden hiçbir zaman gerçek sayı ortaya çıkmadı.*

* Ermeni kayıplarını 80 bin olarak gösteren Kayzer II. Willhelm gibi II. Abdülhamid dostu kaynakların yanı sıra 100 bin ila 200 bin arasında ölü olduğunu söyleyen Britanya ve Fransız konsolosluk raporları vardı. Ermeni Patrikhanesi'nin rakamı 300 bine çıkarılması ile eski diplomat-yazar Kamuran Gürün'ün 8.700 Ermeni ile 1.800 Müslüman'ın öldüğünü söylemesi ise uç örnekler olarak kabul ediliyor.

Mayıs 1895'te, Britanya, Rusya ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'na bir nota vererek, 1878 Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi uyarınca, Vilayat-ı Sitte denilen çok etnisiteli altı eyalette (Erzurum, Van, Diyarbakır, Sivas ve Mamuretülaziz) yaşayan* gayri Müslim tebaadan yöneticilerin atanmasını istediler. Bu talepler gönülsüzce de olsa yerine getirildi. Ama Ermenilerin çilesi bitmemişti. Harput'taki misyoner kolejinin yöneticisi, "Kürtler köyleri yağmalıyor... Kürtler bütün yaptıkları için devletin onayının ve otoritesinin arkalarında olduğunu iddia ediyorlar" diyordu.

Bir süredir toplumlararası çatışmaların sürdüğü Van'da, 18-21 Haziran 1896 günlerinde şehrin Ermeni erkekleri üç bölüğe ayrıldılar ve sınıra doğru yürüyüşe geçirildiler. Grup Xanasor mevkiinde Kürt Mazrik Aşireti'nin silahlı adamları tarafından kuşatıldılar. Ermeniler büyük kayıplar verdiler ve bu olayın intikamını almakta gecikmediler. Haziran 1897'de Taşnak ve Hınçak komitacıları Van'daki katliamlardan sorumlu tuttukları aşiret lideri Şeref Bey'in obasına bir gece baskını yaptı. Ermeni çetecilerinin gece yarısı kör ateşinde sadece kadınlar ve çocuklar öldü, çünkü Şeref Bey ve adamları baskını haber alıp kaçmışlardı.

Naci Kutlay'a göre 1894-96 yıllarındaki baskılar ve öldürme olayları özellikle Kürt aydınlarını harekete geçirmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki (İTC) Kürt aydınlardan Abdullah Cevdet, "Dr. S." imzasıyla 8 Haziran 1898 tarihli *Troşak*'ta yayımlanan "Kürtlere Çağrı" başlıklı yazısında şöyle diyordu:

Ey Kürtler! Bu asır bilim asırındır, dağlar içinde bilgisizliğin vakti geçmiştir. (...) Sultan Hamid ne halifedir ve ne de padişahdır. O bir caniden başka bir şey değildir ve bu cani size Ermenileri öldürün diyor, fakat siz niçin "biz komşularımızı öldürmeyiz" diyemiyorsunuz? (...) Ermeniler zulme karşı çıkmakta ve bu uğurda kanlarını dökmektedirler. Peki siz niçin halen hareketsiz duruyorsunuz? (...) Ermeniler sizin dostunuzdur. Siz onlar-

* Bu vilayetler bugün Erzurum, Elazığ, Ağrı, Van, Hakkâri, Bingöl, Sivas, Amasya ve Tokat'a tekabül ediyor.

la birlikte 2000 senedir yaşamaktasınız. Bunun için Ermeniler size dost komşulardır...

İşte Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edildiği 1908'in arifesinde Batı Ermenistan-Kuzey Kürdistan coğrafyasında durum böyleydi.

Özet Kaynakça

- Avgyan, Arsen - Minassian, Gaidz F *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Ermeni Katliamları Raporu 1894-1895, İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı İstatistik*, haz. P.F. Charmetant, Peri Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kardam, Ahmet. *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.
- Kieser, Hans-Lukas. *İskalanmış Barış*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kutlay, Naci. <http://www.gelawej.net/modules.php?name=Content&rpa=showpage&rpid=3455/>
- Onal, Sami. *Sadettin Paşa'nın Anıları-Ermeni Kürt Olayları (Van 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Sasuni, Garo. *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıl'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan, Med Yayınları, İstanbul, 1992.

II. ABDÜLHAMİD'İN HAMİDİYE ALAYLARI

II. Abdülhamid, Şeyh Ubeydullah İsyanı'yla, Kürdistan'da silah zoruyla otorite kurulmasının olanaksızlığını anlamıştı. Aynı şekilde Arnavut ve Arap milliyetçiliğinden de asimilasyonun kolay bir iş olmadığını öğrenmişti. Zaten Abdülhamid'in tek etnisiteye dayalı modern bir ulus-devlet kurmak gibi bir hedefi yoktu. Tanzimat'ın "Aydınlanmacı" ideolojisini terk eden Abdülhamid, devletin resmî dini olan Sünnî İslam dairesinde olduğu için doğal müttefik kabul edilen Kürtleri "eğiterek" ve "örgütleyerek" devleti eski gücüne kavuşturmayı planlıyordu. Örgütlenme işi 1891'de kurulan Hamidiye Alayları aracılığıyla, eğitim işi de 1892'de kurulan Aşiret Mektepleri aracılığıyla yapılacaktı.

Aşiret Mektepleri

Aşiret Mektepleri 1892'de kurulmuştu. Amaç; Arnavut, Arap, Kürt aşiretlerinden seçilecek gençlerin eğitilerek geleceğin devlet görevlileri olarak bölgelerine gönderilmesiydi. İlk olarak Halep, Bağdat, Suriye ve Musul, Basra, Diyarbakır, Trablusgarp vilayetlerinden ve Kudüs, Bingazi ile Zor sancaklarından kabiliyetli ve muteber ailelerin 12 ile 16 yaş arasındaki çocukları okula alındı. Daha sonra sayı artırıldı. Devlete asker ve vergi vermekten en çok kaçınan, eşkıyalıklarıyla meşhur Kürt aşiretlerinin çocukları da programa dahil edildi. İki yıllık öğretim programı beş yıla çıkarılan okulda eğitim dili Türkçe (Osmanlıca) idi. Kuran-ı Kerim, fıkıh, ilmihal gibi din bilgileri yanında zamanın fen bilgileri, Fransızca, coğrafya, tarih, edebiyat ve askerî dersler okutuldu. Abdülhamid'in Arnavut, Arap ve Kürt milliyetçiliğini önlemek üzere kurduğu bu okullar kısa sürede ters bir işlev

gördü. Bu okullara gelen Kürt ve Arap gençleri Jön Türklerin ve Arnavutların Abdülhamid karşıtı hareketlerinden ilham alarak kendi milliyetçiliklerini örgütlediler. Okullar 1896'da kapatıldı, öğrencileri Harbiye Mektebi'ne nakledildi.

Hamidiye Alayları fikri kime aitti?

Abdülhamid'e alay kurma fikrini kimin verdiğine dair birkaç rivayet vardır. Bunlardan biri Aşiret Mektebi mezunu, Hayderan Aşireti'nden Hasan Sıddık Hayderani'nin anlatımlarıdır. Hayderani'ye göre fikir şöyle ortaya çıkmıştır:

Sultan Abdülhamid'in fikir ve düşüncelerine önem verdiği, Şeyh Şamil'in torunlarından kayınbiraderi Müşir Mehmet Zeki Paşa, Van, Erzurum ve Bitlis taraflarına yaptığı bir seyahat dönüştünde Padişahın "Anadolu'yu nasıl buldun" sorusuna şu cevabı verir: "Padişahım, Anadolu her bakımdan tamamen ihmal edilmiştir. Hududumuzun öbür tarafındaki Moskoflar ise, bize örnek teşkil edecek derecede gayret göstermektedirler. Mesela bir Kazak teşkilatları var ki hakikaten örnek alınmağa değer. Ruslar, hudutları içindeki aşiretlerden çok istifade ediyorlar. Bunları silah altına almıyorlar ama, yılda bir buçuk ay belli bir yerde topluyorlar, talim ve terbiyeye tabi tutuyorlar ve sonra hepsini yine serbest bırakıp evlerine gidiyorlar. Bağ, bahçe ve tarlalarında, sürülerinin başında çalışma imkânı veriyorlar.

Abdülhamid bu anlatımlardan mı etkilendi bilinmez ama sonuçta Hamidiye Alayları'nın kurulmasına karar verdiği bilinir. Abdülhamid'in amaçları arasında Kürdistan'da coğrafi koşullar ve başına buyruk aşiret yapısı yüzünden zayıflayan merkezi otoriteyi güçlendirmek, milliyetçi taleplerle giderek merkezi devletten uzaklaşan Ermenileri kontrol etmek, göçebe ve yarı göçebe hayat yüzünden henüz milliyetçilik fikirleriyle tanışmamış Kürtleri panislamizm şemsiyesi altında Osmanlı Devleti'ne bağlamak, aşiret kavgalarına son vererek bu yöndeki bütün potansiyeli devlet lehine kullanmak, Kürt aşiretlerinden asker olarak

yararlanarak kolluk gücü görevinde kullanmak, oluşturulacak süvari alayları ile Rusların ve İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni zayıflatma politikalarına set çekmek gibi geniş bir çerçeve vardı. Buna bir de Yavuz Sultan Selim'den beri düşman görülen, başta Şii-Alevi-Kızılbaş kesimler olmak üzere tüm heterodoks akımları ezme amacını eklemek lazım.

Sonuçta hedeflenen, "yumuşak merkezileştirme" olarak tanımlanabilir. Hamidiye Alayları, Kürtler için İmparatorluğa değil ama Halife-Sultan'a bağlılığı cazip kılmamın ve doğuda düzeni sağlamanın bir aracı olarak görülebilir. Sultan, bağlılığa karşılık Kürt aşiretlere payeler dağıtarak, inisiyatif tanıyarak onları kendine bağlamayı başardı. Kürtler, Abdülhamid'in kendileri için en iyi sultan olduğunu düşünüyorlar ve onu "Bavê Kurda" (Kürtlerin Babası) olarak isimlendiriyorlardı. Bu kişisel bağlılık, Kürtlerin milliyetçilik çağına geç girmesine katkıda bulundu.

Alay Nizamnamesi

1891'de yayımlanan 53 maddelik Alay Nizamnamesi'nin (tam adıyla Tenkisat-ı askeriye cümlesinden olarak Hamidiye Süvari Alaylarına dair Kanunnâme) 2. maddesine göre o güne kadar askere gitmeyen aşiretlerden gelen erkekler Hamidiye Süvari Alayları'nın oluşturulmasında kullanılacaklardı. Kanunun yine aynı maddesine göre, kurulacak alaylar 4 bölükten az, 6 bölükten fazla olmayacaktı. Her alay en az 512, en fazla 1.152 kişiden oluşacaktı. 3, 4 ve 5. maddelere göre büyük aşiretlere bir ve birden fazla, küçük aşiretlere ise birkaç bölük kurma hakkı veriliyordu. Bu maddelerde en dikkat çekici nokta, küçük aşiretlerin alay kurmak ve eğitim için bir araya gelmesi kesinlikle yasaklanması ve sadece savaş halinde merkezi hükümetin veya ordu kumandanının lüzum görmesi halinde birleşmelerine izin verileceğinin belirtilmesiydi. Hamidiye Süvari Alayları'nı oluşturacak erkekler üç kısma ayrılıyordu: 17-20 yaş arası "iptidaiye" (başlangıç), 20-32 yaş arası "nizamiye" (asıl askerlik evresi), 32-40 yaş arası "redif" (yedek askerlik evresi) sınıfına dahil ola-

caklardı. Her alaydan iki çavuş, ordunun merkezi olan İstanbul'a gönderilerek "Mektep Alayı"nda eğitime tabi tutulacak ve sonra İstanbul'da veya başka yerde iki yıl hizmet yaptırılıp terfi edilerek alaylara gönderilecekti. Ayrıca her alaydan bir çocuk seçilerek İstanbul'a gönderilecek ve orada Süvari Mektebi'nde eğitim gördükten sonra mülazım (teğmen) rütbesi ile memleketine, alayına dönecekti. Bunların yeterli olmadığı durumlarda ise aşiret "ümerâ ve rüesasından" atanacaktı. Fakat eğitimler için nizamiye süvari alay subaylarının tayin edileceği belirtiliyordu. Ayrıca savaş birliği olan alay ve bölük komutanlarının mutlaka ordudan, diğer subayların (kaymakam, binbaşı, kolağası, vb.) ise aşiret ileri gelenlerinden olması kararı alınmıştı.

Devlete yaptıkları hizmetler "takkire şâyan" ise, "irâde-i seniyye" ile miralay (albay) rütbesine terfi edeceklerdi fakat yardımcı mutlaka nizami (ordu mensubu) bir subay olacaktı. Böylece alayların devlet tarafından kontrolü daha da kolaylaşacaktı. Alay kanunnamesinde bölüklerin yapısı da şöyle tayin ediliyor: Her bölük 4 takımdan, her takım da 32 neferden az, 48 neferden fazla olmayacaktı. Alaya alınan herkese devlete, şeriata sadakat yemini ettiriliyordu.

Alay mensuplarından herhangi biri köyünde veya evinde bulunduğu zaman, başka biri ile gideceği zaman kendi zabıtinden izin almak zorundaydı. Her ferdin mensubu bulunduğu aşiretin geleneklerine uygun fakat tek tip elbise giymesi, üzerinde bağlı bulunduğu alayın işaret ve numarasını bulundurması mecburi idi. Her alay mensubu bineceği atını ve takımlarını kendisi temin etmekle yükümlüydü ve atlarda mutlaka alayın damgası olacaktı.

Alayların bütün subay ve komutanları alay mensuplarından temin edilecekti. Silah altında iken işlenen suçlarda askerî kanunlar uygulanacaktı. Eğitimlerinde emredilen yerlerde zamanında bulunmayanlara suç derecelerine göre idama kadar varan cezalar verilebilecekti. Alaylara girmek için hiç kimseye cebri uygulama yapılmayacaktı.

Görüldüğü gibi din konusunda açık bir hüküm yoktu ama fiiliyatta sadece Sünniliğin Şafii mezhebinden olanlar alaylara alınacaktı. Varto bölgesindeki Sünni Cibran Aşireti iki alay ku-

rarken, onların en önemli rakibi olan ve Zazaca konuşan Alevi Hormek Aşireti'nin alay kurma isteği, Müşir Zeki Paşa tarafından kabul edilmemişti. Aşiret reisi İbrahim Talo öldürülmüş, yerine geçen oğlu Zeynel de Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa aracılığıyla Padişah tarafından affedilinceye kadar isyancı konumunda kalmıştı. Dersim bölgesindeki Kızılbaş Kürt aşiretleri alaylara alınmadığı için isyana varan tepkiler gösterince, Abdülhamid fikrini değiştirir gibi olmuş ancak sonradan ilk baştaki plana uygun olarak Şafiilerle devam etmişti.

Kırmızı atlastan fermanlar

İlk hamlede 36 alay kuruldu. Viranşehir'deki Milli ve Malazgirt'teki Husnanlı (Hasenan) aşiretleri beşer alayla, Haydaranlı Aşireti yedi alayla en güçlü aşiretler olarak başı çekiyorlardı. Bu alayların konuşlandığı bölgelerden biri Ruslara karşı Van-Erzurum bölgesi, diğeri ise İngilizlere karşı konuşlandıkları Mardin-Urfa bölgesiydi. İlk etapta katılımcı aşiretlere silah dağıtıldı, özel üniformalar verildi, düzenli askerlik yükümlülüğü kaldırıldı. Her alaya bir yüzünde *Kuran-ı Kerim*'den bir ayetin, diğer yüzünde padişah tuğrasının bulunduğu kırmızı atlastan sancak ile beyaz ipek kumaşa yazılmış fermanlar verilmişti. Alaylı aşiretlerin kısa sürede diğer aşiretler üzerinde fiilen otorite kurmasının cazibesi, alay kuran aşiretlerin sayısının hızla artmasına neden oldu. Başlangıçta 13 olan alay sayısı 1895'e gelindiğinde 65'e ulaştı. Bunların 62'si Kürt, biri Karapapak, biri Terekeme, biri de Kafkasya muhacirlerinden kurulmuştu. Sivas civarında konuşlanan Kafkas Alayı'nın (40. alay), hiçbir liva ile bağlantısı olmadığından Sivas'ta bulundurulacak süvari bölüğünün yardımıyla Sivas Kumandanlığı'nın denetimi altında askeri eğitim yapmaktan başka hiçbir faaliyeti olmadı. Tutak'taki Terekeme Alayı sadece kaza merkezinde jandarmanın kontrolünde konuşlandırıldı.

1896'da, pratikte çıkan sorunları halletmek üzere 121 maddelik ikinci bir nizamname çıkarıldı. İlk nizamnamenin temel mantığının korunduğu bu yeni nizamnamenin önemli yenilik-

lerinden biri alaylara katılan aşiretlere vergi muafiyeti getirilmesiydi. Bunun dışında organizasyon şemasında değişiklikler yapılmıştı. Bundan böyle Hamidiye Hafif Süvari Alayları olarak adlandırılacak olan alayların dördünün bir araya gelerek bir liva (tugay) oluşturabileceği, ayrıca Erkan-ı Harb-i Umumi kararları uyarınca gerekirse alaylardan fırka (tümen) kurulabileceği söyleniyordu. Böylece alaylar yoluyla Kürt aşiretleri merkezi devletin düzenli askerî gücünün (ordusunun) ayrılmaz bir parçası haline getiriliyorlardı. Bu nizamname uyarınca Hayderan Aşireti reisi Kör Hüseyin Paşa'ya ve Milan Aşireti'nin reisi İbrahim Paşa'ya "mirliva" (tuğgeneral) unvanı verildi. Alaylara asker veren aşiretlerin 15-18 yaş arasındaki gençlerinden üçü İstanbul'daki Süvari Mektebi'nde eğitiliyorlar, iki yıllık bir görevden sonra da alaylarda görevlendiriliyorlardı. Alayların komutanlığına ise Aşiret Mekteplerinden yetişen Kürt subayları atanacaktı.

Nizamnamenin sonuna eklenen özel bir madde ile (Madde-yi Mahsusa) aşiret alay subaylarının mülki memuriyetlere getirilmeyeceği ancak görevleri ile çatışmamak kaydıyla yerel meclislerde görev alabileceği belirtiliyordu.

Alayların Kürtlere karşı tavrı

Hamidiye Alayları'nın kurulması Kürt aşiretleri arasında asimetrik bir ilişkiye yol açtı. Alaylara katılan aşiretler yerel iktidar şeklinde hareket etmeye başladılar, güç sahibi oldular. Bu güce dayanarak her türlü zorbalığı yaptılar.

Örneğin Ziya Gökalp, 1905'te Milli Aşireti reisi Şakir İbrahim Paşa'nın adının karıştığı soygun ve baskın olayları karşısında halkı direnmeye davet etti ve eyleme yöneltti. Ziya Gökalp ve arkadaşlarının önderliğinde halk, telgrafhaneyi ele geçirerek saraya telgraflar çekti. Hükümet İbrahim Paşa ve alaylarını 1907'de bölgeden uzaklaştırmak zorunda kaldı. Gökalp, ilk eseri olan "Şaki İbrahim Paşa Destanı"nda bu olayı şöyle anlatır:

Şakir Paşa Rusya'da kalmıştı / Kazakları görüp ibret almış / Düşmüş idi Kürt alayı fikrine / Kürt kavimini benzeterek Kırgız'a

/ Bu hülyayı beğendirdi Yıldız'a / Buldu bir er işi verdi erine /
Behro Ağa iki alay yazarak / Padişah'tan aldı ferman ve bayrak /
Hain Kanco oldu ona sancakdar.*

Alayların Alevilere yönelik tavırlarına dair çok az bilgi var. Bunlardan biri, 1908 yılında resmî söyleme göre “merkeze başkaldıran” Batı Dersim aşiretlerini tepelemekte 36. Cibran Hamidiye Hafif Süvari Alayı'nın kullanılmış olduğudur. Ayrıca devlet söyleminin temsilcilerinden Mehmet Şerif Fırat'a göre, “Sünnilik ve Alevilik gayretiyle birkaç kere dövüşen Cibran ve Hormek aşiretleri bu son Hamidiye teşkilatının siyaseti karşısında birbirlerini yok etmek için yıllarca çarpışmışlardı.

Hamidiye Alayları sadece Kürtlerle gerilimi artırmakla kalmadı, Kürtlerle Ermenilerin arasını da açtı. Hamidiye Alayları ile Kürtler kendi geleneksel yapılarını korurken, Sultan'ı rakipleri Ermenilere karşı güçlü bir müttefik olarak gördüler. Silahlanan/silahlandırılan Ermenilere karşı silahlandılar/silahlandırıldılar. Alayların kurulmasından sonra Ermenilerin yaşadığı her şehirde baskın, talan, öldürme gibi olayların sayısı arttı.

1894-1895'te Doğu vilayetlerinde Ermeniler, Kürtler ve Türkler arasındaki çatışmaları bastırmak üzere Abdülhamid'in emriyle bölgeye sevk edilen Hamidiye Alayları kendi inisiyatiflerini de kullanarak binlerce Ermeni'yi öldürerek ayaklanmayı basturdular. Gerçi dönemin Ermeni tanıklarından Garo Sasuni'ye göre Kürt reyaların Ermenilere saldırıları alaylardan daha şiddetli olmuştu ama Kürt reyayı cesaretlendiren en önemli unsurun alaylar olduğunu tahmin etmek zor değildi. Rivayete göre Abdülhamid, Hasenanlı aşiret reisi Mustafa Bey ile hafiyeler aracılığı ile görüşüyor ve Mustafa Bey'in Kabataş Leyli Meccanisi'nde (Kabataş Yatılı Lisesi) okuyan oğullarından Kulihan Bey'e Maarif Vekaleti'nin verdiği aylık 60 kuruş maaşın haricinde kendisi de düzenli olarak harçlık ve kıyafet gönderiyordu. Ayrıca

* Ziya Gökalp Hamidiye Alayları'nın kurucusunun Şakir Paşa olduğunu söylese de doğrusu Zeki Paşa'dır. Şiirdeki Behro Ağa, İbrahim Paşa'nın halk arasındaki adıdır. “Hain” Sancakdar Kanco ise vilayet kâtibi Hüseyin Ağa'dır. Aile daha sonradan Türk soyadını alacaktır. Hüseyin Kanco, Kürt siyasetinin önemli isimlerinden Ahmet Türk'ün dedesidir.

Mustafa Bey'in en küçük oğlu olan Kolağası Kerem Bey'e Ermeni katliamlara karşı yaptığı başarılı operasyonlardan dolayı bir kama, kendi mührünü taşıyan gümüş tütün tabakası ve fildişinden bir doksandokuzluk tesbih hediye göndermişti.

İttihat-Terakki ve Alaylar

Abdülhamid'in 27 Nisan 1909'da İttihatçılar tarafından tahttan indirilmesinden sonra alayların kaderi değişti. İmparatorluğun dağılımını önlemek için Türkçülük ideolojisine bel bağlayan İttihatçılar doğal olarak İslam dairesinde örgütlenen Hamidiye Alayları'na iyi gözle bakmıyorlardı. Öncelikle alaylar Abdülhamid'e kişisel olarak bağlıydılar. İkinci olarak Kürtlerin ilerde Türklere sorun çıkarması muhtemel bir şekilde silahlı olması uygun değildi. Nitekim 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı ile gücü zayıflayan Abdülhamid'e destek vermek için İbrahim Paşa kumandasındaki Milli Aşireti Alayları, Nisan 1909'da Şam'ı 23 gün süreyle işgal etmişlerdi. İttihatçıların baskısı üzerine İbrahim Paşa kuvvetleriyle Sincar'a, Ezidilerin kutsal mekanı Şengal Dağı'na doğru çekilmiş ama yolda dizanteriden ölmüştü. İsyan bastırılmıştı ama alayların merkezi otorite açısından ne kadar tehlikeli olacağı da ortaya çıkmıştı. Ama alayları birden kaldırmamanın sakıncalarının da farkındaydılar. Bu yüzden alayları modernleştirmekle işe başladılar.

Hamidiye Alayları'nın görev ve eğitimlerini düzenleyen maddeler 1911 tarihinde yayımlanan nizamname ile daha modern hale getirildi. "Cerad Nizamı" denilen bu talimat, alaylardan daha iyi faydalanabilmek için bazı yabancı ordularda kabul edilen manevra ve savaş düzeninin Aşiret Alayları'na uygulanmasını öngörüyordu. Buna göre, ordu tarafından desteklenen ve yönetilen alayların görevi düşman süvarisinin yanaşık düzendeki "kitaatını" dağıtmak, düşman keşif kollarına güçlük çıkarmak, düşmanı yanıltmak, oyalamak, baskın yapmak ve çekilen düşmanı takip etmektir.

1912 yılında yapılan küçük bir değişiklikle Hafif Aşiret Süvari Alayları birleştirildi ve İhtiyat Süvari Alayları adı altında, iki

fırka halinde, Erzurum'daki Dokuzuncu Kolordu'ya bağlandı. Mevcut 65 alay yerine 4 firkada birleşecek 24 alayın oluşturulması hedeflendi. Bu fırkalara ancak evinde eyerli bir savaş atı bulundurma yükümlülüğünü kabul edenler kayıt yapabileceklerdi. Alaylılar, her yıl eğitim kamplarına alınacak ve eğitimleri yenilendikten sonra kendilerine silah dağıtılacaktı.

Yeni nizamname ile birlikte merkezi otoritenin kontrolü daha etkin hale getirilecekti ve alayları düzenli ordu subaylarının kumanda etmesi mecburi idi. Aşiret ileri gelenleri ise bu subaylara muavinlik yapacaklardı. Takım komutanı sayısı ikiye çıkarılıyor ve biri düzenli ordudan diğeri aşiretten atanıyordu. Ayrıca aşiret büyüklerinden oluşan yedi kişilik bir teftiş kurulu kuruldu. Böylece yerel güçler gücendirilmeden, merkezi devletin otoritesi güçlendiriliyordu. Bu kuralları kabul etmeyenler düzenli ordu birliklerinde askerlik yapacaklardı.

Gerek bu tedbirler gerekse İttihatçıların II. Meşrutiyet'e giden yolda Abdülhamid'e karşı ittifak yaptıkları Ermenilerin silahlanmasına izin verilmesi Milli ve Heydaran aşiretleri gibi Halife'ye çok bağlı olan kesimleri İTC'den ve devletten iyice uzaklaştırdı ancak uzunca bir süre alaylardan ses çıkmadı. Sessizlik, 1913'te Bitlis'te Hamidiye Alayları'na asker veren Berjeri Aşireti'nin başı Mele Selim'in "İttihatçılar memleketi ecnebiye satıyor" diyerek başlattığı ilk isyanla bozuldu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Alaylar

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İttihatçıların Kürtlere ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Aşiret Alayları 3. Ordu'ya bağlanarak cepheye gönderildiler. Sipkan Aşireti'nin reisi Abdülmecid Bey Kars'ın Tutak kazasında, yanında 6 tane süvarisi ile birlikte bir Rus topçu birliğini dağıtıp toplarını aldı. 1915 yılında "Mektepli bir kumandan" önderliğindeki bir avuç Hamidi, Mahabad'a (bugün İran toprakları içerisinde olan bir vilayet) ilerlediler. Rusları Tebriz'e kadar püskürtüp, daha sonra bu şehri Ruslardan aldılar. Aynı yılda Pasinler bölgesinde Kazak süvarileri tarafından kısıtlanan Cibranlı Halil Bey, kendisinden 10 kat büyüklükteki Kazak

süvari birliğini yendi. Halit Bey çarpışmalarda hayatını kaybetti. Cibran Alayları 1925'te Şeyh Said İsyanı'nı örgütleyecek olan Azadi örgütünün lideri olan bir başka Cibranlıya, Halid Bey'e bağlandı. Ancak savaşın bitmesiyle Hamidiye Alayları'na (yeni adıyla Aşiret Hafif Süvari Alayları) kesin olarak son verildi.

Bu tarihten anlaşılabileceği gibi, Hamidiye Alayları geride etnik, dinsel ve toplumsal bir dizi sorun bırakmıştı. Alaylar, kökleri tarihin derinliklerine uzanan Alevi-Sünni, Kürt-Türk, Kürt-Ermeni, Kürt-Süryani çatışmalarını şiddetlendiren etkiler yaratmıştı. II. Abdülhamid'in öngördüğü gibi alaylar aracılığıyla aşiret yapısını dönüştürmek mümkün olmamış, aksine alayların oluşturduğu terör ortamı ticaretin ve sanayinin gelişmesini, şehirleşmeyi engellemişti. Alaylar 1915 Ermeni Kırımı'nda, Sünni Kürt aşiretleriyle aynı coğrafyayı paylaşan Ermenileri saf dışı bırakmak için pek çok suça karışmışlardı. Ancak 1915'te esas olarak İTC'nin örgütlediği Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin, ordu birliklerinin, kolluk kuvvetlerinin, başıbozukların ve sivil halkın rollerine işaret eden sayısız kaynağı görmezden gelsek bile, alayların bu eylemleri hem bölgeseldi hem de devletten bağımsız değildi. Hamidiye Alayları'nın bazı aşiretlere silah ve ayrıcalıklar vererek pratikte diğerlerine hükmeder duruma getirmesi sonucu ortaya çıkan gerginlikler, husumetler, hatta kan davaları günümüze kadar devam etti. 1980'lerden sonra oluşturulan "Koruculuk sistemi"nin de arka planında Hamidiye Alayları vardı.

Özet Kaynakça

- Akpınar, Alişan-Rogan, Eugene L. *Aşiret, Mektep, Devlet, Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Aram Yayınları, İstanbul, 2001.
- Jwaideh, Wadie. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi-Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kodaman, Bayram. "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu Vilayetleri)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 32, 1979, s.427-480.
- *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1983.
- Kieser, Hans-Lucas. *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Lazarev, M.J.-Mihoyan, Ş.X. *Kürdistan Tarihi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.
- Süphandağlı, Kemal. *Büyük Osmanlı Entrikası Hamidiye Alayları*, Komal Yayınları, İstanbul, 2006.
- van Bruinessen, Martin. *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

1889'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (İTC) kuran beş kişiden ikisi, Arapkirli Abdullah Cevdet ve Diyarbakırlı İshak Suku-ti Kürt'tü. Cemiyetin önde gelenleri arasında bulunan Bağdat Mebusu ve Darülfünun hocası Babanzade İsmail Hakkı, İslamcı çevrelerde itibar gören bir diğer Darülfünun hocası Babanzade Ahmet Naim, sosyolog Ziya Gökalp önemli Kürt aydınlarıydı. Ayrıca 1847'de ayaklanan Botan Emiri'nin oğlu Bedirhan Bey, Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Nehri Şeyhi Seyit Abdülkadir Efendi de İTC üyesiydi. Bilindiği gibi İTC, ileriki yıllarda Türk milliyetçi-liğinin bayraktarlığını yaptı. Ancak 1890'larda İTC'nin tüm li-derleri monarşi yanlısıydı ve çareyi Osmanlı İmparatorluğu'nun ihyasında görüyorlardı.

Kürt milliyetçiliğine dair ilk ipuçlarını 1908'de kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nde (Kürt Dayanışma ve Gelişme Cemiyeti) görmek mümkün. O tarihe kadar aralarında çekişme olan Bedirhanlar, Şemdinanlar ve Babanzadeleri ilk kez bir araya getiren cemiyet Kürtlüğe, İslam'a, Osmanlılığa, Anayasa'ya bağ-lılığın esas olduğu bir dayanışma örgütlenmesiydi.

İttihatçıların nüfus mühendisliği

Kürtlerle İttihatçıların ilişkisi ilk kez 1916'da Kürtçe coğrafi ve yerleşim yerlerinin isimlerinin Türkçeye dönüştürülmesiyle bo-zulmaya başladı. Ardından Talât Paşa'nın emriyle savaş sırasında değişik yerlere göç etmiş Kürt nüfus, Türk nüfus içinde yüzde beş oranında dağıtıldı. Amaç, Kürtleri daha "medeni" olduğu düşünülen Türk gruplarının arasında eriterek modernleştirmek-ti. Dışlama içermeyen bu tutumun nedeni Kürt asıllı sosyolog

Ziya Gökalp'in birbiri ardına yayınladığı raporlardı. Ancak bu yerleştirme sırasında açlık, soğuk, hastalık ve jandarma şiddeti sonucu büyük can kayıpları oldu. Kürt milliyetçiliğinin önemli figürlerinden Baytar Nuri Dersimi, o tarihlerde Türkçülerin değişik yerlerde karşlarına çıkan "Ne mutlu Türk'üm diyene", "Yaşasın Türkler" şeklindeki sloganlarına Kürtlerin "Ne mutlu Kürt'üm diyene", "Yaşasın Kürtler" diye cevap verdiklerini anlatır. Yani Türk milliyetçiliğinin atağa geçmesi, uyuklayan Kürt milliyetçiliğini kışkırtmakta önemli rol oynamıştı. Bu dönemlerde İTC üyesi pek çok Kürt aydını rakip Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldılar. Diyarbakır'daki Kürt kulüpleri ise hâlâ İTC'nin kontrolü altındaydı.

Kürdistan Teâlî Cemiyeti

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı ve İttihatçı önderlerin yurtdışına kaçtığı günlerde, Kürdistan Teâlî Cemiyeti kuruldu. Adları hâlâ tam olarak tespit edilememiş üyelerin bir bölümünün köklü Kürt ailelerinden, bir bölümünün Osmanlı yönetiminin üst kademelerinde görev yapmış sivil ve askerlerden oluştuğu sanılan cemiyetin başkanı Kürt Teayün Cemiyeti'nin de başkanı olan Seyid Abdülkadir Bey'di. Osmanlı Şûra-yı Devlet (bugünkü Danıştay'ın öncülü) Reisliği de yapmış olan Seyid Abdülkadir sıkı bir Osmanlıcı idi ve siyasi hedefi Hilafet'i de koruyarak Osmanlı İmparatorluğu içinde Kürtlere otonomi (özerklik) verilmesiydi. Ancak bunun için Kürt toplumdandan çok ABD, Britanya ve Fransa gibi dış güçlere bel bağlamıştı. Cemiyetin belkemiğini oluşturan Bedirhanlar ve Cemilpaşazadeler gibi Kürt aristokratları ise bağımsız bir Kürdistan için mücadele ediyorlardı. Ancak destekçileri çok azdı.

Cemiyetin *Jin* ve *Kürdistan* adlı iki güçlü yayın organı vardı. Cemiyet'in mühürlerinde Türkçe olarak "Kürdistan Teâlî Cemiyeti" yazarken, Fransızca olarak "Autonomie du Kurdistan" yazılı idi. Seyid Abdülkadir gibi otonomi ile yetinmek isteyenler ile Bedirhanlar ve Cemilpaşazadeler gibi bağımsız Kürdistan isteyenler arasında büyük çatışma vardı. Bedirhanlar ve Ce-

milpaşazadeler, Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti'ni kurdular ancak bölünme cemiyetin sonunu geldi.

Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti

Kürt milliyetçi erkeklerinin eşlerinin başını çektiği Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti 1919 yılında İstanbul'da kurulmuştu. Cemiyet, mezhep farkı gözetmeksizin tüm kadınları üyeliğe kabul edeceğini ilan etmişti. Nizamnamesine bakılırsa cemiyet Kürt kadınlığının medeni bir bakış açısına kavuşturulmasını ve ilerlemesini sağlamak, Kürt aile hayatında kurumsal ve toplumsal düzenlemeler yapmak, 1915 Ermeni Kırımı nedeniyle sefil hale gelen Kürt yetim ve dullarına iş bularak ve maddi yardımlarda bulunarak onları sefaletten kurtarmak amaçlarını güdüyordu. Cemiyet bu amaçlarını gerçekleştirmek için gazete, dergi, kitap ve risaleler yayınlayacak, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde kütüphaneler ve tartışma salonları açacak, konferanslar ve dersler düzenleyecekti.

Cemiyetin ilk eylemi, Sultanahmet Meydanı'nda bir Mevlid-i Şerif okutmak olmuştu. 21 Haziran 1919'da gerçekleşen bu olayın sonunda irticalen bir konuşma yapan cemiyet başkanı Encam Yalmuki Hanım (günümüz diliyle) şöyle demişti:

Hanımefendiler, biz Kürtler, çeşitli kavimleri kardeşleştiren İslamiyetin ortaya çıkışından, yani asırlardan beri, Türk milletinin en sadık bir seveni, en güçlü dostu, en coşkulu bir kardeşiyiz. Bugün bütün milletlerin alın yazıları başka şekiller aldığı ve herkese bir hak verildiği bir zamanda bizler de kendimizin hakkını istiyoruz, çünkü ortada milyonlarca Kürt var ve büyük bir Kürdistan var. Mukaddes amaçlar uğrunda en ziyade çalışmak isteyenlere ve milletlerine olan sevgilerini göstermiş oldukları fedakarlıklarla ispat edenlere cümlemiz tüm varlığımızla teşekkür borçluyuz. Cemiyetin açılış törenine koşarak gelen muhterem hanımlarımız ve kardeşlerimiz her şekilde destek olacaklarına, Kürtlüğün yükselmesi için ne yapılması lazımsa tereddütsüz yapacaklarına Kürt sözü verdiler. Öteden

beri “Kürt sözünden dönmez” cümlesi bir atasözü olmuştu. Ben kanaatlerim ile iman ederek söylüyorum ki Kürt her şeye söz vermez ama verdiği zaman da sözünden dönmez...

Encam Yalmuki (veya Yamulki) Hanım muhtemelen, Kürtçe ve Türkçe olarak çıkan *Jîn* dergisinde yazıları yayımlanan Aziz Yalmuki Bey’in eşiydi. Daha sonra aynı yılın Kurban Bayramı’nın ikinci gündünde Şişli Etfal Hastanesi’nde altı koğuş dolusu çocuğu parasız sünnet ettiren cemiyet, benzer faaliyetlerini ancak üç ay daha devam ettirebildi. Cemiyetin neden kapandığını bilmiyoruz ama 1928 yılında Tiflis’te yayımlanan *Zarya Vastoka* gazetesinin 297. sayısında yayımlanan ve muhtemelen eşi Dilara Hanım cemiyetin İstanbul’daki faaliyetlerine katılmış olan Kamil Bedirhan tarafından kaleme alınmış makalede “Konstantinopolis milliyetçilerinin hilekârlıkları ve soruşturmaları yüzünden kapatıldı” deniyordu.

Kürt basınının doğuşu

Kürt basınının doğuşu hem milliyetçi uyanışın sonucu hem de milliyetçiliği güçlendiren bir durumdu. Osmanlı ülkesindeki ilk Türkçe (Osmanlıca) gazete 1831’de İstanbul’da yayına başlayan *Takvim-i Vakayi*, ilk Arapça gazete Kahire’de 1828’de yayına başlayan *Vaka-yi Misriye* idi. İlk Kürtçe gazete ise 22 Nisan 1898’de Mısır’da yayın hayatına başlayan *Kürdistan* gazetesiydi.* Kürtçenin Kurmanci lehçesinde yayımlanan gazeteyi Kahire’de sürgünde olan Botan Aşireti’nden Mikdat Midhat Bedirhan adlı Kürt aydını çıkarmıştı. Mikdat Bey, gazetenin ilk sayısının Fransızca çıkarılan ekinde gazetenin çıkış amacı ve görevini şöyle açıklamıştı:

Günümüzde artık dünyada meydana gelen her türlü olayı gazeteler yazmakta. Birçok şeyi gazetelerden öğrenmekteyiz. Fakat ne yazık ki o kadar cesur, yiğit ve mert olan Kürtler böyle bir şeyden mahrumdurlar. Ben de siz Kürtleri dünyadaki gelişmelerden ha-

* 22 Nisan, günümüzde Kürt Gazeteciliği Günü olarak kutlanıyor.

berdar etmek, ilim ve marifetin yollarını göstermek, Kürtçe okuma yazmaya teşvik etmek için bu gazeteyi çıkarıyorum.

Başlangıçta ayda iki defa çıkarılacağı duyurulduğu halde, muhabir azlığı ve parasal sıkıntılar yüzünden düzenli çıkarılmayan gazetenin ilk beş sayısı Mikdat Bey tarafından Kahire'de, 6-19 arasındaki sayıları Mikdat Bey'in kardeşi Abdurrahman Bedirhan tarafından Cenevre'de yayımlanırken, II. Abdülhamid rejiminin baskıları yüzünden 20-23 arasındaki sayıları Londra'da, 24-29 arasındaki sayıları Folkston'da, 30 ve 31. sayılarıysa yine Cenevre'de yayımlandı.

Gazete büyük zorluklarla Şam-Adana havalisinde dağıtılıyordu ancak Abdülhamid rejimine muhalefeti yüzünden başta Diyarbakır olmak üzere pek çok ilde dağıtımını kısa sürede yasaklandı. Hatta Abdülhamid, Mikdat Bey'in Mısır'dan çıkarılmasını istedi.

Türk-Kürt kardeşliği mi?

Folkstan ve Londra dönemlerinde, Jön Türk (İttihat ve Terakki) gazetesi *Osmanlı* ile *Kürdistan* gazetesinin aynı matbaalarda basılması, *Osmanlı* gazetesinde *Kürdistan* gazetesi lehine yazılar çıkması, Osmanlı yayın kurulu üyesi İshak Sukuî'nin öldüğünde *Kürdistan* gazetesinin 14 Mart 1902 tarihli 30. sayısında başsağlığı mesajı yayımlanması gibi işaretler *Kürdistan*'ın arkasında İttihatçıların olduğu fikrini destekler. *Osmanlı* gazetesini 1896-1898 yılları arasında yöneten Abdullah Cevdet'in ileriki yıllarda çeşitli Kürt gazetelerinde Kürtçe yazılar yazmasını da eklersek, o yıllarda, Türk milliyetçiliğinin amiral gemisi İttihat ve Terakki'nin paradoksal biçimde Kürt milliyetçiliğinin gelişiminde büyük payı olan *Kürdistan* gazetesine destek verdiği anlaşılır.

Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi

1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra ortaya çıkan özgürlük ortamında Hersekli Ahmed Şerif'in çıkardığı *Şark ve Kür-*

distan, Süreyya Bedirhan'ın çıkardığı *Kürdistan*, İttihat Terakki'nin Diyarbakır Kulübü'nün çıkardığı *Peyman* gibi gazeteleri 1908'de kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* (Kürt Dayanışma ve İlerleme) izledi. 5 Aralık 1908 günü İstanbul'da yayımlanmaya başlayan gazetenin imtiyaz sahibi, müdürü ve yazarı Süleymaniyeli Tefik, başyazarı ise Diyarbakırlı Ahmed Cemil idi. Nüshası 1 kuruş olan gazetenin altında Türkçe olarak "Haftada bir kez çıkar, dini, ilmi, siyasi, edebi ve sosyal bir gazetedir" ibaresi yer almaktaydı.

Gazetede yazılar hem Türkçe hem de Kürtçe yayımlanıyordu. Ancak *Kürdistan* gazetesinden farklı olarak Kürtçenin hem Kurmanci hem de Sorani lehçesi kullanılıyordu. Bu açıdan gazete bir "ilk"ti. Gazetede Kürt dili ve edebiyatı yoğun olarak işlenirken, Kürtlerin kendi dilleriyle eğitim yapmaları için okul istemeleri sıkça vurgulanıyordu.

Gazetenin yayını sadece 9 ay sürdü, pek çok gazete gibi, 1909'daki 31 Mart Olayı sonrasında yayın hayatına son vermek zorunda kaldı.

Rojî Kurd (Kürt Güneşi) Dergisi

1912'de kurulan Kürt Talebe-i Hevi Cemiyeti'nin (Hevi "ümit demektir) yayın organı *Rojî Kurd* Osmanlıca ve Kürtçe yayımlanıyordu ancak yazılar ağırlıklı olarak Kürtçe (Kurmanci ve Soranice) idi. İlk sayfasında Selahaddin Eyyübi'nin resmi bulunan derginin ilk sayısında amaç (sadeleştirilmiş dille) şöyle açıklanmıştı:

Kuşkusuz yine en basit tabir ile içinde bulunduğumuz zamana ve geleceğe layık bir ilerleme gayesi, siyasi ihtiraşlardan bağımsız bilimsel ve sosyal bir meslek. Başka hiçbir şey. İşte bugün Kürt gençliği Kürtlüğe ve âleme karşı, bu gayenin yüklediği bir görev altındadır. Bu gençlik, bu görevi iyi yerine getirmek, Kürtlüğe her taraftan vurulan hakaret tokadını, ilerleme ve irtifa ile reddetmek için ant içmiştir. Şimdi ancak "Âyinesi iştir kişinin, lafa bakılmaz" diyebiliriz.

Kürtler neden geç kaldı?

Dergide ağırlıklı olarak dil ve edebiyat konuları işleniyordu ama örneğin Kerküklü Necmeddin adlı yazarın makalesinde Kürtlerin Hilafet'e sadakati vurgulanıyor, Harputlu H.B. rumuzuyla yazılmış "Garpla Şark Milliyet Cereyanları" başlıklı yazıda Avrupa'da yaşanan din savaşları ve ihtilaller anlatılarak, Avrupa ile İslam dünyası karşılaştırılıyordu. Lütfi Fikri adlı yazar ise "Kürt Milliyeti" başlıklı geniş yazısında Kürtlerin milliyetçilikle neden geç tanıştığını şu sözlerle açıklıyordu:

Kürt milliyeti muhtelif ırklardan; memleketten sıra itibariyle Araplardan ve Arnavutlardan sonra varlığını his ve idrak etmeğe başlamış bir unsurdur. O'nun muhiti Anadolu'nun nispeten merkezi şehirlerden uzak kısmında bulunması, ekseriyetle yolsuz, trensiz yerlerin sakini olması itibarıyla bu konudaki gecikmesi izah edilebilir.

Sıkça işlenen gençlik konusunun yanı sıra derginin 4. sayısında "Kürdlerde Kadın Mes'elesi" adlı makalesinde Ergani Mağdenli Y.C. rumuzlu yazar, Batı Avrupa ve Amerika'da giderek yükselen kadın hareketinin, Asya ve Japonya'dan sonra Müslüman Osmanlı kadınlarını da gayrete getirdiğinden bahsettikten sonra konuyu Kürt kadınlarına getiriyor ve "Erkeklerimiz baştan başa koyu bir cehalet içinde mahsurdurlar, kadınlarımız ise erkeklerimizin cahilane gururuna kurban olmuş, hem cahil hem de zavallıdırlar" diyordu.

Dili Kürtçe ise "ayrılıkçı" mıdır?

Derginin Türk kesiminden nasıl tepki aldığına dair bir anekdotu gazetenin en önemli yazarı, İTC'nin kurucularından Abdullah Cevdet'in yazısından aktaralım:

Rojî Kurd mecmuasını yazı masamda gören bir muhterem ve muazzam dostum birden bire "Nedir bu mecmua?" dedi. Ben

“Kürdolojiya organı” dedim. Arkadaşım mecmuayı açtı. Gözü Kürtçe bir makaleye tesadüf edince “Mademki Türkçe değil Kürtçe’dir tefrika [ayrılık] gazetesi demektir” diyerek masanın üzerine bıraktı. Bu bir hadisedir ki bence dikkat edilmeye çok layıktır...

Nitekim *Rojî Kurd*’ün kimi yazarları dergideki yazılarından dolayı tutuklandılar. Dergi beşinci sayısından itibaren *Hetawi Kürd* (Kürt Işığı) adıyla dergi olarak Müküslü Hamza yönetiminde yayına devam etti. Abdullah Cevdet ve Mevlânazade Rifat’ın yazdığı *Hetawi Kürd*, 1914’te seferberlik ilan edilip Kürt aydınları ve gençleri askere alınınca yayın hayatına son vermek zorunda kaldı.

Jîn (Yaşam) Gazetesi

1914-1918 yılları arasında süren Birinci Dünya Savaşı’nın sonrasında yayımlanan *Jîn* adlı yayın organının ilk 20 sayısını 1918’de kurulan Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nin kurucularından Müküslü Hamza, son 5 sayısını da bu cemiyetten ayrılanların kurduğu Kürd Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti’nin üyelerinden Memduh Selim Bey yönetmişti. Gazetenin ilk sayfasında şöyle yazıyordu: “Haftalık Gazete Din, Edebiyat, İçtimaiyat ve İktisadiyattan bahseder Türkçe-Kürtçe Mecmuadır. Yıllık Abone bedeli 130 kuruştur.” Siverekli Hilmi’nin birinci sayıda yer alan “Kürt Gençliğine Hitap” başlıklı yazısında derginin amacı “Yüzyıllardan beri ihmal edilen Kürt halkının tarihsel yaşamına, ulusal haklarına, edebiyat ve sosyolojisine ilişkin yayında bulunmak” olarak açıklanıyordu.

Kürtçenin Sorani ve Kurmanci lehçeleri kullanılan dergide Kürt Divan Edebiyatı’nın önemli şairlerinden Ehmedê Hanî ve Melayê Cizîrî gibi ustaların yanı sıra *Fecr-i Âtî*’nin önemli şairlerinden Piremerd’in (Süleyman Tevfîq) şiir ve şiir üzerine yazıları; Halil Heyalî’nin tarih, mitoloji, sosyoloji, dilbilim ve felsefeye ilgili makaleleri vardı.

Wilson'ın 14 İlkesi'ne selam

"Bir Kürt" imzasıyla yayımlanan "Kürtler Uykuda Değil" başlıklı yazısında Abdullah Cevdet, o günlerde savaş sonrasında ortaya çıkacak milliyetler sorununa çözüm olarak ünlü 14 İlkesi'ni açıklayan Amerika Başkanı Woodrow Wilson'a övgüler düzüyordu:

Washington'un özgür ve yüce ruhu, Long Fellon'un merhame-ti ve duyarlı yüreği, Wilson'un bilgi ve uygulamasında taze ve ateşli bir hayat yaşatır. (...) Jüpiter'e karşı Promete'nin diline koyduğumuz, "Yakacak ışığım senin göklerini / Her yanımdan hayat fışkırtacak" haykırışı Wilson'un dilinden, imparatorluk makamları ve göz kamaştırıcı büyükleri üzerine sığıyor...

Jin'in ikinci sayısında Şefik Arvasi şöyle diyordu:

Biz son derece yığıdız fakat yığıtiğimizi birbirimizi öldürmek-le, birbirimize kötülük etmekle harcıyoruz. Ve biz son derece cömerdiz ancak bu cömertliğimiz genel bir yarar ya da dinsel bir emir için değil de düğünlerde Çingeneler için, davalarda rüşvet için, tiyatrolarda oyuncular için ve bayramlarda ağala-ra ve şeyhlere alınan hediyeler içindir. Bütün bunların nedeni bilgisizliktir. Bunu bildikten sonra, bugünden itibaren bizim içinde her şeyden daha önemlisi bilimdir; onun yolu da okuma yazmadan geçer. O da ancak kendi dilimizle olur. Çünkü başka bir dili öğrenmek için bir ömür gereklidir. Ondan sonra ancak bilim dili öğrenilebilir.

Savaş mağduru Kürtler

14. sayıda savaş sırasında Kürt toplumunun içinde bulunduğu içler acısı durumu şair Kemal Fevzi şöyle anlatıyordu:

İstanbul'un beyaz yalılarında içki dağıtan kızlar kadeh sunar-larken, Kafkasların karlı ve buzlu eteklerinde memeleri üstün-

de yavrusu uyuklayan anneler, anne kucağında meme emen yavrular açlıktan yokluğu yuvarlıyorlardı. Fırtınalar koynunda serilen sahipsiz, öksüz çocuklar, başları ucunda ağlayarak bir ziyaretçi dahi bulmadan, solgun bakışlarda öbür dünyaya sülzülüp gidiyorlardı. Yorgunluktan, yoksulluktan birer iskelete dönmüş dinç yaşlılar, yaşamın son soluğunu tüketiyor ve süren ömürlerini bir lokma uğruna yok ediyorlardı. Karlı yollarda birer kurban sürüsü gibi ölüme sürüklenen insan kümeleri ölümlü hasretle arıyor, karlarda açılan soğuk mezarlara canlarını teslim etmişlerdi.

Elbette, bu gazetenin de sonu diğer Kürt gazeteleri gibi oldu. *Jin* son sayısının çıktığı 2 Ekim 1919'dan itibaren yayın hayatına son vermek zorunda kaldı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasındaki dört yıllık döneme dair bilgilerimiz sınırlı ancak 8 Kasım 1919 ila 27 Temmuz 1922 arasında 118 sayı yayımlanan *Pêşketin* (İlerleme) gazetesinden bahseden kaynaklar var. Ekrem Cemil Paşa'nın hatıralarında sözü edilen *Gazî* (Çağrı) gazetesinin Kürdistan Cemiyeti tarafından 1919 yılında Diyarbakır'da yayınlanmaya başladığı ancak birkaç sayıdan sonra kapandığı sanılıyor. Mirliva (Yarbay) Mustafa Paşa Yamulki tarafından 1922'de Irak'ın Süleymaniye şehrinde çıkarılan üç dilli (Kürtçe, Türkçe ve Farsça) *Bangi Kürdistan* (Kürdistan'a Sesleniş) adlı haftalık "ilmi, içtimai, edebi" gazetenin de Kürdistan Cemiyeti tarafından desteklendiği sanılıyor. 1926'ya kadar yayın hayatını sürdüren gazetenin ilk sayısındaki şu ifadeler Kürt milliyetçiliğinin o günlerdeki hedefi hakkında fikir verir:

Bu gazete tüm Kürtler içindir. Yiğit Kürtleri uyandırma ve ataları hakkında bilgilendirmek içindir. Kürtler her şeyden mahrum, dünyadan habersizler. Bunun sebebi cahilliktir. Zaman silah ve savaş zamanı değil. Zaman ilim ve eğitim zamanıdır. Ey Kürtler gelin *Bangi Kürdistan*'ı dinleyin. *Bangi Kürdistan* vatan ve vatan evlatlarını aydınlatmak içindir!

Kürt Milliyetçilerinin Kürdistan'ı

1908'de kurulan Kürd Teavun ve Terakki Cemiyeti'nin tüzüğü'nün 15. maddesinde Kürdistan'dan söz edildiği halde, 24. maddesinde "memalik-i Osmaniyenin Kürtlerle meskun vilayetleri" ifadesi de kullanılıyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (ITC) kurucularından Kürt asıllı Abdullah Cevdet, Osmanlı sınırları içinde yaşayan tüm halkların "ortak bir vatan" (müşterek bir vatan-ı umumi) etrafında birleşmesi gerektiğini açıkça savunuyor ve bu ortak vatanın adı olarak da "Türkiya"dan söz ediyordu. Abdullah Cevdet (sadeleştirilmiş Türkçeyle) şöyle diyordu: "İşte bakın ben Kürd'üm. Kürdleri ve Kürdlüğü severim. Fakat madem ki hukuk ve vazifece eşit Türkiya vatandaşlarındım, herşeyden evvel Türk'üm. (...) Benim bu sözümden, ben madem ki Türkiya vatandaşuyum Kürd lisanı unutulsun Kürdlüğüm unutulsun dediğim anlaşılmasın. Bilakis, Kürd Kürdcesini, Ermeni Ermenicesini kültürel olarak ihya etsin. Bundan Türkiya'ya zarar geleceğini sananlar ancak bal kabak kafalı, veya hain ruhlu kimselerdir."

Bu konuda çalışan Gürdal Aksoy'un kelimeleriyle "*Kürdistan* adlı ilk Kürtçe gazeteyi (1898) yayınlamış olan Mikdat Midhat Bedirhan ile kardeşi Abdurrahman Bedirhan Beyler ise Cevdet'ten çok farklı olmayan bir çizgiyi temsil etmişlerdi. Gazetede Kürdistan adından bazen bir vatan, bazen ise bir bölge olarak söz edilmiş olması Osmanlı şemsiyesi altında kültürel bir ulusçuluğa işaret ediyor" gibiydi.

Kürdoloji Çalışma Grubu tarafından Türkçeleştirilerek yayımlanan 1913 tarihli *Rojî Kurd* dergisinin 3. sayısında yayımlanan Hüseyin Kenan Bedirhani Bey'in hayat hikâyesi anlatılırken vatan-ı asliye olarak "Kürdistan"dan söz edilirken, yine aynı dergide "Kürd milliyetinin Anadolu'nun nispeten medeniyet merkezlerinden uzak bir kısmında bulunması" veya "Musul, Van, Diyarbakır, Elazığ ve Erzurum illerinin geneli ile Halep, Şam, Bağdat ve Sivas illerinin bir kısmında yaşayan Kürtler" gibi genel ifadeler de kullanılıyordu.

1918'de *Kürdistan* gazetesinde yayımlanan "Kürdistan ve Kürdler" başlıklı makalede ise (günümüz Türkçesiyle), "Bugün Kürdler, İran'ın Loristan Eyaleti'nden Harput'a ve Fırat, Dicle nehirlerinin kavşak noktasını teşkil eden Kurna kasabasına kadar uzanan devasa arazinin sahibidirler. Anadolu ile İran'ın çeşitli mevkiilerinde ve hatta Belucistan ve Rusya ile Afganistan'da farklı Kürd kabileleri mevcuttur" deniyordu. Bu ifadede Kürdistan ve Anadolu iç içe geçmişti.

Halbuki Aralık 1918'de kurulan Kürdistan Tealî Cemiyeti'nin üyelerinden Memduh Selim Bey cemiyetin yayın organı *Jin*'de yayımlanan bir makalesinde Anadolu'yu açıkça Kürdistan'dan ayrı tutmuş, Kürdistan'dan söz ettikten hemen sonra "Anadolu'ya dağılan pek çok miktardaki Kürd muhacirleri"ne değinmişti.

Özet Kaynakça

- Aksoy, Gürdal. *Halklar Hapishanesi Anadolu, Kürtlerde Anadolu-merkezci Yabancılaşma*, Komal Basım Yayın, İstanbul, 2012.
- Celil, Celile. *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.
- İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936), Vate Yayınları, İstanbul, 2009.
- Jwadiéh, Wadie. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, çev. Alper Duman ve İsmail Çeken, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Malmisanij. *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, Avesta Yayınları, Stockholm, 1998.
- Malmisanij-Levendî, Mahmud. *Li Kürdistana Bakur û Tirkîyê Rojnamegeriya Kürdi (1908-1992) (K.İrak ve Türkiye'de Kürt Basını 1908 -1992)*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.
- Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, çev. N.Ö. Gündoğan ve A.Z. Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Yücel, Müslüm. *Kürt Basın Tarihi: Tekzip*, Aram Yayınları, İstanbul, 1998.

İTTİHAT ve TERAKKİ'NİN KÜRT POLİTİKALARI

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) Kürt politikasını İTC'nin ideoloğu sosyolog Ziya Gökalp oluşturmuştu. 1908'den sonra Ziya Gökalp'in ilk işi Diyarbakır'da Milan (Milli) aşiretler topluluğunun reisi Hamidiyeci İbrahim Paşa'nın hegemonyasını kırmak için Diyarbakır'da İTC'nin şubesini açmak ve Paşa'ya karşı gönüllüler toplamak olmuştu. Ardından Diyarbakır'da yayımlanan *Peyman* gazetesine Kürt aşiretleri hakkında makaleler yazmaya başladı. Bu makalelerde Türklük ve Kürtlük meselesinin nasıl ele alındığı (sadeleştirilmiş dille) şu cümlelerinden anlamak mümkün:

Köylülerimiz çoğunlukla Kürd kavmine mensup cahil ve aşiret ahlakıyla davranır. (...) Kürdler vatan ve millet hissinden tümüyle mahrumdur. Kürd köylüsü genel bütçeye katkının şerefini bilmediği için vergi vermek istemez. Vatani köy ya da aşiretten ibaret sandığı için askerlikten kaçır. (...) Bu hastalık, uygun sosyal tedavi yöntemleriyle iyileştirilebilir.

“Habis urdan iyi huylu ura”

Ziya Gökalp, Kürtlerin sosyolojik durumunu “hastalık” olarak tarif etmişti ama kendi ifadesine göre Kürtleri “cerrahi bir operasyon ile milli bünyeden kesip atmak mümkün olmadığı için”, “temsil ve isticnas (asimilasyon ve benzetme) yoluyla” bu “evram-ı habise (zararlı urları) bir münasip tedavi tatbikiyle zehirden ve vehametden (tehlikeden) tecrid ederek (soyutlayarak) evram-ı selime (iyi huylu ura) haline getirmek” yoluna gitmek lazımdı.

Ziya Gökalp'in bulduğu "sosyal tedavi usulleri" arasında Kürtlerin göç yollarının tespit edilip bunların zamanla daraltılması, mahkeme üyelerinin bölge halkından seçilmesi, arazi sahiplerinin memuriyete alınmaması, mahkemelerde (Kürtler Türkçe konuşmak zorunda kalsınlar diye) davalıların bizzat hazır bulunmasının mecbur kılınması, Kürtleri eğitmek için köy okullarının kurulması vardı. Ancak bu düşüncelerin "kuvveden fiile geçirilmesi" ancak İTC'nin iktidara tamamiyle el koymasını sağlayan 23 Ocak 1913'teki Babıâli Baskını'ndan sonra oldu.

Ziya Gökalp'in anketi

Mart 1913'te Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmisi (AMMU, kısaca Aşiretler ve Göçmenler Müdürlüğü) kuruldu, 13 Mayıs 1913'te İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi çıkarıldı. Temmuz 1914'te Ziya Gökalp tarafından hazırlanan bir anket tüm Kürt bölgelerine gönderildi.

68 soruluk ankette Kürt toplumunun ve aşiretlerin yapısına (aşiret reisinin isimleri, yaşadıkları bölgeler, aşiret hiyerarşisi içindeki yerleri, seçilme biçimleri, aşiretlerin demografik, askeri ve coğrafi gücü, kullanılan diller, lehçe farkları, aşiretlerin dostları, düşmanları, geçmişte katıldıkları isyanlar, Hamidiye olup olmadıkları vb.) ilişkin 29 soru, dinî organizasyonlarına (şeyh, molla gibi dinî şahsiyetlerin isimleri, bağlı oldukları halifeler, bu kişilerin zaafı, diğer tarikatlar ve dinsel gruplarla ilişkileri, devletle ilişkileri vb.) yönelik 19 soru, iktisadi organizasyonları (aşiretlerin geçimlerini nasıl sağladıkları, ticari ilişkileri, aşiret reislerinin kapitalist eğilimleri olup olmadığı vb.) hakkında da 16 soru vardı. Dört soru ise bölgedeki her türlü topografik oluşumun ve yerleşim yerinin adlarının, Kürt tarih ve etnografyasına, örf ve âdetlerine dair her türlü bilgi ve belgenin derlenmesine dairdi.

Anketin bölgelerdeki devlet birimlerinin yetkilileri ile Kürtler ve aşiretler hakkında bilgisi olanlarca doldurulması isteniyordu. Anketle birlikte Kürt aşiretleri haritalanacak, böylece

aşiretlerin konaklama ve *cevelangâhları* (dolaşma yerleri) belirlenecekti. Ayrıca Kürtlük ile ilgili her türlü materyalin orijinalinin ve kopyalarının toplanıp İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.

Kürtlerin zorunlu iskânı

Bu anket yapılırken Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girmişti. 1915'te "Ermeni Meselesi"; devlet birlikleri, Kürt çeteleri ve çeşitli etnik gruplardan başıbozukların işbirliğiyle "halledildikten" sonra sıra Ziya Gökalp'in terminolojisiyle "Kürdleri medenileştirmeye" gelmişti. Ancak savaşla birlikte bu işin başarılmasını zorlaştıran yeni bir durumla karşı karşıyaydı İTC: Doğu sınırları Rusya ve İran'dan (özellikle Van ve Urmiye Gölü arasındaki bölgeden) gelen Kürt asıllı Müslüman muhacirlerin akınına uğramıştı.

1916 Ocak ayında tüm Batı vilayetlerine yollanan bir telgraf, mülteci durumundaki Kürtlerin Anadolu'nun Batı bölgelerine sevklerinin düşünüldüğüne dair ipuçları içeriyordu. Telgrafta "Nerelerde ne kadar Kürd köyleri vardır? Nüfusları mikdârı nedir? Lisân ve âdât-ı asliyelerini muhâfaza ediyorlar mı? İştigâlleriyle Türk köylü ve köylerine münâsebetleri ne derecededir?" gibi sorulara acil cevap isteniyordu.

Mayıs ayında Talât Paşa Kürtlere uygulanacak İttihatçı politikayı vali ve mutasarrıflıklara üç tamimle bildirdi. İlk tamim Diyarbakır, Sivas ve Mamuretülaziz (Elazığ) ve Erzurum gibi Rus işgalindeki bölgelerin sınırındaki vilayetlere gönderilmişti. İkinci tamim Musul, Urfa, Maraş ve Ayıntap (Gaziantep) gibi "Kürdlerin yoğun olduğu" diye tarif edilen vilayetlere gönderilmişti. Üçüncü tamim ise Ankara, Eskişehir, Konya, Hüdavendigâr (Bursa), Kastamonu, Tokat, Kayseri, Niğde ve Kütahya gibi "Türklerin yoğun olduğu" diye tarif edilen vilayet ve livalara gönderilmişti.

Yüzde 5 usulü

Tamimlerde özetle her iki bölgedeki Türk nüfusun yerinde tutulması ve/veya güçlendirilmesi, Kürt nüfusun seyreltilmesi, göçertilecek Kürtlerin Türk nüfusun yüzde 5'ini geçmeyecek şekilde Türk bölgesine serpiştirilmesi ve nihayet göçertilen Kürt nüfusun hiçbir şekilde asıl memleketine iade edilmemesi isteniyordu.

İttihatçıların asimilasyon programının en önemli unsurlarından biri de aşiretlerin liderlerinin (telgraflardaki dille *rüesanın*) aşiretten ayrı bir yere iskân edilmesiydi. Hatta 4 Mayıs 1916'da Urfa, Maraş ve Ayıntap'a yollanan telgrafta *rüesa* ailelerinin de 2-3 kişilik birimlere bölünerek bu livaların kuzeyinde bulunan Türk köylerine dağıtılması, bu kişilerin birbirleriyle ve aşiret mensuplarıyla ilişkilerinin kesilmesi isteniyordu.

Bütün bu "nüfus hareketleri" (Ekim 1916'da 659 bin, Aralık 1917'de 1.077.155, Mart 1918'de 1,5 milyon mülteci vardı ancak bunun ne kadarının Kürt olduğu bilinmiyor.) İstanbul'dan günü gününe takip edildi. Ancak devletin kayıtlarında hiçbir zaman açıkça yer almadı. Yapılan işler değişik adlar altında perdelendi. Savaşın Osmanlı İmparatorluğu ve müttefiklerinin yenilgisiyle bitmesi yüzünden İTC'nin başlattığı "Kürdleri asimile etme" işini tamamlamak Kemalistlere kaldı.

Bir Meşahir-i Meçhule: Habil Adem

İttihatçıların "Kürt çalışmaları" için görevlendirdiği kişi, yazılarında "Habil Adem" adını kullanan Naci İsmail (Pelister) adlı ilginç bir şahsiyetti. Doğum tarihi ve ailesi bilinmeyen Habil Adem'in eğitimi konusunda ise çelişkili bilgiler vardı. Kendi ifadesine göre "elektrik mühendisi olmak için gittiği Almanya'dan felsefe doktoru olarak" dönmüştü. Kendisiyle 1932'de tanışan Abidin Nesimi'nin deyimiyle "Meşahir-i Meçhule" (tanınmayan ünlüler) grubunun en mümtaz örneklerinden biri olan Habil Adem; Almanca, İngilizce, Fransızca ve Macarca biliyordu. Al-

manya'dan döndükten sonra İttihatçı karşıtı Mevlanzade Rifat Bey'in *Serbesti* gazetesinde çalışmıştı. 1908 sonrasında Emniyet Umum Müdüriyeti'nin (EUM) "Yahudilerin eline geçmesinden endişe eden Talât Paşa'nın, EUM'un üst kadrolarına atadığı 13 "Müslüman memur" arasında Habil Adem de vardı. Habil Adem çok dil bildiği için EUM'un çeviri bürosunda görevlendirilmişti. İTC'nin "Halaskâran Hareketi" tarafından iktidardan uzaklaştırıldığı 1911 ve 1913 arasında birazdan anlatacağım bir olaydan dolayı yurt dışına gitmiş, 1913'ten sonra da AMMU'da Türkmenler Şubesi'nde etnik konularla ilgili kitapların çevirisi ile görevlendirilmişti.

Habil Adem, 4'ü 1916 yılında olmak üzere 12 eser kaleme aldığı iddia etmişti. Fuat Dündar, bir kişinin bu kadar kısa sürede her biri farklı konuda, uyduruk bilgilerden oluşsa da 12 kitap yazmasının imkânsızlığına dikkat çekerek bu kitapların İttihatçıların etnik politikalarına "ilmi kılıf" uydurmak için 1917'de AMMU bünyesinde kurdukları Encümen-i İlmîyye Heyeti tarafından yazıldığını düşünür. Heyette İttihatçı sosyolog ve etnologların yanı sıra Alman uzmanlar da görev yapıyordu. Nitekim bu eserlerde Habil Adem'in ismi ya hiç geçmiyor ya da çevirmen olarak geçiyordu. Yazarların adları ise Prof. Cons Mol, Prof Libah (Habil'in tersi), Dr. Fraylıç, Mühendis Rolig, Bockert, Prof. Vayt gibi uydurma isimlerdi.

Habil Adem, kitaplarında neden uydurma adlar kullandığını 1923 yılında yayımladığı *Ankara ve Avrupa Siyaseti* adlı kitabında (günümüz Türkçesiyle) şöyle açıklayacaktı: "... On sene önce yayımladığım çeşitli eserlerde savunduğum konuların birer birer gerçekleştiğini görüyorum. O zamanın tehlikeli ve kararsız hükümeti karşısında yeni düşüncelerin yeni anlayışların yayımlanması güç idi (...) ve nihayet kendi şahsımı ortadan kaldırmaktan başka çare bulamadım. O zaman kendi eserlerimi hayali birer Avrupalı yazara atf eyledim. Kamuoyunun etkilediği bilfiil sabit olan 12 eser yayımladım. Hepsinde de ben çevirmen durumunda idim. Çevirmenin fikirler üzerinde ne etkisi olabilirdi? Hiç!... İşte bu hiçtir ki bugünkü ilmin oluşmasını

mümkün kıldı. En muğlak, en çetin konuları en açık ve kesin bir şekilde yazdırabildim.”

Abidin Nesimi'ye göre, bu kitaplardan biri olan ve yazarı Prof. Cons Mol olarak belirtilen *Londra Konferansındaki Mes'elelerden: Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı? Yaşamayacak mı?* adlı kitap yayımlandığında Alman Sefiri Talât Paşa'yı ziyaret etmiş ve Almanya'da böyle bir profesör olmadığını söylemişti. Bunun üzerine Talât Paşa Habil Adem'i çağırmış, Habil Adem de profesörün Alman değil Macar olduğunu, metnin de kitap değil bir konferans kaydı olduğunu iddia etmişti. Güya Talât Paşa buna inanmış görünmüş ancak Türk-Alman ilişkilerinin bozulmaması için bir süreliğine ülkeden ayrılmasını istemişti. Habil Adem de İtalya'ya gitmişti.

Habil Adem beş parasız çıktığı sürgünü paraya tahvil etmek için İtalya'nın kanatları altındaki Arnavutluk'un taht kavgalarına karışmış, uzak akrabalık vesilesiyle Arnavutluk Kralı olma hevesindeki Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın kral olabilmesi için gerekli sahte soyağacı belgesini imal etmiş, belgeyi Vatikan arşivine yerleştirmeyi bile başarmıştı. Sahte belgenin kamuya açıklanması siyasi çalkantılara neden olunca, Talât Paşa Habil Adem'i İstanbul'a getirmişti. Bu olayların yukarıda belirttiğim gibi 1911-1913 arasında olması büyük olasılıktı.

1917'de kurulan Encümen-i İlmiyye Heyeti, imparatorluk-taki etnik, dinsel ve sosyal gruplara ilişkin bir dizi kitabın yanı sıra, 1918 yılında Osmanlı döneminin Kürtler hakkındaki ilk ve son kitabı olan *Kürdler, Tarihi ve İctimai Tedkiki*'i yayımladı. Kitabın yazarı "Berlin Şark Akademisi profesörlerinden Dr. Friç (Fritz)", çevirmeni Habil Adem olarak belirtilmişti. Halbuki kitabın ana bölümleri daha önceden AMMU'nun Ahileri incelemekle görevlendirdiği Zekeriya (Sertel'in) *İctimaiyyat* adlı dergisinde, 1917 yılının Ağustos ve Eylül aylarında iki bölüm halinde yayımlanmıştı. Bu iki yazıda da yazar adı yoktu.

Kitapta Dr. Friç, Kürt diye bir milletin olmadığını, Kürtlerin tarihte hiçbir ciddi rollerinin bulunmadığını, hatta kendilerine ait bir dillerinin bile olmadığını güya "ilmi" bir dille anlatıyordu. Örneğin Dr. Friç'e göre Kürtçe toplam 8.428 kelimedenden iba-

ret olup bu kelimelerin 3.080'i "Türk (eski Türkmen)", 2.000'i "Arap (yeni lisandan)", 1.030'u "Farsî (yeni edebiyattan)", 1.240'ı "Zen", 370'i "Pehlevî (eski)", 220'si "Ermeni", 108'i "Keldani", 60'ı "Çerkes", 20'si "Kürd (eski lisandan)" dilinden geliyordu. Böylece "gerçek" Kürtçe kelime sayısı 300'e kadar indiriliyordu. Ancak yazarın yanına Türkçe olduğunu belirtmek için (T) harfi koyduğu kelimelerin sayısı 575 adetti. Yani uydurma yazar (Habil Adem) uydurma bilgilerde bir tutarlılık sağlamaya bile gerek görmemişti. Aynı şekilde, AMMU'nun 1918'de yayımladığı *Beynelmilel Usulü't Temsil, İskan-ı Muhacirin* (Uluslararası Asimilasyon Yöntemleri, Göçmenlerin Yerleştirilmesi) adlı kitabın künyesinde aynı isim "Prusya Müstemleke Nezareti memurlarından Dr. Friç" olarak gösteriliyordu.

Ancak bu "sahte ilim" üretiminden maksat hasıl oldu ve bu "sözde" Dr. Friç'in Kürtler ve Kürtçe hakkındaki uydurma yarğaları, neredeyse tüm Cumhuriyet tarihi boyunca Kürdleri yok saymak, küçümsemek, hakaret etmek ihtiyacı her doğduğunda "Ama Alman bilim adamı Dr. Friç diyor ki..." diye başlayan cümlelerle ısıtılıp ısıtılıp önümüze kondu, hatta hâlâ da konmaya devam ediyor.

Habil Adem çetesinin işleri

İTC'li olup olmadığı bilinmeyen ancak hayatındaki bütün inış çıkışlar İTC'nin inış çıkışlarıyla paralel olan Habil Adem'in 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra bir süre gizlendiği, ardından bir Amerikan gaz şirketinin tercümanı olarak İran'a gittiği sanılıyor. Farsça bilmediği halde bu işi nasıl aldığı bir muamma.

Bir yazısında Mudanya Mütarekesi'nin imzalandığı (11 Ekim 1922) günlerde İstanbul'da olduğunu belirten Habil Adem bir süre dava vekilliği yapmış (o günlerde avukat olmayanlar da dava vekili olabilirdi), ama hayatını asıl olarak 15 kişilik maiyeti (çetesi demek daha doğru olabilir) ile çeşitli çevrelerden zorla ilan, abonelik bulmaktan kazanmıştı.

Habil Adem çetesinin işlerinden birkaç örnek vermek gerekirse:

Temsilciliğini üstlendiği gazetelere ilan vermeyi reddeden Adapazarı Türk Ticaret Bankası'nı, gazetelerde tefrika ettiği bilimsel kisveli raporlarla batırmıştı. (Bankanın varlıkları daha sonra Türkiye İş Bankası'na devredilecekti.)

Yine reklam vermeyi reddeden fülû sigortacı Piyos'a Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olduğu Fransa'dan aldığı şeref nişanı beratı ile şantaj yapmış, ardından Mareşal Fevzi Çakmak'ı ikna ederek Piyos'u sınır dışı ettirmişti. Ardından Piyos'un hisseleri haczedilmişti.

Tek Parti Dönemi'nin ilan işlerini elinde tutan Hofer Şirketi ile kağıt işlerini elinde tutan Bursa Biraderleri, kontrolünde tuttuğu *İstanbul'un Sesi* adlı gazetede yayımladığı "Türk Matbuatı Yahudilerin Kontrolünde" başlıklı yazıyla korkutmuştu. Yunus Nadi'yi sahte TKP bildirimleri satarak dolandırmış, Yunus Nadi belgeleri yayımlayınca da sahtekârlığı nasıl yaptıklarını anlatarak komik duruma düşürmüştü. Kontrolündeki *Yarın* gazetesinde istihdam ettiği Nâzım Hikmet'i, Sovyetler aleyhine yazılar yazma tehdidiyle Sovyet şirketlerinden ilan almaya zorlamıştı.

1930'da 98 günlük macerasında Serbest Fırka'yı destekleyen Habil Adem, Abidin Nesimi'ye göre Arif Oruç'un Serbest Fırka'nın yayın organı gibi çalışan *Yarın* gazetesinin asıl yürütücüsüdür. Arif Oruç'la birlikte Lâyk Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası'nı kuran Habil Adem, Arif Oruç'un rejim tarafından sürgüne gönderilmesi sırasında yurtdışına çıkmıştı. İsmet Paşa, Habil Adem ve maiyetinin elindeki gazetelerdeki imtiyazları kaldırmak için (elbette basın üzerindeki sansürü artırmak üzere) 1931'de Matbuat Kanunu'na madde eklemek zorunda kalmıştı.

Habil Adem'in bu tarihten sonra hangi ülkelerde yaşadığı ve ne zaman yurda döndüğü bilinmediği gibi ölüm tarihi de kesin bilinmemektedir. Abidin Nesimi'ye göre 1937-1939 arasında Halil Yaver adıyla kitaplar yazmış, muhtemelen 1940'ta ölmüştür.

Özet Kaynakça

- Akpınar, Alışan. "Bir Sahtekarlık Hikayesi ya da Kürtlerin Asimile Edilmelerine İlk Adım", <http://kurd-tarihi.blogspot.com/2009/10/bir-sahtekarlık-hikayesi-ya-da-kurtlerin.html>
- Beysanoğlu, Şevket. *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, Diyarbakır Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul, 1956.
- Birinci, Ali. "Hâbil Âdem Pelister Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı 19, Temmuz 1995, s. 54-55.
- Bozarslan, Hamid. "M. Ziya Gökalp", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt I, *Tanzimat ve Meşrutiyet*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 314-319.
- Dr. Fritz. *Kürtlerin Tarihi*, Çevrimyazı: Sinan Şanher, Hasat Yayınları, İstanbul, 1992.
- Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Fatinoğlu, Abidin Nesimi. *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.
- Okay, Cüneyt. "Hâbil Adem'e Dair Bazı Notlar", *Toplumsal Tarih*, sayı 19, Temmuz 1995, s. 56-57.
- Şahin, Mustafa-Akyol, Yaşar. "Habil Adem Ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı 11, Kasım 1994, s. 6-14.
- . "Habil Adem Ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında II", *Toplumsal Tarih*, sayı 12, Aralık 1994, s. 17-23.

1915'TE KÜRTLERİN ROLÜ NEYDİ?

Türk milliyetçiliğinin öncü örgütü İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile Ermeni milliyetçiliğinin öncü örgütlerinden Taşnak ittifakı, 23 Temmuz 1908'de Abdülhamid'e ikinci kez Meşrutiyet'i ilan ettirdiğinde, özellikle Doğu vilayetlerindeki Ermeniler geçmişin yaralarının sarılacağı konusunda çok umutlanmışlardı. Başlangıçta iyi şeyler oldu. 1909 yılı Kasımında II. Abdülhamid döneminin önemli örgütlenmesi olan Hamidiye Alayları'nın ünlü Kürt kumandanlarından İbrahim Paşa tutuklandı ve elinden alınan toprakları yasal sahiplerine iade edildi. Bunlar arasında Ermeniler de vardı. Aynı şekilde Kafkas muhacirlerine verilen Ermeni mülkleri de iade edildi. 1911'de Hamidiye Alayları, Hafif Aşiret Süvari Alayları adıyla yeniden örgütlendi ve Erzurum'daki Dokuzuncu Kolordu'ya bağlandı. Ancak Kürt çetelerinin baskısı azalmamıştı. Nitekim 1911-1913 arasında Taşnaklar defalarca İTC'ye, bu konuda önlem alınması için başvuruda bulundu.

24 Nisan sürgünleri

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılı yazında durum radikal biçimde değişti. Aralık ayında Sarıkamış Faciası, 1915 yılının Mart ayında Zeytun'da (bugün Kahramanmaraş'a bağlı Süleymanlı) ve Nisan ayında Van'da Ermenilerin isyan ettiği haberlerinin İstanbul'a ulaşması üzerine 23/24 Nisan 1915 gecesi İstanbul'daki Ermeni cemaatine yönelik son derece geniş tutuklamalar yapıldı ve ilk sürgün kafileleri Ayaş ve Çankırı'ya doğru yola çıktı.

Tehcirin soykırıma dönüşmesi sürecinde, İTC'nin yeraltı örgütü olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın milisleri, ordu birlikleri, kol-

luk kuvvetleri ve bunların yönlendirdiği eski Hamidiye Alayları; Türk, Çerkes, Laz, Gürcü, Çeçen, Arnavut, Boşnak, Kürt, Zaza, Arap vb. çeteleri; başıbozuklar ve sivil halk değişik oranlarda üzerine düşeni yaptı. Tehcirin en kanlı şekilde yürütüldüğü Doğu vilayetlerinde operasyonları Teşkilat-ı Mahsusa'dan Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım, "Deli" Halit, Diyarbakır Valisi Dr. Reşit, Erzurum Valisi Tahsin, Erzurum Emniyet Müdürü Hulusi, önce Erzincan, sonra Bitlis, Bağdat ve Musul vilayetlerinin Genel Valisi Mehmet Memduh, 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa ve bazı Alman uzmanlar (Yarbay Stange gibi) yönlendiriyordu.

Kürt Halo Çetesi

Bu karmaşık yapılanma içinde Kürtlerin işlevini tam olarak tespit etmek zor, çünkü bu konuda yapılmış bilimsel bir çalışma henüz yok. Elimizdeki sınırlı bilgilere göre, örneğin, 24 Nisan 1915 günü İstanbul'da tutuklanıp Çankırı'ya sürülen Dr. Sevag Çilingiryan, Vahan Kehyayan, Artin Boğosyan, Taniyel Çıbukaryan ve Onnik Mağazacıyan, İTC'nin Çankırı Katib-i Mesul'ü Cemal'in (Oğuz) azmettirdiği Kürt Halo Çetesi tarafından öldürüldü. Bu çete daha sonra Suriye cephesinde istihdam edildi.

Thora von Wedel ve Eva Elvers adlı iki rahibe Alman yetkililere yazdıkları raporda gördüklerini şöyle anlatıyorlardı:

Kemah vadisi yolunda 10 Haziran [1915] günü Ermeni konvoyu ön taraftan Kürtler, arka taraftan yarı nizami grup tarafından çapraz ateşe alındılar (...) 11 Haziran'da bu kez resmi birlikler Kürtleri cezalandırmak için gönderildi. Ancak bunun yerine birlikler tamamen savunmasız olan çok büyük bir bölümü kadin ve çocuklardan oluşan tehcir kafilesini katlettiler.

Hint asıllı bir İngiliz subayının raporuna bakılırsa, bölgenin egemenlerinden Kürt Murza Bey, Erzurum ve Erzincan'dan gelen 70 bin (?) Ermeni'nin Kemah Geçidi'nde katlinden sorumluydu.

Leipzig'de felsefe doktorası yapmış ve Erzurum'da Almanca öğretmenliği yapan Ermeni Sarkis Manukyan 19 Haziran 1915'te doğduğu şehri 500 aileyle birlikte terk ettikten sonra yaşadıklarını şöyle anlatmıştı:

Çok geçmeden kafileden 200 erkek ayrılıp öldürüldü. Daha sonra Suruç'ta Kürt aşiret lideri Hacı Bey'in [Hacı Bedir Ağa] kardeşi Zeynel Bey'in huzurunda geri kalan tüm erkeklerin ölüm saati geldi çattı. Bütün erkekleri dar bir vadi içinde topladılar, 2.115 kişiydik. (Türk ve Kürt ağalarına hepimiz için kelle başına para verdiğimiz için bir liste yapmıştık. Bundan dolayı sayıyı kesin olarak biliyorum.) Kadınlar ve çocuklar önceden gitmişlerdi. Kürtler ve jandarmalar bize "Siz şimdi öleceksiniz fakat biz suçlu değiliz, bunu hükümet istiyor" diye açıklamada bulundular. Bizi bağladılar. Çocuklarımızı ve kadınlarımızı gözettiğimizden dolayı direnmeyi denemedik. Zeynel Bey herkesi tek tek Kürtlerin ve jandarmaların önüne getirmekle ve aşağı yukarı on adım ötede idam ettirmek için kimin neyi varsa alınmasıyla meşguldü. Bıçak ve baltalarla başlar kesildi ve cesetler bir çukurun içine atıldı (...) Ali Paşa, kardeşi Nuri Bey uzaklaşmışken, kendisi idamlarda bizzat hazır bulundu.

Şaftanlı Amero Çetesi

Almanya'nın Musul Konsolos Muavini Holstein 11 Eylül 1915 tarihli raporunda şöyle yazmıştı: "Kürtlerden oluşan çeteler bölge yöneticilerinin izniyle Feyzi [Pirinçcizade] Bey'in emriyle Diyarbakır'dan sürülenlerin arasına katılarak ve askerlerin de iştirakiyle Cizre şehrinin tüm Hıristiyan nüfusunu katlettiler."

Diyarbakır Valisi Dr. Reşid, bölgesindeki katliamları yönetmek için işlediği suçlarla meşhur Kürt çete reisi Şaftanlı Amero'yu istihdam etmişti. Sözlü kaynaklara göre altışar kişilik gruplar halinde bağlanarak hayvan derisinden şişirilmiş keleklerle Dicle Nehri yoluyla Bezuhan Vadisi'ne götürülen 636 Ermeni, burada Raman Aşireti'nin mensupları tarafından katledilmişti.

Kürtlere satılan kabileler

Diyarbakırlı bir Süryani papaz, olayı biraz daha ayrıntılı anlatmıştı:

Kürtlerden oluşturulan çetelerin kuşattığı, Diyarbakır'dan gelen uzun bir kabile gördük. Onlara saldırıyor, mallarını çalıyor, aşağılıyor ve aç bırakıyorlardı. Öldürülmeden önce Müslüman olmaları için bir şans veriliyor, aksi halde hemen öldürülüyorlardı. Bu dağlar ve vahşi arazi Hıristiyanlara mezar olmuştu. (...) Askerlerin esirlerini çok düşük fiyatlarla Kürtlere sattığımızı haber aldık. (...) Bazen tüm kabileyi 1.000 liraya, bazılarını 600 ya da 500'e bırakıyorlardı. Kafiledelikler çıplak arazide ve vadilerde bırakılıyor, dağıtılıyor, elbiseleri soyulup vuruluyorlardı. Ama bu kadarla da kalınmıyor; karınları yarıyor, bağırsakları çıkarılıyor, değerli bir şey kalmamasın diye kadınların saçları, giysileri ve ayakkabıları aranıyordu. Altın dişi olanlar en talihsizleriydi. Çünkü öldürülmeden önce bu dişleri sökülüyordu. Bütün bunlar yüklü bir ganimete konmak içindi. [Diyarbakır Valisi Dr.] Reşid'le anlaşmalı olan Kürt Mustafa ve Ömer tarafından Musul'a ulaşım yolu olan Dicle Nehri'nde tümü öldürüldü. Mustafa ve Ömer, Raman Kürtleri kadın ağası Perîxanê'nin oğullarıydı. Kafilerden elde edilen ganimetin yarı yarıya paylaşılması biçiminde Reşid'le anlaşma yaparak Dicle Nehri yoluyla keleklerle gönderilen 4 büyük kafilenin katledilmesine katıldılar.

17 Ağustos 1915 tarihli bir Alman raporunda ise şunlar yazılıydı:

Engizek Dağı'nın dar bir boğazından geçmekte olan bir kabile, Sarayköy'ün tanınmış Kürt ağası Hasan Ağa'nın Tapo adındaki oğlunun öncülüğünde, Akçadağlı Kürtler, Nurhaklı Kürtler, Setraklık ve Heleteli Kürtler tarafından tamamen yağmalandı...

Wolfgang Gust'un *Alman Belgeleri, Ermeni Soykırımını 1915-1916* adlı kitabında özellikle Sünni Kürtlerin yaşadığı bölgelerde yaşanmış başka örnekler de var. Bu arada sadece "çete" diye

anılan faillerin kökenlerini tespit etmek konunun uzmanlarına kalıyor.

Dersimliler ve “Tertele Viren”

1908 Devrimi, sadece baskıcı Abdülhamid yönetiminin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başını çektiği muhalifler tarafından alaşağı edilmesine değil, Dersim Kızılbaşlarının ve Ermenilerin kolektif kimliklerini ilk kez açıkça ortaya koymalarına da olanak sağlamıştı. Bu tarihten itibaren Ermenilerin iki etkili siyasi partisi, Hınçak (Sosyal-Demokrat Çan Partisi) ile Taşnaktsutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) bölgede açıkça faaliyet göstermeye başladılar.

Bugün Dersimliler arasındaki yaygın kabule göre, Dersimliler, “Tertelo Viren” (veya Tertelu Peen)* dedikleri tehcir (birincisi 1915 Kıırımı, ikincisi 1937-1938 katliamlarıydı) sırasında bölgeye sığınan Ermenilerden büyük bir bölümünü (bazı kaynaklara göre 20 bin kadarını) koruma altına almış veya bölgeden güvenli biçimde çıkarılmalarına yardımcı olmuşlardı. Örneğin Erzincan'da *Kağtaganats Xinamagalutyun* (Göçmenleri Koruma) adında bir örgüt oluşturulmuş, Türkler ve Kürtler arasında kalmış Ermeni yetimleri ve kadınları toplanmış, bunlar o sırada Rusların işgalinde olan Erzincan'a doğru yola çıkmışlardı. Bölgeden çıkmak yerine, Kızılbaşlı kabul etmiş görünenlerin sayısını bazı kaynaklar 100 bine kadar çıkarır.

Sözlü tarihte kurtarma hikâyeleri

Hovsep Hayreni'nin Kevork Yerevanyan'ın *Çarsancak Ermenileri Tarihi* (Beyrut 1954) ve Hampartsum Kasparyan'ın *Çemişgezek ve Köyleri* (Erivan 1969) adlı eserlerinden derlediği “Ermeni Kıırmları ve Dersim” adlı makalesinde, 1915'te Dersim Kürtlerinin Ermenilere nasıl yaklaştığına dair bazı anlatılar var. Bunlardan

* *Tertele* veya *Tertelu*, “altüstü olmuş, karmakarışık”, “yağma, talan” anlamlarına geliyor. *Viren* veya *peen* ise “birinci”, “ilk” anlamına gelen bir sıfat.

ilki, Koçgiri liderlerinden İdara İbrahim Ağa tarafından, Hozat Mutasarrıfı'na verilen cevaba ilişkin. Mutasarrıf, İdara'nın köyünde sakladığı Ermenileri teslim etmesini istiyor, İdara ise ona bunun neden mümkün olmadığını anlatıyor.

Saygıdeğer Efendi,

Yüce makamınızın bildirimini okuyarak öğrenmiş olduk ki, bizden içimizde bulunan Ermenilerin bütünüyle teslim edilmesini istiyorsunuz. Yüce makamınızın emri başımızın üstüne. Fakat yüce makamınıza malum olsun ki, bizim içimizde malesef iki ihtiyar dışında Ermeni yoktur. Biri nalbant, öteki semerci olarak bize çok gerekli olduklarından onları saklamaktayız. Eğer duysak ki dünya üzerinde başka hiç Ermeni kalmamış, onları da biz öldürür ve bitiririz.

Sadık kullarınız. (İmzalar)

Bu cevap üzerinden bir hafta geçmeden Hozat mutasarrıfı bir düzine jandarma eşliğinde daha sert bir yazılı ultiimatı gönderir İdara'ya. Yazıyı tekrar Nişan Akkaşyan okur. Yine Kormışka'da Beko'nun evinde toplanırlar. Bu defa öncekinden daha fazla sayıda aşiret reisleri ve önde gelenler mevcuttur. Uzun uzun görüşür, tartışır, fikir alışverişi yaparlar. İdara birkaç ihtiyar ve kocakarı gönderip "olanı budur" diye tavır sürdürme eğilimindedir. Onun bu görüşünü açıklaması üzerine hepsi susar. Yüzleri donuklaşmış ve soran gözlerle ev sahibi Beko'ya dönerler, onun fikrini duymak için. Beko, "Benim yanımda erkek ve kadın toplam 24 Ermeni var. Ben onların saçının bir telini de teslim etmem" der ve sözünü İdara'ya yönelterek sürdürür:

İbrahim Ağa, sen ki Türk hükümeti tarafından hapsedilmiş ve Diyarbakır zindanından kaçmış adamsın; hükümet seni ele geçirse bedeninden geriye bırakacağı en büyük parça kulağın olur. Ben ise Kıneli'deki toprak meselesiyle ilgili sık sık hükümet kapılarındayım. Ben ki korkmuyorum, sen neden korkarsın?...

Bu sözün üzerine Beko'nun kardeşi Mehmet, elindeki deyneği havaya kaldırıp misafirler içinde dikilir ve şu çağrıyı yapar:

“Kardeşimin sözleriyle hemfikir olan bu deyneği öperek Ermenileri teslim etmemeye yemin etsin. Bu Hazreti Hızır'ın deyneğidir. Hızır'ı seven öpsün!..”

Bu çağrı üzerine bütün ağalar ayağa kalkar ve huşu içinde deyneği öperek bir tek Ermeni bile teslim etmemek üzere yemin ederler. Böylece ikinci defa kesin bir ret cevabı yazarak jandarmalara verir ve gönderirler. Bu yeminli kararlılığın haberi çabucak bütün Dersim'e yayılır. Ondan sonra hiç kimse büyük ağaların yeminine karşı bir iş yapmaya cesaret edemez ve bir daha Ermeni teslim edilmez...

İkinci alıntıda, Perili bir Ermeni, kendisini kurtaran Peri'li bir Türk'ten bahsediyor:

O anda bir jandarma bana yaklaştı. Kolumdan tutup kafile dışına çekti ve hükümet adamlarının yanına götürdü. Alınyazımla barışık halde, bir idam mahkumu gibi yanaştım onlara. Bir an durup cellatlarımın yüzlerini süzdüm. Beni çağıran nüfus memuru Mustafa Efendi'ydı. İki yıl önce Çemişgezek'ten gelip Peri'ye yerleşmişti. Dürüst ve iyi kalpli bir insandı, aynı zamanda babamın iyi bir müşterisi. Babam Peri'de kasaplık yapardı. 1914'te okulu bitirince beni de yanına almıştı. Çabucak mesleği öğrenip Peri'nin küçük kasabı olarak tanınmışım. Mustafa Efendi bize komşuydu. Onun satın aldığı eti her defasında evine götürür ve hanıma teslim ederdim.

İşte o adamdı beni çağıran, “Küçük Kasap, buraya gel” diye. Yanına yanaştım. Hüzünden ağlıyordu. Gözlerinde okuduğum dostane duygular ve hilesiz göz yaşlarıydı. Mustafa Efendi elimden tutup beni kaymakamın yanına götürdü. Birbirleriyle konuştular ve sonra bizim kafileye öncülük edecek olan çavuşa bir kağıt vererek tembihlediler ki, beni Çemişgezek'te Hacı Yasin'e (Mustafa Efendi'nin dayısına) teslim etsin.

Mustafa Efendi bana cesaret verici sözler söyledi ve Çemişgezek'teki evlerinin adresini verdi. Biraz sonra kafile hareket ederek Xıran yolunu tuttu. Yaşlıları ve çocukları eşeklere bindirdiler. 20 kadar jandarma ve 50 kadar eşek sahibi Kürt kafileye eşlik ediyordu. Peri arkamızda kaldı ve biz bağlar içinden atuk belirsizliğe yürüyor olmanın tüpertisiyle geçtik...

Sayılar tartışmalı olmakla birlikte, bu tür koruma olaylarının kaynaklarda "Asıl Dersim" ya da "İç Dersim" diye adlandırılan dağlık bölgede yaşandığı sanılır. Çünkü dönemin tanıklarından Hampartsüm Kasparyan *Çemişgezek Ve Köyleri* adlı kitabında ya da Kevork Yerevanyan *Çarsancak Ermenileri Tarihi* adlı kitabında Dersim'in dış çeperlerine rastlayan bölgelerde Ermenilere yönelik pek çok saldırı olayını anlatır. Bunlardan biri Yerevanyan'ın anlatısına göre şöyledir:

1915'te bütün Çarsancak Ermenileri ölüm yolculuğuna çıkarılmıştı. Kadınlar, kızlar ve çocuklar da sürgün kabileleri içindeydi. Çarsancak'ta Ermeni soluğu kalmamıştı artık. 1916'da bağımsız Dersim'in aşiretleri Çarsancak bölgesine silahlı akın yaparlar; Mazgirt, Hozat, Peri, Pertek üzerinden Kharpert'e [Harput] kadar beylerin ganimet diye paylaştığı Ermeni mallarını ve aynı zamanda Türk mülklerini yağma ve talan ederler. Bu akın sırasında Dersimlilerin saflarında Giragos Mirakyan da vardır. Sürülen ve kırılan Ermeniler'in intikamını alma duygusuyla dolu Giragos bir zamanlar cıvı cıvı Ermeni nüfusuyla meskun Peri şehrini ıssız ve insansız bulunca, bütün evleri ateşe verir.

Yazar bir de tanıklığa yer verir kitabında:

Bir sabah sarıklı bir molla bir kaç hükümet görevlisiyle Joğovaran'ın avlusuna geldi. Yanında defter ve mürekkep de getirmişti. Yüzlerinde hince bir gülümseyiş: -Gel bakalım oğlum, senin adın nedir? Çocuk cevap veremez. -Yaz Molla Efendi, İbrahim oğlu Abdullah! Bir başkasına dönerek: -Senin adın nedir? -Benim adım Haygaz. -Ne? İt oğlu it, Haygaz maygaz kalmadı. Senin adın Dursun'dur. -Gel oğlum, sana güzel bir isim koyacağım. Bundan sonra senin adın Hıdır'dır...

Bu şekilde 300'den fazla Ermeni çocukların kilisede kutsal Meronla vaftiz edilmiş isimleri değiştirilip yerine Türk ve İslam isimleri konuldu. İnsan hayatında çelişkili görüntüler eksik olmaz. Çok zaman ölüm ile yaşam birbiriyle alay eder. O akşam molla ile ekibinin gitmesi ardından yetimler içindeki birkaç bü-

yük çocuk ellerine kağıt ve kalem alarak sahneye çıkıp yaşanan dramı oyun haline getirdiler.

Türkleştirilen yetimlerin isimlerini yüksek sesle okuyup yoklama yaptılar: "Dursun Azadyan, Süleyman Krikoryan, Hasan Xaçaduryan, Hıdır Gopoyan..." Bu belirsiz durum birkaç gün sürdü. Bize giydirilen rengarenk "dönme"lik gömleği görünmez ruhlar tarafından lime lime edilip kayboldu. Biz yine kendi öz isimlerimizle kaldık, "gavur oğlu gavur" diye anılmak üzere...

Kolektif sorumluluk

Sonuç olarak 1915'in aslı faili Türk milliyetçiliğinin öncü örgütü İTC ile onun etrafında örgütlenen asker-sivil Müslüman-Türk unsurlardır. Ancak bu kısa tarihçenin de gösterdiği gibi, 1514'ten itibaren merkezi devletle sıkı ittifak içinde olan Kürt unsurların en azından bir bölümü, bazen kendi inisiyatifleriyle, bazen devletin yönlendirmesiyle veya zorlamasıyla fer'i (ikincil, yan) failler olarak önemli roller üstlenmişlerdir. Bunda sosyolojik açıdan garipsenecek bir durum yoktur ve elbette o günün suçlarından bugünün Kürtleri (aynı şekilde Türkleri, Çerkesleri vb...) hiçbir şekilde sorumlu değildir. Ancak tarihte işlenmiş bir suçla ya da suçun failleriyle açık, doğrudan ya da örtük biçimde özdeşlik kurmak, dayanışmak, onları haklı görmek vb. davranışlar, görenleri "kolektif failler" haline dönüştürür. Hukukun değil, sosyal bilimlerin ürettiği bir kavram olan "kolektif faillik"ten kurtulmak açısından devlet adamlarının, toplum liderlerinin dahil oldukları gruplar adına diledikleri "kolektif özürler", "geçmişle/tarihle hesaplaşma" ya da daha doğru bir terimle "geçmişle/tarihle barışma" sürecinin parçası olarak ele alındığında çok önemli işlev görür.

Bugün Tarık Ziya Ekinci ve Naci Kutlay başta olmak üzere bazı önemli Kürt aydınları geçmiş yıllarda Kürt faillerin sorumluluğu hakkında açık yürekli konuşmalar yaptılar, yazılar yazdılar. *Nokta* dergisi 2007 yılında bu konuyu iki sayıda işledi. Demokratik Toplum Kongresi (DTK) Eş Başkanı Ahmet Türk medya diliyle "ezber bozan" bir açıklama yaptı ve şöyle dedi:

1915'lerde Ermeniler büyük acılar yaşadı. Burada Kürtlerin de payı var. Kürtler kullanıldı. (...) Hem Süryaniler, hem Ezidilerle ilgili hem de Ermenilerle ilgili dedelerimiz, babalarımız kullanıldı, bu halklara zulmetti, onların eli kanlıdır dedik. (...) Biz evlatları olarak, torunları olarak özür diliyoruz.

Bu önemli açıklama da diğerleri gibi kısa süreliğine tartışıldı ve hemen unutuldu. Unutuldu çünkü Ahmet Türk açıklamasını şöyle bitirmişti: "Türkiye'nin de bu büyüklüğü göstererek Ermenilerden, Ezidi ve Süryani halkından özür dilemesi gerekiyor. Bu olaylar cumhuriyetten önce olmuşsa bu sıkıntıya ne gerek var?"

Ferman-ı Filehan

Fırat Aydınkaya'nın "Sıradan Kürtlerin Ermeni Soykırımına İştiraki Meselesi" ve "1880'den 1915'e: Kürt-Ermeni Hinterlandındaki Kısmi Soykırım ve Soykırımdaki Kürt İştiraki Üzerine" adlı makalelerinden yazarın üslup ve terminolojisini çoğu yerde koruyarak yaptığım bir özet, yukarıda anlattığım hikâyeyi bazı açılardan doğrularken, pek çok açıdan da tamamlar nitelikte. Fırat Aydınkaya diyor ki:

"1915'i tanımlarken Kürtlerde en yaygın tanım, 'ferman' veya 'ferman-ı filehan'dır. Tehcire ve beraberinde gerçekleşen katliamlara atfen kullanılan *fermana filehan*, yani 'Ermenilerin Fermanı' dışında 1915'te yaşananları anlatan *qetilkirina filehan*, *fırxünê Armeniyan*, *kuştina filehan* ve *dema birrinê* gibi Kürtçe ifadeler kullanıldı. Bunlar Türkçeye 'katletmek', 'yok etmek', 'kökünü kurutmak', 'kesme dönemi' olarak çevrilebilir. Bazen doğrudan herhangi bir olumsuz içerik yüklenmeden bu sözle Ermeniler kastediliyor. Ama bazen de son derece pejoratif bir içerik kazanıyor sözcük. Mesela gündelik hayatta bazen birine kızdığınızda, 'Ma ez filehê bavê te me!' yani 'Ben senin babamın Ermenisi miyim?' deniliyor.

Ferman, padişahın emri ve devletin iradesi anlamına geliyor. Bu fermanın askerlerin öncülüğünde tellallarla duyuruldu-

ğu, kaymakamlara hızlıca iletildiği ve çok yaygınca dağıldığını görüyoruz. Devletin 'Herkes bu olaya iştirak edecek' baskısı yaptığını görüyoruz. Aslında bu şekilde katliamlara dair devlet kararına vurgu yapılıyor. Yani Kürtlerden 'kendi Ermenilerini' öldürmelerini istediğini, öldürmezlerse Ermenilerin başına gelen akıbetin onları beklediği tehdidini yaptıkları anlatılıyor. Bu çerçevede, öldürmeleri meşrulaştırmak için İslamiyetin sıklıkla kullanıldığı ve Ermeni öldürenin cennete gideceğine dair yaygın bir anlatı da var. Yani bir yandan zor ve tehdit kullanılırken, diğer yandan rızanın imal edilmesi için din devreye sokuluyor.

Karar aşamasında Kürtler var mı?

Soykırım ile Kürtler arasındaki ilişkiyi ancak iştirak gibi teknik ve kullanışlı bir terim izah edebilir diye düşünüyorum. Başlarken iştirak Kürtlerin, Babıali'deki soykırım kararının alındığı toplantılarda dahil olmadığını kabul etmemiz lazım. [Nazilerin düzenlediği] Wannsee benzeri toplantılarda Kürtler yoktu. Yani soykırım kararı verilirken Kürtlere danışılmadığı gibi Kürtlerin bu toplantıları etkileme potansiyeli de yoktu. Hakeza Teşkilat-ı Mahsusa ya da askeri bürokrasinin karar mekanizması içinde Kürtlerin yüksek temsilcileri yoktu. O yüzden Kürtler için teorik kısmında yoktular. Ne var ki Soykırım kararı sahada uygulamaya başlayınca Kürtlerin bir kısmının buna iştirak ettiğini görmekteyiz.

İştirakçiler kentli aristokrasi

Her ne kadar çekirdek kadro Diyarbakır Valisi Doktor Reşit'in sadık ekürleriyse de bu kadro ile Diyarbakır eşrafından belli bazı ailelerin proje kardeşliği yaptığını gözlemliyoruz. Cemilpaşazadelerin bir kısmı, yine Pirinçizadeler ve diğer bir kısım önde gelen aile temsilcilerinin Doktor Reşid'in soykırımın ne şekilde icra edileceğinin belirlendiği toplantılarına iştirak ettiği anlaşılıyor.

Özellikle Muş, Mardin ve Diyarbakır'da Soykırım öncesinde vilayet bürokrasisi ile önde gelen aşiretlerin bu işin icra ve organizasyonu için bazen toplantı şeklinde bazen haber ulaştırma şeklinde bir tür özel iletişim hattı inşa ettiklerini görüyoruz. Mesela Muş'ta o dönemin tanıklarına baktığımızda dönemin Kürt aşiretlerinin bazılarının bu toplantılara katıldığını görüyoruz. Somutlaştırmak gerekirse Şeyh Hazret, Hacı Musa bey, bazı Varto aşiretleri ve diğer bazı Muş aşiretlerinin vilayette kent bürokrasisi ile bu meseleleri konuştuklarını biliyoruz. Muş Ermenilerinin ne şekilde katledileceğine dair bir parselasyon bile yapmış olduklarının delilleri mevcut. Muş, Bitlis ve Van Ermenilerinin balyoz harekâtıyla buldukları yerde mümkün mertebe tehcir edilmeden öldürülmesi stratejisinin olduğunu vurgulayalım.

Perde gerisinde sıradan Kürtleri mobilize eden devlettir aslında. Ama bunu Kürdistan'da devlet adına birilerinin yapması gerekiyordu; onlar da şeyhler oldu. Şeyhler sıradan Kürtleri devlet adına bu işler için hareket ettiren kült bir otoriteydi. Sadece mobilize eden değil, aslında bazı yerlerde mobil unsurlar olarak Soykırım'daki ilk taşı da onların atmaları da hayli enteresan. Fetvalarıyla ve tutumlarıyla şeyhlerin büyük çoğunluğu Soykırımın hem meşrulaştırıcısı, hem ideolojik tahkimat sağlayıcısı hem de kitle ajitatörlüğü fonksiyonlarını yüklediler. Sultanın değil ama halifenin sesi olma özellikleriyle şeyhler Ruanda soykırımını sırasında radyonun oynadığı konvansiyonel role benzer rol oynadılar. Ermenileri kurtaran şeyhler de var. Mardin'de Şeyh Fethullah, Diyarbakır'da Şeyh Said ve daha başka kişilerin karşı fetvalar yayınladığı söyleniyor.

Sıradan Kürtler parantezinde Hamidiye alaylarına katılmak için Ermenileri öldürüp basamak olarak kullanmayı alışkanlık haline getiren kimi Kürt aşiret kitlelerini de sayabiliriz. Yine Hamidiye alaylarının müstemilatı gibi davranan Van'daki Kasaplar Taburu, Muş'taki Saide Nado çetesi, Diyarbakır'da Cendirmeyen bejik ve Cemilpaşazade Mustafa bey milisleri, Mardin'deki Hamsin milisleri de sayabiliriz. 1915'te Diyarbakır'de özel bir milis grubu oluşturulduğunu öğreniyoruz anlatılardan.

Kürtler, bu gruba bejik diyorlar. Bejik, Kürtçe 'susuz, verimsiz, çorak tarla' için kullanılan bir kelime. Genelde, 'cendirmeyê bejik' veya 'eskerên bejik' olarak bahsediyorlar bunlardan. Gençlerin çoğu askerde oldukları için, genelde 45 yaşının üstünde güçlü, kuvvetli erkeklerden oluşan bejikler, hem soykırımda kabilelerin katledilmesinde rol alıyorlar hem de soykırımdan kurtulmuş ve Müslümanların yanına yerleşmiş Ermenileri bulup öldürüyorlar. Bu kesimin 1930'lara kadar jandarmadan maaş aldıkları söyleniyor."

Sözlü tarihten

Fırat Aydınkaya'nın tezlerini destekleyen sözlü tarih anlatıları Adnan Çelik ve Namık Kemal Dinç tarafından hazırlanan *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbekir* adlı kitapta da yer alıyor. Örneğin Ezo [Aziz] ile Newo'nun [Nevzat] hikâyesini Ergani ilçesinde görüşülen +8 yaşındaki Cüneyt şöyle anlatıyor:

"İlkokuldayken öğretmenlerimiz bizi ona gönderirdi. 'Kaç kişiyi öldürmüş? Onları nasıl öldürmüş?' gibi soruları Ezo'ya sorardık. Öğretmenlerimiz bizden aldığımız cevapları kendilerine söylememizi isterlerdi. Ezo da cevap olarak, 'Şu kadar yahut bu kadar Ermeni öldürdüm' derdi. Anladığım kadarıyla pek çok insanı keyfi istediği için öldürmüş. Mesela, bir çocuğun arkadaşlarına 'Hadi gidip bir süre top oynayalım' demesi gibi Ezo ve arkadaşları da, 'Gidip şu kadar Ermeni'yi öldürelim' diyerek, oyun oynar gibi adeta Ermenileri katletmeye giderlermiş. Müslüman Kürt gençleri, 'kim ne kadar Ermeni öldürür' yarışına girmişler. 'Bakalım kim daha fazla Ermeni öldürecek' diyerek Ermenileri öldürmeye gitmişler. Ben bu soruları sorduğum sıra, Ezo 110-120 yaşlarındaydı. 'Askerler onları bizim önümüzden geçirirlerdi. Biz de aralarından birkaçını alıp öldürürdük. Askerler asla bize karışmazlardı. Askerler, vurun, ne yaparsanız yapın diyorlardı. Bir diğer amacımız da Ermenilerden altınlarını

almaktı. Yani hem altın için gidiyorduk hem de öldürmek için' diye anlatırdı Ezo yapıp ettiklerini.”

Silvan'da 4-5 yaşlarındaki Kevo'nun öldürülmesine ilişkin hikâyeyi, kitapta Şeyh Mahmut Yeşil şöyle anlatıyor:

“12 Mart'tan sonra Mela Evdilkerim, Kürdistan'ın güneyine kaçmıştı. 1974'te af çıkınca tekrar yurda döndü. Dönünce her şeyi yerli yerine oturtamadan kızı öldü. Biz de başsağlığına gittik ona. Biz o ara taziye evinde otururken Hecî Çerkez Köyü'nden akrabaları geldi. Bunlar, Mele Xelil ve Sofî 'İsmanê Mûso idiler. Gelip oturdular ve sohbet etmeye başladılar. Konu Ermeni Terqî'ne geldi. Sofî 'İsmanê anlatmaya başladı: 'Bizler bütün Ermenileri bir araya topladık. Zaten kaçan canını kurtarmıştı. Kalanları ise sıraya dizip silahla vurarak hepsini öldürdük. 4 yaşındaki Kêvo adlı Ermeni çocuğun ortalıktan kaybolduğunu fark ettik. Yeni yürümeye başlamıştı. Tüm aramalarımıza rağmen bulamayınca birinin onu kendisiyle götürdüğüne karar verip aramadan vazgeçtik. Bir köşede dinlenmeye başladık. Ben de arada odun kesiyordum. Baltam vardı ve akşam karanlığı basıncaya kadar çalıştım. Ben çalışırken bir şeyin hızla arkamdan geçtiğini sezdim. Başlangıçta bunun bir tavuk olduğunu sandım. Ama sonra tavukların uzun zaman önce kümese gittiğini hatırladım. Sonra birden dönünce Kêvo'yu hızla ahıra koşar halde buldum. Ben de hemen ardından ahıra girdim. Balta halen elimdeydi. Yemliğin önünde durdum ve o ara göz göze geldik. Gözleri sarıydı. Bana bakarken gözleri parlıyordu. 'Nereye vurayım?' diye sordum. Çocuk dedi ki, 'Dayı buraya vur!' Nereye vurulacağını iyi biliyordu. Ben de baltayı kafasının tam ortasına vurdum ve kafası iki parçaya ayrıldı.”

Aydınların yaklaşımı

Fırat Aydınkaya, aydınların 1915'e dair tavırlarının da izini sürüyor. Fırat Aydınkaya diyor ki, “Kürt özgürlük mücadelesinde yaptıkları mücadelelerle birer kült kişilik haline gelen Memduh

Selim, Kadri Cemil Paşa, Celadet Bedirhan, Abdurrezzak Bedirhan, Kamil Bedirhan, İhsan Nuri, Nuri Dersimi gibi aydınlar Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesindeydi. Kamil ve Abdülrezzak Bedirhan, Kürdistan mücadelesi için Rus ordusu ile birlikte karşı taraftaydı. Celadet Ali Bedirhan örneğin Bakü taraflarındaydı, zabitlerin kendi aralarında 'gelirken Zo'ları giderken lo'ları halledeceğiz' dediğini aktarır. Fakat 'Zo'ların ne şekilde halledildiğine dair' kalemi yerinden oynamaz. Yine Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta İttihatçıların gayri Müslimleri taktil (öldürme), Müslümanları temsil (asimile etme) siyasetlerini güttüğünü belirtir. Bu politikayı yerden yere vurup mahkûm eder. Müslümanların temsili ile ilgili kalemi son derece şehvetli akarken, gayri Müslimlerin taktiline dair tek kelime yazı kaleme almaz mesela."

Fırat Aydınkaya'ya göre Kadri Cemil Paşa Erzurum'da Hamidiye Alayları'nın içinde görev yaptığı halde *Doza Kurdistan* isimli eserinde Erzurum Ermenilerinin katledilmesine dair çok ketum davranır. Ağrı İsyanı'nın lideri İhsan Nuri orduda subay olarak bu cephede bulunup yaralandığı halde Ermenilerin katlini bazı aşiretler üzerine atıp meseleyi kapatır. Abdülrezzak Bedirhan Rus ordusu için çalışırken Van yolunda Ermeni kadın ve çocuk kafilesiyle karşılaşğını ifade eder ve bunları sağ salım gidecekleri yere ulaştırdığını belirtmek dışında bir şey anlatmaz. Osman Sabri anılarında neredeyse bu olay yokmuş gibi davranır. Nureddin Zaza, Caco isimli hünerli bir soykırım bakiyesi Ermeni hizmetçiyi bir cümleyle andıktan sonra kayda değer hiçbir şey yazmaz.

Aydınkaya'ya göre Hesen Hişyar, olayı biraz hatırlayan ender aydınlardan biridir. Örneğin Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi'nin Doktor Reşit tarafından imha edilmesini anlatır. Kürtlerin iştiraki konusunda ise ana akım görüşlere sahiptir. Ona göre bu dönemde Kürtler, Ermeni çetelerin yapıkları zulümler ve savaşlar nedeniyle Osmanlı'nın kılıcı olup çetelere karşı koymuştur. Seydaye Cegerxwin, Anadolu'dan ve Batı'dan kaçan Ermenilerin "cahil Kürtler" tarafından katledildiğini yazar. Olayı "cahil

Kürt" imgesiyle karşılayan ilk kişidir Seydaye Cegerxwin. Ayrıca Kürtlerin Ermenileri kesmesini din farkına bağladığı gibi bu işe girişenlerin halk arasında "falanca kişi, kafileden dünya güzeli bir Ermeni kadını aldığını" ve "falanca kişinin Ermenilerin üzerinden 10 bin altın aldığını" propaganda ederek katliama mobilizasyon sağlandığına işaret edip, bu işteki talanın rolüne de dikkati çeker. Ne var ki bunları yazmadan bir sayfa önce "Ermeni çetelerin çok Kürt kanı döktüğünü" yazması da dikkat çekicidir.

Fırat Aydınkaya'ya göre Nuri Dersimi, bu dönemlerde Erzin-can bölgesinde görev yapmaktaydı. Dersimi, bu olaylarla alakalı anılarında başlı başına bir bölüm ayıracak kadar bu olayları önemser. Çok geçmeden bu bölüm okunduğunda Dersimi'nin soykırımla alakalı Ermeni tezlerine cevap verme iştiraki içinde olduğu görülmektedir. Hakkaniyetli bir menzilden yola çıkan Dersimi, Ermenilerin ticaret için uzaklara gitmek zorunda kaldığında mal, mülk ve namusunu Kürtlere emanet edecek kadar iki halkın iç içe yaşadığına dikkatimizi çeker. Nihayet Ermeni Soykırımı'ndaki Kürt iştirakine değinen Dersimi, "Ermenilerin imhasında bazı çıkarıcı aşiret liderlerinin rolü vardır" der. Ama bunlar Dersimi'ye göre Kürt'e de düşman aşiretler olduğu için bunların yaptığından Kürtler sorumlu tutulamaz. Soykırım sırasında "Kürtler Ermenileri korudu" diyen Dersimi, Ermenilerin nankör olduğunu ima ederek buna rağmen Ermenilerin çok Kürt öldürdüğüne değinir. Erzincan, Erzurum ve Varto minukasında "Ermeniler çok zulüm yaptı" diyen Dersimi nihayet Ermenilerin bu zulmünden bir buçuk milyon Kürt'ün mağdur olduğunu yazarak soykırımda öldürülen bir buçuk milyon Ermeni'yle Kürt ölümlerini eşitleyerek işin içinden çıkar.

Bu hafıza hâlâ neden canlı?

Fatma Müge Göçek, Agos'a verdiği bir röportajda Türkler ve Ermenilerin 1915'i nasıl hatırladığını anlatırken diyor ki, "Türklerde bu olaya dair bir hafıza yokken, Ermeniler bunu daha dün

olmuş gibi anlatıyorlar.” Saha çalışmalarına dayanarak Namık Kemal Dinç de “Ermeniler 1915'i nasıl dün olmuş gibi hatırlıyorsa, Kürtler de aynı şekilde hatırlıyorlar. Dinlediğimiz birçok hikâyede Kürtler 1915'i sanki dün yaşanmış gibi ayrıntılarıyla anlatılar. Biri, öldürüldüğü için unutamıyor, diğeri bu öldürmelere dâhil olduğu veya tanıklık ettiği için. Görüştüğümüz birçok insan, atalarının ‘Bunları unutmayacağım’ diye sürekli anlattığını söylüyor. Bir şekilde travma yaşıyorlar” diyor.

Fırat Aydınkaya bu hafızanın neden bugün hâlâ bu kadar canlı olduğunu dört temel başlıkta açıklıyor:

“Birincisi, hafızanın mekânla kurduğu ilişki. Örneğin Kayseri'deki Kürt yerleşimi olan Sarız üzerine yapılan bir görüşmede, Sarız'da Ermenilerin öldürülüp Cancan diye bir kuyuya atıldığı söyleniyor. Tıpkı Çermik'teki Lana Gavuran veya Lice'deki Kuna Romî gibi bir öldürme mekânı olduğu için Sarız, yerel halk oralarda ne yapıldığı hatırlanıyor.

İkincisi hikâyelerdeki yoğun şiddet. Bu şiddet anlatıları özellikle kadınlar ve çocukların öldürülmesine odaklanıyor. Öyle büyük bir şiddet yaşanmış ki insanlar gördüklerini unutamamışlar. Örneğin, yeni doğmuş bir bebeğin öldürülmesi üzerine en az beş farklı şiddet hikâyesi anlatılıyor ve bu hikâyeler çok yoğun şiddet içeriyor. Aynı zamanda, inanç itibarıyla, kendisini savunamayacak durumda olanların öldürülmesi de acıma ve utanç artırıyor.

Üçüncü sebep de Ermenilerle uzun ortak geçmiş. Aynı coğrafya ve kültürde birlikte yaratmış iki halk söz konusu. ‘Ermeniler gittikten sonra buralar çoraklaşır’ anlatısı çok yaygın.

Son olarak da bugün Kürtler, 1915'i utanç ve vicdan azabıyla hatırlarken, bunu kendi mücadeleleriyle ilişkilendiriyorlar. Bireysel hafızanın kolektif hafızaya dönüşmesi, son 30 yıldaki Kürt mücadelesiyle, Kürtlerin mağduriyetlerini Ermenilerin yüz yıl önce yaşadıklarına benzetmesiyle ortaya çıktı. 1960'lara kadar Ermenileri nasıl öldürdüğünü övgüyle anlatan insanların olduğunu dinledik, ancak bugün böyle bir örnek yok. Bu dönüşüm, bahsettiğim siyasi konjonktürün bir parçası.”

Özet Kaynakça

- Akçam, Taner. *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- . *1915 Yazıları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Aydinkaya, Fırat. "Sıradan Kürtlerin Ermeni Soykırımına İştiraki Meselesi", *Birikim*, sayı 315, Nisan 2015, s. 18-26.
- . "1880'den 1915'e: Kürt-Ermeni Hinterlandındaki Kısmi Soykırım ve Soykırımdaki Kürt İştiraki Üzerine", *Utanç ve Onur 1915-2015, Ermeni Soykırımının 100. Yılı*, haz. Onur Öztürk, Aydın Çubukçu, C. Hakkı Zariç, Nevzat Onaran, Evrensel Basım Yayım, İstanbul, 2015.
- Dadrian, Vahakn N. *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, *Toplu Makaleler*, Kitap 3, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.
- . *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, *Toplu Makaleler*, Kitap 1, çev. Atilla Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2004.
- . *Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, *Toplu Makaleler*, Kitap 2, çev. Atilla Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.
- Ekinci, Tarık Ziya. "Kürtler ve Ermeniler Sosyolojik Araştırması", <http://old.acsativ.com/index.php?sid=2&rusid=27&aID=1187>.
- Gaunt, David. *Katliamlar, Direniş, Koruyucular*, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.
- Gust, Wolfgang. *Alman Belgeleri, Ermeni Soykırımı 1915-1916*, Belge Yayınları, İstanbul, 2012.
- Hayreni, Hovsep. "1915 Ermeni Tehciri ve Soykırımı", <http://www.network54.com/Forum/121213/message/1190670632/1915+Ermeni+Tehciri+ve+Soykırımı>.
- . "Kaçak Ermenilerin Sığınağı Dersim", <http://www.network54.com/Forum/121213/message/1190670742/Kacak+Ermenilerin+Siginagi+Dersim>.
- Kutlay, Naci. *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

1916 SYKES - PICOT, 1919 PARİS KONFERANSI ve KÜRTLER

Britanya ve Fransa genel olarak dünyanın çeşitli bölgelerindeki, özel olarak Süveyş Kanalı yüzünden Mısır'daki, çıkarlarını korumak için 1902 yılında bir dostluk antlaşması imzalamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1912-1913 Balkan Savaşları'nda içine düştüğü durumun verdiği cesaretle bu ikili 1912'de Osmanlı topraklarını kendi nüfuz alanları arasında bölen gizli bir anlaşma daha yaptılar. 1915'te, Britanya ve Fransa'nın yanına Rusya'nın da katılımıyla dağılmasına muhakkak gözüyle bakılan Osmanlı topraklarının "emin ellerde" olması için topraklar bir kez daha paylaşıldı. Britanya bununla da yetinmeyerek Hindistan Yolu'nu güvence altına almak amacıyla Mekke Şerifi Hüseyin ile Osmanlı İmparatorluğu'na karşı girişeceği bir ayaklanmaya destek vadeden özel bir anlaşma yaptı. Şerif Hüseyin'in bilmediği ise İngilizlerin Arabistan Yarımadası'nı Şerif'in muarızlarından Vahabi lider İbn Suud'a vaat ettiğiydi. Britanya'nın kendisinden habersiz attığı bu adımlardan rahatsızlık duyan Fransa'nın baskısıyla 1916 yılında bölge yeniden paylaşıldı.

Adımı görüşmeleri yürüten İngiliz Sir Mark Sykes ile Fransız Albay George Picot'dan alan gizli Sykes-Picot Anlaşması; 1917'de Rusya'da iktidarı ele geçiren yeni Sovyet Hükümeti, Çarlık tarafından yapılmış tüm gizli anlaşmaları kamuya açıklamayı belki de hiçbir zaman bilinmeyecekti. İfşa edildiği tarihten beri 20. yüzyılın en ünlü anlaşması olmayı başaran metni hazırlayan iki adam da aristokrat sınıftan ve eğitimden geliyordu. İkisi de Ortadoğu halkları için en iyisini Avrupalı emperyal güçlerin bileceğine inanıyordu. İkisi de Ortadoğu ülkeleri

hakkında derin bilgilere sahipti. Ama söz konusu anlaşmayı hazırlarken bu bilgilerini kullanıp kullanmadıkları çoğu kişi için gayet şüpheliydi, çünkü bu çevrelere göre Ortadoğu'da yaşanan sorunların tohumları bu anlaşma ile atılmıştı.

Ortadoğu'nun etki alanlarına ayrılması

Ancak bugün pek çok kişinin sandığı gibi, Ortadoğu'daki devletlerin sınırları Sykes-Picot Anlaşması ile çizilmemiştir. Anlaşma ile yapılan, Ortadoğu'yu Fransızlar ve İngilizlerin doğrudan veya dolaylı kontrolünde olacak beş etki (nüfuz) alanına ayırmaktı. Ancak daha sonra anlaşmadan haberdar olup, dışarıda bırakılmaya itiraz eden Ruslar da plana dahil edildi. Plana göre Çarlık Rusyası Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleri ile Güneydoğu Anadolu'da bazı yerleri kontrol edecekti. Fransa'nın payına Aladağ, Kayseri, Akdağ, Yıldızdağ, Zara, Eğin, Harput ile sınırlanan arazi ile Adana, Antep, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Lübnan kıyıları ve Musul; Britanya'nın payına ise Bağdat'tan itibaren (bugünkü Ürdün de dahil) tüm Güney Mezopotamya ile Hayfa ve Akka limanları düşüyordu. Ayrıca Fransız ve İngiliz nüfuz bölgelerinde bir Arap devletleri konfederasyonu ya da Fransız ve İngiliz nüfuzu arasında bölünmüş tek bir Arap devleti kurulacaktı. İskenderun serbest liman olacak, Kudüs ve Filistin ise ayrıntıları sonra tespit edilecek uluslararası bir statüye kavuşturulacaktı. Anlaşmanın esas itibariyle Almanya ve Rusya'nın ilerde Hindistan Yolu'nu tehdit etmesini önlemek için hazırlandığı anlaşılıyordu çünkü o yıllarda Arap Yarımadası'ndaki petrol varlığı bütün boyutları ile ortaya çıkmış değildi. Hindistan Yolu'nu korumak açısından hayati öneme sahip olan Filistin'in Fransızlara bırakılması Britanya'nın hiç hoşuna gitmemişti, ancak 1915'te Çanakkale'de uğranan hezimetten sonra Britanya müttefiklerine bağımlı hale gelmişti.

1917'de Rusların ifşası

Sykes-Picot'da ilk gedik, Britanya'nın 1917'de "Yahudilere Filistin'de bir yurt yaratmak" için (metinde bu terimler kullanılıyor) kaleme aldıkları Balfour Deklerasyonu ile açıldı. 1917 sonbaharında Bolşevik Devrimi ile Çarlık rejimi yıkılınca, Lenin bu gizli antlaşmayı ifşa etti. Ardından Sovyet Rusya, 1918 Brest-Litovsk Antlaşması ile savaştan çekildi ve anlaşma ilk darbeyi yedi.

Rusya çekilirken, sahneye, Başkan Wilson'ın formüle ettiği "14 İlke" adlı fikirler dizgesi eşliğinde ABD girdi. Wilson'ın 14 İlkesi'nin 12. maddesinde şöyle deniyordu:

Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kısımlarına güvenli bir egemenlik sağlanmalıdır; ancak bugün Türk yönetimi altında bulunan öbür uluslara yaşam güvencesi ve her türlü kısıtlamadan uzak, özerk bir gelişim imkânı da garanti edilmelidir. Boğazlar uluslararası güvenceler altında ve kalıcı olarak bütün ulusların gemilerine ve ticaretine açılmalıdır.

Wilson'ın "Türk kısımları" dediği bölge ile İtilaf Devletleri'nin gizli antlaşmalarıyla Türklere bırakılan bölümlerin aynı olmadığı açıktı. Wilson'a göre, Ermeniler, Rumlar, Kürtler ve diğer azınlıklara "yaşam güvencesi ve her türlü kısıtlamadan uzak bir özerk gelişim imkânı" sağlanması kaydıyla Anadolu bir bütün halinde Türklere bırakılmalıydı. Bu da 1915 Ermeni Tehciri'nin acı hatıraları düşünülduğünde son derece makul bir sınırlamaydı.

Bu yeni durum, söz konusu "paylaşım" antlaşmalarını ortadan kaldırmadı, sadece yeniden gözden geçirilmelerine yol açtı. Sonuçta, Britanya yeni müttefiki ABD'nin de yönlendirmesiyle Türklere, daha sonra 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nde "ateşkes hattı" olarak tayin edilecek sınırların dayatılmasına karar verdi. Fransa bu süreçten dışlanmıştı. Nitekim Mondros Mütarekesi görüşmelerine davet bile edilmemişti. Söz konusu hattın Araplarla Türklerin ayrıldığı hatta denk düşmesi için İtilaf Devletleri'nin uzmanları epey uğraşmışlardı. (Daha sonra bu hat Türkiye'nin milli sınırları olacaktı. Halbuki diğer

mağluplarla yapılan mütarekelerde belirlenen sınırlar sonradan “milli devlet” sınırı olmamıştı.)

1919-Ocak 1920 Paris Konferansı ve 24-25 Nisan 1920’de İtalya’nın San Remo şehrinde toplanan San Remo Konferansı’nda bir yandan galip devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’na dayatacağı (resmî adıyla) Sevr Barış Antlaşması’nın son rötuşları yapıldı, bir yandan da Ortadoğu’da sınırlar yeniden çizildi. Bu sefer sınırlar çizilirken Osmanlı dönemindeki idari yapılanma (Trablusşam, Bağdat, Basra, Musul, Rakka, Lahsa eyaletleri) esas alınmış, ayrıca bazı tarihsel, demografik ve coğrafi kriterlere dayanılmıştı, ama deyim yerindeyse evdeki hesaplar çarşıya uymadı...

1919 Paris Konferansı’nda Kürtler

Buraya kadar anlattıklarımın görüleceği üzere, Sykes-Picot Antlaşması hazırlanırken Kürtlerden söz edilmemişti. Aslında diğer etnik gruplardan da özel olarak söz edilmemişti. Başta da belirttiğim gibi, Sykes-Picot Antlaşması, Osmanlı Ortadoğu’sunu coğrafi olarak yetke alanlarına bölmekten ibaretti. Her devlet kendi payına düşen coğrafi alandaki çeşitli etnik, dilsel, dinsel grupları bir bütün olarak ele almıştı. Arap devletlerinin nasıl ortaya çıktığını yukarıda anlattım, bir Kürt devletinin ortaya çıkamayışı ise “Büyük Devletlerin” yaklaşımları kadar Kürtlerin coğrafi, kültürel ve siyasal bölünmüşlüğü ile de ilgili. Bunun hikâyesi ise epey uzun. Önce Anadolu coğrafyasındaki gelişmelerle başlayalım.

Birinci Dünya Savaşı, İtilaf Devletleri’nin kesin zaferi ile bittikten sonra, sıra galiplerin mağluplara diz çöktürmesine gelmişti. Bunun koşulları 18 Ocak 1919’da başlamasına karar verilen Paris Konferansı’nda tespit edilecekti. Konferansın arifesinde Kürdistan Teâlî Cemiyeti (KTC) reisi Seyid Abdülkadir Bey başkanlığındaki bir Kürt heyeti, İngilizlere Kürt taleplerini içeren bir metin sunmuşlardı. Bir küçük parantez açayım: Osmanlı Şûra-yı Devlet (bugünkü Danıştay’ın öncülü) Reisliği de yapmış olan Seyid Abdülkadir sıkı bir Osmanlıcı idi ve siyasi hedefi Hilafet’i de koruyarak Osmanlı Devleti içinde Kürtlere otonomi (özerklik) verilmesiydi. Ancak bunun için Kürt toplumundan çok ABD, Bri-

tanya ve Fransa gibi dış güçlere bel bağlamıştı. Cemiyetin belkemiğini oluşturan Bedirhanlar ve Cemilpaşazadeler gibi Kürt aristokratları ise bağımsız bir Kürdistan için mücadele ediyorlardı. Ancak destekçileri çok azdı. KTC metinde Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Musul illerinde ezici çoğunluğun; Sivas, Konya, Ankara, Adana ve Halep illerinde belirli bir kesimin Kürt olduğu ileri sürerek şu isteklerde bulunuyordu: 1. Sınırları kesinlikle saptanmış bir bölgenin kendilerine verilmesi, 2. İngiliz mandası altında özerklik tanınması, 3. İsteklerini savunmak için Paris Barış Konferansı'na bir heyet gönderilmesine yardım edilmesi.

İngilizlerin bu taleplere tepkisi doğrudan olmadı. Önce, epeydir Paris'te yaşayan Şerif Paşa'yı Kürt temsilcisi olarak kabul ettiler, ayrıca Binbaşı Edward W. Charles Noel'i Anadolu'daki Kürtlerin kendi kendini yönetecek durumda olup olmadığını tespitle görevlendirdiler.

Şerif Paşa'nın misyonu

Şerif Paşa, II. Abdülhamid'in çok güvendiği Mehmet Sait Paşa'nın oğluydu. Süleymaniyeli bir Kürt olan Mehmet Şerif Paşa, Ceza-yir-i Bahr-i Sefid Valiliği, iki kez Hariciye Nazırlığı, Berlin Sefirliği, Şûra-yı Devlet Reisliği yapmıştı. Oğlu Şerif Paşa ise Mektebi Sultaniye'nin ardından Fransa'daki Saint-Cry Askerî Akademisi'nde okumuş, 1890'larda "Paşa" unvanı almış, ardından Brüksel ve Paris'te Askerî Ataşelik yapmış, 1898'de İsveç'in başkenti Stockholm'e orta elçi olarak atanmıştı. Şerif Paşa II. Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de ilanından bir ay sonra elçilikten istifa edip İstanbul'a geldi ancak anlaşamadığı İTC'den istifa ederek Paris'e yerleşti. Bu dönemde Prens Sabahaddin'in Ahrar Fırkası'na yaklaşan Şerif Paşa'nın lakabı Fransızlar arasında *Beau Cherif* (Güzel/ Yakışıklı Şerif), İttihatçılar arasında "Boş Herif" idi. 11 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'ya yönelik suikasttan sonra İttihatçıların muhaliflere yönelik sert politikaları üzerine Şerif Paşa Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na (HİF) yaklaştı. İttihatçıların buna cevabı başarısız bir suikast girişimi oldu. (Paşa yerine damadı öldürülmüştü.) Bunun üzerine Şerif Paşa, Almanya'nın Rusya'ya

savaş ilan ettiği 1 Ağustos 1914'te, Saint Cry Askerî Okulu'ndan mezuniyetini ileri sürerek Fransız ordusunda görev alma başvurusu yaptı ancak başvurusu kabul edilmedi. Bu tarihten sonra Şerif Paşa tüm enerjisini bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasına hasretti. Ancak İngilizler, Şerif Paşa'nın Kürtlerle organik bağının çoktan koptuğunun, hatta Kürtçe bilmediğinin farkındaydılar. Yine de o tarihlerde daha uygun bir aday yoktu yakınlarında

Binbaşı Noel'in misyonu

Daha önce Hindistan ve İran'da görev yapan ve bu arada Kürtçe öğrenen Binbaşı Noel'e gelince, 1919 yılında Britanya'nın İstanbul Sefareti Müsteşarı Hohler'in merkeze yazdığı bir rapordan öğrenebiliriz nasıl biri olduğunu:

Benim sorunum Kürtler. Noel, Bağdat'tan buraya geldi. Çok iyi insan, çok güçlü biri. Fakat diğer bakımdan da Kürtlerin peygamberi olmak istiyor. Kürtler gibi kimse yoktur, onlar çok asil, çok iyiler diyor. Ermenilerin ise değersiz ve hilebaz oldukları görüşünde. Kürtler hiç Ermeni öldürmedi, aksine onları korudular, fakat Ermeniler Kürtleri öldürdüler, diyor. Korkarım ki Noel bir Kürt Lawrence olabilir. Mezopotamya şimdi bizim olduğuna göre ona bir Kürt devleti kurdurup kuzey dağlarını böylece koruyabiliriz. Binbaşı Noel, bir "Kürt Lawrence" dir!

Aynı günlerde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir A. Calthorpe, Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a şu gizli raporu gönderiyordu:

Binbaşı Noel, Kürt şefleriyle görüş birliğine varırsa, bundan büyük faydalar sağlayacağını söylüyor. Bunlar, İstanbul'da Abdülkadir ve Bedirhan ve daha az önemli bazı kişilerdir. Bunlar, şüphe uyandırmamak için Noel'den ayrı olarak Kürt bölgesine gidecekler. Türkler, Paris'teki sulh konferansına Kürtlerin geleceğinden korkuyorlar. Kürtler henüz Mustafa Kemal'e karşı ayaklanmadı. Noel bunu başaracağından emin...

Özet Kaynakça

- Beşikçi, İsmail. *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, Alan Yayınları, İstanbul, 1990.
- Cohen, Stuart A. *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914*, Londra, Ithaca Press, 1976.
- Ersoy, Tolga. *Sevr, Bir Öcü Masalı*, Özgür Üniversite Kitaplığı, İstanbul, 2009.
- Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- İmparatorluk Mirası. Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, haz. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kürdistan 1919, Binbaşı Noel'in Günlüğü*, çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Lazarev, M.S. *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, çev. Mehmet Demir, Öz-Ge Yayınları, İstanbul.
- Meray, Seha L.-Olca, Osman. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1977.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, haz. Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Yıldız, Hasan. *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA KÜRTLER

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, Rus işgaliyle birlikte, daha önce Osmanlı hükümetleri tarafından yerlerinden sürülen ve bir kısmı Rusya'ya geçen Rumlar Karadeniz bölgesine geri gelmeye başlamışlar ve Rum çeteleri Samsun, Merzifon, Amasya bölgelerinde örgütlenmeye devam etmişlerdi. Hatta 1918 Kasım ayı içinde Merzifon yöresindeki bazı Türk köylerini yağmalamışlardı. Hamdi adlı bir teğmenin askerleriyle dağa çıkması ve Türk köylülerini örgütlemeye başlaması üzerine İtilaf Devletleri, İstanbul'daki hükümeti durumu kontrol etmemekle, dolayısıyla Mütareke'yi ihlal etmekle suçlayacaktı. Bunun üzerine Sultan Vahdettin Türk çetecilerini yola getirmesi için geniş yetkilerle donattığı Mustafa Kemal'i Doku-zuncu Ordu Müfettişi sıfatıyla Samsun'a göndermişti. *Kutsal İsyan* romanının yazarı Hasan İzzettin Dinamo'ya göre, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelen Mustafa Kemal'in ilk işlerinden biri Havza'da bölgenin namlı kabadayılarından Topal Osman Ağa ile görüşmek ve "Pontus belasından kurtulmayı Topal Osman'ın tecrübeli ellerine" bırakmak olmuştu. Topal Osman da "Siz hiç merak etmeyin Paşa'm. Bu Pontus Rumlarına öyle bir tütsü vereceğim ki hepsi mağaralarda eşek arısı gibi boğulacak" demiş ve hemen işe koyulmuştu.

Mustafa Kemal'in telgraf diplomasisi

Mustafa Kemal bundan böyle dikkatini Kürtlere çevirecekti. 28 Mayıs 1919'da, dört Kürt aşiret reisine çektiği telgraflarda kendisinin Sultan tarafından atandığından ve yakın bir zamanda Kürdistan'ı ziyaret etmek istediğinden bahsetmiş ve aynı zamanda Os-

manlı İmparatorluğu'nun işgalci Avrupalıların elinden kurtuluşu için verilen mücadelede kendilerinden destek istemişti. Aynı gün, Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi ve Diyarbakır'daki Kürt Derneği'nin üyelerinden biri olan Kamil'e bir telgraf çekti. Telgrafta, Kürtler ve Türkler arasındaki her nefret ve düşmanlığın felaketle sonuçlanacağı konusunda Kamil'i uyarıyor ve bundan dolayı da iki millet arasındaki birlik ve kardeşliğin korunmasını istiyordu.

11 Haziran 1919'da, Diyarbakırlı Cemilpaşazade yoluyla Kürtlere bir mesaj gönderdi ve onlara açıkça şunu yazdı:

İngilizler, bağımsız Kürdistan haritasını Ermenilerin çıkarma kurban ediyor. Kürtler ve Türkler birbirlerinin gerçek kardeşleridir ve birbirlerinden ayrılmaları mümkün değildir. Bizim varlığımızın Kürtlerin, Türklerin ve bütün Müslümanların yardımına ihtiyacı var. Genel olarak hepimiz bağımsızlığımızı korumalıyız ve tükemizin bölünmesine izin vermemeliyiz. Ben Kürtlere, Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması şartı ile onların gelişmesine ve ilerlemesine vesile olacak bütün hukuk ve imtiyazın verilmesinin yanındayım.

Mustafa Kemal, 17 Haziran 1919'da, Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e gönderdiği bir telgrafta şöyle diyordu:

Diyarbakır'daki Kürt kulübü İngilizlerin kışkırtmasıyla İngilizlerin koruyuculuğunda bir Kürdistan kurmak amacını takip ettiği anlaşıldığından kapatılmıştır. Üyeleri hakkında yasal kovuşturma yapılıyor. Kürdistan'ın tanınmış beylerinden aldığım birçok telgraflarla dağıtılan bu Kürt kulübünün hiçbir Kürdü temsil etmediği, birkaç serserinin girişimlerinin sonucu bulunduğu ve vatan ve milletin bütünüyle bağımsız ve özgür yaşaması uğrunda her fedakarlığı ve bu konuda emirlerimize hazır buldukları bildirilmektedir...

24 Haziran 1919 tarihinde Kâzım Karabekir'e gönderdiği başka bir telgrafta Binbaşı Noel'in faaliyetlerine ve Kürtlerin tepkisine dair şunları söylüyordu:

Mr. Noel adlı bir İngiliz Binbaşısı Urfa'dan Siverek yoluyla Vanşehir'e giderek "milli" aşiretlerin başkanlarıyla görüşmüş ve Urfa'ya dönmüştür. Osmanlı Hükümeti aleyhinde pek kötü propagandalar yapmıştır. Aşiretlerin başkanlarından aldığı kesin cevaplar kendisini sevindirmemiştir. Kürtler kayıtsız şartsız devletten ve Türk kardeşlerinden ayrılmayacaklarını, bu uğurda en son nefeslerine varıncaya kadar canlarını vermeye hazır olduklarını söylemiştir. Ve adı geçenin vermek istediği çok miktarda parayı kabul etmeyerek namus ve vatanlarını koruma isteklerini göstermişlerdir...

Erzurum Kongresi'nde Kürtler

Tam adıyla Vilayat-ı Şarkıye Kongresi ya da tarih kitaplarında yer aldığı şekliyle Erzurum Kongresi'ni örgütleyen ve katılan delegelerin ağırlıklı çoğunluğu Erzurum'daki Vilayat-ı Şarkıye-i Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin yöneticisi, üyesi veya taraftarlarıydı. Cemiyetin başlıca amaçları: 1. Ermeni tehlikesine karşı ulusal sınırlar içindeki toprakları savunmak; 2. Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin (KTC) örgütlenerek gelişmesine karşı çıkararak tedbir almaktı. Kongreyi örgütleyenlerden Cevad (Dursunoğlu), ancak 1946'da kaleme aldığı *Millî Mücadele'de Erzurum* adlı hatıratında "Kongreye katılan gençler, Türkçü ve Batıcı, bu açıdan Ziya Gökalp'çiydiler. Hepimiz onun manevi öğrencisiydik. Fikir gıdamızı *Yeni Mecmua*'dan almıştık..." diye yazmıştı. Cevad Bey'e göre o günlerde Erzurum'da toplanan Türk aydınlarının en büyük endişesi Seyid Abdülkadir'in lideri olduğu Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin (kuruluşu 1918), Şark vilayetlerinde meydana getirilmeye çalışılan birliği bozmasıydı.

Mustafa Kemal'in başlangıçta bu kongreye sıcak bakmadığını biliyoruz. Çünkü kendisi 22 Haziran 1919 tarihinde kaleme aldığı Amasya Tamimi ile Sivas'ta bir kongre yapılacağını ilan etmişti. Ancak Doğu vilayetlerindeki İttihatçılar ellerini çabuk tutmuşlar ve Erzurum'da bir kongre için çalışmalarına başlamışlardı. Nitekim Kâzım Karabekir'in Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta durum şöyle özetlenir:

Kongre, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey henüz İstanbul'da iken ve hatta burada isimleri bile duyulmamışken, büyük ve kanlı tehlikelerin meydana geleceğini muhakkak sayan Şark Vilayetleri halkının karar ve teşebbüsleriyle gerçekleşmiştir.

Kâzım Karabekir'in "büyük ve kanlı tehlikeler" derken kastettiği Ermeni tehlikesi idi. Nitekim tertip heyetinin Van, Bitlis, Mamuretülaziz (bugün Elazığ), Sivas ve Erzincan vilayetlerine gönderdiği yazıda bunun altı çiziliyordu:

Şark vilayetlerinin Ermeni idaresine terk edileceğine dair kat'i emareler ortaya çıktı. İslam tarihi için kara sahifeler hazırlanmaktadır. Vilayat-ı Şarkiye baştan başa bir Müslüman memleketi ve İslam geleceğinin kapısı olduğundan ve bu vilayetlerimiz kan, din, tarih kardeşi olan Kürt ve Türk'ün namus ve hamiyetine mevdu bulunduğundan, bugün bize teveccüh eden dini ve tarihi vazife pek büyük ve pek mukaddestir.

Erzurum'a davet edilen Kürtler

Ancak Türk milliyetçilerinin bu endişesini Kürt milliyetçilerinin bir bölümü paylaşmayacaktı. Nitekim Cevad (Dursunoğlu), Süleyman Nazif başkanlığındaki bir heyetin, kongreye davet etmek için görüştüğü Kürt heyetinin (kimler olduğunu söylemiyor ama muhtemelen Kürdistan Teâlî Cemiyeti üyeleri) "Vilayat-ı Şarkiye-i Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin hiçbir kavmi ayrılık götmeksizin bütün vilayet halklarını içine alabilecekleri yolundaki ifadelerini sessizce dinledikten sonra görüşecek hiçbir şeyleri olmadığını, İtilaf Devletleri'nin kendilerine her yardımı yapacaklarını ve bizim kendi başımızın çaresine bakmamızı tavsiye ederek konuşmayı kestiklerini" yazacaktı hatıratında.

Erzurum Kongresi'nin düzenleyicilerinden Süleyman Necati (Güneri) ise olayların sıcaklığında tuttuğu günlüğüne şöyle yazmıştı:

Heyet-i merkeziye, Kürtlerin muhterem ve faziletli bir siması olan Cibranlı Miralay Halid Bey'e bir mektup yazdı, kongreye davet etti. Halid Bey gayet vatanperverane bir cevapla kendisinin ve Kürd aşiretlerinin Erzurum'a merbut olduğunu ve kararlarımızı şimdiden kabul ettiklerini yazıyor ve bazı mazeretleri dolayısıyla mes'ud toplantımızda bulunamayacaklarını beyan ediyordu. Şu suretle Erzurum [Kongresi] geniş bir muhitte mukteda ve vekil tanınmıştı.

Ermeni okulunda açılış töreni

Ashında kongrenin Rumi takvime göre II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 10 Temmuz 1324'e atfen, 10 Temmuz 1919 günü toplanması planlanmıştı fakat delegelerin bir bölümünün Erzurum'a ulaşamaması yüzünden, aynı olayın Miladi takvimdeki karşılığı olan 23 Temmuz 1908'e atfen 23 Temmuz günü toplanıldı. Kılıse Mahallesi'nde Ermenilerden kalma külliyesinin bir bölümünü oluşturan Sultani Mektebi'nde yapılan kongreye Türklerin ağırlıklı olduğu Erzurum Vilayeti'nden 24 (bazı kaynaklara göre 26) kişi, Sivas Vilayeti'nden 12 (bazı kaynaklara göre 10) kişi, Trabzon Vilayeti'nden 18 (bazı kaynaklara göre 16) kişi katılırken; Kürtlerin ağırlıklı olduğu Bitlis Vilayeti'nden dört kişi, Van Vilayeti'nden iki kişi katılmıştı. Toplam sayı, çeşitli kaynaklara göre 57 ila 62 arasında idi. Kongreye katılanlardan 33'ü (bazı kaynaklara göre 53'ü) İttihatçı, ikisi Hürriyet ve İtilafçı idi. Delegelerin 22'si Kürt asıllıydı ama Kürtleri temsil etmiyorlardı. Aksine, İttihatçıların Türkçülük ideolojisini benimsemiş kimselerdi.

Kongrede hangi Kürtler yoktu?

Öte yandan, Kongre'ye Alevi (Kızılbaş) Kürtlerin yurdu olan Dersim Vilayeti'nden kimse seçilmemiş ve katılmamıştı. Yine ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı Elaziz'den katılacak Dr. Nazım Bey ve dört arkadaşı ile Mardin'den katılacak Dr. Neca-

ti (Beşkardeş), Sırrı Efendizade Ali ve Mütevellizade Hüseyin Hüsnü, Elaziz'e (bugün Elazığ) kadar gelmişlerse de İstanbul'un adamı Elaziz Valisi Ali Galib tarafından kongreye yetişmeleri engellenmişti. Diyarbakır'dan seçilen üyeleri ise (kaç kişi oldukları bilinmiyor) Diyarbakır Valisi engellemiştir.

Böylece Kürt milliyetçiliğinin temsilcileri olmadan toplanan Erzurum Kongresi'nin 7 Ağustos 1919 tarihli Beyanname'nin bir çeşit "Osmanlı vatandaşlığı" tarifi yapılan 1. maddesi şöyleydi:

Trabzon Vilayeti ve Canik Sancağı ile Vilayat-ı Şarkiye adını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van, Bitlis vilayetleri ve bu saha içindeki bağımsız sancaklar hiçbir sebep ve bahane ile yekdiğerinden ve Osmanlı camiasından ayrılmak imkanı tasavvur edilemeyen bir bütündür. Saadet ve felakette tam ortaklığı kabul eder ve mukadderatı hakkında aynı maksadı hedef alır. Bu sahada yaşayan bütün İslami unsurlar yekdiğerine karşı karşılıklı bir fedakarlık hissiyle dolu ve irki ve toplumsal vaziyetlerine riayetkar, öz kardeşlerdir.

Bu maddedeki "Osmanlı camiası", "İslami unsurlar", "öz-kardeşler" gibi ifadelerle 2. maddede geçen "Saltanat ve Hilafet makamının korunması" hedefi günümüz Türk milliyetçilerinin hâlâ tam olarak kavrayamadığı Misak-ı Milli söylemiyle çok benzeşiyordu.

Kendi kaderini tayin hakkına vurgu

Konumuz itibarıyla önemli olan beyannamenin 8. maddesinde (sadeleştirilmiş dille) şöyle deniyordu:

Milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin ettiği bu tarihten itibaren, Merkezi Hükümetimizin de, milletin iradesine uyması zorunludur. Çünkü milli iradeye dayanmayan herhangi bir hükümetin kendiliğinden alacağı kararlara, milletçe itaat edilmeyeceği gibi; bu kararların, dışta da geçerli olmadığı ve olamayacağı, şimdiye kadar bu yoldaki davranışların olumsuz

sonuçlarıyla ispatlanmıştır. Bu nedenlerle, milletimizin, içinde bulunduğu sıkıntı ve tasarlardan kurtulmak çarelerine kendiliğinden başvurmasına lüzum kalmadan, Merkezi Hükümetimizin, Millet Meclisi'ni vakit kaybetmeksizin hemen toplaması ve böylece yurt ve milletin kaderi hakkında alacağı bütün kararları, Millet Meclisi'nin onayına ve denetimine sunması zorunludur.

Bu maddeyle deyim yerindeyse Kürtlere "havuç" uzatılıyordu. Bu madde aynı zamanda Wilson'ın 14 İlkesi'ne ve dolayısıyla ABD'ye de bir selamdı.

Sivas Kongresi'nde Kürt temsili

Erzurum Kongresi'nin bitiminden iki gün sonra İstanbul'dan Mustafa Kemal'in askerlikten ihraç edildiğine ve fahri yaverlik dahil tüm rütbe ve nişanlarının geri alındığına dair padişah iradesi yayımlandı. Sivas'a gitmek üzere Erzurum'da seçilen 8 kişilik "Heyet-i Temsiliye" şu üyelerden oluşmuştu: Mustafa Kemal, Hüseyin Rauf Bey (Eski Bahriye Nazırı), Hoca Raif Efendi (Eski Erzurum Milletvekili), İzzet Bey (Eski Trabzon Milletvekili), Servet Bey (Eski Trabzon Milletvekili), Ahmet Fevzi Efendi (Erzincan'da Nakşî Şeyhi), Sadullah Efendi (Eski Bitlis milletvekili), Hacı Musa Bey (Mutki Aşiret Reisi). Bu sekiz kişiden son beşi, Erzurum Kongresi'ne delege olarak bile katılmamışlardı.

Trabzonlu delegeler o günlerde Milli Mücadele'ye katılmak yerine özerk bir Trabzon oluşumu peşinde koşan Trabzonluları ikna etmek için seçilmişti. Kürt delegeler ise Türk-Kürt ittifakı görünümünü pekiştirmek için listeye yazılmışlardı.

Mustafa Kemal'in Erzurum'a özel olarak davet ettiği Mutkili Hacı Musa Bey, bölgesinde zorbalığıyla tanınan bir aşiret reisiydi, korkusundan bölgesinden çıkamadığı için Sivas'a da gide-memişti. Nitekim Mustafa Kemal o günün dengeleri açısından heyete katılmaları gereken bu kişiler hakkında, Türk-Kürt ittifakının çoktan bozulduğu 1927'de okuduğu *Nutuk*'ta hiç de iyi konuşmayacaktı:

Baylar, Erzurum Kongresi'nde bulunan delegelerin de Sivas'a götürülemeyecekleri anlaşılıyordu. Kaldı ki geldikleri yerlerden Doğu illerinin haklarını savunmak için yetki almış olan bu delegelerin daha genel bir amaca ilişkin yetkileri de yoktu. Gene bu nedenle, Erzurum Kongresi'nin Sivas Kongresi'ne Doğu illeri adına bir delege topluluğu göndermeye yetkisi olmayacağı da açık bir gerçeklikti. Yeniden delege seçtirmeye kalkışmak ne ölçüde işe yaramaz idiyse, bir takım kuramsal düşüncelerin çerçevesi içinde sıkışıp kalmak da o ölçüde işe yaramazdı. En kolay ve çıkar yol, Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Temsilciler Kurulu'nu Sivas'a götürüp kongreye katmaktı. Üyelerden Mutki Aşireti Başkanı'nın, Mutki dağlarından dışarı çıkmaktan korktuğunu ben kendim bilirdim. Siirt Milletvekili Sadullah Bey ortada yok. Servet ve İzzet Beyler, Kongre bitmez birer özür bildirerek Trabzon'a gitmiş bulunuyorlar. Erzurum'da Rauf Bey ve Raif Efendi var. Raif Efendi de özür bildiriyor. Yolumuzda, Erzincan'da Şeyh Fevzi Efendi'yi bulabileceğiz. Servet ve İzzet beyleri çağırdım, gelmediler. Raif Efendi'ye bizimle gelmesi için rica ettik, kabul etti.

Ali Galip'in engellemeleri

4 Eylül 1919'da açılan Sivas Kongresi'ne Heyet-i Temsiliye dahil katılanların sayısı çeşitli kaynaklara göre 31 ila 41 arasında değişir. Kongreye Osmanlı dönemi yöneticilerinden İttihatçı Mazhar Müfid'in (Kansu) dışında herhangi bir Kürt asıllı katılmamıştı. Bunun esas nedeni İstanbul Hükümeti'nin, Elaziz'den Sivas'a atadığı Vali Ali Galip Bey'in engellemeleriydi. Nitekim Diyarbakır temsilcisi olarak giden İhsan Hamid, Sivas'a yetiştiğinde kongre sona ermişti. Ancak kongrede olmadıkları halde İhsan Hamid, Sadullah Efendi ve Hacı Musa Mutki'nin 12 üyeden oluşan başkanlık konseyine seçilmeleriyle Türk-Kürt ittifakı zahirde olsa kuruldu. Ancak Mustafa Kemal yine *Nutuk*'ta bizzat kendi elleriyle kongre heyetlerine dahil ettiği bu kişiler hakkında bakın neler diyecekti:

Efendiler, millet, memleket, siyaset ve ordu idareleri ile hiçbir alaka ve münasebetleri ve bu hususta liyakatleri görülmemiş ve tecrübe edilmemiş gelişigüzel zevattan, bilfarz Erzincanlı bir Nakşî şeyhi ile Motkili bir aşiret reisi gibi zavallılardan teşkil düşünülebilir miydi?

Bu ifadeler, her ne kadar kendisinin arzusu hilafına ilk kongreyi Sivas'ta değil, Erzurum'da toplayanlara tepkiyle şekillendiyse de Mustafa Kemal'in esas olarak Kürtleri Ermeni tehlikesiyle tehdit edip, Kemalist harekete monte etmek için bu tür yöntemlerin kullanılmasına karşı olmadığını Kürt aşiret liderlerine çektiği telgraflardaki ifadelerden biliyoruz.

Tekrar geri dönersek kongreye, İttihatçılık ve manda meseleleri damgasını vurduğu için Erzurum Kongresi'nin 8. maddesinde değinilen "kendi kaderini tayin hakkı" gibi konular ele alınmadı. Kongrenin sonuç bildirisinde sadece "Milli iradeyi temsil etmek üzere Millet Meclisi'nin derhal toplanması mecburidir" gibi muğlak bir ifadeyle yetinildi. 10 Eylül 1919'da Elazığ'da görevli süvari birliği komutanı İlyas Bey'e, "Kürtçülük cereyanına asla zemin bırakılmaması" konusunda kesin emir verirken, 15 Eylül 1919'da Malatya Mutasarrıfı aracılığı ile Hacı Kaya ve Şat-zade Mustafa'ya gönderdiği telgrafında şöyle diyordu: "Din, namus sahibi büyükler yaşadıkça, Türk ve Kürt'ün birbirlerinden ayrılmaz iki öz kardeş olarak yaşamakta devam edeceği ve Hilafet etrafında sarsılmaz bir vücut halinde kalacağı şüphesizdir."

Özet Kaynakça

- Dursunoğlu, Cevat. *Milli Mücadelede Erzurum*, TC Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1946.
- Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- İğdemir, Uluğ. *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- Kürdistan 1919, *Binbaşı Noel'in Günlüğü*, çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Meray, Seha L.-Olca, Osman. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1977.
- Süleyman Necati'nin Hatıra Defteri*, haz. Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.

1920 SEVR SÜRECİNDE KÜRTLER

Sadece Mustafa Kemal'in yönlendirdiği Kürt aşiret liderleri değil, özerklik yanlısı Seyid Abdulkadir Bey de hoşnut değildi duyduklarından. Kürt Birliği Merkez Komitesi Başkanı sıfatıyla 2 Ekim 1919'da Sevr Konferans Başkanlığı'na gönderdiği bir notada şöyle diyordu örneğin:

Kürdistan'ın Güney ve Kuzey olarak iki farklı bölgeye ayrılmasıyla ilgili söylentiler durmak bilmiyor. Kürdistan'ın böylesi bir bölünmüşlüğü'nün, Yakın Doğu'nun durumunu kuvvetlendirmeyeceğini sayın ekselansların dikkatine çekerim. İttihat Terakki Hükümetinin baskısı altında olmayan yerlerde Kürtler, İtilaf Güçlerine karşı silah çekmeyi reddettikleri gibi, Türklerin hâkimiyetlerini kuramadıkları bölgelerde Ermenileri korudular. Şimdi Konferansın adaletinde, bölünmez bir Kürdistan'ı beklemektedirler. Gerçekte, Konferans'a şerefle sunduğumuz Kürdistan sınırları içindeki etnik formu bölmek istemek ve farklı güçlerin mandasına vermek, bu parçaları sonu bilinmez karanlıklara sürükleyecektir.

Şerif Paşa - Bogos Nubar Paşa ortak bildirisini

Tepkilere rağmen 20 Kasım 1919'da Kürt Temsilcisi sıfatıyla Şerif Paşa ve Ermeni Temsilcisi sıfatıyla Bogos Nubar Paşa "Birleşik Bağımsız Ermenistan ve Bağımsız Kürdistan" konusunda ortak bildiri yayınladılar. Tepkiler yeniden şiddetlendi. Örneğin, KTC azalarından Dr. Abdullah Cevdet Bey şöyle demişti:

Benim fikrime göre ayrıca bir Kürdistan ve Ermenistan teşkilî mümkün değildir. Bu iki unsur birbirine tamamen karışık

bir halde bulunduğundan aralarında bir hudut çizilemez. (...) Kürtlerin ve Türklerin ayrı ayrı idarelerde bulunmaları, ayrı ayrı kendi başlarının çarelerine bakmaları her iki millet için hayırlıdır.

Kahire'deki Kürdistan Bağımsızlık Komitesi adına Mardin-zade Mehmet Arif Paşa da Şerif Paşa'ya bir mektup göndererek, "Kürdistan'ı oluşturan yedi vilayetten Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis, Harput ve Musul'dan bir karış toprağı Ermenilere bırakmanın imkânsız olduğunu, bir Kürdistan Hükümeti oluşturulduğunu, Kürdistan'ın ne İran'a ne de Mekke Emirliği'ne katılabileceğini, bağımsızlığını temin için, ne Avrupalı güçlerden ne de barış konferansından bir şey beklediklerini" belirtmişti. Mektup, "Avrupalı güçler eğer askeri kuvvetlerine dayanarak, bu Müslüman bölgeleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan zorla ayırıp, bir Ermeni devleti kurarsa 24 saat içinde bu bölgede tek bir canlı Ermeni'nin kalmayacağını bilsinler" diye bitiyordu.

İtilaf Devletleri'ne çekilen telgraflar

Ardından 27 Aralık 1919 tarihinden beri Ankara'da olan Mustafa Kemal'in yönlendirdiği yeni bir yazı, karikatür, telgraf dalgası eklendi. Örneğin 12 Ocak 1920 tarihli *İfham* gazetesinde yayımlanan karikatürde Şerif Paşa'yı kovalayan bir Kürt şöyle diyordu: "Boş Herif! Ev Harap. Sana kim dedi bizi babamızdan ayırmaya kalkasın. Defol Cehenneme!" Örneğin 22 Şubat 1920 tarihlerinde Baban Aşireti'nin reisi Paşa Bey, Basuranlı Aşireti'nin reisi Yusuf, Bodmanlı Aşireti'nin reisi Seyit Yusuf, Bal Aşireti'nin reisi Eyüp, Medanlı Aşireti'nin reisi Çiçek, Göçerli Aşireti'nin reisi Yusuf, Abbas Aşireti'nin reisi Seyit Ali, Rol Aşireti'nin reisi Hasan, Şadi Aşireti'nin reisi Yusuf ve Şişanlı Aşireti'nin reisi Muhsin imzalı, çeşitli mercilere gönderilen bir telgrafta şunlar yazılıydı:

Gazetelerden öğrendiğimize göre şu anda Paris'te oturan ve Kürt olduğunu iddia eden Şerif Paşa, Türkiye'deki entrikala-

rında başarılı olamadığı için, Bogos Nubar ile birlikte, gerçekte kişisel çıkarlar için çalışmasına rağmen, güya bağımsız Kürdistan için barış konferansına başvurmuştur. Bu nedenle barış konferansına bildiririz ki Kürtler, soy ve din olarak Türklerle aynı ülke içerisinde birleştikleri yasal kardeşlerdir. Osmanlı hükümetinden başka hiç kimsenin Kürtler adına konuşma hakkı yoktur. Osmanlı tarihi içinde Kürtler arasında hiçbir ayırım yapılmamıştır. Ve bütün savaşlarda Kürtlerle birlikte ön saflarda kanlarını akıtmışlardır. Acaba Rus orduları ülkemizden çekildikten sonra, Ermeniler tarafından katledilen Müslüman halkın yüzde 80'inin Kürt olduğunu bugün Bogos Nubar'la uzlaşan Şerif Paşa bilmiyor mu? Öyleyse Ermenilerle iş birliği yapma çabaları sonuçsuz kalacaktır. İmparatorluk topraklarından bir kısmını ayırıp Kürtlere vermek, gelecekte Ermenilere yeni bir ülke hazırlamak demektir. Barış Konferansı'nın dikkatine sunuyoruz ki bizi Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmak için varlığımızdan hiçbir şey bırakmaksızın yok etmeleri gerektiğini kendilerine bildiririz.

“Kürtler önce İslam, sonra Osmanlı, en son Kürt'tür!”

27 Şubat 1920 tarihinde Silvan aşiret reisleri, eşrafı, şeyhleri ve din alimleri tarafından Padişah'a, Paris Barış Konferansı'na, İtilaf Devletleri liderlerine, bazı ülkelerin sefaretlerine, İstanbul'daki Mebusan Meclisi ile Ankara'daki Heyet-i Temsiliye'ye çekilen telgrafta şöyle deniyordu:

Muazzam Osmanlı kitlesinin en metin ve sarsılmaz, kale gibi direnci olan Kürtler, her şeyden evvel İslam'dır. Ve ikinci olarak Osmanlı'dır ve en sonra Kürt'tür. Muhteşem Osmanlı hanedanının ve şu İslam kardeşliğinin en fedakar ve en bağlı ve en uyumlu bir uzvu olan Kürtlerin bu beraberlikten zerre kadar ayrılmamaları onların gayesi ve emelidir. Kürtler Osmanlı idaresinin adil ve ulvi egemenliğine katılma onuruna sahip oldukları günden beri hiçbir ihanet eseri göstermemiştir ve ebediyen de göstermeyecektir. Dünyada hiçbir kuvvet tasavvur edilemez

ki Kürtlük ile Osmanlılık arasındaki bu kadim ve tarihi uyumu kaldırmaya ve yok etmeye muvaffak olabilsin...

Telgrafın devamında Şerif Paşa'nın gafil bir çıkarıcı olduğu, milyonlar lira topladığı ve zimmetine geçirdiği, böyle birinin hiçbir zaman Kürtleri temsil edemeyeceği ve dahası vatan haini olduğu söyleniyordu.

Bu telgraflarda kullanılan dil iki şeyi düşündürüyor: Birincisi, telgrafları çeken aşiretlerde ciddi bir Ermeni düşmanlığı vardı; ikincisi, telgrafları çekenler Ankara'nın değil İstanbul'un (Saltanat ve Hilafet'in) yanında olduklarını sanıyorlardı.

Şerif Paşa'nın pes etmesi

Sonunda telgraflar etkisini gösterdi. Şerif Paşa'yı ilk terk eden İngilizler oldu. İstanbul'daki temsilcisinden Şerif Paşa'ya dair tepkileri öğrenmiş olan Lord Curzon konferansın 19 Nisan 1920 tarihindeki oturumunda "Şerif Paşa kendisini Kürtlerin temsilcisi gibi göstermişse de onu böyle tanıyan olmamıştır" dedi. Hiçbir kesim tarafından desteklenmediğini idrak eden Şerif Paşa 5 Mayıs 1920 tarihinde konferans yetkililerine istifasını belirten bir telgraf çekti. Bu istifa üzerine Seyid Abdülkadir Bey 17 Mayıs 1920'de Kürt Kulüpleri adına çektiği telgrafta Kürt halkının Sevr Barış Konferansı'nda temsil edilmediğini, bu yüzden konferansın alacağı kararların Kürtleri bağlamayacağını bildirdi.

Kürt temsilcileri olmadan tamamlanan görüşmeler sonucu 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Barış Antlaşması'nın 62. maddesiyle bir Kürdistan mandası kurulması, 64. madde ile de anlaşmanın yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra, bu mandada yaşayan Kürtlerin çoğunluğu Türkiye'den ayrılarak bağımsız bir devlet kurmak istediklerini ispat ederek Milletler Cemiyeti'ne başvururlar ve Cemiyet bu kararı onaylarsa Türkiye bu bölge üzerindeki haklarından feragat etmeyi peşinen kabul ediyordu. Ancak antlaşma, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı 11 Nisan 1920'de Padişah tarafından kapatıldığı için görüşülmedi bile. Ankara Hükümeti ise Sevr'i hiçbir zaman kabul etmedi. Zaten Antlaş-

ma, Yunanistan dışında İtilaf Devletleri ve müttefiklerinin parlamentoları tarafından da onaylanmadı. Böylece Kürtler yine devletsiz kaldılar.

Sevr Barış Antlaşması'nın neden hazırlayıcıları tarafından bile onaylanmadığını merak edenler olabilir. Antlaşma, zafer kazanan ülkelerce 1914-1918 yıllarındaki Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ülkelere dayatılan Versailles (Versay) Barış Antlaşmaları sisteminin ayrılmaz bir parçasıydı. İtilaf Devletleri 19 Haziran 1919 tarihli Versailles Antlaşması ile Wilhelm Almanya'sını dizlerinin üstüne çöktürdüler. 10 Eylül 1919 tarihli Saint-Germain Antlaşması ve 4 Haziran 1920 tarihli Trianon Antlaşması ile Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nu tarihe gömdüler. 27 Kasım 1919 tarihli Neuilly Antlaşması ile de irredentist (yayılmacı) Bulgaristan'ı zapturapt altına aldılar.

Diğer mağluplarla antlaşmaların imzalanması birkaç ay içinde bitirildiği halde Sevr görüşmeleri çok uzun sürmüştü. Sonuçta Sevr'in ana hatları şekillendiğinde Milli Mücadele çoktan başlamış, Anadolu'da "Osmanlı Devleti"nin otoritesi neredeyse yok olmuş, onun yerine bir "Ankara Hükümeti" çıkmış, yepyeni bir karar mercii olan Büyük Millet Meclisi faaliyete geçmişti. İtilaf Devletleri bu çift başlılıkta Sevr'in uygulanamayacağını anlamıştı. Öte yandan İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki pozisyonları da planı uygulamaya imkân vermeyecek şekilde köklü değişiklikler geçirmişti.

Momenti kaçmış bir antlaşma

Britanya'nın Anadolu'da değil, Ortadoğu coğrafyasında gözü vardı. Ancak bu coğrafyanın paylaşımı Sevr'e kalmadan, daha 1918'de bitmişti. Fransa 1919 Aralık'ında Türk tarafına uzlaşmaya hazır olduğunu bildirmiş, 30 Mayıs 1919'da ise (geride beş uçak ve önemlice mühimmat bırakarak) Kilikya (Adana) yöresine çekilmişti.

Kürtler için asıl şansızlık, Mustafa Kemal'in ordularının I. İnönü Savaşı (10-16 Ocak 1921) ile Yunan ordularını püskürtmeye başlamasıydı. Eylül 1921'de Kemalist ordular Sakarya

Meydan Savaşı'nda Yunan ordularını yendiler ve bundan bir ay sonra Fransızlarla Ankara arasında barış antlaşması imzalandı. Fransa 1921 yılının Ocak ayında Kilikya'dan tamamen çekilerek sahnedeki çıkacaktı.

İtalya, Sevr süreci boyunca "barış koşullarını" uygulamak için girmesi beklenen "ölümcül bir savaşta" kesinlikle yer almayacağını defalarca belirtmişti. Çünkü o tarihlerde Sevr'in ancak "silah zoruyla" kabul ettirilebileceğinin herkes farkındaydı. Örneğin Fransız Mareşali Foch'un Mart 1920'de yaptığı hesaba göre, Türkleri yenmek için en az 27 tümene ve 400 bin askere ihtiyaç vardı. Oysa o tarihlerde İstanbul'daki Müttefik askeri varlığı yedi bin, Yunan ordusunun toplamı ise 80-100 bin civarındaydı.

Sevr sürecinde, aslan payını almayı uman Yunanistan ise o tarihlerde Bursa'ya kadar gelmişti. Halbuki Sevr ile Yunanistan'ın kazancı değil, kaybı olacaktı. Çünkü o güne kadar işgal ettiği yerleri Sevr'e göre tahliye etmek zorunda kalacaktı.

Müttefikler Rusya'ya karşı tampon olarak düşündükleri Kürt ve Ermeni mandasını sürdüreceği durumda olmadıklarından, sorumluluğu ABD'ye yıkmak istiyorlardı. Ancak o yıllarda izolasyonist bir politika izleyen ABD, Türkiye ile savaşa girmediği için ne antlaşmanın hazırlanmasında rol aldı ne de nihai belgeyi imzaladı.

Özet Kaynakça

- Beşikçi, İsmail. *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, Alan Yayınları, İstanbul, 1990.
- Ersoy, Tolga. *Sevr, Bir Öcü Masalı*, Özgür Üniversitesi Kitaplığı, İstanbul, 2009.
- Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Meray, Seha L.- Olcay, Osman. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1977.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, haz. Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Yıldız, Hasan. *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

SYKES - PICOT ve SEVR SÜRECİNDE ORTADOĞU KÜRTLERİ

Britanya Savaş Bakanlığı'nın Doğu İşleri Uzmanı Storrs tarafından 1914 yılı sonlarında merkeze yazılan bir raporda şöyle deniyordu:

Filistin konusuna ilişkin olarak, yeni toprak ilhakının getireceği ilave sorumlulukları yüklenmeyi istemeyeceğimizi düşünüyorum, ancak, Rusların güneye Suriye'ye inmelerine ya da Lübnan'da kaçınılmaz Fransız himayesinin yayılmasına karşı olmamız da doğaldır. Fransa Rusya'dan daha iyi bir komşu olursa da, adı ne kadar dostluk anlaşması olursa olsun hiçbir pakta bel bağlayamayız; özellikle savaş anıları ile yüklü bir kuşak geçip gittikten sonra... Tampon devlet istenen bir şeyse de bunu kurabilir miyiz?

Anlaşılan İngiliz şair ve roman yazarı Rudyard Kipling'in deyimiyile "Asya'daki Büyük Oyun" başlıyordu. Bu büyük oyunda Kürtlerin de rolleri vardı elbette.

Irak Kürtleri

Osmanlı döneminde Mezopotamya diye anılan Irak'ın kuzeyine, Osmanlı döneminde El Cezire denirdi. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı El Cezire Vilayeti'nin (bugün Türkiye-İran-İrak sınırlarının kesiştiği noktadaki) Barzan köyü civarında, Nakşibendiliğin Halidiye koluna bağlı Barzan Ailesi, Osmanlı Dönemi'nde Baban Emirliği'nin merkezi olan Süleymaniye'de Kadiri tarikatına bağlı Berzenci Ailesi hüküm sürerdi. Yine Kadiri tarikatına

bağlı Talabani Ailesi ise Kerkük civarında yaşırdı. 1908'de Meşrutiyet ilan edildiğinde, Berzencilerden Şeyh Said fırsatı değerlendirdi ve devlete isyan etti. Şeyh Said'in Musul'da İttihatçıların yönlendirdiği halk tarafından linç edilmesi üzerine oğlu isyana devam etti. Bu kişi ileriki yıllarda Kürt milliyetçiliğinin en önemli figürlerinden biri olacak olan Şeyh Mahmut Berzenci idi.

Küçük bir aile olan Barzaniler ise ünlü Nakşibendi aileleriyle evlilik yoluyla "asalet sahibi" olmuşlar ve Nakşibendiliğin devlet içindeki ayrıcalıklı konumunun tadını çıkarmaya başlamışlardı. Ancak onlar merkezin Barzan'daki aşiretlerini yerleşik düzene geçirmek istemesi üzerine 1903 yılında isyan etmişler, liderleri Şeyh Muhammed Barzani asılarak isyan bastırılmış, Barzan Aşireti'nin liderleri tutuklanarak bir buçuk sene Diyarbakır Cezaevi'nde tutulmuşlardı. Şeyh Muhammed'in yerine oğlu Şeyh Abdüsselam geçmişti. Kendini "Mehdi" ilan eden Şeyh Abdüsselam 1907-1913 arasında birkaç kez İstanbul'la karşı karşıya gelmiş, 1913'te İran'a sığınmış, ardından Tiflis'e geçerek Ruslarla görüşmüştü. Dönüş yolunda Osmanlı askerlerine yakalanan Şeyh Abdüsselam, Süleyman Nazif'in düzenlediği göstermelik bir mahkemeden sonra 1915'te idam edilmişti. Bu kişinin kardeşi Molla (Mele) Mustafa Barzani 1950'lerde Kürt milliyetçiliğinin bir diğer önemli figürü olacaktı.

Kerkük civarındaki Talabaniler ise 1879'da Osmanlı Devleti'ne milliyetçi söylemle isyan eden ilk Kürt beyi olan Şemdinanlı Şeyh Ubeydullah'ın köyü Nehri'ye yerleştiği için Sadate Nehri adını alan Musullu bir ailenin üyeleriydiler. Şeyh Ubeydullah Nakşibendiliğin Halidiye koluna bağlıydı. Sadate Nehri Ailesi'nin şeyhliği ise aynen adı gibi soydan değil, Musul civarında yaşayan bir Kadiri şeyhinden bir zamanlar alındığı iddia edilen icazetten geliyordu.

Iraklı Kürtler, Büyük Devletler tarafından dikkate alınmamıştı ancak savaş sırasında Kürtler de Büyük Devletler'e karşı özel bir bağlılık hissetmemişlerdi. Nitekim Osmanlı'nın 13. Ordu Kumandanı Halil (Kut) Paşa, İngilizlere karşı Şeyh Mahmut Berzenci'den yardım istemiş, karşılığında kendisini "Süleymaniye Sancağı'nın azlolunmaz emiri" olarak atamıştı. Şeyh Mahmut Berzenci de sözünü tutarak Osmanlı ordusunun çekilmesine yardım amacıyla İngilizlere karşı savaşmıştı.

“Kürdistanlı Lawrence”ın çabaları

Savaşın son günlerinde Britanya Savaş Bakanlığı'nın Propaganda Dairesi'nde çalışan tarihçi Arnold J. Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu ile imzalanacak olan Mondros Mütareke taslağına son biçimini vermek için Sykes-Picot Anlaşması'nın mimarlarından Sir Mark Sykes'a “eğer Mezopotamya'da İngiliz denetiminde bir Arap Devleti kurulacaksa, Rusya ile tampon olmak üzere bir de Kürt Devleti'nin de kurulması gerektiğini” hatırlattı. Sykes'ın fikri ise Kilikya'da Fransız yönetiminde bir Ermenistan'ın, Sirt'ten Karadeniz'e uzanan bölgede Kürt-Ermeni yapılanmasının, İran'ın Urumiye bölgesi ile Musul'u içine alan bölgede ise Kürdistan Devleti'nin kurulması yolundaydı. Ancak Britanya'nın Irak'taki Siyasi Komitesi Arnold T. Wilson, Kürtlerin aşiret düzeyinde yaşadıklarını, hem coğrafi hem de toplumsal olarak aşırı derecede bölünmüş olduklarını, dolayısıyla kendi geleceklerini belirleme ve kendilerini yönetme yeteneğine sahip olmadığını söyleyerek ancak İngilizlerin liderliğinde küçük Kürt devletçiklerini mümkün görürken, Britanya'nın Kürt aşiretleri arasında istihbarat toplamakla görevlendirdiği Binbaşı Noel ise Kürtlerin bağımsız devletlerini kuracak düzeyde olduklarına yürekten inanıyordu. Meslektaşlarının “Kürdistanlı Lawrence” lakabını taktığı Binbaşı ise eğer her şeye rağmen Kürtlere bağımsız bir devlet kurulamazsa, Kürtlerin düşman oldukları Araplara değil, geniş bir özerklikle Türklere bağlanmalarının daha hayırlı olduğunu düşünüyordu. Ancak bu planlara Britanya'nın baş müttefiki Fransa karşı çıktı. Buna Britanya'daki siyasal çatışmalar ve ekonomik sorunlarla Ermeniler ve İran'la ilgili engeller eklenince bağımsız Kürt devleti planları rafa kaldırıldı.

İngiliz-Berzenci işbirliği

9 Kasım 1918'de Ali İhsan Sabis Paşa nihayet Musul'u İngilizlere terk etmeye razı olduktan hemen sonra Binbaşı Noel, Süleymaniye'ye giderek başta Şeyh Mahmud Berzenci olmak üzere Kürt aşiretleri ile bir “Kürt federasyonu” kurulması doğrultusunda

anlaştı. Şeyh'e silah, mühimmat ve aylık 10 bin rupi karşılığı para verilecekti. Ancak Kürt Federasyonu bir türlü hayata geçemedi. Çünkü Şeyh Mahmud Berzenci Kadiri'ydi ama Kürtlerin çoğunluğu Nakşibendi idi. Dahası Kadiriler (örneğin Berzenciler ve Talabaniler) de kendi aralarında çatışıyorlardı. Dolayısıyla Şeyh'e kendi aşireti dışındaki tüm aşiretler karşıydı. Kerkük, Kifri, Erbil gibi şehirlerin yerleşik ve eğitilmiş ahalisi ise dağlı bir aşiretin yönetimi altına girmeyi istemiyorlardı.

Dahası Şeyh Berzenci, bu konumunu borçlu olduğu İngilizlerle uyum sağlamaya da yanaşmıyordu. İngilizler Şeyh Mahmud'un liderliğinde hayal ettikleri türden bir yapı oluşturamayacaklarını anlayınca Şeyh'in yetkilerini kısıtladılar. Şubat 1919'da Kerkük ve Kifri, Şeyh'in Kürdistan'ından ayrılarak doğrudan Bağdat'a bağlanma kararı aldı. Onları Köysancak, Revandiz, Halepçe ve başka merkezler izledi. Bunun üzerine Berzenci, İran'dan bazı Kürt gruplarının yardımıyla 21 Mayıs 1919'da "cihat" çağrısı yaptı, Süleymaniye'deki İngiliz birliklerini esir alıp Bağımsız Kürdistan Hükümeti'ni ilan etti. İngilizlerin buna tepkisi sert oldu. 17 Haziran 1919 günü Baziyan Geçidi'nde yapılan savaşta İngilizler Berzenci güçlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. Yenilginin bir nedeni başta Caf, Pişdar ve Talabaniler olmak üzere önemli Kürt aşiretlerinin İngilizlerin yanında yer almasıydı. Yaralı ele geçirilen Mahmut Berzenci, Bağdat'ta yargılandı, idam cezasına çarptırıldı ama idamının yaratacağı sonuçlar düşünülecek Britanya sömürgesi Hindistan'a sürgüne gönderildi.

Ayaklanmaya katılan Kürt köyleri havadan bombalanarak cezalandırma işlemi tamamlandıktan sonra İngilizler kendilerine yeni müttefikler aramaya koyuldular. Şeyh Ubeydullah'ın soyundan gelen Nehri Şeyhi Seyyid Taha'nın uzun yıllar Rusya'da hapis yattığı için bölgeden koptuğunu gördüler ve onu elediler. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan hemen sonra Osmanlı ordularının işgalinde olan Tebriz de içinde olmak üzere Kuzey İran'ın Azerilerin ve Kürtlerin oturduğu bölgeleri kontrol altına alan Şikak Aşireti lideri İsmail Ağa Simko ise İran'la ilişkileri bozmamak için elenmişti. Eski Hamidiye Alayı Kumandanı, Milli Aşireti'nden İbrahim Paşa'nın oğlu Mahmud'un bölgede etkisi olmadığı görülmüştü. Şırnak Şeyhi

Abdurrahman, Türk yanlıydı. Bütün bu gelişmeler, Kürtlerin bağımsız bir devlet kuracak ve yönetecek düzeyde olmadıkları konusunda İngilizleri kesin olarak ikna etmişti.

Bunlar olurken İngilizlerin desteklediği Yunan ordusu 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmış, işgale karşı Anadolu'da Kemalist hareket örgütlenmeye başlamış, Kemalistlerin kışkırtmasıyla Kuzey Irak'taki pek çok Kürt aşireti İngilizlere karşı ayaklanmışlardı. İngilizler ise Binbaşı Noel aracılığıyla başta Viranşehir'deki Milli Aşireti olmak üzere Diyarbakır, Bitlis, Van ve Harput bölgelerindeki bazı grupları Kemalistlere karşı kullanmaya çalışmışlar ama başarısız olmuşlardı.

Özdemir Bey'in planları

Bütün bunların üstüne 1922 yılı baharında Özdemir Bey namlı Milis Yarbayı Ali Şefik Bey, yanında zayıf bir birlikle Revandiz bölgesindeki Kürt aşiretlerini Türk tarafına çekmek üzere çalışmaya başladı. İlginçtir ki İngilizler halkla Kürtçe konuşurken, Özdemir Bey Türkçe konuşuyordu. Buna rağmen kısa sürede Barzan Aşireti ve İran'daki Şikak Aşireti de dahil olmak üzere pek çok Kürt aşiretini yanına çekmeyi başardı. Özdemir Bey'in toplama kuvvetleri karşısında beklenmedik bir yenilgiye uğrayan İngilizler önce Şeyh Mahmud Berzenci'nin kardeşi Şeyh Abdülkadir'i Süleymaniye'deki yerel konseyin başına geçirdiler, ardından Hindistan'a sürdükleri Mahmud Berzenci'yi Süleymaniye'ye getirip bazı yetkilerle "Özerk Kürdistan"ın başına koydular. Ancak evdeki hesap çarşıya uymadı ve Şeyh âdeti olduğu üzere kendi başına hareket etmeye başladı. Eylül 1922'de kendisini Kürdistan Kralı ilan etti. Bir yandan Özdemir Bey'le bir yandan da Necef ve Kerbala'daki Şii aşiretleriyle temas kurup, İngilizlere karşı bir ayaklanma örgütlemeye çalıştı. Hatta Ali Fuat Cebesoy'a göre, bir temsilcisini Ankara'ya gönderip İngilizleri bölgeden atmak için silah ve para yardımı talep etti.

İngilizler hem Özdemir Bey'i hem de Şeyh Berzenci'yi yola getirmek için ünlü entrikalarına başvurdular. Örneğin, Talabani'leri kullanarak Berzenci'nin etrafındaki halkayı çözdüler ama

elbette hava bombardımanını ihmal etmediler. Günler süren ağır bombardımandan arta kalanları da İngiliz işbirlikçisi Asurilerin milisleri temizledi. Özdemir Bey 1922 yılı sonunda pes ederken, 1923'te Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye Musul'u dışarıda bırakarak bir anlamda bölgeyi İngilizlere terk etti. İngilizler 1924 ve 1927'de tekrar başkaldıran Berzenci'ye son darbeyi 1930'da vurdu ve 1941'e kadar Irak'ın güneyindeki Nasriye'ye sürgüne gönderdiler. Şeyh Mahmud Berzenci 1956'da İran'da öldü.

Suriye Kürtleri

Fransa'nın payına düşen Suriye'ye gelince: Şam'da Selahaddin Eyyübi döneminden (12. yüzyıl) beri büyükçe bir Kürt cemaati yaşıyordu.* Bunlara 19. yüzyılda, Mekke'ye giden hac yolunun korunması için Osmanlı idaresi tarafından Anadolu'dan ve Irak'tan göçertilen Kürt aşiretleri de eklenmişti. Hatay'ın güneyindeki kayalık Cebel Ekrad (Kürt Dağı) bölgesinin ahalisi, yüzlerce yıldır bölgede yaşayan ve ağırlıklı olarak tarımla uğraşan yerleşik Kürt aşiretleri, Nusaybin'in güneyindeki Cezire'deki Kürtler ise kökleri Türkiye Kürdistanı'nda olan Milli ve Miran aşiretleriydi. Süleymaniyeli Osmanlı paşası Emin Zeki Bey ise 1931'de yayımlanan *Kürtler ve Kürdistan Tarihi* adlı eserinde "Halep Vilayeti'nde 27 Kürt aşireti yaşar. Bizzat Halep kent merkezinde azımsanmayacak bir Kürt nüfusu vardır. Ayrıca Harim bölgesinde, Cebel el Vasat'ta, Bilan'da, Asi Nehri'nin havzasında ve Cebel El Ekrad'da birçok Kürt aşireti bulunmaktadır" diye yazmıştı.**

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Şam ve Halep gibi önemli şehirlerdeki Kürt milliyetçileri Urfa, Siverek, Mardin ve Cezire'deki Kürt milliyetçileri ile yakın ilişki içindeydiler. Ancak Şamlı

* İsmet Şerif Vanlı, 14-15 Ekim 1989'da Paris'teki Uluslararası Kürt Konferansı'nda yaptığı konuşmada Suriye Kürtlerinin kökeninin antik çağlara kadar gittiğini belirtmişti ancak bu varlığa dair somut kanıtlar yok.

** İlginçtir, Emin Zeki Bey bu kitabını yazarken, daha önce hikayesini anlattığım, lütü hatıçların "sözde" tarihçisi, Hâbil Adem takma adıyla tanınan Naci İsmail Pelister'in, Dr. Friç imazıyla kaleme aldığı *Kürtler* adlı kitaptan yararlanmıştı.

liderlerin ABD Başkanı W. Wilson'ın 14 İlkesi'ne atıfta bulunarak Kürtleri bağımsızlık için mücadeleye çağırması çok yankı bulmadı, çünkü hem Suriye'deki gerilimin şiddeti düşüktü hem de Suriyeli Kürtler, İranlı ya da Türkiyeli Kürtler gibi güçlü liderler çıkaramamışlardı. İngilizler 1920'de Büyük Suriye Devleti'ni kurarken, Suriye'yi beş ayrı devlete (Lübnan Devleti, Şam Devleti, Halep Devleti, Alevi Devleti, Dürzi Devleti) ayırmışlar ancak görüldüğü üzere Kürtler için bir devlet öngörmemişlerdi. Suriye daha sonra Fransızlara devredildiğinde de Kürtler için değişen bir şey olmayacaktı.

1921 Şubat'ında Mustafa Kemal'in güçleri Orta Fırat'ın üst bölgesindeki Deyr Zor'u almak istediğinde Suriyeli Kürtler, Türklere karşı Fransızlarla işbirliği yaptılar. Fransızlar da Arap milliyetçiliğini zayıflatmak için azınlık gruplarını, dolayısıyla da Kürtleri desteklediler. Ankara Hükümeti'yle 20 Ekim 1921'de imzalanan Franklin-Bouillon (Ankara) Anlaşması'yla Fransızlar Kilikya (Adana havalisi) ve öteki Türk bölgelerinden çekilince Fransız mandası altındaki Suriye'de yaşayan Kürtler ile Kemalist Türkiye'deki Kürtlerin arasına bir de sınır hattı girdi. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Kürt Dağı (Cebel Ekrad) Suriye sınırları içinde kalırken, El Cezire ve Cerablus bölgeleri bölündü; böylece Cizre, Nusaybin, Mardin ve Urfa ile Suriye Kürtlerinin bağlantısı kesildi. Halkın dilinde bu iki coğrafya, anahatlarıyla sınırı oluşturan demiryoluna atıfla *Bin Xet* (Hattın Altı) ve *Ser Xet* (Hattın Üstü) diye adlandırıldı.

Seda Altuğ bu tarihten sonraki durumu şöyle özetliyor:

Cezire bölgesi 1930'lu yılların ortalarına kadar bir çok Suriyeli için bilinmez ve erişilmez bir yerd. Yüzyıl başına kadar göçebe Arap ve Kürt aşiretlerinin kışladığı olan bölge, 1915 Ermeni kırmı, özellikle de 1925 Şeyh Said İsyanı'nı takiben Mardin, Nusaybin, Midyat, Diyarbakır, Şırnak, Batman ve çevresinden tehcir edilen Ermeni, Kürt ve Süryanilerin gözünde cazip bir bölge haline gelmişti. (...) Suriye Cezire'sine göç eden Kürtler, Ermeniler, Süryaniler ve diğer Hıristiyanlar sınırdaki kasaba ve köylere veya Cezire sancağının idari merkezi olan Haseke şehrine yerleştiler. 1915 yılında Musul ve Sincar'a yerleşen Mar-

dinli bazı Ermeni Katolik veya Süryani Ortodoks/Katolik aileler de Fransız yönetiminin tesisini takiben, tehcirlerini Suriye'nin bu kuzeydoğu köşesinde, genelde 1926 yılında kurulan Kamışlı şehrinde noktalamışlardı. Bunlara ek olarak, Mardinli Arap veya Kürt eşrafından bazı aileler ya tümüyle ya da ailenin içinden belli bir kol, sınırın güneyine geçmişti. Bu şekilde, geleneksel olarak tasarruf hakkı kendilerine ait olan fakat sınırın tersimi sonrası fiilen Suriye tarafında kalan emlaklarını "değerlendirme"yi amaçlıyorlardı.

Xoybun'un kurulması

Bu iki grubu birleştiren, 1925 baharında yaşanan Şeyh Said İsyanı'nın Türk ordusu tarafından sert bir biçimde bastırılmasından sonra ilan edilen 1925 Şark Islahat Planı oldu. Plan uyarınca isyana destek verdiğinden şüphelenilen Kürt aristokratları, dini liderleri ve siyasi eylemciler İran, Irak ve Suriye gibi ülkelere gönderildiler. 1927'de sürgünün çapı daha da genişletildi. Böylece sayıları yaklaşık 20-25 bin civarında olduğu sanılan bu gruplar (aralarında Ermeniler, Keldaniler ve Süryaniler de vardı) ağırlıklı olarak Cezire bölgesine yerleştiler.

Cezire'deki gruplarla Şam ve Halep gibi merkezlerdeki milliyetçi çevreleri bir araya getiren, 1927 yılında Beyrut'ta kurulan Xoybun (Hoybun) Cemiyeti oldu. Kürtçede "Kendin Ol" anlamına gelen cemiyetin kurucuları arasında eski Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin üyeleri, Palulu Şeyh Said'in çocukları, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı yönetimine başkaldıran Botan Emiri Bedir Han Bey'in torunları (Celadet, Kamuran ve Süreyya Bedir Han), Cemilpaşazadeler gibi önemli Kürt ailelerinin çocukları ve Ermeni Taşnak Partisi'nin üyeleri vardı.

M.S. Lazarev'e göre "Xoybun'un her üyesi Kürdistan bağımsızlığının gerçekleşmesi adına bütün Kürtlerin birliği için mücadele edeceğine kardeşlik yemini ediyordu. Kurultay'da hazırlanan program Kürt ulusal topraklarından son Türk askeri çıkartılıncaya kadar Türklere karşı mücadeleyi hedefliyordu."

1925'te Şeyh Said İsyanı'nı örgütleyen Azadi örgütünün Xoybun'un devamı olduğunu söyleyen Jordi Tejel'e göre ise Xoybun, Kürt milliyetçiliğinin Kormanci lehçesinde kavramlaştırılmasının, dolayısıyla Suriye ve Türkiye'deki yaygın öğretinin zeminiydi. Xoybun aynı zamanda Suriye'nin kuzeyinde ve Halep, Şam, Beyrut gibi kentlerde Kürt komite ve derneklerinin kurulmasında rol oynamıştı.

Cemil Gündoğan'a* göre ise Ağrı İsyanı'nın 1930 sonbaharında bastırılmasının ardından, Xoybun iç tartışma ve çatışmalara boğulmuş ve bu çekişmelerin de katkısıyla 1930'ların ilk yarısında fiilen son bulmuştur. "Yani Şeyh Said İsyanı'nın çevre serpintilerinin yarattığı hareketliliğin de katkısıyla doğan örgüt, bu hareketliliklerin birleşik, merkezi ve modern bir Kürt ulusal hareketine dönüştürülmeyeceğinin anlaşılmasıyla cazibesini yitirip sahneden çekilmiştir."

Heverkanlı Haco Ağa

Xoybun'un Cezire'deki Kürt aşiretleri arasındaki çalışmasını Müslüman, Ezidi ve Hıristiyan Kürtlerden oluşan Heverkan konfederasyonunun lideri Haco Ağa ile Halep civarındaki Cerablus'ta yüzyıllardır yerleşik Berazi Aşireti'nin reisleri Mustafa ve Bozan bin Şahib Berazi yürütüyordu. Haco Ağa, 1922-1923 yıllarında, Türklerin yönlendirmesiyle Cezire bölgesindeki Bayundur'da Fransızlara karşı çatışmalara katılmış, ardından Ankara'ya karşı küçük bir kalkışma girişiminden sonra aşiretinden 400 aile ile birlikte 1926'da Suriye'ye göç etmişti. Burada kendisini ilk olarak yerleşik Kürt aşiretleri değil, yazlarını Cezire'de geçiren Arap Tay Aşireti korumuştur. Ardından Haco Ağa, Bayundur'da öldürdüğü Fransız teğmenin atına atlayarak Fransız Yüksek Komiseri'ni ikna ziyaretine gitti. Fransızları ikna etmiş olmalı ki Haco Ağa'nın 200 kadar silahlı adamı ile yönettiği Kürt Miran ve Arap Tay aşiretlerinden oluşan birlikler, Suriye'deki

* Basılı kitabı olmayan yazarın yazılarını <http://argun.org/category/niviskar/cemil-gundogan/> adresinden okumak mümkün.

Fransız askerî gücünün omurgasını oluşturdu. Haco Ağa bir yandan da Fransızların Arap milliyetçiliğini zayıflatmak için göz yumdukları Kürt milliyetçiliğinin bayraktarlığını yaptı. Ancak bazı kaynaklara göre Türkiye ile ilişkisini de devam ettirdi.

İran Kürtleri

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan hemen sonra Osmanlı ordularının işgalinde olan Tebriz de içinde olmak üzere Kuzey İran'ın Azerilerin ve Kürtlerin oturduğu bölgeler Şikak Aşireti lideri İsmail Ağa'nın (Simko) kontrolüne geçmişti. Eşküyahlıkla milliyetçiliği birleştiren İsmail Ağa halkı için bir kahraman, İranlı yöneticiler için bir sorun, İngilizler için dikkate alınması gereken bir güçtü. Nitekim İsmail Ağa Ruslar, Osmanlılar, Ermeniler, Süryaniler ve İranlılarla birçok defa ittifak kurmuş, bu ittifakları bozmuş ve aynı zamanda bu tarafların her biriyle savaşmıştı. Bu savaşlardan birinde Nasturi Patriği Mar Şamun'u yemeğe davet ettikten sonra yaylın ateşine tutarak öldürmesi ününe leke süren bir olaydı. Bu süreç içinde Ankara Hükümeti, İsmail Ağa'ya yardım etti çünkü İngilizlerin Süryanileri, Ermenileri ve Kürtleri kendilerine karşı kullanmasından endişe ediyordu. Halbuki 1919'un ilk aylarında İsmail Ağa ile Nehri Aşireti lideri Şeyh Seyyid Taha, bağımsız bir Kürdistan için İngiliz görevlilerle görüşmeye gittiklerinde İngilizler bu teklifle ilgilenmemişlerdi.

1922'de İran Hükümeti'ne karşı isyan eden İsmail Ağa'nın birlikleri, ilerde İran şahı olacak Rıza Han komutasındaki birlikler tarafından dağıtıldılar. Bu sırada Türk birlikleri de İran Hükümeti'ne yardımcı olmuşlardı. İsmail Ağa Irak'taki Kürt bölgesine sığındı. Binbaşı Noel, İsmail Ağa ile Seyyid Taha ve Şeyh Mahmud Berzenci'yi Türklere karşı birleştirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. İsmail Ağa Simko, 1923'te İran Hükümeti'ne bağlılığını bildirdi ve koşulsuz olarak affedildi ancak 1926'da yeniden isyan etti. Yenilerek Irak'a kaçan İsmail Ağa, 1928'de Türkiye'ye gitmek üzere Irak'tan ayrıldı ancak Türkiye'ye giremedi. 1929'da Türk-İran-İrak sınırında bir noktada İran askerlerince öldürüldü.

Kürtler neden devlet kuramadı?

Sonuç olarak 1920'lerde Wilson'ın 14 İlkesi uyarınca ulus-devletini kurmayı başaramayan ya da buna destek verilmeyen tek halk Kürt halkıydı. Bunun coğrafi, kültürel, siyasi nedenleri ve kitapta yer veremediğim ekonomik nedenleri vardı. Erken dönem Kürt milliyetçiliğinin kanaat önderleri, Osmanlılık ile bağımsızlık arasında değişik bölünmeler yaşadılar. Örneğin Türklerle Kürtlerin din kardeşi olduğunu söyleyen Seyit Abdülkadir ve yandaşları Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalırken, bir grup Kürt seçkini Anadolu'daki direniş hareketine katıldılar. Ancak bunların da bir bölümü, Ermenilerin Anadolu'ya dönemeyeceği kesinleştikten sonra Türklerle kurdukları ittifakı gözden geçirdiler ve özerklik veya bağımsızlık için uğraşmaya başladılar. Ama bu süreçte, Cibranlı Halit Bey ve Bitlisli Yusuf Ziya Bey örneklerinde olduğu gibi, Hamidiye Alayları'na asker veren Sünni aşiretlerin mensupları, bir zamanlar ezdikleri ve zulmettikleri Alevi aşiretlerin desteğini alamadılar. Nitekim 1921'de meydana gelen Koçgiri, Alevi isyanı sayıldığı için Sünni Kürtlerin/Zazaların desteğini; 1925 Şeyh Said İsyanı ise Alevi (Kızılbaz) Kürtlerin/Dersimlilerin desteğini sağlayamadı.

Hiçbir zaman yürürlüğe girmeyen 1920 Sevr Antlaşması'nda öngörülen bağımsız bir Kürdistan uğruna Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devletini bile kabul eden Şerif Paşa veya Kürdistan Teâlî Cemiyeti'ni kuran Bedirhaniler Batı'yla işbirliğine yöneldi. Bir ayağını İngilizlerde, bir ayağını Türklerde tutan, hatta İngilizlere karşı Ankara ile askerî ittifaka bile yanaşan Şeyh Mahmud Berzenci veya 1922'de İranlılara yenildikten sonra Türkiye'ye sığınmak zorunda kalan Batı İran'daki Şekak Aşireti'nin reisi Simko İsmail Ağa gibi unsurlar ise Kürt ulus-devletinden çok kendi feodal beyliklerini kurmayı hedefliyordu. Suriye Kürtleri ise güçlü Arap milliyetçiliği tarafından daha başından itibaren etkisiz hale getirilmişlerdi.

Buna, İngilizlerin önceliğinin Arap coğrafyası olmasını, tarihi boyunca önceliği Hıristiyan azınlıkların hamiliğine vermiş olan Fransızların Britanya'ya karşı güçlü bir Türkiye uğruna zaten pek ilgili olmadıkları bu Müslüman grubun kaderine ilgisiz kal-

malarını, Sovyet Rusya'nın esas olarak "asli çelişki/tali çelişki" yorumlarından kaynaklanan kaypak politikalarını Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kürtlerin neden Wilsoncu "kendi kaderini tayin hakkı"ndan yararlanamadığını/yararlandırılmadığını anlatırız.

Özet Kaynakça

- Aluğ, Seda. "Suriye Arap Milliyetçiliğinde Vatan ve Suriyelilik (1919-1939)", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, sayı 39, Ekim 2008, s. 71-94.
- Cohen, Stuart A. *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914*, Ithaca Press, Londra, 1976.
- Erciyes, Erdem. *Ortadoğu Denkleminde Türkiye-Suriye İlişkileri*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Fuccaro, Nelida. *Sömürge Yönetimi Altındaki Suriye'de Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği: Siyaset, Kültür ve Kimlik*, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kürdistan 1919, Binbaşı Noel'in Günlüğü*, çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Montgomery, Harriet. *Suriye Kürtleri*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.
- Okur, Mehmet Akif. "Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye'de Fransız Mandası", Gazi Üniversitesi İİBF Bilig, sayı 48, Kış 2009, s. 137-156.
- Yıldız, Hasan. *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

1921 KOÇGİRİ İSYANI

Tarihi Dersim Sancağı'nın batısında yer alan Hafik (Koçhisar), Zara, İmranlı, Refahiye, Kemah, Divriği, Kangal, Kurucay ve Ovacık coğrafyasında 135 köyde yaşayan, ezici çoğunluğu Kızıbaş Kürt/Zaza olan Koçgirililer, Dersim bölgesinin geneli gibi, 20. yüzyılın başlarına kadar devletle, İstanbul'la pek sıcak ilişkiler içinde olmamışlardı. Sorunlar devletin resmî belgelerinde ağırlıklı olarak "asayişsizlik" başlığı altında toplanıyordu. Ancak 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesiyle ortaya çıkan özgürlük ortamında kurulan Kürt cemiyetlerinden bazıları Dersim'de de faaliyet göstermeye başlayınca, milliyetçi uyanışın ilk filizleri de belirlemeye başladı. Koçgiri aşiretleri 1918'de kurulan Kürdistan Teâlî Cemiyeti (KTC) ile temasa geçtiler. 1919'da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'yle özerklik için görüşmeler arasında Koçgiri eşrafından kişiler de vardı.

Alişan ve Alişer beyler

Şubat 1920'de, Koçgirililer, ABD Başkanı Wilson'ın ünlü 14 İlkesi'nden, savaş sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarına özerklik verilmesini öneren 12 İlkesi uyarınca özerklik taleplerini yaşama geçirmek üzere harekete geçtiler. Hareketin liderliğini II. Abdülhamid tarafından paşalık rütbesi verilen İboların (Koçgiri aşiretlerinin en büyüğüdü) reisi Mustafa Bey'in oğulları Alişan ve Haydar Beyler ile onların maslahatgüzarı olan Alişer (Alişir) Bey yapıyordu.* Mustafa Bey,

* Mustafa Bey'in ailesinin bir zamanlar Sünni olduğu, zaman içinde Baba Mansur ocağının dedelerince Alevileştirildikleri söylenir.

1902'de Kürtlerin bayramlarını müsabakalarla kutladığı gerekçesiyle devletçe zehirlenerek öldürülmüştü. Alişer Bey'in Birinci Dünya Savaşı sırasında bir süre ortadan kaybolduğu, bu süre içinde Ermeniler ve Ruslarla bölgenin siyasi geleceği için görüşmeler yaptığı, ancak bu görüşmelerin bilinmeyen bir nedenle başarısız olduğu ileri sürülmüştü. Nitekim Alişer Bey, 1917'de Rus ordusu Erzincan'a doğru yürürken ortaya çıkmıştı.

Hareketin fikri önderi ise KTC üyesi olan Baytar Nuri Der-simi'ydi. Bu şahsiyetlerin hepsi de bölge standartlarına göre iyi eğitim görmüşlerdi, devlet işlerinde tecrübe edinmişlerdi, güzel konuşma ve yazma becerilerine ve en önemlisi milliyetçilik bilincine sahiptiler. Ancak Koçgiri aşiretlerinin ana kitlesi için böyle bir bilinçten söz etmek imkânsızdı.

Bu yüzden ekipten Alişer Bey, kendisini "Halife Ordusu Mü-fettişi" ilan etti ve Kızılbaş da olsalar Koçgirililerin bildiği tek otorite olan Padişah'ın asker toplanmasına izni olmadığı prop-agandası ile Ankara'nın aleyhine çalışmaya başladı. KTC'nin bölgede dağıttığı bildirilerde bölge halkından huzursuzluk çı-karmamaları ancak Milli Mücadele'ye (Ankara güçlerine) de ka-tılmamaları, çünkü Büyük Devletler'in yakında Kürtlerin hakla-rını verecekleri propagandası yapıyordu.

Ankara'dan talepler

Temmuz 1920'de Alişan Bey'in güçleri Kangal-Zara bölgesini kontrol etmeye başladı. Ağustos ayında Refaiye yöresinden Şa-dan Aşireti'nin reisi Paşo'nun adamları Ankara'ya bağlı bir birli-ğe saldırdılar. Ardından Alişan Bey Refahiye'yi, kardeşi Haydar Bey İmranlı'yı kontrol altına aldı. Kasım ayında aşiret liderle-ri Hozat'ta bir araya geldiler. 25 Kasım 1920 tarihli toplantıda Ankara Hükümeti'ne yönelik bir bildiri hazırladılar. Bildiride Ankara'ya 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Barış Antlaşması'nın Elazığ, Diyarbakır, Bitlis ve Van vilayetlerinde bağımsız Kürdis-tan kurulmasını öngören maddeleri uyarınca Dersimli aşiretle-re özerklik verilmesi çağrısı yapıyordu. Ayrıca Elazığ (Elazığ), Malatya, Sivas ve Erzincan hapisanelerindeki tutuklu Kürtlerin

saliverilmesi; Türk memurların ve askerlerin Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu bölgelerden çekilmesi talep ediliyordu.

Meclis'teki siyasi çatışmalar ve Anadolu'nun dört bir yanında patlak veren iç isyanlarla meşgul olan Ankara Hükümeti nihayet durumun ciddiyetini kavradı ve Aralık ayında bölgeye bir Nasihat Heyeti gönderdi. Heyet, Ferhatuşağı Aşireti reisi Diyap Ağa, Abbasan Aşireti reislerinden Mustafa (Meço) Ağa, Karabal Aşireti'nden emekli Süvari Binbaşısı Hasan Hayri Bey ve amcaoğlu Ahmet Ramiz Bey ile Mustafa Zeki Bey gibi bölge liderlerini Dersim milletvekili olarak Meclis'e katılmaya ikna etti. Çünkü, Dersimli liderlerin kulaklarına Sevri'nin sadece Kürtler/Zazalar için değil Ermeniler için de bazı fırsatlar sunduğu fısıldanmıştı. Bölgede bir Ermeni devletinin kurulması olasılığı bölge liderlerinin Ankara'nın yanında saf tutmasını sağlayıvermişti.

“Sakallı” Nureddin Paşa göreve

Aynı günlerde 72 Kürt ve Zaza milletvekili, üzerlerinde yerel giysileri olduğu halde Meclis'e getirildiler ve İtilaf Devletleri'ne Ankara Hükümeti ile beraber olduklarını bildiren bir telgraf çektiler. Bu tavri içine sindiremeyen Alişer Bey ve adamları Erzincan Valisi Ali Kemal Bey'e göre Divriği-Kangal arasındaki Hasan Baba Tekkesi'nde, Nuri Dersimi'ye göre Kangal Yellice'deki Hüseyin Abdal Tekkesi'nde toplanarak harekete geçme kararı aldılar. İsyancılar 6 Mart 1921 günü Ankara'nın gönderdiği birliklere saldırmaya başlayınca (6. Süvari Alayı'nın kumandanı Binbaşı Halis Bey'i de öldürmüşlerdi), asileri tepelemek için Sivas, Erzincan ve Elazığ'da sıkıyönetim ilan edildi. Ardından 13 Mart 1921'de “Sakallı” Nureddin Paşa komutasındaki Merkez Ordusu bölgeye gönderildi.

Rivayete göre Nureddin Paşa görev yerine giderken, “Zo [Ermeniler] diyenleri temizledik. Lo [Kürtler] diyenlerin köklerini de ben temizleyeceğim” demişti. Gerçekten de Giresunlu Topal Osman'ın 47. Müfrezesi'nin de yardımıyla Nureddin Paşa kısa sürede görevini başarıyla (!) tamamladı. 500 asiye kendi deyişiyle “temizledi”, “tepeledi”. 2 bin kişiyi Anadolu'nun çeşitli yerlerine sürdü.

Koçgiri İsyanı bastırıldıktan sonra üç aylığına Sivas Valiliği yapan Ebubekir Hazım (Tepeyran) Bey'in Nureddin Paşa'nın faaliyetlerine ilişkin olarak TBMM'ye sunduğu raporda şunlar yazılıydı:

Ümraniye bucağı ve Zara ilçesinin merkezine bağlı (...) 132 köy, savaştan düşman istihkamları gibi yakılmış-yıkılmış ve yüzlerce nüfus öldürülmüştür. Ayrıca bütün mal, eşya, zahire ve hayvanları yağma olunmuştur. Binlerce nüfus da dağlarda, kırlarda, açlıktan ve yoksulluktan ölüme bırakılmıştır...

Vali Bey, yıllar sonra kaleme aldığı anılarında "Yazmadıklarım, yazamadıklarım, yazmak azabına tahammül ettiklerimden az değildir" diyecekti.

Af ve sonrası

Hükümet isyanın bastırılmasını yeterli görüyordu ama Nureddin Paşa bölgeye yönelik sert tedbirlerin devam etmesinden yanaydı. Özellikle Dersimli Kızılbaş aşiretlerin "bir daha ayağa kalkamayacak şekilde dağıtılmasında ve Anadolu'nun değişik yerlerine serpiştirilmesinde" ısrarcıydı. Ancak Meclis bu teklifi reddetti ve mesele küllenmeye bırakıldı. 17 Haziran 1921'de Alişan ve Haydar Beylerin etrafı sarıldı ve Ankara duruma hâkim oldu. Nuri Dersimi ve Alişer Bey kaçmayı başarmıştı. Bu ikili Seyid Rıza'nın yanına sığındılar. 300 civarında isyancı ölüm dahil çeşitli cezalara çarptırıldılarsa da Ebubekir Hazım Bey'in telkinleriyle affedildiler.

Bu tarihten sonra da Dersim milletvekilleri Kürt milliyetçilerine değil, Kemalist harekete destek vermeye devam ettiler. Örneğin Diyar Ağa, Enver Behnan Bey'in 27 Temmuz 1931 tarihli *Yeniğün* gazetesinde röportajında "Hiç Millet Meclisi kürsüsüne çıktın mı?" sorusuna da şöyle cevap vermişti:

Bir kere de Lozan Konferansı sırasında kürsüye çıktım. Aha bizim memleket ahalisi Kürt'müş, orada bir Kürt Hükümeti ku-

racaklarmış, bunu duyunca kızdım kürsüye çıkiverdim. Gene sustular: “Lâilâheillâh Muhammedünresullâllah” dedim. “Gerek Şafii, gerek Hambeli, gerek Hanefi hepimizin kıblesi birdir. Meclisimiz, kulübümüz, dinimiz, milletimiz birdir. Biz Türk’üz. Hepiniz Lâilâheillâh demişsiniz. Şimden sonra mı ayrı bir din, ayrı bir millet olacağız” dedim. Gene el çırpular, İsmet Paşa ayakta kürsünün yanına gelmiş, sakalının dibine yaklaşmıştı. O da coştı, o da el vurdu.

Bu desteğe rağmen, 1923 Ağustos’unda faaliyete geçen İkinci Meclis’te Kürt temsili daha da azaldı. 1926 yılından itibaren Ankara, Dersim’i kesin şekilde zapturapt altına almak için kolları sıvadı. Sonuç çok acı olacaktı...

Birinci Meclis’te Kürt Temsili

Kaynaklarda “Birinci Meclis”, “Büyük Millet Meclisi” (ve 1921’den itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi) adlarıyla geçen mecliste en az 72 Kürt mebusu olduğu tahmin ediliyor. Bunların ezici çoğunluğu etnik anlamda Kürtlük bilincine sahipti elbette ama milliyetçi anlamda Kürtlük bilincine sahip değillerdi. Örneğin, dönemin tanıklarından tarihçi Enver Behnan Şapolyo’nun 27 Temmuz 1931 tarihli *Yeniğün* gazetesinde yayımlanan röportajında Dersimli Diyar Ağa, nasıl mebus olduğu şöyle anlatmıştı: “Gâvur Anadolu’yu sardı: Hepimizi bir düşünce aldı. Din ve diyanet, ırz ve namus, Türklük tehlikeye düştü. İştittik ki Erzurum taraflarında can kurtaran bir Paşa çıkmış. Meclis kuracakmış. Onu hep gözledik. Öğrendim ki bu Paşa’nın adı Mustafa Kemal imiş. Onun büyük yüzünü görmeğe can attım. Fakat o zaman olmadı. Sonra Sivas’a oradan da Ankara’ya gelmiş. Bu zaman bizden iki mebus istedi. Herkes korktu, ihtiyar halimle vatani kurtaranların yanına koşmayı, hatta başımı bile vermeyi göze aldım. Bana ‘Gitme ölürsün’ dediler. ‘Zaten herkes mahvoluyor, varam, gidem, onlara ulaşam, hep beraber ölek’ dedim. Benimle mebus seçilen Ayas Uşağı aşiretinden Zeyno-

zade Mustafa Ağa korktu, gelmedi. Ben yanımda bir uşağım, atlara atladık, Elâziz'e geldim. Elâziz'de bana harcırah verdiler. Oradan bir yaylı araba tuttum. Malatya, Sivas, Kayseri yolu ile on sekiz günde Ankara'ya vardım."

Bazı mebuslar ise Kürt etnisitesinden oldukları halde Türk milliyetçiliğinin örgütü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yer alacak kadar milliyetçi anlamda "Kürtlük bilinci"nden uzaktı. Erzurum Kongresi'ni örgütleyen Erzurumlu Süleyman Necati Güneri ve Hüseyin Avni Ulaş, *Türkçülüğün Esasları*'ni yazan Diyarbakırlı Ziya Gökalp, kendini "yedi ceddî kanksız bir Türk" olarak gören Diyarbakırlı Süleyman Nazif, 1915 Ermeni Soykırımında rol alan Diyarbakırlı Fevzi Pirinçcioğlu ve Lozan Barış Görüşmeleri'ne "gözlemci" olarak götürülmüş ama Kürt yurdu Musul anlaşma dışında bırakılırken ağzını bile açmamış olan Diyarbakırlı Zülfü Tigrel bunlardan bazılarıydı.

Bu da yetmezmiş gibi Mustafa Kemal, Kürt nüfusun yoğun olduğu yerlere kendi adamlarını serpiştirerek kontrolünü daha da pekiştirmişti. Örneğin Denizli doğumlu ve Arap kökenli Mazhar Müfit Kansu Hakkâri mebusu yapıldı. İstanbul doğumlu bir Çerkes olan Rafet Orbay, Sivas mebusu yapıldı. İzmir doğumlu bir Türk Ali Haydar Yuluğ, Van mebusu yapıldı. İstanbul doğumlu bir Türk olan Hacı Şükrü Bey Diyarbakır mebusu yapıldı. Selanik doğumlu bir Türk olan Cahit Erdal Bey, Kars mebusu yapıldı. Bunun dışında günümüze kadar Türk mü yoksa Kürt mü olduklarına karar verilemeyen Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, İsmet İnönü örnekleri var.

Bunca titizliğe (!) rağmen arada fireler oluyordu. Örneğin Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, Şeyh Said İsyanı'nı yönlendiren Azadi örgütüne üye olmak suçundan 14 Nisan 1925'te idam edildi. Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey, 1921 Koçgiri İsyanı olduğu zaman Meclis'te gerçekleşen görüşmeler sırasında Türk-Kürt kardeşliğinden ve iki kavmin ayrılmayacağından o kadar heyecanla söz etmişti ki Mustafa Kemal ertesi gün Hasan Hayri'nin Kürt milli giysileriyle meclise gelmesini istemişti. Ama Hasan Hayri Bey'in sonunu da Kürtlük meselesi getirdi, Kasım

1925'te "Müstakil bir Kürt devleti kurmaya teşebbüs" suçundan idam edildi.

Mart 1924'te TBMM neredeyse oybirliği ile Halifeligi kaldırırken Sünni-Şafii Kürt milletvekilleri karşı çıkmadılar ama rahatsızlıklarının dışa vurulması yakındı. 1924 Anayasası'nda Türklüğe vurgu yapan ruhunun da katkısıyla bu tarihten sonra ilişkilerin köpması kaçınılmaz oldu. Ancak 1927 seçimlerinde zaten zaten Kürtlük bilincine sahip olanlar aday bile gösterilmemişti. İleriki yıllarda TBMM'de Kürt milletvekilleri oldu ama bunların çok azı "milliyetçi" anlamda değil sadece "etnik" anlamda Kürtlüklerini ifade ettiler (örneğin Kinyas Kartal, Gıyasettin Emre, Abdülmelik Fırat, Şerafettin Elçi), bazıları Kürtlüklerini hiç açıklamadılar (örneğin Septioğlu Ailesi'nin üyeleri), bazıları Türk milliyetçisi oldular (örneğin Bitlis Senatörü Kamran İnan).

Özet Kaynakça

- Balcıoğlu, Mustafa. *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu-da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Matbaası, Ankara, 1991.
- . *İki İsyan (Koçgiri, Pontus) Bir Paşa (Nureddin Paşa)*, Nobel Yayınları, İstanbul, 2000.
- Bulut, Faik. *Dersim Raporları*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005.
- Çiçek, Evin Aydar. *Koçgiri Ulusal Kurtuluş Hareketi*, APEC Yayınları, Stockholm, 1999.
- Dersimi, Mehmet Nuri. *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.
- . *Hatıratım*, Doz Yayınları, İstanbul, 1997.
- Güneş, İhsan-Çoker, Fahri-Öztürk, Kazım. *Türk Parlamento Tarihi*, 13 Cilt, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1994.
- Jandarma Genel Komutanlığı Dersim Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- Karerli Mehmet Efendi. *I. Dünya Savaşı, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim'e Dair Yazılmayan Tarih ve Anılarım, (1915-1958)*, haz. Ali Rıza Erenler, Kalan Yayınları, Ankara, 2007.
- Mumcu, Uğur. *Kürt-İslam Ayaklanması*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Solileau, Dilek. "Belgelerdeki mi, Belleklerdeki mi: Hangi Seyid Rıza", *Kebikeç*, sayı 36, 2013, s. 7-36.
- Tepeyran, Ebubekir Hazim. *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.

MUSTAFA KEMAL KÜRTLERE ÖZERKLİK SÖZÜ VERDİ Mİ?

Yıllardır bazı Kürt çevreleri, Mustafa Kemal'in, Kürtleri Milli Mücadele'yi kazanmak için özerklik vaadinde bulunduğunu ancak daha sonra bundan caydığını iddia ederler. Henüz gün ışığına çıkmamış pek çok belge bulunduğunu tahmin edebiliriz, ancak özerklik vaadine değinen belgelerden ilki 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'nden hemen sonra hazırlanan Amasya Protokolleri (Buluşması, Mülakatı) diye bilinen siyasi metindir. İstanbul adına Bahriye Nazırı Salih Paşa ve Padişah'ın Başyaveri Naci Paşa ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Mustafa Kemal, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey ülke sorununu, bu arada Kürt sorununu da konuşmak için 18-22 Ekim 1919 günlerinde Amasya'da buluşmuşlardı. *Nutuk*'tan öğrendiğimize göre burada, üçü kayıt ve imza altına alınmış, ikisi gizli sayıldığı için kayıt altına alınmamış beş protokol hazırladılar. Gizli protokollerde ne olduğunu hâlâ bilmiyoruz ama açık olanlardan Kürt sorununa değinen 22 Ekim 1919 tarihli İkinci Protokol'deki bazı ifadeler, 1960'lı yıllara kadar kamuoyundan özenle saklandı.

Amasya Protokolleri'ndeki "ırk hukuku"

Gözlerden saklanan cümleler, aşağıdaki koyu renkli (sadeleştirerek aktarılan) cümlelerdi:

Beyannamenin [Sivas Kongresi Sonuç Bildirisi kastediliyor] birinci maddesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünülen ve

kabul edilen sınırının Türk ve Kürtlerin oturduğu araziye kapsadığı ve Kürtlerin Osmanlı toplumundan ayrılmasının imkânsızlığı izah edildikten sonra bu sınırın en asgari bir talep olarak kabul edilmesinin temini lüzumu müştereken kabul edildi. Bununla birlikte Kürtlerin gelişme serbestliğini sağlayacak şekilde ırk hukuku ve sosyal haklar bakımından daha iyi duruma getirilmelerine izin verilmesi ve yabancılar tarafından Kürtlerin bağımsızlığını gerçekleştirme amacını güder gibi görünerek yapılmakta olunan karıştırıcılığın önüne geçmek için bu hususun şimdiden Kürtlerce bilinmesi hususu uygun görüldü...

Protokoldeki bu ifadelerin en önemli yanı, Kürtlerin "ırk hukuku" tanımıyla, onların farklı bir etnisiteden geldiklerinin Mustafa Kemal ve muhatapları tarafından kabul edilmesiydi. Bu sözlerin, Kürtleri Milli Mücadele'ye katmak için verildiği açıktı. Bu sansürü 40 yıl sonra gün ışığına çıkaran tarihçi Faik Reşid Unat Başbakanlık Arşivi'ndeki belgenin aslını 1961 yılında *Tarih Vesikaları* dergisinde yayımladığında Kürtlerin bu tür tartışmalara girecek cesaretleri yoktu, çünkü siyasi açıdan çok zayıflar. Son yıllarda Kürt aydınları ısrarla şu soruyu soruyor: İkinci Protokol'ün bu bölümleri neden gözlerden kaçırılmak istendi? Cevabı tahmin etmek zor olmasa gerek.

1921 Anayasası: Hâkimiyet milletindir!

Daha Milli Mücadele'nin sıcak savaşları sürerken Ankara'da, TBMM'de 20 Ocak 1921'de kabul edilen 23 maddelik kısa Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun "İdare" başlığı altında toplanan 12 maddesi, vilayet ve kazaların özerkliğinin nasıl hayata geçirileceğine ayrılmıştı. Bu maddeler ileriki yıllarda (ve bugün), etnik temele dayalı bir özerklikten söz edilmediği halde bazı Kürt çevreleri tarafından "Anayasa ile Kürtlere özerklik verildiği" şeklinde yorumlandı. Mustafa Kemal'in çeşitli tarihlere özerklikle ilgili açık veya üstü kapalı ifadeleri düşünüldüğünde, bu kanunun bir temeli vardı, ancak 1921 Anayasası'nın ömrünün kısa sürmesi, bu maddelerin hem Kürtleri Milli Mücadele'ye dahil

etmek hem de o günlerde silah ve para yardımıyla Milli Mücadele'yi destekleyen Sovyet Rusya'yı etkilemek için konulduğunu gösteriyordu.

Yunan arşivlerine göre özerklik sözleri

Yunan arşivlerinde çalışan Murat İssi'ya göre, Yunan Dışişleri Bakanlığı Diplomatik ve Askeri Arşivi'nde (ΔΑΥΕ) bu konuda belge vardır. Bunlardan birincisi Büyükelçi Efstathiadis imzasıyla, Yunanistan İstanbul Büyükelçiliği'nden merkezi Atina'da olan Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na şu not işlenerek yollanmıştır: "Yabancı bir gazeteciden aldığım(ız) şu önemli istihbari bilgiyi sizlere ulaştırıyor olabilmekten ötürü onur duyuyum. Efstathiadis [Ευσταθιάδης]". Belge 99/6830 protokol numarasının olduğu ayrı bir dosya halinde mevcuttur ve dosyanın kapağındaki tüm yazılar Yunancadır. Lakin konuya neden belge, daktilo yazısı halindedir, Fransızcadır, "L'Autonomie de Kurdistan" başlığını taşımaktadır ve iki yapraktır. Bu belgeye göre:

Kürtlerin yaşadığı tüm vilayetler idari olarak birleştirilecek ve bir Genel Vali (Türk) ve bir Vali yardımcısı (Kürt) tarafından yönetilecektir. Adı geçen Genel Vali, Hükümet'in önerisi üzerine T.B.M.M.'ce atanacaktır. Vali yardımcısı ise Kürt Temsilciler Meclisi'nce (La Chambre des representants kurdes) seçilecektir ve her ikisinin de görev süresi 5 yıl olarak belirlenmiştir. Çünkü otonominin süresi de 5 yıl olarak tayin edilmiştir çünkü bu süre sonunda otonomi sınırları içerisinde bir referandum gerçekleştirilecektir. Referandum; mevcut özerkliğin'nin devamını ya da istenilirse Bağımsızlığı karar altına alacaktır...

Bu konudaki ikinci belge, birinci belgede sözü edilen özerkliğin aslında hangi (politik) şartlarda uygulanacağına dair önemli bilgiler içerir. İki yaprak daktilo yazısı halinde Fransızcadır ama protokol numarasının belirtildiği tek sıra yazı Yunancadır. İstanbul'dan yollanan bu belgede iki konu esastır: 1) Savuçbulak'taki Kürt Kongresi'nin karar altına almış olduğu Kürt Cum-

huriyeti, 2) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin karar altına almış olduğu Kürt Özerkliği. Konumuzla alakalı bu bölümde şöyle denmektedir:

Doğu Cephesi şu anda sessiz. Cevat Paşa, sorumlusu olduğu bölgede bulunan ve o ana kadar tarafsız bir davranış içerisinde bulunup Hükümet'in isteklerini yerine getirmeyen tüm önemli Kürt büyüklerini ve Kürt aşiret şeflerini bir toplantıya çağırdı. Cevat Paşa, bu toplantıda evvela orada bulunanlara Türk-Yunan savaşının karakterini anlattı. Ardından, eğer bu savaşta Kürtler ve aşiretleri Kemalist ordunun saflarında yer alırlarsa, Meclis'in, Kürt Bölgelerine ilişkin özerklik talep ettiğini söyledi. Bunun karşılığı olarak ise Ankara Hükümeti'nin aşiretlere oldukça parlak bir gelecek vaat ettiğini anlattı. Ama eğer Kürtler bu konuda hem fikir olmaz ve bu fikri kabul etmezlerse, Meclis'in (Yunanlılardan evvel) tüm orduyu Kürt Aşiretleri'nin üzerine yollayacağını kararını aldığı bildirildi...

Konuyla ilgili üçüncü belge ise daktilo yazısı halindedir, ince pelür kâğıt üzerinde iki yapraktır ve 21 Mart 1922 tarihini taşımaktadır. Dikkat edilecek olursa Robert Olson'un verdiği tarihten 11 gün sonrasına tekabül etmektedir. Belge, Kürt General Mustafa Yamulki Paşa'nın Yunan makamlarına verdiği bir yazıdır ve kendisinin İran topraklarında kurulmuş Kürdistan Cumhuriyeti yetkilileriyle yaptığı görüşmeyi içerir. Görüşmenin konumuzla ilgili bölümü şöyledir (Mustafa Paşa'nın, Kürdistan Cumhuriyet yetkililerine "Niçin Kemalistlerle aynı cephedesiniz?" sorusuna cevaben):

Biz de çok iyi biliyoruz ki Kemalistler bizim ölümcül düşmanlarımızdır, ama eğer biz Kemalistlere de savaş açsaydık kim bize yardıma gelir, bize savaş malzemesi verirdi? Avrupalılar varlığımızı inkar ederek bize değer bile vermiyorlar. Hakkari ve Nestorianların yok edilmeleri konusunda, Persler bize eğer Marhamon'u işgal edersek Özgürlük vereceklerine dair söz vermişlerdi. Bizim oraları yok ettiğimizi gören Persler, fırsattan yararlanarak bizi boyundurukları altına almaya çalıştılar. Öbür

tarafından Kemalistler ise, Bağdat'tan Anadolu'ya geçmek isteyen Ermenileri yok edersek bize Özgürlük sunacaklarına dair söz verdiler. Mustafa Paşa, bu sözlere, Mustafa Kemal'in altında imzası olan belgeyi görünce ikna oldu.

Murat İssı'ya göre, bu belgelere bakılırsa, 1921 Eylül ayından evvel, Kürtlerle TBMM arasında özerklik gibi Kürtlere siyasal statü kazandıran bir yönetim biçimi tartışması vardır. Ancak resmî olarak Kürtlere özerklik verilip verilmediğinin belgesi yoktur veya bugüne kadar bulunmuş değildir. Ama böyle bir tartışmanın olduğu gün gibi ortadadır ve bu bilgi sadece günümüz Türkiye sınırları içerisindeki Kürtleri etkilememiştir. 1922 yılında, Doğu Kürdistan'da (İran) kurulmuş, kendisine ait özel bir bayrağı da olan Kürt Cumhuriyeti yetkilileriyle görüşmeler yapan Kürt general Mustafa Yamulki Paşa, Doğu Kürtlerinin kendisine Kemalistlerle görüşmeler yaptıklarını, Türk Büyük Millet Meclisi'nde karar altına alınan Kürt özerklik belgesini gördüklerini ve bir kopyasını aldıklarını, bu nedenle Kemalistlerle işbirliği yaptıklarını belirttiklerini söyler. Mustafa Paşa'nın da gördüğünü söylediği bu belge 21 Mart 1922 tarihlidir ve Robert Olson'un bulduğu belgeden bir hafta önceye denk gelmektedir.

Fransız ve İngiliz arşivleri ne diyor?

Fransız arşivlerinde çalışan Hasan Yıldız'a göre Dersim bölgesinde patlak veren Koçgiri İsyanı'nı takip eden günlerde Van, Mardin, Bitlis, Diyarbakır yöresindeki Kürtler 25 Kasım 1921'de ortak bir bildiri ile TBMM'den özerklik talebinde bulunmuşlardı. Mustafa Kemal, Halil Bey başkanlığındaki Kürt heyeti ile görüşmek üzere, o sıralarda Türkiye'de bulunan Libyalı Şeyh Senüsi başkanlığında bir heyeti görevlendirmiş, ancak Kürt heyetinin temsil niteliği olmadığı anlaşılınca görüşme sonuçlanmamıştı.

İngiliz arşivlerinde çalışan Robert Olson'a göre ise 24 Mart 1922 tarihinde, İstanbul'daki Britanya Komiseri Sir Horace Rumbold tarafından Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen bir raporun ekine göre, TBMM'nin 10 Şubat 1922

tarifli celsesinde Kürtlere özerklik verecek 18 maddelik bir kanun hakkında ciddi tartışmalar yapılmış, Kürt üyelerden 64'ü "hayır" oyu vereceğini söyleyince, Meclis'te büyük kargaşa çıkmıştı. Sonunda konu başka oturuma ertelenmişti. Rumbold raporunu, bir daha bu konunun ele alındığını duymadığını belirterek bitiriyordu. Raporun ekinde ayrıca, 18 maddenin açılımını içeren bir yazı vardı. Bu yazıya göre ise kanun teklifinin maddeleri gerçekten çok radikal unsurlar içeriyordu.

Bu iddiayı ortaya atan Robert Olson tartışmayı sadece İngiliz arşivlerinde bulduğu rapor ve eki üzerinden yapıyor, buna karşılık Meclis zabıtlarına bakıp bakmadığına dair bilgi vermiyordu. Robert Olson'dan alıntı yapan bazı Türk araştırmacılar ise bu durumun farkına vardıkları için olsa gerek, "Türk arşivlerinde hâlâ açıklanmayan pek çok belge var" notu düşmüşlerdi. Gerçekten de henüz gün ışığına çıkmamış pek çok belge olduğu doğrudur, ancak Olson'un verdiği tarih Meclis'in tatil olduğu bir cuma gününe denk geliyordu ve İngiliz belgelerinde adı geçen milletvekillerinin katıldığı herhangi bir oturumda Kürtlere özerklik konusunun görüşüldüğüne dair bilgi yoktu. Mete Tunçay'a göre muhtemelen Türk tarafı, Kürtler konusunda Türkiye'ye baskı yapan İngilizleri yatıştırmak için uydurma bir "özerklik" haberi sızdırmışlardı.

El Cezire Komutanlığı'na talimat

"Kürtlere özerklik" konusunda TBMM zabıtlarına geçmiş tek belge, Büyük Millet Meclisi Heyeti'nin El Cezire (Irak) Cephesi Kumandanlığı'na 27 Haziran 1921 tarihinde yazdığı talimattır. Oldukça uzun bu talimatın Kürtlere özerlikle ilgili bölümlerinde "milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı uyarınca" Kürdistan bölgesinde, doğrudan halkın oluşturacağı yerel yönetimlerin kurulması konusunda El Cezire Komutanlığı yetkili kılıyordu.

El Cezire'nin idaresi hakkında üç maddeye de yer verilen talimatı Mustafa Kemal imzalamıştı. Bu talimatın neden verildiğini soran milletvekillerine önce "hükümet işidir" denilerek cevap

verilmek istenmemiş ancak ısrarlar üzerine Nihad Paşa'nın 35 sayfalık gerekçesi okunmuştu. Asıl gerekçe bölgedeki huzursuzluğu fırsat bilen Fransız ve İngilizlerin Kürt Meselesi'ne müdahil olmasını engellemek için Kürtlere kademeli olarak özerklik tanınacağı izlenimini vermektir.

İzmit Basın Konferansı

Kürtlere özerklik verilmesi ile ilgili şüphesiz en açık belge Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa ve ekibi Lozan'da ter dökerken, 14 Ocak-20 Şubat 1923 tarihleri arasındaki 35 günlük Batı Anadolu gezisi kapsamında, 16 Ocak akşamı başlayıp 17 Ocak sabahına kadar, İzmit Kasrı'na davet ettiği dönemin ünlü gazetecileriyle yaptığı basın toplantısının metinleridir. Belgenin aslı yıllarca kasalarda saklanmış, araştırmacılara açılmamıştı. Dolayısıyla, Kürtlerle ilgili olarak, aşağıdaki cümleleri okumak için tam 70 yıl bekledik:

Ahmed Emin (Yalman) Bey –Kürt meselesine temas buyurmuş-tunuz. Kürtlük meselesi nedir? Bir dâhili mesele olarak temas buyurursanız çok iyi olur. Mustafa Kemal –Kürt meselesi bizim yani Türklerin çıkarına olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim milli sınırimız içinde var olan Kürt unsurlar o şekilde yerleşmişlerdir ki pek az yerlerde yoğunudur. Fakat yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine gire gire öyle bir sınır doğmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Sözgelimi, Erzurum'a kadar giden, Erzincan'a, Sivas'a kadar giden, Harput'a kadar giden bir sınır aramak gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük düşünmektense, bizim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereğince zaten bir tür yerel özerklik oluşacaktır. O halde hangi livanın halkı Kürt ise onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye'nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine

ait sorun yaratmaları daima mümkündür. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem Kürtlerin hem de Türklerin yetki sahibi vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur, bütün çıkarlarını ve kaderlerini birleştirmişlerdir. Yani onlar bilirler ki, bu ortak bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmeye kalkışmak doğru olmaz.

Tahmin edileceği gibi sansürün nedeni, koyu renklerle gösterdiğimiz cümlelerdi. Bu konuşma, Lozan'da, Musul'un İngilizlerden kopartılamayacağını anlaşıldığı günlerde yapılmıştı. Anlaşılan Kemalistler, özerklik imasıyla Meclis'teki Kürt milletvekillerinin kıyameti koparmasının önüne geçmeyi hedefliyorlardı.

Diyarbakır'da Türk-Kürt Kongresi

İngiliz arşivlerinde çalışan bir başka tarihçi İhsan Şerif Kaymaz'a göre ise 1 Ağustos 1924 tarihinde Diyarbakır'da Türk-Kürt Kongresi adıyla gizli ve gayri resmî bir toplantı yapılmıştı. Toplantıya katılan Kürt delegelerinin talepleri arasında "1. Kürtlere sıkıntılarını hafifletecek miktarda borç verilmesi, 2. Genel af ilan edilmesi, 3. Kürdistan'dan beş yıl süreyle vergi ve asker alınmaması, 4. Şer'i mahkemelerin yeniden kurulması, 5. El konulan silahların geri verilmesi, 6. Türk tarafının uygun bulmadığı kişilerin Kürdistan'dan çıkarılması" konuları vardı. Karşılığında Kürtler Ankara'daki hükümete bağlı kalacaklar, Musul sorununda Türkiye'ye destek olacaklardı. Türk tarafı bu taleplere ilke olarak evet demekle birlikte bu toplantının somut bir meyvesi ortaya çıkmadı. İngiliz belgelerine göre benzer bir toplantı 4 Kasım 1924'te Cizre'de yapıldı ama ondan da bir sonuç çıkmadı. Bu kopuşun ilk kötü meyvesi, 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı olacak, bu isyanın arkası da gelecekti.

70 Yıl Saklanan Belge

Aslında 16/17 Ocak 1923 tarihli İzmit Basın Konferansı'nın metinleri Mustafa Kemal'in iznini aldığını söyleyen Siirt Milletvekili Mahmud (Soydan) Bey tarafından, *Milliyet* gazetesinde, 26 Kasım 1929'dan 7 Şubat 1930'a kadar süren 75 bölümlük "Gazi ve İnkılâp" dizisinde yayımlanmıştı. Eski devlet bakanlarından Kocaeli Milletvekili İsmail Arar da bunlardan yararlanarak 1969'da, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı* (Burçak Yayınevi) adlı bir kitap yayımlamıştı. Arar, kitabının önsözünde "[Bu önemli belge] öyle unutuldu ki Türk Devrim Tarihi Enstitüsü tarafından yayımlanan *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* ve *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* adlı kitaba bile alınmadı" diyordu. O zaman bilmiyorduk ama meğerse Arar da Kürtlerle ilgili bölümü kitabına almamıştı.

İzmit Basın Konferansı'nın metinlerini bir kez de 1982'de Türk Tarih Kurumu (TTK) bastı. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları* adıyla yayımlanan kitabı, Afet İnan'ın kızı Arı İnan yayına hazırlamıştı. İnan, "Anıtkabir Arşivi"nden aldığını söylediği asıllar üzerinden hazırladığı kitabın önsözünde, bu kitabın İsmail Arar'ınki gibi olmadığını, yani "noksansız, tam olduğunu" özenle vurgulamıştı. Ama daha sonra anlayacağımız üzere bu bilgi de doğru değildi. Arı İnan'ın sansürünü, *İkibine Doğru* dergisi, 9-15 Ağustos 1987 tarihli sayısında "Gizlenen Belge" başlığıyla ifşa etmişti. Dergi, bu haber yüzünden toplatılmış ancak, 6 Kasım 1988'de DGM'de beraat edince, Anıtkabir Arşivi'ni kaynak gösterip konferans metinlerini yayımlamıştı. Derginin muhabirleri bu sansürün nedenini Arı İnan'a sorduklarında "Henüz bu meseleler halledilmemişken zamanı değil" cevabını almışlardı. Aynı soruyu, o sırada TTK Başkanı olan Yücel Tanay'a (Tanay kitap basılırken görevde değildi) sorduklarında aldıkları cevap da benzer nitelikteydi: "Türkiye'ye karşı olanlara bu dokümanları vermek istemedim çünkü ayrılıkçılığa neden olurdu!"

Noksansız metin, 1993 yılında Doğu Perinçek'in Kaynak Yayınları tarafından *Mustafa Kemal Atatürk, Eskişehir-İzmit Konuş-*

maları, 1923 adlı kitapta yayımlanabildi. Yukarıdaki paragrafı o zaman okuyabildik. Ancak o zaman gördük ki sadece Türk tarafı değil, bazı Kürt çevreleri de kendilerine göre bir sansür uygulayarak Mustafa Kemal'in konuya girişte aktardığım "Kürt meselesi bizim yani Türklerin çıkarına olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim milli sınırimız içinde var olan Kürt unsurlar o şekilde yerleşmişlerdir ki pek az yerlerde yoğunudur. Fakat yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine gire gire öyle bir sınır doğmuştur ki Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir..." cümlelerini yazılarında kullanmamışlardı.

Özet Kaynakça

- Issı, Murat. "Yunan Belgelerinde Kürtlere Özerklik", *Kürt Tarihi Dergisi*, Nisan 2013, sayı 6, s. 28-36.
- Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Mustafa Kemal Atatürk, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.
- Olson, Robert. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.
- Unat, Faik Reşit. "Amasya Protokolleri", *Tarih Vesikaları*, cilt 1, sayı 18, Mart 1961, s. 359-365.
- Yıldız, Hasan. *Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Koral Yayınları, İstanbul, 1992.

1925 ŞEYH SAİD İSYANI

Mustafa Kemal'in Kürtlere zerklik sözü vererek Milli Mücadele'ye katılmaya razı etmesi ancak sözünü tutmaması bir yana 3 Mart 1924'te Kürtler için çok önemli olan Hilafet'in İlgası ve ardından 1924 Anayasası'ndaki Türkçü ruhtan sonra Türk-Kürt ittifakı çözülmeye başlamıştı. Nihayet 13 Şubat 1925'te* feodal Nakşibendi Şeyhi Said'in Bingöl'n (o zamanki adıyla Çapakçur'un) Ergani ilçesinin Eğil bucağına bağlı Piran köyündeki evine bir grup jandarmanın gelerek evdeki bazı misafirleri tutuklamak istemeleri ve bu isteğe ateşle karşılık verilmesiyle başlayan isyan, Cumhuriyet tarihine ve Türk-Kürt ilişkilerine damgasını vurdu.

İsyana en büyük katılım Zazaca konuşan Sünni aşiretlerin yoğun olduğu Piran, Çapakçur, Lice ve Hani dağlık bölgesindeki Zaza Kürt aşiretlerinden olmuştu. Başlangıçta 7 bin civarında olan isyancı gler kısa sürede 30 bin kişiye ulaştı. İsyancılar kısa sürede Genç, Hani ve Lice'yi ele geirdilerse de Kiğr'da Kızılbaş Xormek ve Lolan aşiretlerinin yardım ettiği Ankara ordularını tarafından pskrtldler. Kızılbaş Kürtlerin yurdu Batı Dersim'den Karabalı, Ferhatuşağı, Abbasuşağı aşiretleri isyancılara destek vererek Hozat'ı ve Bitlis'i basmak için görüşmeler yaptılarsa da Dersim'in geneli ayaklanmaya ilgisiz kaldı. Hatta Hıran ve İzol Kızılbaşları Şeyh Said'in birliklerini Pertek bölgesinde etkisiz hale getirdiler ama daha önemlisi isyancılar Elazığ ve Diyarbakır gibi Şehir merkezlerinde tutunmayı başaramadılar.

* Tarihi 8 Şubat ve 15 Şubat olarak veren kaynaklar da vardır.

Takrir-i Sükûn Kanunu

Musul Sorunu'nun Milletler Cemiyeti gündeminde olduğu bir sırada çıkan ayaklanma, Musul'u almak için "Türk-Kürt etle turnak gibidir" tezine zarar vereceği için, Ankara ayaklanmayı dışarı karşı olduğundan daha küçük, içeri karşı ise olduğundan daha büyük gösterdi. Hükümet 23 Şubat'ta 13 ilde sıkıyönetim ilan etti. 1920 tarihli Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yapılarak dinî esaslı cemiyet kurmak ve dini siyasete alet etmek vatana ihanet kapsamına alındı. Mustafa Kemal'in radikal önlemlerden yana tavrını koyması üzerine, "pasif" bulunan Ali Fethi (Okyar) Bey Hükümeti 60'a karşı 94 oyla düşürüldü ve yerine "şahin" İsmet Paşa Hükümeti kuruldu. 4 Mart 1925'te, ülkedeki tüm özgürlükleri rafa kaldırmaya olanak veren Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarıldı. Ardından isyancıları yargılayacak Şark (İsyan Bölgesi) İstiklal Mahkemeleri kuruldu. İstanbul ve Anadolu'daki İslamcı, muhafazakâr ve solcu gazeteler de kapatıldıktan sonra tenkil (cezalandırma) harekâtına başlandı.

Karadan ve havadan hücum

30 bin kişilik ordunun yanı sıra Türk Hava Kuvvetleri'nin uçakları da seferber edilmişti. 27 Nisan 1925 tarihli bir İngiliz istihbarat belgesine göre, Mardin'de bulunan yedi veya sekiz uçaklık filodan sadece iki uçak çalışır durumdaydı. Fransızların 1921'de geri çekilirken bıraktıkları dört uçakla birlikte Mardin'de müdahaleye hazır sadece dört uçak vardı. Yakıtları trenle İstanbul'dan getirilen bu uçaklar günde iki kez uçuyor ve isyan bölgesini bombalıyorlar; olası bir sabotajdan korunmak için de Mardin'e gece dönüyorlardı. Aynı rapora göre, pilotlardan üçü daha önce Almanlarca eğitilmiş Osmanlı ordusundan gelen asker, diğer üçü ise sivil pilotlardı.

Sonunda Fransa'nın izniyle Suriye sınırından geçen demiryollarını kullanarak isyancıların arkası sarıldı. Şeyh Said ve yanındakiler, 14 Nisan'da, İran'a kaçmaya çalışırken, Varto'nun güneyinde, Murat Suyu üzerindeki Abdurrahman Paşa Köprü-

sü'nü geçerken Ankara'nın Azadi örgütündeki casusu olan Cibranlı Binbaşı Kasım Bey (ki Cibranlı Halid Bey'in eniştesi, Şeyh Said'in kız kardeşi Güllü Hanım'ın eşiydi) tarafından yakalanarak hükümete teslim edilince isyanın sonu geldi. Azadi liderleri Halit Bey, Yusuf Ziya Bey ve üç kişi aynı gün Bitlis'te kurşuna dizildiler. 81 kişi 5 veya 6 Mayıs'ta Diyarbakır'a götürüldü.

Yargılamalar

Yargılamalara 14 Mayıs'ta Diyarbakır'daki sinema binasında başlandı. 27 Mayıs'ta altı kişi (Kürdistan Teâlî Cemiyeti Başkanı Seyid Abdülkadir Bey ve Şeyh Said'in yakın adamı Palulu Kör Sadi de bu gruptaydı) idam edildi. 26 Mayıs-28 Haziran arasındaki ikinci tur yargılamalarda Şeyh Said ve 80 kadar yandaşı yargılandı. Sanıkların avukatı yoktu, dolayısıyla kendi kendilerini savundular. Şeyh Said sorgusunda ayaklanmanın önceden hazırlandığı konusunda ne kendisinin ne de oğullarının bilgisi olduğunu, oğlunun İstanbul'a iş için gittiğini, ayaklanmanın jandarmanın evine yaptığı baskın olmasaydı belki bir sene, belki altı ay sonra olabileceğini, belki de olmayacağını, "Allah kader ettiyse olacağını," "kendisinin de tercihinin olduğu iddiasının boş olmadığını" ancak "ne dıştan ne de içten teşvik edildiğini" belirttikten sonra ısrarla ayaklanmanın din düşüncesiyle yapıldığını, önceden planlanmadığını, Kürtlük davası gütmediğini, hatta eski Bitlis mebusu iken sonradan ayrılmış olan Yusuf Ziya'nın, bir gün kendisine geldiğini, Kürdistan kurulması düşüncesinde olduğunu, fakat bu görüşe katılmadığını söyledi. Şeyh Said muhtemelen Ankara'nın yönlendirmesiyle kendisini en çok İstanbul'da yayımlanan İslamcı gazete *Sebi'ür Reşat*'ta yayımlanan yazıların etkilediğini iddia etti.* Devletin muhbiri Binbaşı

* İktidar bu ifadeyi bahane ederek, Ağustos ayında hükümetin "yılan yuvaları" dediği Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TpCF) destekleyen üç önemli muhafakazâr-dinci gazete, *Tevhid-i Efkar*, *Son Telgraf* ve *İstiklal* ile İslamcı dergi *Sebilürreşat*, komünistlerin yayın organı *Aydınlık* ve *Orak Çekiç*, Adana'da çıkan *Tok Söz* ve *Sayha*, İzmir'de çıkan *Sada-yı Hak* ve Trabzon'da çıkan *İstikbal* gazetelerini kapattı. Aralarında Ahmet Emin Yalman ve Velid Ebuzyiya'nın da olduğu 9 kişi tutuklanarak Diyarbakır İstiklal Mahke-

Kasım Bey dışındaki diğer sanıklar da benzer ifadeleri verdiler. Ancak mahkeme heyetini ikna etmek mümkün olmadı. Şark İstiklal Mahkemesi Reisi Mazhar Müfit Bey kararını belirtirken şöyle dedi:

Kiminiz hasis şahsi menfaatlerinize bir zümreyi alet, kiminiz ecnebi kıskırtmasını ve siyasi hırslarını rehber ederek, hepimiz bir noktaya yani müstakil Kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz. Senelerden beri düşündüğünüz ve tertiplediğiniz umumi isyan ve ayaklanmayı yaparak bu bölgeyi ateş içinde bıraktınız. Cumhuriyet Hükümeti'nin azimli ve kat'i hareketi, Cumhuriyet ordusunun öldürücü darbeleriyle isyanınız ve ayaklanmanız derhal yok edildi ve hepimiz yakalanarak hesap vermek üzere adalet huzuruna çıkarıldınız. Herkes bilmelidir ki, genç Cumhuriyet Hükümeti fesat ve irtica, her türlü lanetli faaliyetlere kat'i surette göz yummayacağı gibi, hatta kat'i tedbirleri sayesinde bu gibi eşkıya hareketlerine yer vermeyecektir. Senelerden beri şeyhlerin, ağaların, Beylerin baskısı altında sömürülen, eriyen, inleyen, mal, can ve ırzları şeyhlerin, Beylerin ağaların keyfine kurban edilen bu bölgenin zavallı halkı artık sizin fesatınızdan ve kötülüğünüzden kurtularak, Cumhuriyetimizin feyizli ilerleme ve saadet vaad eden yollarında yürüyerek refah ve saadet içerisinde yaşayacaktır. Sizde döktüğünüz kanların sömürdüğünüz ocakların cezasını adalet sehpasında hayatınızla ödeyerek hesap vereceksiniz. İşte Cumhuriyet'in sert fakat adil kanunlarının hükmü budur.

Sonunda 12 kişi beraat etti, Şeyh Said'le birlikte 49 kişiye idam cezası verildi. Diğer sanıklar bir ila 10 yıl arasında hapis cezalarına çarptırıldılar. İdamlardan ikisi 10 yıl hapse çevrildi.

mesî'ne sevk edildi. TpCF 3 Haziran 1925'te kapatıldı. Gazetecilerin kimi beraat etti kimi kürek cezasına çarptırıldı, ancak daha sonra affedilse de muhalif basına ve siyasilere gereken gözdağı verilmiş oldu.

“Hani beni kurtaracaktınız?”

28 Haziran'ı 29 Haziran'a bağlayan gece gazetecilerin hapishaneye girmelerine ve hükümlülerle konuşmasına izin verilmişti. Bu sırada Şeyh Said hüccesinde hapishane müdürü Osman Bey ile görüşerek savcı Ahmet Süreyya (Örgევren) Bey'i vasi olarak tayin ettiği vasiyetnamesini yazdı ve paralarını “evlatlarıma teslim ediniz” diyerek verdi. Vasiyetinde kendisine mezar yapılmasını da istiyordu. Hücredeki gazetecileri de şahit gösterdi. Gazetecilerin sorusuna karşılık beş kız, beş oğlan, toplam on çocuğu olduğunu söyledi ve isimlerini saydı. Gazetecilerin uzattığı sigarayı içerken defterlerine Arapça “Asıldığına hiç acıma. Zira Allah ve din uğrunadır” cümlesini yazdı. Konuşmak istemesine rağmen gazeteciler yanından ayrılıp başka koğuşlara geçtiler.

28 Haziran gece yarısı Muhafız Bölüğü Komutanı Nazif Bey sert bir sesle mahkûmların birer birer koğuşlarından çıkmalarını emretti. Mahkûmlar kapı önünde birbirlerine bağlanarak sıralandılar. Şeyh Said ortalarda bir yerdedi. İstiklal Mahkemesi'nin üyeleri de onları izliyordu. Ali Saip (Ursavaş) Bey yüksek sesle “Sait Efendi nerede?” diye sorunca, Şeyh Said, “Saip Bey, hani doğru söylersem beni kurtaracaktın?” dedi. Anlaşılan muhalif gazetecileri bu vaat karşılığı ifadesine eklemişti. Ali Saip Bey, “Ne yapalım Said Efendi, seninle Hıms'ta kuzu yiyemeyeceğiz” diye karşılık verdi. Çünkü Şeyh Said daha önceden eğer kurtulursa herkese kuzu ziyafeti vaat etmişti. Daha sonra Şeyh Said konuşmaya devam ederek doğruyu söylediğini, cezasının hafifletilmesi gerektiğini söyleyince Ali Saip Bey, “Şeyh Efendi, bundan daha hafif ceza olur mu?” dedi. Şeyh Said daha ağır cezanın ne olacağını sordu ve Edirne'de yüz bir sene hapis cezasına razı olduğunu söyledi. Ali Saip Bey'in cevabı bu kez sert oldu: “Bu kadar Türk kanının dökülmesine, ocakların sönmesine sebep oldun, cezanı çekeceksin!”

Şeyh Said ve 46 arkadaşı 29 Haziran 1925 günü sabaha karşı, Diyarbakır'da, Dağ Kapısı'nın dışında idam edildiler. Duruşmaları izleyen halk, mahkûmları bizzat asmak için birbirini ezmiş, her idam mahkûmuna bir devlet görevlisi (aralarında görevleri hayat kurtarmak olan sağlık memurları da vardı) tahsis edilerek

idamlar gerçekleştirilmişti. Şeyh Said asıldığında halktan bir akış tufanı kopmuştu.*

İsyanın mahiyeti neydi?

Şeyh Said'in isyana geçerken şeriat ve hilafetle ilgili propaganda yapması ve Sultan Abdülhamid'in en büyük oğlu olan ve o sıralar Beyrut'ta yaşayan Mehmed Selim Efendi'yi başa geçirerek saltanat ve hilafeti yeniden kurmak istediğini söylemesi ileri yıllarda isyanın "irticaî" nitelikte olduğunu kanıtı olarak gösterildi. Halbuki isyanın arkasında Cibranlı Miralay Halit Bey ve Bitlisli Yusuf Ziya Bey'in liderliğini yaptığı, İhsan Nuri, Süleymaniyeli İsmail, Mülazım Hakkı Saveş gibi milliyetçi, seküler Kürt aydınlarının kurduğu *Hizbe Azadiya Kürdistan* (Kürdistan'a Özgürlük Partisi, kısaca *Azadi*) adlı bir örgüt vardı.

O yıllarda ne üretim biçimi ve ilişkileri ne de bunların üzerinde yükselen üstyapı kurumları "ulusal" nitelikte bir ayaklanmaya müsait değildi. Ancak ayaklanmayı planlayanlar "ulusal" uyanış içinde olan kimselerdi. Buna karşılık halkı harekete geçiren söylemler dinseldi. İsyancılar Türkiye'de yapılan laikleştirici reformlara karşı samimi bir kızgınlık duyuyorlardı. Yine de ayaklanmaya katılım sınırlı kaldı çünkü, Zaza olmayan Kürtler, Zaza olup Alevi mezhebine dahil olanlar, Sünni olup Nakşibendi olmayanlar, hatta Nakşibendilerin bazı kesimleri ayaklanmayı desteklememişti. Kısacası "milli bilinç" henüz ortaya çıkmamıştı.

* Darağacından indirilen ölü bedenlerin usulüne uygun bir cenaze töreninin ve mezar taşının layık görülmediğini tahmin etmek zor değil. Açılan hendeklere yan yana dizilen ölülerin, halen Diyarbakır Orduevi Bahçesi ile Alman Hastanesi'nin arasındaki bölgede yatığı rivayet olunuyor. Şeyh Said muhtemelen kalkıştığı için neden "vatana ihanet olduğunu" anlayamamıştı, çünkü onun döneminde insanlar "vatan" için değil, toplumları için iyi olanı yapmak gerektiğini düşünürlerdi. Ama herhalde devletin vasiyetini yerine getirmeyeceği Şeyh Said'in akına hiç gelmemişti. Çünkü kendisi gibi devlete başkaldıran seleflerine, Osmanlı Devleti değil mezarı çok görmek, paşalık bile verirdi.

İngiliz parmağı var mıydı?

Resmî tarihin daha sonraki yıllarda olaya kattığı ikinci “sos”, bu “irticai” kalkışmanın iç dinamiklerle değil dış “mihraklarla” ilişkisi doğru mudur? Buna kanıt olarak iki olay gösterilir. Bunlardan biri 9 Mart 1925 tarihinde Diyarbakır’a üzerinde “Kürdistan Krallığı Harbiye Bakanlığı” yazılı bir kolinin gelmesidir. Kolide bazı İngiliz silah fabrikalarının katalog ve mektupları vardır. İkincisi ise İstanbul Emniyeti’nin, Nizamettin Bey adlı bir zabıta görevlisine Britanya Hariciye Nezareti görevlisi Mr. Templeton süsü vererek, 1924’ten 1925 Mart ayına kadar Kürdistan Teâlî Cemiyeti Başkanı Seyit Abdülkadir’in yakını Palulu “Kör” Sa- id’le temas kurmasıdır. Ancak Seyit Abdülkadir Bey, “Mr. Templeton”ın getirdiği 80 bin liralık şahsi çeki kabul etmemiş, ayrıca önceden kararlaştırılan anlaşma metnini de imzalamamıştır.

İddialar bunlardır. Şimdi İsmet İnönü’yü dinleyelim:

Şeyh Said İsyanı’nı doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır. Fakat bundan şüphe edilmiş ve gerekli tahkikat yapılmıştır. Çünkü İngilizlerin Musul Hareketi esnasında ve daha sonra Nesturi ayaklanmasında olduğu gibi, hudutlarda ve dışarıda propagandayla, münasebetlerle Şeyh Said İsyanı’nın patlamasına zahiren yardımcı oldukları intibası mevcuttu.

Gerçekten de Azadi örgütü; Ermenilerden İngilizlere, Ruslardan Fransızlara kadar herkesten yardım almaya çalışmıştı. Dönemin tanıklarından Hasan Hişyar Serdi’nin anılarında dış destek arayışı ile ilgili çabalardan şöyle anlatılır:

[B]azı üyeler, “Suriye üzerinde Fransa ile ilişkiler kurmak gerektiğini” önerdi. Bazıları ise, “Biz Irak üzerinden İngilizlerle ilişki kuralım” dedi. İçlerinden iki üye de, “Sovyetler bize komşu ülkedir, onunla ilişkiye geçelim” görüşünü ileri sürdü. Bu öneriyi ezici bir çoğunluk, “Sovyetler dinsiz bir ülkedir. Bizim onlardan hiçbir beklentimiz olamaz” diye bağırarak tepki ile karşıladı. Toplantıda Şeyh Said bağdaş kurup oturmuş vaziyet-

te sessizce dinliyordu. Tepkiler karşısında sessizliğini bozarak, “Kimisi Fransa kimisi İngiltere dedi, hiç kimse de kızmadı. Ne zaman ki Rusya’nın bahsi geçti çoğunluk yerinden tepki ile sıçradı. Biz siyasi bir dost ve bizi destekleyecek birini arıyoruz. Sizin devletlerin dini ile ne alakamız olacak ki?” dedi.

İngiliz arşivlerinde çalışan Ömer Kürkçüoğlu İngilizlerin kesin rolünü ortaya koyacak bir belgeye rastlamadığını ve neticede İngilizlerin Kürt sorununa karşı genel ilgisi gereği, ayaklanmayı yakından izlediğini, fakat destekleyici bir tavır takınmaktan da kaçındığını belirtti.

İngiliz arşivlerine dayanarak doktora çalışması yapan İhsan Şerif Kaymaz’a göre ise İngiliz rolüne ilişkin somut kanıt yoktu ancak Britanya Hükümeti’nin parmağı yoksa bile, Britanya’nın bölgedeki istihbarat görevlisi Dobbs’un işin içinde olması muhtemeldi. Çünkü Dobbs, isyan günlerinde alışılmadık bir suskunluk içerisindeydi. Kaymaz haklı olarak, her zaman belgelerin değil, bazen suskunlukların da açıklayıcı olabileceğini düşünmekte.

Peki o zaman şu olayın anlamı neydi: Türk Hava Kuvvetleri’nin isyanı bastırmakta yetersiz olduğunun açıkça görülmesi üzerine Ankara Hükümeti bu konuda adım atması gerektiğini anlamıştı. Bu iş için seçilen ortak çok ilginçti. 5 Haziran 1925 tarihinde Britanya İmparatorluğu ve Türkiye arasında imzalanan bir antlaşma uyarınca, İstanbul’daki İngiliz Askerî Ataşesi Binbaşı R.E. Harene ile İtalyan Ataşesi Deniz Yarbayı Neyroni’den oluşan bir ekip Türk Hava Kuvvetleri’ni yetkinleştirmek için bir dizi rapor hazırlamışlardı. Demek ki Ankara olayın arkasında İngilizlerin olduğunu düşünmüyordu.

Aynı şekilde, “isyan Musul sorununda kendisine yaramış olsa da, büyük bir Müslüman nüfusa sahip Britanya İmparatorluğu’nun halifelîği geri getirmek isteyen bir ‘mürteci’ye destek vermesi mantıklı mıdır?” veya “Musul petrollerini kontrolüne almak isteyen Britanya’nın Sovyet yayılmacılığına karşı tampon olarak güçlü bir Türkiye’den yana olması gerekmez miydi?” soruları ortadadır. Dolayısıyla isyancıların İngiliz desteğini aramış olması, İngilizlerin destek verdiğinin kanıtı olamaz diyenler de haklıdır.

Son olarak Mete Tunçay, harekât sırasında ordu birliklerinin güney demiryollarından taşınarak Kürtlerin arkadan çevrilmesi isteğinde, Fransa'nın "Suriye ile sınırdış olan bu demiryollarından Türkiye'nin İngilizlere karşı kullanabileceği askerlerin geçmelerine izin vermeme yükümlülüğü dolayısıyla" izin vermemesinin resmî tarihçilerce Şeyh Said İsyanı'na dolaylı yardım olarak nitelendiğini, aslında İngilizlerin asıl çekindikleri noktanın Türk ordusunun bu vesile ile Musul'a karşı bir harekete girişme olasılığı olduğuna dikkati çekmişti.

Ancak gerekçesi ve arkasındaki saikler ne olursa olsun Şeyh Said İsyanı bahane edilerek çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile ülkede sürekli bir sıkıyönetim atmosferi oluşturuldu, Milli Mücadele döneminde Kürtlere verilen sözlerin tutulmamasının kabahati Kürt tarafına yüklendi, dahası Kürtlere karşı giderek sertleşen asimilasyon politikalarının uygulanması adeta meşru görüldü.

İsyanın insani bilançosu

İstiklal Mahkemeleri konusunda tek çalışmayı yapan Ergun Aybars, Kürt kaynaklarına göre 3 bin, hükümetin tahminine göre 5 bin kişilik bir kuvvetle ayaklanan Şeyh Said'in kuvvetleri bastırılırken ortaya çıkan kayıpları "tahminlerden öteye gitmemektedir" diye ihtiyatla ele alır ki haklıdır. Ama "206 köyün, 8.758 evin yıkıldığı ve 15-20 bin kişinin öldüğünü ve bu ayaklanmanın o zamanki para ile 20 milyon (pound) olduğunu ileri süren (olaylardan sonra Milletler Cemiyeti'ne rapor sunan) Abdurrahman Chassen'in verdiği sayılar ise yalnız ordu birlikleri tarafından yapılmış gibi gösterilmekte, ordu birliklerinin yöreye gelmeden önce asilerin yaptıkları yıkımdan ve öldürmelerden hiç söz edilmemektedir" diyerek verilen sayıları zımnen kabul eder, ancak bilançoğu taraflar arasında paylaştırmaya çalışır. Aybars ellerinde çakar almaz silahlar bulunan asilerin nasıl olup da toplu, tüfekli ordulara karşı bu kadar etkili olabildiklerini ve neden kendi yurtlarını, köylerini imha etmiş olacaklarını açıklamaz. Nitekim Genelkurmay kitabına göre harekâta toplam 39.651 as-

ker katılmıştır. Genelkurmay kaynakları Türk ordusundan kaç kişinin zayi olduğunu belirtmez ama İstiklal Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Örgüevren, 19 Nisan 1927 tarihli *Dünya* gazetesinde yayımlanan anılarında “6 zabıt, 106 nefer şehit düşmüş, 17 zabıt ve 300 neferimiz yaralanmış...” der. Sayılardan anlaşılacağı gibi tam bir ezme harekâtı söz konusudur. Kürt tarafının ölümleri ise devam etmiştir elbette. Ergun Aybars’a göre isyan bölgesindeki İstiklal Mahkemeleri, 12 Nisan 1925’ten 7 Mart 1927’ye kadar 5.010 kişiyi yargılamış, 420 idam, 1.911 çeşitli hapis cezası vermiştir. 1927’de 1500 kadar Kürt ailesi Batı’ya sürgünlük, arazileri sürgün edildikleri illerde kendilerine yeni arazi verilmek şartıyla hazineye devredilmiştir.

Özet Kaynakça

- Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*, cilt I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.
- . *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- Cemal, Behçet. *Şeyh Said İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Göldaş, İsmail. *Tahrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.
- Hallı, Reşat. *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*, der. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.
- Kirişçi, Kemal- Winrow, Gareth M. *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Köker, Osman. "Kürt İsyanlarının Liderleri Nasıl Yargılandı, Nasıl Asıldı?", *Toplumsal Tarih*, sayı 67, Temmuz 1999, s. 4-8.
- Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- Mumcu, Uğur. *Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925)*, Ankara, 2005.
- Olson, Robert. "The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-38): Their Impact on the Development of the Turkish Air Force", *Welt Des Islams*, cilt 40, sayı 1, Mart 2000, s. 67-94.
- . *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925)*, Ankara, 1992.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya. *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: vesikalar, olaylar, hatıralar*, haz. Osman Selim Kocahanoglu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

LOZAN'DAN BUGÜNE MUSUL SORUNU

Kürt Meselesi'nin bir başka önemli dönemeci Musul'un kaybı ile alınmıştır. Kasım 1922-Nisan 1923 arasında devam eden Lozan Barış Görüşmeleri sırasında en büyük tartışmalar Musul konusunda yaşanmıştı. Musul, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı ordularının elindeydi. Ancak bu durum, Britanya'nın "Kudüs Fatihi" General Allenby'nin Musul'u almasını beklemeye tahammülü olmamasından dolayıydı. Yoksa Musul'un düşmesi çok yakındı. Nitekim Britanya Hükümeti, ancak Mütareke'nin 7. ve 16. maddelerinin daha sonraki bir askerî müdahaleye izin verdiğine kanaat getirdiğinde anlaşmayı imzalamıştı. 16. maddede "Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'taki kuvvetler en yakın İtilaf Devletleri'nin kumandanlarına teslim olunacaktır" denirken, 7. madde, İtilaf Devletleri'ne güvenliklerini tehdit edecek durumdaki stratejik noktalarını işgal etme hakkı tanıyordu. Musul da Irak sınırları içinde olduğuna göre, herkes Musul'daki güçlerin de teslim olacağını farkındaydı. Dahası, Musul komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa, Musul'un güneyindeki bir köyü basarak yüz kadar kişiyi öldürünce, 7. maddenin uygulanması için bahane aramaya gerek bile kalmamıştı. İngilizler 9 Kasım 1918'de Musul'u teslim alırken, Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın işgali 21 pare top atışıyla kutlamak gâfletinde bulunduğunu da hatırlatalım.

Bu tarihçe yüzünden Türk tarafı Musul'un yeni devletin sınırları içinde olması gerektiğini ileri sürüyor, İtilaf Devletleri ise buna karşı çıkıyorlardı. Alt komisyonlarda Türk temsilcisi İsmet Bey ile Britanya temsilcisi Lord Curzon günler, aylar boyu birbirine taban tabana zıt görüşleri dile getirdiler.

Lozan'da Musul tartışmaları

Aslında her iki taraf da Musul'da en büyük grubun Kürtler olduğunu kabul ediyordu ama Türk delegelerinin temel tezi "Musul Vilayeti'nde çoğunluk Türk (147 bin) ve Kürt'tür (264 bin). Türklerle Kürtler de etle ırnak gibi ayrılmaz unsurlardır" şeklinde iken İngilizlere göre 425 bin kişilik Kürt topluluğu Musul'da çoğunluğu oluşturmakla birlikte, aynı zamanda 185 bin Arap yaşıyordu ve Musul tarihi olarak bir Arap şehriydi. Curzon Kürtlerin Türklerden çok farklı bir halk olduğunu, Musul'da yaşayan hiçbir etnik grubun Türklerle birlikte yaşamak istemediğini düşünüyordu. Bunun kanıtı olarak kendilerine yapılan bir dizi şikâyeti ve TBMM'de Musul bölgesinden hiç milletvekili bulunmamasını gösteren Curzon şöyle demişti:

Ankara'nın Kürt milletvekillerine gelince, onların nasıl seçilmiş olduklarını kendi kendime sormaktayım. Halkoyu ile seçilmiş tek milletvekili var mıdır? Bütün bu insanların doğrudan doğruya atanmış oldukları ve bunlar arasında bir takımının dil bilmedikleri için Meclis'in çalışmalarına katılmadıkları herkesçe bilinmektedir.

Bu arada, İsmet İnönü'nün her konuşmaya "Biz Türkler ve Kürtler" diye başlaması sadece İngilizleri değil, meclisin ırkçı-Türkçü kanadından gelen İkinci Delege Dr. Rıza Nur'un da tepesini attırmıştı. Rıza Nur, "Demek İsmet Kürt'tür. Hem de koyu Kürt! Biz bu heyetin başından Abaza diye Raufu attırdık. Türk diye bir halis Kürt getirmişsiz, vah yazık!" diye hayıflanıyordu.

Lord Curzon'un blöfü

Nüfus meselesi yeterli olmayınca, Türk tarafı konuyu Musul'un Misak-ı Milli sınırları içinde olmasına getirdi. Ancak, Lord Curzon "Savaştan yenik çıkan tarafın kendisini yenelene savaşta yitirdiği toprakları nasıl tasarruf edeceklerini dikte ettirmeye

çalışmasının son derece yeni ve şaşırtıcı bir durum olduğunu” belirterek başladığı alaycı konuşmasına, Misak-ı Milli belgesini didik didik analiz ederek devam etti. Ona göre, belgede büyük çelişkiler vardı ve Misak-ı Milli'nin hangi sınırlar içinde uygulanacağı anlaşılmıyordu. Öte yandan belgede Kürtlerden söz edilmeyip sadece Arap çoğunluğun oturduğu yerlerde plebisit yapılacağı söylenirken, Türk tarafının Türk ve Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğunu iddia ettiği Musul'da plebisit yapılmasını istemesi büyük çelişki idi! Curzon'a göre konu ancak “tarafsız devletlerin oluşturduğu” bir kurum olan Milletler Cemiyeti'nde çözülebilirdi. Curzon'un bu konuşmasından sonra Türk tarafı bir daha Misak-ı Milli lafını ağzına almadı.

Anlaşmazlıklar böylesine keskinken, Lord Curzon son kozunu oynadı ve müttefiklerine, 2 Şubat 1923 tarihinde Lozan'dan ayrılacağını, o tarihe kadar anlaşma imzalanmazsa sorumluluk kabul etmeyeceğini söyledi. Bu blöfü duyan İsmet Bey öyle telaşlanmıştı ki Ankara'ya ne yapması gerektiğini soran telgrafa kendi görüşünü ekledi. Ona göre, Musul meselesinin hali daha sonraya bırakılarak, Lozan Barış Antlaşması hemen imzalanmalıydı! Delegasyonun diğer iki önemli adamından Hasan Bey kararsız iken, Dr. Rıza Nur fikre şiddetle karşı çıkıyordu. Ankara'da, Başbakan Rauf Bey ve hükümet, İsmet Bey'le aynı şeyi düşünürken mebusların büyük çoğunluğu Musul'un silah kullanılarak alınmasından yanaydılar. Ama başka sorunların da eklenmesi üzerine görüşmeler 4 Şubat'ta kesildi. İsmet Bey Köstence üzerinden 16 Şubat'ta İstanbul'a döndü. 17 Şubat'ta İtilaf Devletleri'ne güven vermek için İzmir İktisat Kongresi toplandı.

İkinci Grup'un itirazları

TBMM'de, 27 Şubat'tan 6 Mart 1923'e kadar süren görüşmelerde, Mustafa Kemal'e muhalif mebusların oluşturduğu İkinci Grup hükümetin Musul politikasını ağır şekilde eleştiriyordu. Grubun lideri Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey şöyle bağıırıyordu kürsüden:

Efendim, Cemiyet-i Akvam İngiliz şurasından başka bir şey değildir... Eğer acızımız varsa resmen veririz. Kendi kendimizi aldatmayız efendiler... İngilizlerden Mısır'ı aldınız, Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler? Musul'u bugün sana vermeyen yarın niçin versin? Şimdi efendiler, eğer feda etmek icab ediyorsa millete yalancı bir sulh, yarım bir sulh getirmeyiniz (...) Bir sene sonra Cemiyet-i Akvam vermezse harb edeceğim diye aldatmayınız!

Meclis'teki Kürt asıllı milletvekilleri, Musul'un Kürt vatanı olduğunu söyleyerek Musul'un kesinlikle bırakılmamasını istiyorlardı. Ortam öyle gergindi ki o ana kadar duruma pek müdahale etmeyen Mustafa Kemal bile İsmet Bey'in diplomatik tecrübesinin yetersizliğinden yakanan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in üzerine yürülmüştü.

Konuya son noktayı da Mustafa Kemal koydu. Kürsüye çıkıp Misak-ı Milli'nin belli bir sınır çizmediğini, sorunu bir yıl ertelemenin Musul'dan vazgeçmek anlamına gelmediğini, eğer istenirse Musul'un askerî yollardan alınabileceğini, ancak savaşa girmenin son derece sakıncalı olduğunu söyleyen Mustafa Kemal'in isteğiyle, bağımsızlığı tehlikeye düşürecek bir anlaşmanın imzalanmaması, ısrar edilirse savaşılması koşuluyla hükümete güvenoyu istendi. Oylamaya 190 milletvekili katılmış, 170'i güvenoyu verirken 20 üye karşı oy kullanmış, 85 üye ise oylamaya katılmamıştı.

Her kararı muhalefetle çatışarak almaktan yorulmuş olan Mustafa Kemal, oylamadaki fireleri görünce kararını verdi. Meclis alelacele seçim kararı aldı. Tam o günlerde muhalif kanadın ateşli hatiplerinden Ali Şükrü Bey, Mustafa Kemal'in Muhafız Alayı Komutanı Topal Osman tarafından öldürüldü. Milletvekilleri seçim bölgelerine dağılırken, 18 Nisan'da Lozan Barış Görüşmeleri'nin ikinci turu başladı ve taraflar Musul konusu hariç, diğer konularda anlaştılar.

1924 Haliç Konferansı

Lozan Barış Anlaşması'nın 3. maddesine göre eğer Türkiye ile Britanya, dokuz ay içinde Musul konusunda bir anlaşmaya var-

mazlarsa sorun Milletler Cemiyeti'nde çözülecekti. Türk-İngiliz görüşmeleri, 19 Mayıs 1924'te, İstanbul'da, Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti (bugünkü Kuzey Deniz Saha Komutanlığı) binasında başladı. Tarihe Haliç Konferansı olarak geçen görüşmelerde Türk Heyeti'ne TBMM Başkanı ve İstanbul Milletvekili Fethi Bey, İngiliz Heyeti'ne ise Britanya'nın Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox başkanlık ediyordu. O günlerde, Britanya'da iktidarı (ilk kez) devralan İşçi Partisi Hükümeti'nin, daha önceki yönetimin Musul politikalarını haklı bulmaması, hele Musul'un Mondros Mütarekesi'nden sonra "fethedilerek" alınmasını çok yakışsız bulması, Türkiye'nin lehine bir atmosfer yaratmıştı. Ama Britanya'nın İstanbul'daki temsilcisi Lindsay'e göre Türkiye'de "Musul konusunda ne bilgili ne de konuyla ilgili insan" vardı. Dolayısıyla Türk kamuoyunun baskısından çekinmeye gerek yoktu!

Bu atmosferde başlanan toplantının ilk oturumunda, Ali Fethi Bey, Musul halkının üçte ikisinin Türk ve Kürtlerden oluştuğunu, etnik nedenlerle bu bölgenin Türk sınırları içinde kalması gerektiğini, daha önceki hiçbir anlaşmanın Musul'u Irak'ın içinde saymadığını belirterek söze girdi. Dikkat çeken husus, konuşmada Misak-ı Milli'den tek satır bile söz edilmemesi idi. İsmet Paşa'nın Musul'da *status quo*'nun* çiğnendiğine dair protesto notasına yer bile vermeyen basın, İngilizlere karşı son derece olumlu dil kullanırken, İtalyanların Sicilya ve Rodos'a yığınak yaptığını aktararak aba altından sopa gösteren İngilizlerin ekmeğine yağ sürüyordu. İngiliz istihbaratına göre bütün bunlar Mustafa Kemal'in bilgisi dahilindeydi ve Türklerin İngilizlerle iyi geçinmek uğruna Musul'dan vazgeçmeye hazır olduğunun işaretiydi. Ancak bu raporlardan cesaret alan İngiliz temsilcilerinin, *no man's land* (kimsenin malı olmayan topraklar) diye nitelendikleri Hakkâri Vilâyeti'ne bağlı Beytüşşebab, Çölemerik ve Revanduz kasabalarını da talep etmesi, Türk tarafının moralini iyice bozdu ve konferans 5 Haziran 1924 günü tatil edildi. Konu Britanya tarafından Milletler Cemiyeti'ne havale edildi. 10 Eylül

* Türkçede "statüko" diye okunan bu Latince deyim uluslararası hukukta bir olgunun mevcut durumunu anlatır.

1924'te Cenevre'ye giden Ali Fethi Bey, bir Belçika gazetesine verdiği demeçte "hakça bir karar verileceğine güveninin tam olduğunu" belirtecek kadar aymazlık içindeydi.

Otelde çizilen sınırlar

O günlerde Milletler Cemiyeti Konseyi'nin dört sürekli üyesi, Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri olan Britanya, Fransa, İtalya ve Japonya'ydı. Geçici üyeler ise Brezilya, Çekoslovakya, İspanya, İsveç, Belçika ve Uruguay gibi görece zayıf ülkelerdi. Fethi Bey, 24 Eylül 1924 günkü genel toplantıda Musul'un kaderinin tayini için en kestirme yolun halkoyuna başvurmak olduğunu belirtip, İngiliz delegesi de buna itiraz edince, Irak üzerindeki İngiliz mandası kabul edildi. Sınır tartışmalarını önlemek için "Brüksel Hattı" diye anılan geçici bir sınır konmuştu. Hat, iddialara göre, Brüksel'de bir otel odasında İngilizlerce oluşturulmuştu. Ancak, her iki tarafın da "geçici" olan bu sınırı kabul etmesiyle kontrol fiilen İngilizlerin eline geçti.

Konuyu incelemek ve bir rapor yazmak için İsveçli eski diplomat Aff Wirsén'in başkanlığında kurulan üç kişilik komisyonun Türkiye'nin askerî temsilcisi Cevad (Çobanlı) Paşa'nın eşliğinde Musul'da yaptığı inceleme gezisi, mevsimin kış olması, Cevad Paşa'nın basiretsizlikleri (örneğin Türklerin ağırlıkta olduğu Altınköprü'de 10 tane Türk tanık bulma işi becerilememişti) ve İngilizlerin entrikacılığı gibi nedenlerle güvenli bilgi derlenmesine olanak sağlamamıştı. Yine de Komisyon, bölgenin nüfus yapısına bakılırsa bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasının gerektiğini söylemekle birlikte, bunu ekonomik ve coğrafi nedenlerle tavsiye etmedi. 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı, Türklerin Kürtlerin temsilcisi oldukları yönündeki tezlerine ciddi bir darbe vurdu. Komisyon Musul'un Irak'a bağlanmasına karar verdi. Bunun için sadece iki şartı vardı: Musul bölgesinin 25 yıl süreyle Milletler Cemiyeti mandası altında kalması ve bu süre içinde Kürtlere iyi davranılması, mahkeme ve okullara Kürt yöneticilerin atanması ve Kürtçenin resmî dil kabul edilmesiydi.

İmtiyaz karşılığı vazgeçme

Şeyh Said İsyanı'nı bastırmak için bölgeye 30 bin asker sevk edilmesi ve Osmanlı Bankası'ndan yüklüce para çekerek bunu ordunun donanımında kullanması Türkiye'nin kararı tanımayarak Musul'u işgal edeceği endişesini yaratmıştı, ancak şaşkıncu biçimde Türkiye karara itiraz etmekle yetindi. İngilizlerin konuyu Milletler Cemiyeti'ne götürme teklifini İsmet Paşa, Cemiyet'te Türkiye'ye bir sandalye verilmesi karşılığında onaylayabileceği imasında bulundu. Daha da ilginç Türkiye'nin konu ile ilgili temsilcilerinden Zekai Bey İngilizlere Musul'dan çekilmesi ve Osmanlı borçlarına ilişkin tahvilleri elinde bulunduranları desteklememesi karşılığında Türkiye topraklarında petrol çıkarma, liman ve demiryolu yapma ve Türkiye'ye 15 milyon poundluk borç verme imtiyazı (!) teklif etti. Bu durum, Türk tarafının bazı çıkarlar karşılığı Musul'dan vazgeçmeye hazır olduğu kanısını iyice güçlendirmişti. Türk tarafının tezlerini kabul ettirememesi üzerine Cenevre'deki temsilcilerini geri çekmesi karşı tarafın işini daha da kolaylaştırdı.

Komisyonlar, incelemeler, divan kararları ile geçen sekiz aydan sonra Milletler Cemiyeti Meclisi, 16 Aralık 1925'te Wirsén Komisyonu'nun önerilerini onaylayan bir karar aldı. Karardan birkaç gün önce, İngiliz istihbarat servisleri, Meclis'te konu hakkında konuşan İsmet İnönü'nün yumuşak tavrına ve Mustafa Kemal'in Musul'dan ziyade, modernleştirme projelerine önem verdiğine dair raporlarını merkeze geçmişti bile. Nitekim Milletler Cemiyeti'ne Türk Hükümeti'nin ve basının tepkisi son derece yumuşak oldu. Gösterilen tek manidar tepki, ertesi gün Sovyet Rusya ile bir dostluk anlaşması imzalamaktı.

Uzun vadeli hedefler

Sonuç İngilizlerin öngördüğü şekilde olmuştu. Çünkü Britanya Başbakanı Chamberlain'e göre *de facto* bir otokrat olan Mustafa Kemal gerilimin turmandırılmasına bir süre göz yumduktan, hatta sürece kişisel katkıda bulunduktan sonra, son aşamada

tehlikeli bir oyunu istediği noktada durdurarak seçimini baştan yana kullanacaktı! İngilizler de bu oyunda kendisine düşen rolü oynadı ve Ortadoğu'daki uzun vadeli çıkarlarını düşürerek Türkiye'nin kırılan onurunu onarmak için bir plan yaptı. Çünkü Britanya için Musul'un Irak'a bağlanması ne kadar önemliyse, Türkiye'nin Batı ittifakı içinde tutulması da o kadar önemliydi.

Petrol haklarından feragat

Sonuç olarak Türkiye'ye, Musul tazminatı Irak petrollerinin lisans hakkı (*royalty*) gelirlerinden ömür boyu yüzde 10 pay vermeye karar verilecekti. Hükümet, Lindsay'e gerekirse bu hisseyi yüzde 15'e çıkarma yetkisi de vermişti. Hatta eğer Türkiye bu geliri 25 yıl gibi sınırlı bir süre almakla yetinirse, payın yüzde 25'e çıkarılmasına bile razı olacaklardı. Ancak bu pay yatırımların tamamlandığı yıldan itibaren verilecekti. Türk tarafı İngilizlerin fikrini memnuniyet verici buldu ama daha toplantının başlarında payını hemen nakde çevirmek istediğini bildirdi. İngilizler buna olumlu baktı ama Türkiye'nin para karşılığında Musul'dan vazgeçtiği izleniminin doğmaması için anlaşmanın Türkiye'nin lisans gelirlerine katılacağı şeklinde düzenlenmesine ve anlaşmanın sonuna "Türk tarafı isterse payını paraya çevirir" hükmü konmasına karar verildi. Ödenecek payların karşılığı ise 500 bin pound olarak tespit edildi. Türkiye önce bu payı çok az buldu. Londra'ya durunu rapor eden Lindsay'e hükümet, payı 1 milyon pounda kadar çıkarma yetkisi verdi. Ancak Lindsay son kez şansını deneyerek, Türkiye'ye 500 bin nakdi ödeme ile 25 yıl süre ile royalty gelirlerinden yüzde 10 pay alma arasında bir seçim yapmasını söyledi. Ertesi gün, İngiliz tarafını şaşkınlığa düşüren bir şey oldu: Türk Hükümeti Musul'dan, 25 yıl süre ile yüzde 10 pay karşılığı vazgeçmeye hazır olduğunu açıkladı. Sadece söz konusu payını bir yıl içinde 500 bin pounda çevirme hakkını saklı tutmak istiyordu!

Tahmin edileceği gibi İngilizlerin ağız kulaklarına varmıştı. Çünkü başlangıçta vermeyi düşündüklerinin çok altında bir fiyata işi bağlamışlardı! Düzeltilmiş anlaşma, 6 Haziran 1926

günü TBMM'de sadece iki ret ve bir çekimser oya karşılık 143 oyla kabul edildi. Anlaşılacağı üzere, o gün 283 üyenin büyük bir kısmı meclise gelmemişti. Gelselerdi durumun değişeceği şüpheliydi ama gerek halkın, gerekse basının anlaşmaya hiç tepki vermemesi, İngiliz istihbaratçılarının daha önceki tespitleriyle uyum içindeydi. Hakikaten de o günlerde Musul kimsenin umurunda değildi. Zaten gündem de, çok değil bir hafta sonra, İzmir'de Mustafa Kemal'e bir suikast teşebbüsünün ortaya çıkarılmasıyla radikal biçimde değişecekti.

Bunlar ne anlama geliyor?

Mustafa Kemal, başından beri Musul'un Misak-ı Milli sınırları içinde olmadığını farkındaydı. Ancak Kürtleri Milli Mücadele'ye katılmaya razı etmek için Musul'u kurtarma hedefini canlı tutmak gerektiğini biliyordu. Kürtlerle ilişkiler 1921'den itibaren bozulmaya başlayıp İngilizlerden Kürtlere kültürel özerklik dışında bir hak vermeyecekleri garantisini alınca, büyük Kürt nüfusu ile ileride Türk ulus-devletine sorun çıkarması muhtemel Musul'u dışarıda bırakıvermişti! Üstelik bunu öyle ustaca yaptı ki bu sancılı yıllar boyunca Meclis'teki muhalifler tasfiye edilirken, kamuoyu Musul için siyasi ve diplomatik her şeyin yapıldığına inandırıldı. 1926 yılının Haziran ayında İzmir'de kendisine bir suikast yapılacağı yolunda yeterli istihbarata sahip olduğu halde ısrarla şehre gitmesi bile Musul meselesi ile ilgili olabilirdi. Mustafa Kemal'in tek yanlış hesabı, İngilizlerin Türkiye'yi Batı ittifakına kazanmak için daha fazla ödemeyi göze aldıklarını fark edememesiydi.

Petrol Alacağı Kaldı mı?

Irak'ta ilk petrol, 1927 yılında Baba Gurgur kuyusundan çıktı. Türkiye sanıldığı gibi payını nakde çevirmedi. Ankara Antlaşması'nın garanti ettiği lisans ödemeleri Irak'taki petrol boru

hatlarının tamamlandığı 1934 yılında başladı ve 1951'e kadar (1945 dışında) düzenli yapıldı. 1954'te bir ek ödeme yapılarak 1945 yılı telafi edildi. Söz konusu yılların bütçe kayıtlarına göre toplam 25.712.000 lira (o günün parası ile yaklaşık 3,5 milyon pound) tahsil edilmişti. Daha sonra Irak'ın petrol gelirleri astronomik biçimde artmıştı ama 25 yıllık süre 1951'de bittiği için Türkiye bundan yararlanamadı. Ancak nedense 1952, 1953 ve 1954 yılları bütçelerine "sözleşme gereğince Musul petrollerinden alınan" biçiminde bir başlık konulmasına devam edildi. Bu başlıkların karşısında sırasıyla 6 milyon, 29 milyon ve 40 milyon yazılıydı. 1955 yılında ise "birikimli olarak 100 milyon" ibaresi vardı. Ancak yine garip bir şekilde, 1955'te bütçeden bu ibare çıkarıldı. Anlaşılan Türkiye ve Irak arasında kurulan Bağdat Paketi, eski hayallere nokta koymayı gerekli kılmıştı. Ancak 1958'de bu kalem bütçede yeniden boy gösterdi.

O yıllarda genç bir maliyeci olan Cahit Kayra'nın anlattığına göre, Cahit Kayra ile MAH Teşkilatı'nı kuran eski askerlerden Rahmi Apak Irak'ın güçlü adamı Nuri Said Paşa ile görüşmeye gittiler. (Apak ile Paşa Harbiye'den arkadaşı.) Irak'tan "birikmiş" 100 milyon lira talep edildi. Ancak Nuri Paşa 50 milyon vermeyi önerdi. Hükümet bu teklifi kabul etmedi. Irak'ta Kral Faysal'ı deviren askeri darbeden sonra 50 milyonu alma ümidi de kalmadığı halde bütçede alacak hanesinde bu kalem gösterilmeye devam edildi. 1986 yılında dönemin Başbakanı Turgut Özal, Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in ricası üzerine Musul kalemini bütçeden tekrar çıkardı. Ama o günden bu yana "Musul petrollerinden alacaklarımız" konusu gündemden düşmedi. Bazı araştırmacılara göre 1934-1951 yılları arasında Türkiye'ye ödenen para gerçek gelirlere oranla 2 milyon pound eksikti. Hesabın nasıl yapıldığı belli olmadığı ve bu iddiayı en yüksek kademeler de tekrarladığı halde konu dava konusu yapılmadı. Ama bu tarihçeyi, uluslararası anlaşmalarının bağlayıcılığını ve Türkiye'nin gücünün sınırlarını bilmeyen (ya da bildiği halde milliyetçi, yayılmacı, fetihçi duyguları köpürtmekten çıkarı olan) bazılarının Musul'u geri alma hayali hiç bitmedi...

Özet Kaynakça

- Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kayra, Cahit. *38 Kuşak*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)*, AÜ Siyasal Bil. Fak. Yayınları, Ankara, 1978.
- Öke, Mim Kemal. *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, cilt II ve III, TBMM Basımevi, Ankara, 1980.

SENE 1930: AĞRI DAĞI'NDA BİR KÜRT CUMHURİYETİ

1920'de, 140 yıldır İran'ı yöneten Kaçar Hanedanı, İngiliz ve Rus askerlerinin işgal hareketlerini takiben iyice zayıflamış, ulema ve ordu saflarında yönetimde değişim talepleri ile hareketlenme iyice artmıştı. Değişim beklentisini eyleme dönüştürmek için en uygun durumdaki unsurlardan biri, ülkenin tek düzenli ordu birimi olan Kazak Tugayı idi. Tugay'ın sivrilmiş komutanlarından Rıza Han, yanına siyasetin etkili düşünürlerinin desteğini aldı ve İngilizlerin de teşviğiyle, 21 Şubat 1921'de 1.200 kişilik birliğiyle Tahran'ın kontrolünü ele geçirdi. 26 Ekim 1923'te, bir adım daha atarak yönetimi tümüyle eline aldı. İki yıl sonra, Avrupa'da tedavi gören ve çağrılara rağmen İran'a dönmeyen Kaçar Hanedanı'nın son üyesi Ahmed Şah'ı tahttan indirdi.

Rıza Han, Osmanlıları devirmiş olan Mustafa Kemal'i örnek alıyordu. Mustafa Kemal cumhuriyetçiydi, Rıza Han da modern bir devlet başkanının olması gerektiği gibi cumhuriyetçi bir başkan olmak istiyordu; ama ulema, "Hayır, İslam devletlerinin monarşi olması gerekir!" dedi. Bu nedenle de 1925'te Pehlevi Hanedanı adına Şah Rıza, aynen Napolyon'un yaptığı gibi, kendi kendisini tahta çıkarmak zorunda kaldı. Rıza Şah, krallık yemini 15 Aralık 1925'te etti ama tacını ancak 25 Nisan 1926'da giyebildi. Türkiye, Şah'ın cülus törenine bir telgraf göndermekle yetinmeyip değerli bir kılıçla iki *Junker* savaş uçağı hediye etti. Türk havacıların bu uçaklarla yaptıkları gösteriler Tahran halkını büyülemişti.

Türkiye'nin bu sıcak ilgisinin altında, 1921'den itibaren Ankara Hükümeti'yle Tahran arasında çeşitli nedenlerle yaşanan gerilimlerin izini silmek arzusu yatıyordu. Gerilim yaratan ko-

nuların başında iki ülkedeki Kürtler geliyordu. Rıza Şah, Ağustos 1925'te Tahran'a gittiği halde, ancak Ocak 1926'da resmen göreve başlayabilen Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket'e (Esendal) şöyle demişti:

Bundan üç sene evvel bir defa İngiliz Sefiri bana dedi ki "Türkler kendi himayelerinde müstakil bir Kürdistan yapmak istiyorlar, buna İran Kürdistan'ını da ilave ediyorlar. Bu suretle Kürdistan'ı ilhak etmiş olacaklar, sen bu hususta ne fikirdesin?" Ben de cevaben dedim ki: "Ben, Türkiye Kürdistan'ını bilemem; fakat İran Kürdistan'ını da veremem. Benim başımı kesmelidir ki bunu her ne nam altında olur ise olsun vermeye razı olabileyim..."

Şah daha önce de Türkiye'nin Tahran Ataşemiliteri Binbaşı Hüsamet'tin'e (Tugaç) şunları söylemişti:

Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ında gözü vardır. (...) Azerbaycan halkı Türk'tür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakti şimdiki Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine İttihat-ı Terakki hükümetinin siyasetini benimseyebilir. Görüyorum ki demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerekir ki, Türkiye er geç Azerbaycan'ı alsın.

Rıza Şah, Sovyet Devrimi'nden sonra Kafkasya'nın değişik bölgelerinden Türkiye'ye sığınan (başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere) Azeri milliyetçileri ve bunların Türkiye'de yayımladığı *Yeni Türkistan*, *Odlu Yurt*, *Yeni Kafkasya* ve Azeri *Türk* gibi dergiler yüzünden de Türkiye'nin İran'ın Azerbaycan bölgesiyle ilgili yayımlı emelleri olduğundan kuşkulanıyordu.

Bahar havasının sonu

Türkiye ise İran'ın Kürt politikasından memnun değildi; çünkü Rıza Şah, Mondros Mütarekesi sonrası Türk-İran sınır bölgelerinde hâkimiyet kurmuş olan Kürt aşiret reisi İsmail Ağa Sim-

ko'nun İran'a dönmesine izin vermişti. Gerçi, 1926'da tekrar isyan eden Simko, başarısız olup Irak'a sığınmıştı ama Türkiye'nin kulağına kar suyu kaçırmıştı bir kere.*

Türkiye'nin İran kaynaklı transit mallara vergi koyması gibi ekonomik baskılar sonuç verdi ve Türkiye ile İran arasında Nisan 1926'da bir Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması imzalandı. Antlaşma, 1925'te SSCB ile Türkiye arasında imzalanan antlaşmaya benziyordu. Temmuz ayında Rıza Şah'ın sağ kolu Timurtaş ile Memduh Şevket (Esendal) Moskova'ya gittiler. Beklenen üçlü antlaşma çıkmadı ama Timurtaş Ankara'ya gelip 15 gün kaldı. Fakat bu bahar havası çok sürmedi. 1926-1930 arasında öyle olaylar yaşandı ki sadece Türkiye'deki ve SSCB'deki Kürtlerin kaderi değişmekle kalmadı, Türk milliyetçiliği de ırkçılığa doğru evrildi.

İran'daki Kürt ve Azeri azınlıklara ilişkin Türkiye'nin emellerinden kuşku duyan İran'la, iki ülke sınırının iki tarafına yayılmış Kürtlerin İran tarafından Türkiye'ye karşı kışkırtıldığını düşünen Türkiye arasındaki ilişkiler, 16 Mayıs-17 Haziran 1926 arasında yaşanan bir olayla gerilmişti. Hem Türk resmî tarihçileri hem de bazı Kürt çevreleri tarafından "isyan" kategorisine sokulan bu olay, aslında Yusuf Taşo adlı bir eşkiyanın, o sırada il olan Beyazıt'ın Muson Bucağı'na bağlı Kalecik köyünden bir miktar hayvan çalarak Ağrı Dağı'na çıkmasıyla başlamıştı. Hükümet çapulcuları cezalandırmak için 28. Alay'ı görevlendirmiş ancak alay hezimeteye uğramış, geride iki topunu, hayvanlarını ve eşyalarını bırakarak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine, 15 Haziran'da 9. Tümen görevlendirilmiş, 17 Haziran'da Taşo ve adamları İran'a kaçtıkları için yine devleti tatmin eden bir sonuç ortaya çıkmamıştı.

Beyazıt Olayı

Türkiye başarısızlığın faturasını İran'a kesti; çünkü Türkiye-İran arasındaki mevcut sınır, Osmanlı Devleti ile Kaçar Hane-

* İsmail Ağa Simko, 1928'de Türkiye'ye gitmek üzere Irak'tan ayrıldı ancak Türkiye'ye giremedi. 1929'da Türk-İran-İrak sınırında bir noktada İran askerlerince öldürüldü.

danı arasında 1913'te çizilmişti ve Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarının doğu yamaçları İran'da kalmıştı. Asiler başları sıkıştığında Dombat Vadisi'nin güneyindeki İran köylerine sığınabiliyorlardı. Türkiye yıllardır sınırı kendi isteğine göre düzeltmek için İran'a baskı yapıyordu.

13-20 Eylül 1927'de Kürtleri kovalayan Türk kuvvetleri yine başarısız olunca, İran'ın Cemiyet-i Akvam'daki temsilcisi Furugi Ankara'ya geldi. Ekim ayının başında 4 bin kişilik bir Kürt birliği Beyazıt'ı bastı ve bazı Türk subay ve erlerini İran'a kaçırdı. Ankara'nın buna cevabı; Beyazıt'ı ilçe, Karaköse'yi (aslında adı Karakilise idi ama 1921'de Kâzım Karabekir tarafından değiştirilmişti) il yapmak, Furugi'yi Kasım sonuna kadar otel odasında bekletmek ve İran'la transit ticareti kesmek oldu. Furugi sonunda pes edip Ankara'dan ayrılırken, İngiliz elçisine "Türkiye'de pantürkizm zor ölüür..." diye yakınmıştı.

Tarihe "Beyazıt Olayı" diye geçen bu yüz kızartıcı baskın aşlında, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri süregelen "Kürt Me-selesi"nin bir parçasıydı. Bilindiği gibi, Şeyh Said İsyanı'nın ardından ilan edilen 1925 Şark Islahat Planı uyarınca Şeyh Said'in çocukları, Cemilpaşazadeler, Bedirhaniler gibi Kürt aristokratları, İran, Irak ve Suriye gibi ülkelere sürülmüşlerdi. Bu arada, Mayıs 1926'dan itibaren Celali Halit Bey'in başkanlığındaki Yezidi, Sünni ve Alevi aşiretlerinden oluşan Celali Konfederasyonu, Ağrı Dağı'na sığınmıştı. 1927'de "Bazı Şahısların Şark Mıntıkalarından Garp Vilayetlerine Nakline Dair Kanun"la, sürgünün çapı daha da genişletilince dağa çıkışlar artmıştı.

Xoybun kuruluyor

Aynı yıl, eski Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin üyeleri, Şeyh Said'in, Bedirhan Bey ve Cemil Paşa'nın çocukları ile birbiriyle didişen aşiret reislerinden oluşan karışık bir grup ve Türk istihbaratının iddiasına göre, Ermeni Taşnak Komitesi'nin bazı üyeleri, Lübnan'da Xoybun (Hoybun) adlı bir örgüt kurdular. Böylece şehirli ve kırsal kökenli grupların veya bir zamanlar fail ve mağdur olarak karşı karşıya gelen Kürtlerin ve Ermenilerin zoraki evliliği ortaya çıktı.

Örgütün Kürt kanadının amacı 1920 tarihli Sevr Barış Antlaşmasıyla tanımlanan coğrafyada bağımsız bir Kürt devleti kurmaktır.

Koybun'un da yönlendirmesiyle, çeşitli dönemlerde İran, Irak ve Suriye'ye kaçmış olan Kürt aydınları, aristokratları, aşiret beyleri ile İran'daki Şikan Aşireti mensupları Ağrı Dağı'na akmaya başladılar. Örgüt, dağdaki hareketi yönetmek üzere Osmanlı ordusunda kurmay binbaşı olarak görev yapan İhsan Nuri ve bir grup arkadaşını gönderdi. İşte "Beyazıt Olayı", İhsan Nuri ve Bireyo Haso Telli, Şemikanlı Timur, Ferzende gibi Hoybun kadrolarının ilk işlerinden biriydi.

1928'e gelindiğinde, isyancılar Ağrı Dağı'nda minyatür bir Kürt cumhuriyeti yaratmış ve bazı iddialara göre, İngilizlerin aracılığıyla Cemiyet-i Akvam'a bile başvurmuşlardı. Sarı, kırmızı ve yeşilli bayrakları, Ag(i)ri adlı gazeteleri, iyi eğitilmiş ve teçhiz edilmiş birkaç bin kişilik orduları vardı. "Ağrı Kürt Cumhuriyeti", Bitlis ve Van'ı da içine alacak kadar genişlemişti.

Durumun vahametini fark eden Ankara, Kürt bölgelerini kapsayan I. Umumi Müfettişliği'ni kurarak başına İbrahim Tali'yi (Öngören) geçirdi. Bir yandan 12 bin kişilik bir kuvvet Mardin, Adana ve Diyarbakır'daki merkezlerde toplanırken, bir yandan da isyancıları ikna etmenin yolları aranıyordu. Umumi Müfettiş'in ilk işi genel bir af çıkarmak oldu. 1928 yılının Mayıs ayında, iki milletvekili, Karaköse Valisi, Karaköse Jandarma Komutanı, Diyadin ve Beyazıt kaymakamlarından oluşan hükümet heyetiyle, İhsan Nuri'nin 60 adamı Şeyhli Köprüsü yakınlarında buluştular. Ancak İhsan Nuri geri adım atmadı. İlginçtir, 1919'da Erzurum Kongresi'ni düzenleyen Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (VŞMHC) kurucularından Kürt kökenli Süleyman Nazif, affa karşı çıktığı gibi, "Vaaz ve nasihat veya re'fet ve şefkat zamanı çoktan geçti, eline silah almış olan her asinin eli başıyla birlikte kesilmelidir" demişti.

"Çelik Kartallar" Ağrı semalarında

Mart 1930'da Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'na, I. Umumi Müfettişlik muntakasında "Şekavet, fesatçılık, devlet otoritesine

karşı koymak gibi cürümlerin, beş kişilik bir mahkemede yargılanmasına ve verilecek cezaların temyize gitmeden kesinleşmesine" ilişkin bir hüküm kondu. İsyan, olayın yabancı gazetelerde yer alması üzerine, ancak 10 Haziran'da "Şark'ta bir hadise oldu" şeklinde kamuoyuna duyuruldu.

New York Times gazetesinin 21 Haziran 1930 tarihli nüshasında yayımlanan A.J. Toynbee ve K.P. Kirkwood imzalı makale, olan bitenin ABD'de dikkatle izlendiğini düşündürüyordu. Yazarlar makalede şöyle diyorlardı:

1925'te Türkiye'deki Türk olmayan halk içinde en kalabalık grup Kürtlerdi. Bunlar yalnız Türk idaresine düşmanlık etmekle kalmıyor, milliyet duygusu da taşıyorlardı. Sevr Anlaşması Kürtlere muhtariyet ve bağımsızlık vermeyi kabul etmiş, fakat bu anlaşmanın kabul edilmemesi Kürtlerin umutlarını kırmıştı. Bu hoşnutsuzluk durumu içinde, bir şeyhin Kürtleri ayaklandırması işten bile değildi. Bazılarının tahrikçilikten tutuklanması, 1925 yılında açık bir isyana geçmek için bahane yapıldı. Kürtlerin ve sempatizanlarının en güçlü oldukları Doğu bölgesinde geçen şiddetli askeri harekâtan sonra isyan Nisan'da bastırıldı. 1930'da İran'daki Kürtler Türk topraklarına geçerek buradaki Kürtlerle birleşip köyleri yağma ettiler. Temmuz sonunda Kürt kuvveti sayısının 15 bin olduğu söyleniyordu. Püskürtülen Kürtler tekrar silahlanarak döndüklerinden, ordu isyanı bastırmakta güçlük çekti. Sorunu çözmek için Türkiye arazi değişimini yapmak konusunda İran'la bir anlaşma yaptı...

Nitekim temmuz başında iki kolordu ile 80 tayyare (gazetelerin adlandırmasıyla "Çelik Kartal") harekâta başladı. 1928'de Türk Hava Kuvvetleri'nin elinde 200 kadar uçak vardı. 1930 sonlarında sayısı 300'e ulaşan bu uçaklardan 60 veya 80 kadarı Ağrı'da kullanılmıştı.

Ağrı'daki Kürt kuvvetlerinin kumandanı İhsan Nuri'nin hatıralarında bu uçakların nasıl moral bozduğunu okuyabiliriz. İhsan Nuri'ye göre, 1927 yılı sonbaharında İran sınırından iki kilometre içerde olan Kürdova köyüne yapılan bombardmanı

diğerleri izlemiş, 1930 sonbaharına kadar onlarca köy ve mezra imha edilmiş, binlerce Kürt öldürülmüştü.

“Ebabil kuşları gibi...”

Bu uçakların Türk tarafına verdiği güven ve gururu ise Temmuz-Ekim 1930 arasındaki Oramar Harekâtı sırasında gazetelerde çıkan haberlerde okuyoruz. Örneğin 13 Temmuz 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki haberde “10-15 tayyareden mürekkep muhtelif filolar, ağır bombardıman bombaları ile hücum etmişler, büyük telefat veren şakileri şaşkın ve yılmış bir hale getirmişlerdir” yazıyordu. Muhabir Yusuf Mazhar Bey, 16 Temmuz'daki haberinde şöyle devam ediyordu:

Ağrı Dağı tepelerinde kovuklara iltica eden 1.500 kadar şaki kalmıştır. Tayyarelerimiz şakiler üzerine çok şiddetli bombardıman ediyorlar. Ağrı Dağı daimi olarak infilak ve ateş içinde inlemektedir. Türk'ün demir kartalları asilerin hesabını temizlemektedir. Eşkiyaya iltica eden köyler tamamen yakılmaktadır. Zeylan harekâtında imha edilenlerin sayısı 15.000 kadardır. Zeylan Deresi ağzına kadar ceset dolmuştur. (...) Bu hafta içinde Ağrı Dağı tenkil [cezalandırma] harekâtına başlanacaktır. Kumandan Salih [Omurtak] Paşa bizzat Ağrı'da tarama harekâtına başlayacaktır. Bundan kurtulma imkânı tasavvur edilemez.

Yazara göre, harekât sırasında sekiz uçak düşürülmüş ve isyancıların eline sağ geçen iki pilot, gözleri oyulup, burunları kesilerek öldürülmüştü. Kürt kaynaklarına göre ise düşürülen uçak sayısı 12 idi ve bu kaynaklar pilotların öldürülmesinden de söz ediyordu.

Cumhuriyet'in 23 Temmuz tarihli baskısındaki bir habere bakılırsa uçaklar, “Ebabil Kuşları gibi” Kürtlere saldırıyordu.* Aynı günlerde gazetelerde bölgede 60 uçağın kalkış ve inişine

* Ebabil kuşları, 570 veya 571 yılında Mekke'ye saldıran Yemen Valisi Ebrehe'nin ordusunu yok eden efsanevi kuşlardı.

elverişli bir havaalanı inşa edildiği haberleri çıktı. Bu haberle birlikte Türkiye ile İran savaşın eşiğine geldi.

Elçi değişikliği yapıyor

Ancak isyan bir türlü bastırılamıyordu. Bu durum merkezde tedirginlik yarattı. *New York Times*'ta çıkan bir habere göre, o sıralar Yalova'da dinlenmekte olan Mustafa Kemal, bir ara bizzat bölgeye gidip isyanı bastırmayı bile düşünmüştü. Öte yandan, isyanı engellemek bir yana, adeta destekler gibi davranan İran'a baskı yapılması konusunda, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve I. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in başını çektiği "güvercinler" ile Başvekil İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün (Aras) başını çektiği "şahinler" arasında önemli görüş ayrılıkları vardı. Sonunda şahinler galip geldi ve yeterince sert bulunmayan Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket (Esental) geri çağrılarak, yerine demir yumruklu Hüsrev (Gerede) getirildi.

Mustafa Kemal yeni elçiyi "Hüsrev, pasaportun cebinde, fakat dönmeni değil, orada kalmanı, hudut meselesinin halliyle sulh ve dostluk siyasetimizde muvaffak olmanı isterim" diye uğurlarken, İsmet Paşa şöyle devam etmişti:

Hüsrev senin durumun tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitat [çökme, gerileme] devirlerinde filolarını Çanakkale Boğazı'na dayayarak sefaret tercümanlarını Bâbıâli'ye göndererek sadrazama arzularını dikte ettiren devletlerin sefirlerine benzemektedir. Bir farkla ki devletimiz yurt içinde asayişin ihlaline ve hudutlarında bir Makedonya teşekkülüne mani olmak meşru hak ve azmiyle seni göndermektedir. Binaenaleyh sen İran hükümeti ile seferber olmuş bir ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksın. Bu ciddi vaziyetin icabına göre davranmaklığın lazımdır.

Hüsrev Bey maharetini gösterdi, İran'ı sınırötesi harekâta razı etti. Türk birlikleri İran topraklarına girerek Ağrı Dağı'nı çembere aldılar. Türk tayyareleri yangın bombaları da dahil ağır

silahlarla bölgeyi günler ve gecelerce taradı. Ağustos ayında basın, kurulacağı açıklanan Serbest Fırka haberlerine yönelince, Ağrı İsyanı konusu ikinci plana düştü. Ağustosun sonunda Zilan Deresi cesetlerle dolunca, İsmet Paşa noktayı koydu: “Bu ülkede sadece Türk ulusu etnik ve ırksal haklar talep etme hakkına sahiptir. Başka hiç kimsenin böyle bir hakkı yoktur.” 18 Eylül’de memleketi Ödemiş’te bir konuşma yapan Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) ise daha açık konuşacaktı:

Türk bu ülkenin yegâne efendisi, yegâne sahibidir. Saf Türk soyundan olmayanların bu memlekette tek hakları vardır; hizmetçi olma hakkı, köle olma hakkı. Dost ve düşman, hatta dağlar bu hakikati böyle bilsinler!

17 Eylül’de tenkil harekâtının bittiği ilan edildi, ancak bombardıman Kasım’a kadar sürdü. İsviçre’den alınan 10 milyon frank harekâta harcanmıştı. İki ay sonra da hikâyesini bir sonraki yazıda okuyacağınız 98 günlük Serbest Fırka deneyimine son verildi.

İsyancılara ne oldu?

İran’da yayımlanan *Şehend* gazetesinin 7 Aralık 1930 tarihli sayısında şöyle bir haber çıkmıştı:

Araplar derler ki, akıllı bir adam akrebin soktuğu deliğe bir daha parmağını sokmaz. Halbuki Kürtler aynı delikte kaç defa kendilerini zehirlettiler. Kürtler “Koyun kendi kuzusunun ayağını kırmaz. Bizim ayağımızı kıranlar Türkler değildir” derler. Evet, Kürtler ağır bir felaket geçirdiler. Ve bu netice için çalışanlar da muratlarına erdiler...

Yine de isyan ancak 1932’de tümüyle bastırılabilirdi. Kürt kaynaklarına göre, isyancılar 12 Türk uçağını düşürmüş, buna karşılık Türk birlikleri 203 köyü harap etmişti. Türk tarafına göre bu sayılar çok abartılıydı.

İsyancıların yargılanmasına ait dosyalar halen açılmadığı için tam sayı bilinmemekle birlikte, 23 Mayıs 1932 tarihli İsveç gazetesi *Dagens Nyheter*'deki bir habere göre, Adana'da yapılan yargılamalar sonunda 44 ölüm cezası verilmiş, firardakiler ve yaş küçük olanlar dışında kalan 31 kişi (adları hâlâ bilinmemekte) idam edilmişti. Celali Aşireti mensuplarının bir bölümü İran'ın Tebriz ve Tahran bölgelerine, bir bölümü Türkiye'nin Ege ve Trakya bölgelerine sürgün edilmişti.*

İran'la toprak takası

Türkiye, epeydir İran'a Ağrı'nın güneydoğusundaki Aybey Dağı'nın Türkiye sınırına alınmasını teklif ediyordu. 1932'nin ilk günlerinde bizzat Mustafa Kemal tarafından Ağrı Dağı'nın İran'da kalan kısmı karşılığında toprak önerildi. Görüşmelere İran adına katılan General Hasan Arfa son noktayı bildirmek için Rıza Şah'a gittiğinde Şah, General'e şöyle demişti:

Benim bu konuda ne düşündüğümü anlamadığın anlaşılıyor. Söyle bakalım, şuradaki bu tepe, oradaki o tepeden daha yüksek değil mi? Bu beriki nasıl? Neden onu istemiyorsun? Bak, maksat bu tepe, o tepe değil. Benim amacım, Türkiye ile İran arasında bu kadar yüzyıllardır mevcut olan ikilik ve ayrılığın ortadan kalkmasıdır. Bu tepenin bu yüzünün kimin olduğu önemli değil; önemli olan bizim birbirimize dost olmamızdır.

23 Ocak 1932'de imzalanan antlaşma ile Maku-Beyazıt yolunun sınırı kestiği noktadaki Kotur ve Bazirgân'ı kapsayan toprak karşılığında, Ağrı Dağı'nın tamamının Türkiye sınırları içine alınması sağlandı.

1933'te, Cumhuriyet'in 10. yılı şerefine çıkarılan genel aftan, 1923'te Lozan Barış Antlaşması kapsamında yurt dışına sürülen 150'likler yararlanırken, sürgündeki Kürtlere Türkiye'ye dönme hakkı tanınmadı.

* İhsan Nuri Bey ise Ağrı yenilgisinden sonra İran'a sığındı, 1976'da Tahran'da şüpheli bir trafik kazasında öldü.

1934'te Rıza Şah'ın Türkiye'ye yaptığı görkemli gezi, ilişkilere çok olumlu katkı yaptı. Karaköse'nin adı 1935'te Ağrı olarak değiştirildi. Bazı küçük pürtüzleri gidermek için 27 Mayıs 1937'de Tahran'da bir antlaşma daha imzalandı. İki ülke arasındaki ilişkiler 1937 tarihli Sadabad Paketi'yle zirvesine ulaştı. İran'la Türkiye arasında bir daha "Kürt Meselesi" kökenli çatışma yaşanmadı.

İngilizlerin, SSCB'nin ve Komüntern'in Tavrı

Resmî tarihin verdiği adla, 1930'daki "Üçüncü Ağrı Harekâtı" sırasında, İngilizler Türkiye ile SSCB arasında bir "tampon devlet" kurmak için Ağrı Kürt Devleti'nin kurulmasını Cemiyet-i Akvam'ın gündemine taşımaya çalışmıştı. Ancak "Türk kuvvetlerinin Kürtleri ezdiğini" dünyaya ilk müjdeleyen de İngiliz Reuters Ajansı oldu.

Türk tarafının başarılı olmasında SSCB önemli bir rol oynadı. Aynı günlerde Karabağ'daki Kızıl Kürdistan yönetimi ilga edilirken, Kızıl Ordu, Maku bölgesinde adeta sıkıyönetim uyguladı. Sovyet diplomatları İran Hükümeti'ne, Küçük Ağrı Dağı'nı Türkiye'ye terk etmeye razı olması ve Ağrı bölgesindeki Kürt isyancıları ezmesi için baskı yaptılar. İran bu baskılar sayesinde topraklarını Türk kuvvetlerine açtı ve kendi vatandaşları Kürtlerin isyancılara yardımcı olmasını aktif biçimde engelledi.

İhsan Nuri, Türk, Sovyet ve İran ilişkilerine dair şu değerlendirmeyi yapmıştı: "Türkiye devleti siyasi ve diplomatik faaliyetlerini hızlandırarak, daha önce de dost olduğu Rus devletini yalan yanlış propagandaları ile kendi tarafına çekmişti. Ankara'da Dışişleri Bakanlığı ile İran Büyükelçiliği arasında Ağrı ile ilgili görüşmeler, Kürtlerin zararına olarak devam ediyordu. Biz bu görüşmeleri inanç ve gönül rahatlığı içinde takip ediyorduk. Çünkü ben, İran'ı Kürtlerin dostu olarak biliyor ve İran'ın kendi dalına kendi keseri ile vurur tarzda bizim aleyhimize çalışacağına inanmıyordum. (...) Türk devleti, İran ile Kürtler arasında nifak sokmak istiyordu. İran devletini Kürt mücadeleçileri

aleyhinde kışkırtarak, İran'ı da Kürt devrimini üzerine saldırtmak ve böylece hem Kürt isyanını basırmak hem de amca çocukları olan Farsları ve Kürtleri birbirine düşürüp ikisini de güçsüz kılmak istemektedir. Böylece Türk devletinin asıl amacı olan Azerbaycan'ın eline geçirilmesi de kolaylaşmış olacaktır..."

Bilindiği gibi 1848 yılında tüm Avrupa'yı sarsan bir dizi "devrim" in başarısız olmasından sonra Sosyalistlerin ilk uluslararası örgütü 1866 yılında kurulan I. Enternasyonal'di. Bu örgütün ömrü kısa oldu. 1871'de Paris Komünü deneyiminin başarısız olmasından yıllar sonra 1889'da II. Enternasyonal toplandı. Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin liderliğindeki II. Enternasyonal partileri, Birinci Dünya Savaşı sırasında savaş yanlısı hükümetleri destekleyince, II. Enternasyonal fiilen çöktü. III. Enternasyonal veya Komüntern ise 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nin lideri Lenin'in öncülüğünde kurulmuş ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ayakta kalmıştı. II. Enternasyonal'den geçici olarak ayrılan ve III. Enternasyonal'e girmemiş olan sosyalist partiler ise Şubat 1921'de Viyana'da komünistlerin alaycı şekilde "İki Buçukuncu Enternasyonal" dediği, Uluslararası Sosyalist Partiler Birliği'ni kurmuştu. Bu oluşumlardan Komüntern, Ağrı İsyanı'nı endişeyle izledi ve "emperyalizmin bir planı" olarak niteledi. Buna karşılık İki Buçukuncu Enternasyonal'in Ermeni temsilcileri Ağrı İsyanı'nı gerek 1930'da Cenevre'de yapılan toplantıda dile getirdiler gerekse ABD'de yayımlanan *New York Times* gazetesinde, Kürtlere yönelik baskıları sürekli rapor ettiler.

Özet Kaynakça

- Alakom, Rohat. *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998.
- Bulut, Faik. *Dar Üçgende Üç İsyân*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Çetinsaya, Gökhan. "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", *Avrasya Dosyası*, cilt 5, sayı 3, Sonbahar 1999, s. 148-175.
- Ertekin, Orhangazi. "Ortadoğu'da Kurtla Aslan'ın Dansı", *Toplumsal Tarih*, sayı 150, Haziran 2006, s. 52-58.
- Esental, Memduh Şevket. *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyânları I-II*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- Gerede, Hüsrev. *Siyasi Hatıralarım I: İran*, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1952.
- İhsan Nuri Paşa. *Ağrı Dağı İsyânı*, Med Yayınları, İstanbul, 1992.
- Karaca, Emin. *Ağrı Eteklerindeki Ateş*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Olson, Robert. "The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-38): Their Impact on the Development of the Turkish Air Force", *Die Welt Des Islams*, cilt 40, sayı 1, Mart 2000, s. 67-94.

RESMÎ TARİHİN “SÖZDE” KÜRT “AYAKLANMALARI”

Reşat Halî tarafından hazırlanan ve Genelkurmay tarafından basılan *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I* kitabının ilk baskısı 1972 yılında yapılmıştı ama kitabı piyasada bulabilmek imkânsızdı. Hatta bazı dönemlerde kütüphanelerde bile raftan kalkardı. Kitabı, Harp Tarihi Başkanı Korgeneral Namık Kemal Ersun'un önsözünüyle 1992 yılında Kaynak Yayınları tekrar bastı. Bu kitaptan öğrendiğimize göre resmî tarihin “Kürt ayaklanması/isyani” diye nitelediği olayların arka planı çok ilginçti. Öyle ilginçti ki, başlıklara “sözde” terimini eklemem gerekti. Yazıyı okurken bana hak vereceğinizi sanıyorum. Sırasıyla gidelim:

Sözde Nasturi isyanı

Kitabın I. cildinin 37. sayfasından 110. sayfasına kadar anlatılan “Nasturi Ayaklanması”na, kitabın 47. sayfasındaki şu cümle ile başlayalım (ifade bozukluklarını aynen korudum):

İngilizlerin Nasturileri kullanarak Kürtler arasında propaganda yapmalarını ve Kürtlerini kandırmalarını önlemek amacıyla güdecek böyle bir örgütün meydana getirilmesi ise, ilkin Türk sınırları içinde İngilizler tarafından silahlandırılan Nasturileri bu işte etkisiz bırakmak için ellerindeki silahları almak lazımdı.

Osmanlı ülkesindeki Nasturilerin etnik kökenleri konusunda kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da Patrikleri nezaretinde Hakkâri Kürt Emirliği'ne bağlı olarak yaşadıklarını biliyoruz. Nasturiler, Tanzimat döneminde Kürt emirliklerine itaat

etmemeye ve vergilerini ödememeye başlayınca, Emir Bedirhan Bey, 1843 ve 1847 yıllarında Nasturiler üzerine iki defa sefer düzenlemişti.

O tarihten Cumhuriyet dönemine kadar olanları özetlemeye yerimiz yetmez, bu yüzden özetin özeti bir cümleyle bağlayalım konuyu: 23 Temmuz 1924 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın sonraya bıraktığı en önemli sorun Musul Sorunu idi.

Nasturiler de o tarihlerde Musul konusunda Türkiye'yi sıktırmaya çalışan İngilizlerin kullanmasına müsait bir haletiruhiye içindeydiler. Nasturilere müdahale için aranan bahane 7 Ağustos 1924'te Çölemerik'ten Çal'a denetim için giden Jandarma Komutanı ile 20 kişinin, 200 kadar Nasturi tarafından rehin alınmasıyla bulundu. Genelkurmay bu olaya "Hangediği Olayı" demekle yetinmemiş, parantez içine bir de "İsyanı" yazmış. Nasıl bir isyansa, rehinerler ertesi gün yine bölgedeki bazı Kürt aşiretlerinin müdahalesiyle serbest bırakılmıştı ancak kitaba göre göre 3 er şehit olmuştu, 5 de yaralı vardı. Rehin alınan komutan "Olay bendenize kanlı yaşlar döktürmekle beraber, Nasturilerin tedibi ve topraklarından atılmaları için hükümetimize gerçek bir sebep vermiş bulunmaktadır" diye bağlamış sözünü.

Bundan sonraki bölüm ise "Tenkil Harekâtı" adını taşıyor. Tenkilin anlamı "uzaklaştırma, örnek olacak bir ceza vermek". Genelkurmay kitabına göre 12-28 Eylül 1924 tarihleri arasında devam eden tenkil harekâtı sırasında bölgede yaklaşık 8 bin nüfus yaşamakta olup sınır dışından gelecekleri hesaplanan birliklerle birlikte 3.400 ile 7.500 kadar silahlı adam çıkaracakları tahmin ediliyor. Bölgeye 6 alay (?), ağır silahlar ve toplar ile İzmir'deki hava kuvvetlerinden 8 uçak gönderilmiş. Ordunun başta İran'la Türkiye arasında yaşayan Kürt İsmail Ağa'nın (Simko) kuvvetlerinden olmak üzere 2.600 kadar aşiret askerinden yardım aldığı anlaşılıyor. Hükümet 100 bin lira ödenek ayırmış. Osmanlı Bankası da 200 bin lira kredi açmış.

Genelkurmay kitabı tam 38 sayfa harekâtı anlatıyor ama tam olarak ne olduğunu anlamak mümkün olmuyor. Harekât sırasında ne kadar Nasturi'nin öldürüldüğü söylenmiyor ama kitapta şu ifadeler yer alıyor:

Beştüşşebab grubu karşısında 600 kadar tahmin edilen Nasturilerin 6. Alay cephesine yaptığı taarruz, makineli tüfek ve topçu desteğinde yapılan karşı taarruz ile kırılmış ve neticede asilerin çoğu öldürülmüş ve bir kısmı da civardaki Nasturilerle birlikte ve perişan bir halde Pervari'ye çekilmişlerdi.

22 Eylül 1924 Durumu: Nuhup deresi dolayında Semdar sırtları hattına kadar olan kısımda Nasturilerden eser kalmamıştı.

24 Eylül günü Valto dağı üzerinde Nuhup deresi kuzeyindeki tepelere kadar olan kısımda Nasturilerden eser kalmamıştı.

Genelkurmay Başkanlığı 7. Kolordunun 30 Eylül tarihli raporuna karşılık olarak 2 Ekimde verdiği emirde: Zap doğusunda kimse kalmadığına göre tedip hareketının fiilen sona erdiğini... Türk tarafının kayıpları konusunda şu bilgi veriliyor kitapta:

20 Eylül 1924 Durumu: (...) Bu hava taarruzunda 6 er şehit, 15'i ağır, 10'u halif olmak üzere 25 er ve 9 hayvan yaralannuştı. Dört gün içinde biri subay olmak üzere 14 şehit 15'i ağır olmak üzere 43 er yaralı.

Sonuç bölümü ise şöyle bitiyor:

İngilizlerin kışkırtması ile başlayan ve kendi sevk ve idarelerinde kuvvet kullanarak destekledikleri Nasturi ayaklanmasına karşı o günün çok güç şartları içinde yapılan tenkil hareketi, ayaklananlar üzerinde kesin sonuca ulaşmamış ve asilerin çoğu hudut dışına kaçmıştır.

Görüldüğü gibi olmayan bir ayaklanmayı bahane ederek, Nasturiler kendi öz vatanlarından “temizlendiği” halde, Genelkurmay tatmin olmamış.

Sözde Raçkotan ve Raman ayaklanmaları

Genelkurmay kitabının “Raçkotan ve Raman Tedip Harekatı (9-12 Ağustos 1925)” başlıklı bölümde (s. 197-228) konumuza giriş şöyle:

Şeyh Said ayaklanmasının bastırılmasından sonra ayaklanma bölgesinde devam eden temizleme ve ıslahat hareketinin kesin sonucu henüz alınmamıştı. Bu faaliyetin geleceğe esas olacak şekilde yürütülmesi lüzumunu gören İçişleri Bakanlığı 26 Mayıs 1925'te (...) yayınladığı bir genelgede temizleme alemiyesinin şu tarzda yürütülmesi lüzumuna işaret etmişti. (...) Beşiri Garzan, Silvan, Kulp, Sason ilçelerinde askeri kuvvetlerle şiddetli bir tedip harikatı yapılacak. Bu tedip, bölgedeki aşiretleri kamilen silahtan arıtmak, asi ve hükümlüleri yakalamakla beraber muhalefet ve direnme durumuna göre yok etme derecesine varabilecek. Bu nedendir ki bu iş uzun sürebilir.

Bilmeyenler olabilir, *tedib* de Osmanlıca bir kelime olup “terbiye etmek” anlamını taşıyor. Türk ordusunun kendilerini “terbiye etmek için” genel taarruza geçtiğini duyan köylüler, sürüleri ve taşıyabildikleri varlıklarıyla dağlara sığınıp, gizlenmeye çalışıyorlar. Raman aşiretinin önde gelenlerinden Emin ve köylüleri aileleriyle birlikte 11 Ağustos 1925 günü üç ayı birlik tarafından Hasankeyf yakınlarında kuşatılıyor, bunlardan kurtulan oldu mu resmî tarih kaydetmiyor. Aynı günlerde Viranşehir’de Hançeran ve Emir Feddale kabileleri, Genelkurmay’ın deyiimiyle “tard” ediyor. Sonra Siirt, Garzan, Şırnak, Sason, Mutki, Şemdinli, Botan, Şirvan, Hizan, Midyat bölgeleri muhasara altına alınıyor ve yeni bir tedip ile tenkil hareketine giriliyor.

Kitap, harekât boyunca köylerin silah taramasına tabi tutulduğunu bazı köylerin hiç mukavemet etmediğini, bazı aşiretlerin dağa çekildiğini bazılarının ise direndiğini söylüyor ama kaç köyün yakıldığını, kaç kişinin öldürüldüğünü belirtmiyor.

Sözde Koçuşığı ve Bicar ayaklanmaları

Genelkurmay kitabının Koçuşığı Harekatı bölümü şu epik (!) suçlama ile başlıyor:

Yüzyıllar boyunca etrafındaki itaatli halka, zavalh köylülere her türlü zulüm ve işkence yapan, kasabaları dahi tehdit eden, hükümetin öğütlerini, ihtarlarını ve iyi muamelesini hiçbir suretle dinlemeyen ve devletin zayıf olduğu bir zamanı fırsat bilerek hükemete karşı silahlı olarak ayaklanan ve vergi vermemek, vatan savunmasına katılmamak ve daha birçok karşı hareketler dolayısıyla hükümet, 19 Eylül 1926'da Dersim'in Koçuşığı aşiretini tedibe karar verdi ve hareketin icrasına Elazığ ve Havalisi Komutanı Albay Mustafa (Muğlalı) memur edildi ve bu hareket için şu kuvvetler tahsis edildi: 10. Alay, 19. Alay (1.,3. Taburlar), 11. Alay, 13. Alay (2., 3. Taburlar), 12. Alay (1.,2. Taburlar), 16 Alaytan iki mürettep bölük, üç dağ bataryası...

Koçuşığı Aşireti, bazı kaynaklara göre 2.500 kişiydi, bazı kaynaklara göre 4 bin kişi. Elbette nüfusun büyük bir çoğunluğu yaşlı ve çocuklardan oluşuyordu. Eli silah tutanların sayısı ise iyice azdı. Ama nedense koskoca devlet bu küçücük aşiretten çok korkuyordu ve onu ezmek gerektiğine inanıyordu. 7 Ekim 1926 günü harekât başladı. Daha harekâtın ikinci günü akşamı, Koçuşığı Aşireti'nin ileri gelenleri teslim bayrağını çekmişlerdi ancak Muğlalı, köylüleri samimi görmeyerek harekâta devam kararı almıştı. İlave üç tabur ve bir müfreze ile takviye ettiği birlikleri, uçakların desteğiyle Koçuşığı Aşireti'nin iflahını kesti. Tam aşirete yataklık ettiği gerekçesiyle Tağar ve Koçulu köyleri yakılmıştı ki Koçuşığı isyancılarından bir grup Mustafa Bey'in Amutka mıntıkasındaki çadırına baskın düzenleme cüretinde bulundu. Bu durum "sert kumandan"ın tepesini iyice attırdı ve 30 Ekim'e kadar süren kanlı harekât sonunda, mağaralara sığınmış isyancılar teker teker imha edildiler.

Koçuşığı Harekâtı'na paralel olarak yürütülen Bicar Tenkil Harekâtı'nın hedefi ise 1925'teki Şeyh Said İsyanı'nın bastırıl-

masından sonra Murat Suyu yakınlarındaki Bicar bölgesinde toplanarak sağa sola saldırdığı iddia edilen eski isyancıları imha etmekte. Yani yine ortada bir isyan yoktu. Muğlalı'nın emrine verilen kuvvetler 7. Kolordu'dan 63. ve 62. Piyade Alayları, 40. Süvari Alayı, 7. Seyyar Jandarma Alayı, bir muhabere, bir sıhhiye birliği, 8. Kolordu'dan 12. ve 19. Alay (Bir tabur daha sonra Bingöl'den getirilmişti), 3. Seyyar Jandarma Alayı ve üç dağ bataryasıydı. Ayrıca devlete sadakatleriyle tanınan Hezanlı Şeyh Selim Efendi Milisleri, Şeyh Selâmet Köyü Milisleri, Bicar Milisleri, Lice Milisleri, Hani Milisleri, Bingöl'den katılan milis grupları, Gökdere Milisleri de kendisine yardımcıydı. 17 Kasım'da resmî adıyla Bicar Tenkil Harekâtı'nın bittiği merkeze müjdelendiğinde, 280'den fazla köy yakılmış, 2 binden fazla asi kurşuna dizilmişti.

Sözde Sason ayaklanmaları

Genelkurmay kitabında "Sason Ayaklanmaları ve Bastırılmaları (1925-1937)" başlıklı 15 sayfalık bölümde ise neyin ayaklanma sayıldığını, hangi olaya ne kadar kuvvetle karşılık verildiğini anlamak yine mümkün değil. Çünkü bölüm hiçbir somut olay olmaksızın, Sason halkının ne kadar "şımarık ve itaatsiz olduğu"na dair bir cümleyle başlıyor ve ardından hemen harekâta geçiliyor. Ama başka kaynaklardan aslında "Sason Ayaklanmaları" diye bir şey olmadığını anlayabiliyoruz. Nasıl mı?

27 Mayıs darbesinin liderlerinden Cemal Madanoğlu (ki Sason'un tepelenmesi sırasında Yüzbaşı rütbesiyle bölgededir) olayı *Anılar 1911-1953* (Evrinm Yayınevi, 1982) adlı kitabında şöyle anlatıyor:

Bir gün kaymakam (miralay ve binbaşı arasında bir rütbe) vekili yanına sivil memurları da alarak bir yüzbaşının komutasında Harbak köyüne gitmiş, Teteri Bedik'e misafir olmuş. Teteri Bedik'in evinde erkek yok. Gelin, harıl harıl akşam yemeği hazırlıyor. Tam bu sırada yüzbaşı geline yaklaşmak isteyince, olay çıkıyor. Kadın direniyor. Başlıyor bağırmağa. Yüzbaşı kaçıyor.

Peşinden koşanları korkutmak için birkaç el ateş ediyor. Tepeye yerleşmiş birliğin yardımıyla canını kurtarıyor, ama olaydan habersiz kaymakam vekili ve diğerleri Harbakkılar tarafından öldürülüyor. Jandarma yüzbaşısı sonra olayı rapor ediyor. Ama gerçeği yazmıyor. İsyan çıktı, diyor.

1927 Sason İslahat Planı

Bu yalan haber yetiyor, bölgeye müdahale için fırsat kollayan Ankara emri veriyor. Ardından harekât başlıyor. Ele geçen insanlar öldürülüyor, mallar talan ediliyor, taş üstünde taş kalmamak üzere köyler yakılıp, yıkılıyor. İş bununla da kalmıyor, bir askerin bir Kürt kadını taciziyle başlayan Sason bölgesinin “tedip ve tenkili”, 1936’ya kadar sürüyor. Bu yıllar içinde devletin terörünün boyutlarını yine Genelkurmay’ın kitabından okuyalım:

1932 yılında (...) bölgenin taranmasında 200’den fazla silah toplanmış ve varılabilen köy ve evler tahrip edilmiş ve kışın bastırılmış olması nedeniyle harekât durdurulmuştu. (...) Bu yıl (1935) yapılan harekâta birliklerden bir jandarma yaralı, dört sivil şehit verilmiş, eşkiyaya 23 ölü, üç yaralı verdirilmiş, 58’i yakalanmış, 870’i kendiliğinden teslim olmuş ve bu arada 57 tüfek toplanmıştı. (...) 1935 yılı harekâtının devamı sayılan bu harekâta 7., 8., 10. Seyyar Jandarma Taburları ile 2. Tümen’den mürettep bir bölükten mürekkep kuvvetle 10 Temmuz 1936’da tekrar başlandı... İçişleri Bakanlığının Sason meselesinin hal tarzı üzerindeki düşüncesi ise (...) Sason yasak bölgesi halkının Batı Anadolu’ya veya Trakya’ya nakilleri idi (...) yasak bölge halkından 2.400 kişinin batı illerine nakilleri başladı... Bu yıl yapılan harekâta jandarmadan 14 yaralı, nizamiye birliklerinden 21 şehit, iki yaralı, halktan iki şehit, beş yaralı verilmiş (...) eşkiyaya da 155 ölü, 24 yaralı verdirilmişti. 39 kişi yakalanmış, 879 kişi kendiliğinden teslim olmuş, bu arada 52 de tüfek toplanmıştı... Mayıs 1937 başına başlayan harekâta asilere çok sayıda ölü ve yaralı verdirilmekte, malları müsadere, evleri tahrip

edilmekte ve bu arada kabarık sayıda dehaletler (teslimler) olmakta idi. (...) Kasım 1937 başına kadar jandarmadan 38 şehit, 57 yaralı, nizamiye birliklerinden 3 şehit, 5 yaralı, halktan 7 şehit, 10 yaralı verilmiş, 17 hayvan ölmüş, 7 hayvan yaralanmış, 8 tüfek ve 40 mermi kaybolmuştu. Eşkiyadan da 273 ölü, 52 yaralı verdirilmiş, 283 kişi yakalanmış, 748 kişi kendiliğinden teslim olmuş ve bu arada 39 tüfek ve 140 mermi toplanmıştı.

İçişleri Bakanlığının 27 Ekim 1937’de “7. Kolordu ve 1. Genel Müfettişliğin teklif ve mütalaaları alınmak suretiyle” oluşturduğu “İslahat Raporu”ndan birkaç cümle ile bu bölümü bitirelim:

“Yasak bölgenin iç ve dışında 15 karakolun açılması ve bu suretle genel kadroya 300 kişilik bir jandarma kadrosunun ilavesi...”, “gerek yasak bölgeyi baskı altında bulundurmak ve gerek Siirt, Bitlis ve Diyarbakır’daki ordu birlikleri arasında bir nevi garnizon irtibatı yapmak...”, “bu taburlar yaz ve kış yasak bölgede takip ve baskın hareketlerine muktedir olabilecekleri gibi...”, “Sason bölgesi halkının tekrar canlanmalarına, etrafa saldırmalarına ve ülkenin içinden ve dışından gelecek her türlü zararlı kişiler ve propagandaların bu bölgede yer bulmasına meydan vermemek ve esaslı bir güvenlik durumu elde etmek için şimdiye kadar yapılan harekâtın ve alınan tedbirlerin verdiği tecrübelerle göre, lüzum gösteren askeri ve idari tedbirlerin alınması gerekir...”

Sözde Mutki Ayaklanması

Genelkurmay kitabında “Mutki Ayaklanması ve Bastırılması” bölümü şöyle başlıyor:

Bundan önce Sason’da yapılan Mehmet Ali Yunus tedibatı sırasında, bunlara yardımda bulunan Hersan ve Silent eşkiyasının Sason harekâtı sonunda silahlarının toplanması gerektiği halde bu iş yapılmamış, ayrıca Mutki ilçesi içinde kimlerde silah olduğu ihbar edilmiş olmasına rağmen bunlar toplanmamıştı. Bu

arada, Bitlis Valiliği Mutki’de 35 köyün naklini lüzumlu gö-
rek bu hususu 2. Tümen’e önerdiği halde Tümen bu konuyu
Kolorduya ve dolayısıyla 3. Ordu Müfettişliğine duyurmadığı
gibi vilayeti de cevapsız bırakmıştı. Bu konu üzerine yeteri ka-
dar eğilinmediğini gören Bitlis Valiliğinin 2. Tümen’e yaptığı
öneri ile yetinerek Tümen’in cevabını beklemezsizin 35 köyün
naklini emretmesi üzerine bu köyler halkı ayaklandı ve bu su-
retle Silent ve Mutki olayları başlamış oldu.

Yani neymiş, yukarıda anlattığım “sözde Sason Ayaklanma-
sı”ndan sonra bölgeyi hedef tahtası haline getirmiş olan yetkili-
lerin, suçluları değil tüm halkı toptan cezalandırmaya kalkması
ve 35 köyü boşaltmak istemesine doğal olarak tepki gösteren
köylüler “isyancı” sayılmışlar!... Ardından gelsin harekât...
26 Mayıs 1927’de 2. Tümen’e bağlı tugaylar, alay ve taburlar,
seyyar jandarma alaylarıyla takviyeli olarak tedip ile tenkile baş-
lamış... Ekinler tahrip edilmiş, köyler yakılmış. Uçaklar dağla-
ra, mağaralara sığınan insanları, çember içine alıp imha etmiş.

Teslim olsalar bile af yok!

Anlatıcı şu satırları aktarıyor:

(...) fiilen ayaklanmaya katılan ve askere silah kullanarak bir-
çoklarının şehit düşmesine sebep olan asilerin dehalet etseler
[sığınsalar] bile aflarının doğru olmayacağı, esasen bunların
dehaletleri gönülden olmayıp askerin başkasından başka çare
bulamadıklarından ileri geldiği, bu sebeple bunların ileride de
zararlı olmalarını önlemek için eli silah tutanların kamilen yok
edilmelerinin zorunluğu olduğu....

Bu satırların ardından şöyle devam ediyor:

Binbaşı Zeki’nin şehit olmasına çok üzüldüm. Bütün bu ha-
rekatta genellikle kansız denecek kadar az zayıflatılan kazanılan
başarı bir anda değerini kaybetmiştir. Arkadaşımızın kaybı bü-

yük bir olaydır. Bu sebeple, 18. Alay sûratle ve şiddetle hareket ederek Silent'te halen eşkıyanın tehdidi altında olanların bir felakete uğramalarına meydan bırakmamalı ve sebep olanlardan büyük ölçüde öç alınmalıdır.

Bundan sonraki 15 sayfada devletimizin kendi vatandaşlarına yönelik askeri harekâtı adım adım anlatılıyor. Sanırsınız ki Birinci Dünya Savaşı cephelerinden birindeyiz... 25 Ağustos 1927'de harekât bittiğinde Genelkurmay'ın başarısını (!) anlatan cümle şöyle: "Birliklerin, emir esasları dahilinde ve eşkıya muharebeleri taktiğine uygun yaptıkları harekâta, asiler kısmen kaçmış, çoğu yok edilmiş ve bir kısmı da yakalanmış, ayaklanma bölgesinde taranmamış yer kalmamıştı."

Sözde Asi Resul Ayaklanması

Şimdi anlatacağım öylesine bir olay ki Genelkurmay yazarı bile ortada bir ayaklanma olmadığını daha ilk sayfada itiraf etmek zorunda kalmış. İnanmazsanız okuyalım:

Gerçekte ne ayaklanma ne de güneyden geçen eşkıya tarafından çıkarılmış bir mesele olmayan bu ayaklanma olayına sebep, Eruh ilçesi Jandarma Komutanı Teğmen Ziya'nın öteden beri Lodi bucağın merkezini Tilmışar köyünden Jilyan aşiret reisi Resul'e muğber [düşman] oluşu dolayısıyla, hasmı hakkında aldığı ihbarları vesile yapılarak Eruh İlçesi Kaymakam vekili Jandarma Yüzbaşı Galip'i de kandırmak suretiyle Resul, kardeşi Akit ve daha bazı kimseler için tutuklama müzekkeresi sağlamak suretiyle ve silah toplamak bahanesi ile aranan şahısların bulunduğu dört köyde, aynı zamanda arama yapılmıştı. Resul'ün evi aranmışsa da evde bir şey bulanamamış ve Resul yakalanmıştı. Diğer köylerde de bir fevkaladelik olmadı. Yalnız Akit'in bulunduğu Goveşil köyü araştırılırken şiddet gösterilmiş olması ve yeteri kadar da tertibat alınmamış bulunması dolayısıyla Akit ve taraftarlarının açtığı ateş üzerine müsademe başladı, bir onbaşı, dört jandarma eri şehit edildi.

Teğmen Ziya tutukladığı Resul'ü Tilmişar'dan çıkaracağı sırada Resul taraftarlarının iki yandan açtığı ateş sırasında Resul kolayca kaçırılmış oldu. Bu müsademedede de bir er şehit edilerek verilen zayıat 6'ya yükselmmişti. Başlarına gelecekten korkarak 15 kadar köy halkı da evlerini ve ekinlerini bırakarak Midyat ve diğer ilçelere kaçtılar ve böylece asayiş ihlal eden ayaklanma başlamış oldu.

Evet, elimizde artık dört dörtlük sözde bir isyan olduğuna göre, gelsin askerî harekât! Lafı uzatmayayım, Genelkurmay'ın dediğine göre, "Resul'ün elinde 50'si cephanesiz 200 tüfek" vardı, buna karşılık devletin üç uçağın desteğindeki 2. Tümen'den "59 subay, 1525 er, 532 hayvan, 1.014 piyade tüfeği, 59 hafif makineli tüfek, 22 ağır makineli tüek, 6 top, 355.105 piyade mermisinin, el bombası..." Ama o da ne, tedip harekâtı 4 Temmuz 1929 günü başladı. 3 Ağustos 1929 günü, Genelkurmay yazarının ifadesi ile "başarısızlıkla sona erdi." Acaba neydi anlatıcıyı başarısız hissettiren?...

Sözde Tendürük Ayaklanması

Genelkurmay kitabının II. cildinde anlatılan 14-17 Eylül 1929'daki "Tendürük Harekâtı" ise yazı Aladağ'da geçiren, kışın hükümetçe tahsis edilen Ağrı'nın güneyinde Örtülü ve Kurtkapanı'nda kışlayan, İran ve Türkiye'de yaşayan Şeyh Abdülkadir'in aşiretini ülkeden sürmek için yapılmış. Genelkurmay kitabında "Şeyh direndiği takdirde kuvvetle hareket edilerek tenkil ve imha edilecektir. Bu maksatla 20 Eylül 1929'da Erçiş'teki uçaklar saat 07.00'de hareket ederek Kandil-Hacı Halit köyleri civarında bulunan Şeyh'in çadırlarını ve sürülerini bombalayacaktır..." diyor.

Bu ifadelere bakıp da "Şeyh sadece direnirse bombalanacak" diye anlayanlar yanılır. Çünkü anlatıcı biraz ilerde şöyle diyor: "Şeyh Abdülkadir'in ilk işi, oğlunu Tümenle görüşmek üzere Karaköse'ye göndermek oldu. Maksudını hükümet makamlarını oyalamak ve ağırlığını sezdirmeden İran'a geçirmektir."

“Şeyh sözünü tutmamıştır, ordumuz da bombalamıştır” diyenler için ikinci bir cümle:

20 Eylül 1929’da Tümen Komutanlığı, Şeyh Abdülkadir ve aşireti üzerinde yaptırdığı hava keşiflerinde: Saat 10.00’a kadar Abdülkadir ve aşiretinin bir kısmı ile Tendürük tepesindeki göl civarında, diğer kısım ile de Gevrişemyan civarındaki vadilerden İran’a doğru gitmekte olduklarını ve her iki kolun havadan bombalandığını...

Nitekim bundan sonra harekât, aşiretin İran’a geçmemesi için önünü kesmek suretiyle devam ediyor. Yani hem gitsinler isteniyor hem de gitmesinler. Çünkü imha etmek seçeneği daha cazip. Bombalamalar sırasında kaç kişi öldüğünü belirtmiyor kitap. Sadece “başarısız olundu” diyor. Başarıdan kastedilenin ne olduğunu ve neye üzüldüğünü takdirlerinize bırakıyorum.

Sözde Savur Ayaklanması

Genelkurmay durmuyor, 20 Mayıs-9 Haziran 1930 arasında Savur Tenkil Harekâtı’nı yapıyor. Burada gerekçenin ne olduğu da meçhul. Çünkü görüşü istenen yerel yetkililerden Beyazıt Valisi’ne göre durum şöyleydi:

(...) vilayette bir Kürtçülük hareketi beklenmiyordu. Yurtdışındaki Kürtçülük örgütlerinin faaliyetleri geçen yıla nazaran artmışsa da bu durum memleket içinde bir genel hareket doğurmaktan ziyade, sadece şekavet olaylarını arttırmış olabilirdi. Bu takdirde ise, sınırlarımızı kapamaz, İranlılar bu işe önem vermezlerse, şekavet olaylarının sürüp gideceğini kabul etmek lazımdı. Bununla beraber durum ne olursa olsun, Kürtçülük gibi milli bir cereyan karşısında ve özellikle parası ve propagandası bol, dış düşmanların devamlı faaliyetleri karşısında kuvvetli ve uyanık olmak gerekti.

Hakkâri Valisi de durumla ilgili şunları söylüyordu:

Birinci Dünya Harbi'ndeki göçün zararlarını fiilen görmüş, ser-
vet, mal ve mülklerini kamilen kaybetmiş olan vilayet halkı
arasında zararlı kişiler ve siyasi cereyanlarla ilgili kimse yok-
tur. Geçirdikleri felaketin doğurduğu iyi intiba ve hükümetin
kendilerini Nasturi baskısından kurtarması dolayısıyla sadaket
ve bağlılıkları artmıştı. Bununla beraber vilayetin en zayıf yeri
Şemdinan ilçesi idi. Haricin kışkırtmaları ve propagandaları ile
halk zehirlenmekte, haricin bu kışkırtmasından başka, başta
kaymakam, memur ve jandarmalar, hasis menfaatlarını sağla-
mak maksadı ile halkı tamamen hükümetten soğutmakta idi-
ler.

Elazığ Valisi ise vilayetin Merkez, Maden, Başgil, Pertek, Çe-
mişkezek ilçeleri halkının çoğunun Türk olduğu için burada
bulunan Kürtlerin böyle bir olaya cüret etmeyeceklerini söyle-
dikten sonra ekliyordu:

Ovacık halkının da çapulculuktan başka bir siyasi maksada alet
olmadıkları, geçmişteki olaylarla sabit olduğu gibi diğer Kürt-
lerden kendilerini ayıran mezhep ihtilafı birleşmelerine bir en-
gel tekil ettiği için bu ilçelerdeki Kürtlerin de böyle bir düşün-
ceye kapılmaları varit değildir. (...) Palu ilçesi halkının kısmen
olaya katılmaları yakın zamanda Dersimlilerden silah aldıkları
öğrenilen pek mahdut olanların durumları şüphe çekmekte ise
de hükümetin kuvvetinden olan bu halkın, diğer Kürtlerin ba-
şarsını görmedikçe katılmalarına özellikle imkân yoktu.

Siirt Valisi'ne göre "bölge halkı genellikle Arap olup, ancak
bir kısmı Kürtçülük ülküsünde idi. Bunlar genellikle cahil in-
sanlardı. Bununla beraber halk daima güneyin yıkıcı propa-
gandasına maruzdu. Öğrenildiğine göre her tarafa gizlice silah
tedarik edilmekte idi." Muş Valisi ise her kış Kürtlerin ilkbahar-
da büyük şekavet olayları, ayaklanmalar çıkaracağı ve hariçten
maddi ve manevi yardım almakta olduklarının söylendiğini be-
lirttikten sonra "Bu haberlere tamamen inanmamakla beraber
önemsiz saymamak ve Kürtlerin her fırsattan faydalanmaya ça-
lışacaklarını kabul etmek lazım" demişti. Buna karşılık Urfa ve

Diyarbakır valileri, Suriye’de yuvalanmış bazı Kürt örgütlerinin bir ayaklanma için fırsat kolladığını düşünüyordu.

1. Genel Müfettişlik bütün bu görüşleri değerlendirip şu sonucu varmıştı: “Müfettişlik bölgesinde bu sene genel bir ayaklanma yüzde 20 ihtimal dahilinde bile değildir.” Peki raporlar ve sonuç bu yönde iken, bundan sonraki sekiz sayfa boyunca, bölgedeki askeri tahkimatın ayrıntılı biçimde anlatılmasını nasıl yorumlamalıyız? Ya da “Bir yandan silah toplama işine tam bir sükûnet içinde devam ediliyordu. 11 Haziran’da toplanan muhtelif cins silah miktarı 503’ü bulmuştu” dedikten sonra “Kaymaz, Haçan, Kölesor, Cilli ve Osmanlı köyleri havadan bombalanmış, Patnos bölgesinde ayaklanmalara katılan köyler bomba ve makineli tüfek ateşi altına alınmıştı...” cümlelerini? Yine de orduyu ve hükümeti tatmin eden bir sonuç alınamamış olmalı ki Genelkurmay’ın yazarı bölümü yuvarlak cümlelerle tamamlıyor.

İşte Genelkurmay’ın kendi anlatımlarıyla, yıllardır Cumhuriyet döneminde Kürtlerin ne kadar “isyankâr”, ne kadar “baş belası” bir topluluk olduğunu, dolayısıyla onları “tepelemenin ne kadar haklı” olduğunu anlatmakta kullanılan sözde ayaklanmalar ve bunlara karşı devletin tenkil ve tedip harekâtlarının özeti böyle... “Çözüm/Barış Süreci”ni tehlikeye düşüren son olaylarla ilgili anlatılan resmî hikâyelere neden kolayca inanmadığımı da anlamışsınızdır herhalde...

Özet Kaynakça

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I-II, haz. Reşat Hallı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.

Kahraman, Ahmet. *Kürt İsyanları Tenkil ve Tedip*, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2003.

1934 İSKÂN KANUNU ve KÜRTLER

1925 tarihli Şeyh Said İsyanı'ndan sonra hazırlanan Şark Islahat Planı'nın bir parçası olarak 1927'de çıkarılan bir sürgün kanunu ile Diyarbakır ve Bayezit (Ağrı) Vilayeti'nden 1.400 kişi Batı illerine sürülmüş, bunların yerine Dobruca'dan, Bulgaristan'dan, Kıbrıs'tan, Kafkasya'dan gelen Müslümanlar yerleştirilmişti. Aynı yıl bir çeşit "olağanüstü hal valiliği" olan "Umumi Müfettişlik" kurumu oluşturuldu ve ülke beş müfettişlik bölgesine ayrıldı. 1927-1930 arasında kademeli olarak gelişen Ağrı İsyanı kanlı biçimde bastırıldıktan sonra hem "Kürt Meselesi"ni halletmek hem de Türkiye'ye dalgalar halinde gelen Müslüman muhacirlerin iskân sorunlarını çözmek için hazırlandığı anlaşılan "İskân Kanunu" tasarısı 5 Mayıs 1932'de TBMM'ye sunuldu. Tasarı üzerinde tartışmalar yapıldıktan sonra "Muvakkat Encümen"e havale edildi, altı ay sonra encümen raporunu Meclis'e sundu.

"Türk ırkının hasletleri"

Kanun teklifi üzerinde yapılan konuşmalarda 1930'lara damgasını vuran Türk Tarih Tezi'nin temaları egemendi. "Türk soyunun özlü ve köklü yaratılışında 'Efendi yaşamak' düsturu" vardı. "Başkalarının esiri olmamak, başkalarına boyun eğmemek Türk ırkının iki asli özelliği" idi. "Türk ırkı gittiği her yere medeniyet ışığı götürmüştü." "Türkiye Cumhuriyeti de aynı ırkın kafa gönül ve dil birliğine sahip çocukları olarak gördüğü Türkleri yüceltmeyi ülkü edinmişti." Bu nedenle "Öteden beri Türk kültürüne uzak kalmış olanların ülkede yerleşerek onlara Türk kültürünü benimsetmek için Devlet'in yapacağı işler bu kanun-

da açıkça gösterilmişti. Türk bayrağına gönül bağlamamış iken Türk yurttaşlığını, kanunun onlara verdiği her türlü hakları kullanmakta onları, Türkiye Cumhuriyeti uygun göremezdi. Bunun içindir ki bu gibileri Türk kültüründe eritmek ve onları Türk oldukları için daha sağlam yurda bağlamak yollarını bu kanun göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti devletinde, Türk'üm diyen herkesin bu Türklüğü devlet için belli ve açık olmalıdır. Burada Devlet, hiçbir Türk'ün Türklüğünden bir soluk işkillenmek istemez" idi!

Tasarıya nihai şekli altı aylık bir çalışmadan sonra verildi. 27 Mayıs 1934'te Şükrü Bey, TBMM üyelerine yaptığı konuşmada kanunun dört amacından söz etmişti. Bu amaçlardan birincisi nüfusla, ikincisi muhaceretle, üçüncüsü içerideki seyyar aşiretlerle, dördüncüsü ise topraksız ve başkalarının toprağında çalışan topraksızlarla ilgiliydi. Sözlerini "bu kanun tek dille konuşan, bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket yapacaktır" diyerek alkışlar içinde noktalamıştı.

"Soy" değil "ırk"

TBMM'deki uzun görüşmeler sırasında ne milletvekilleri ne basın kanunun içeriği üzerinde durdular. Tartışmalar daha çok terimler üzerinde (örneğin *muhacir* yerine "sığınak", *kültür* yerine "ekin", *iskân* yerine "yerleştirme" demek gibi konularda) oldu. Bu da doğaldı çünkü 1932'de icat edilen Güneş Dil Teorisinden beri öz Türkçecilik modası vardı. Terim tartışmalarından en önemlisi ise "soy" ve "ırk" kelimeleri üzerinde oldu. Kemalist rejimin ilk siyasi etnoloğu sayılabilecek Muş milletvekili Hasan Reşit (Tankut) Bey, Kanun'un 12. maddesi tartışılırken şunları söylemişti:

Bu çok mükemmel kanunda "soy" kelimesi birkaç defa tekerrür etti [tekrarlandı]. Bendenizin anladığıma göre soy kelimesiyle "ırk" demek isteniyor. Eğer böyle ise bu kelimenin burada kullanılmamasını rica ederim. (...) Türkiye hududu haricinden Türkiye'ye gelen ve Türk harsına [kültürüne] tabi olmayan in-

sanlar ırkan Türk demektirler. Fakat Türk kültürüne tabi olmadıkları için Türkçe konuşmuyorlar. Esasen bunlar bizim öz kardeşimiz demektir. Rica ediyorum soy kelimesi yerine Türk dili ve Türk kültürü kelimesi konulsun.

Şükrü Kaya Bey geri adım atmadı çünkü kafası gayet netti: “Soy”dan kastın “ırk” olduğunu, çünkü “soy”un aile anlamına geldiğini, bu yüzden “soy” yerine “ırk”ı kullanmanın daha doğru olacağını söyledi. Oylamada Hasan Reşit Bey’in “soy” yerine “Türk kültürü, Türk dili” terimlerinin kullanılması teklifi reddedildi ve “ırk” kelimesinin kullanılması kararlaştırıldı. Dahası, başka yerlerde geçen “soy” kelimeleri de “ırk” olarak değiştirildi. Böylece Hasan Reşit Bey’in iyi niyetle başlattığı tartışma ırkçıların pozisyonlarını tahkim etmeleriyle sona erdi. Böylece 1924 Anayasası’nın 88. maddesindeki “Türk ıtlak olunur” ifadesinde neyin kastedildiği bir kez daha anlaşıldı.

“Memleketimiz üçe ayrılır”

14 Haziran 1934’te kabul edilen ve bir hafta sonra Resmi Gazete’de yayımlanan 2510 Sayılı İskân Kanunu 52 maddeden oluşuyordu. Kanunun en önemli maddelerine gelince:

2. maddede iskân bölgeleri tarif edilmişti: “Dahiliye Vekilliği’nce yapılıp, icra vekilleri heyetince tasdik olunacak haritaya göre, Türkiye, iskân mıntıkları bakımından 3 nevi mıntıkaya ayrılır. 1 numaralı mıntıklar: Türk kültürlü nüfusun tekasüfü [yoğunlaşması] istenilen yerlerdir. 2 numaralı mıntıklar: Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir. 3 numaralı mıntıklar: Yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleri ile boşaltulması istenilen ve iskân ve ikamete yasak edilen yerlerdir.

Buradaki “temsil” terimi günümüzdeki “asimilasyon” terimine karşılık geliyordu. Latince “benzer” anlamına gelen *similis* kökeninden gelen asimilasyon, sosyolojide “çoğunluk veya ik-

tidar sahibinin baskısıyla, farklılık gösteren grupların, bunların kültür birikimleri ve kimliklerinin, baskın yapı içinde eriyerek yok olması/edilmesi” anlamına gelir. Temsil ise Arapçada “benzetme, bir şeyin aynını yapma” anlamına gelen *misl* kökünden gelir.

Parantezi kapatıp devam edersek, bu mıntıkaların nereleri olduğunu 1935 yılının Dahiliye Vekilliği Nüfus Umum Müdürlüğü raporundan okuyalım:

Bir numaralı mıntıka Erzincan, Malatya, Gaziantep vilayetleri, Kars Vilayetinin Iğdır, Tuzluca, Kağızman, Sarıkamış kazalarını, Erzurum Vilayetinin Hınıs, Pasinler, Çat, Tercan kazalarını, Sivas Vilayetinin Zara, Hafik, Kangal, Gürün, Divriği kazalarını, Kayseri Vilayetinin Pınarbaşı kazasını ihtiva etmektedir.

Diğer vilayet ve kazalar da iki sayılı mıntıkayı teşkil etmektedir. İki sayılı mıntıkada en ziyade faaliyet gösterilmesi icabeden saha Trakya Umumi Müfettişliği sahası yani Tekirdağ, Çanakkale, Edirne ve Kırklareli vilayetleridir.

Üç numaralı mıntıka ise “zamana ve ihtiyaca göre taayyün edebileceğinden (belirlenebileceğinden) bunu ilerde lüzum hasıl olacak çağlara bırakmak gerekli” görülmüştü. Devletin gizli belgelerine göre bu mıntıka Ağrı, Dersim, Kars ve Diyarbakır’ın bazı kesimleri, Bingöl, Bitlis, Muş, Sason’dan (bugün Batman iline bağlı) oluşuyordu.

Anarşistler, casuslar, Çingeneler

Kanun bu mıntıklarda oturacakları üçe ayırmıştı: Türk kültüründen olanlar ve Türkçe konuşanlar (Anadolu’nun etnik olarak Türk olduğu düşünülen ve Türkçe konuşan ahalisi ile Türkçe konuşan göçmenler), Türk kültürüne bağlı olanlar ama Türkçe konuşmayanlar (Kürtler), Türk kültürüne bağlı olmayanlar ve Türkçe konuşmayanlar (Araplar ve Müslüman olmayan azınlıklar). Parantez içindeki ifadeler kanunda açıkça yer almadı ama

kanun tartışmalarında ve dönemin başka belgelerinde bu tanımlar bol bol yapıldı.

3. maddede kimlere muhacir, kimlere mülteci denileceği tarif ediliyor, ardından “kimlerin ve hangi memleketler halkının Türk kültürüne bağlı sayılacağı İcra Vekilleri (Bakanlar Kurulu) Heyeti kararı ile tespit olunur” deniyordu.

4. maddede A: Türk kültürüne bağlı olmayanlar, B: Anarşistler, C: Casuslar, Ç: Göçebe Çingeneler, D: Memleket dışına çıkarılmış olanlar, Türkiye’ye muhacir olarak alınmazlar” denilerek “ötekilere” yeni gruplar ekleniyordu.

Feodalitenin tasfiyesi iddiası

10. madde ise güya feodaliteyi tasfiyeyi amaçlıyordu:

A: (...) Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilât ve taazzufları [organları] kaldırılmıştır.

B: Kanunun neşrinden önce, herhangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve adetle aşiretlerin şahsiyetlerine veya onlara izafetle reis, bey, ağa ve şeyhlerine ait olarak tanınmış kayıtlı-kayıtsız bütün gayri menkuller devlete geçer. Bu kanun hükümlerine ve devletçe tutulan usullere göre bu gayri menkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere, naklolanlara, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılp tapuya bağlanır. (...)

C: Bu kanunun neşrinden önce aşiretlere reislik, beylik, ağalık, şeyhlik yapmış olanları ve yapmak isteyenleri ve sınırlar boyunda oturmasında emniyet ve asayiş bakımından mahsur bulunanları, aileleri ile birlikte münasip yerlere naklettirip yerleştirmeye, icra vekilleri heyeti kararı ile Dahiliye Vekili selâhiyetlidir.

Ç: Türk tebaasından olup da, Türk kültürüne bağlı bulunmayan aşiretler fertlerinin dağılık olarak 2 numaralı [Ege, Marmara, Trakya] mıntikalara, Türk tabiiyetli ve Türk kültürlü göçebe aşiretler fertlerini sıhhat ve yaşama şartları elverişli yerlere nakledip yerleştirmeye, Türk tebaası olmayan ve Türk kül-

türüne bağlı bulunmayan göçebe aşiretler fertlerini icaba göre Türkiye dışarısına çıkarmaya Dahiliye Vekili selâhiyetlidir.

Aslında zor yöntemi dışında, maddenin hedefi iyiydi ancak "topraksız çiftçiyi topraklandırma" meselesi "bir başka kanuna" bırakılmıştı. 1945 yılında 4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarıldı ama hedefe ulaşamadı. Öte yandan Kanun nedense Kemalist, Türk asıllı reislere, ağalara, şeyhlere karşı değildi; sadece Kürt asıllı reisler, ağalar, şeyhler hedef tahtasındaydı. Aslında bu da doğru değildi, sadece siyasi talepleri olan kesimlere karşıydı, çünkü 1923'ten itibaren tüm seçimlerde işbirlikçi Kürt feodalleri bizzat Mustafa Kemal tarafından CHP listelerine milletvekili adayı olarak konmuşlar ve seçilmişlerdi.

11. madde asimilasyonun ayrılmaz parçalarını tamamlıyordu:

A: Ana dili Türkçe olmayanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya bir sanatı kendi soydaşlarına inhisar ettirmeleri [tekeline almaları] yasaktır.

B: Türk kültürüne bağlı olmayanlar veya Türk kültürüne bağlı olup da Türkçeden başka dil konuşanlar hakkında, harsî, askerî, siyasi, içtimai ve inzibatî sebeplerle, icra vekilleri heyeti kararı ile Dahiliye Vekili, lüzumlu görülen tedbirleri almağa mecburdur. Toptan olmamak şartı ile başka yerlere nakil ve vatandeşlikten iskat etmek [çıkarmak] de bu tedbirler içindedir.

C: Kasabalarda ve şehirlerde yerleşen ecnebilerin tutarı belediye sınırları içindeki bütün nüfus tutarının yüzde 10'unu geçemez. Ve ayrı mahalle kuramazlar.

12. madde de bir öncekinin adeta devamıydı:

1 numaralı muntikalara [Doğu vilayetlerine]: A: Yeniden hiçbir aşiretin veya göçebenin sokulmasına, Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir ferdin yeniden yerleştirilmesine ve bu muntika-

ların eski yerlilerinden olsa bile Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir kimsenin avdet etmesine izin verilemez.

B: Bu mıntikalarda ırkan Türk olup dilini unutmuş veya ihmâl etmiş bulunan köyler ve aşiretler efradı ahalisi Türk kültürüne bağlı köyler ile nahiye, kaza ve vilayet merkezleri civarında yerleştirilir.

Asimilasyon için 10 yıl

13. madde, 2 numaralı mıntıkaya kimlerin yerleştirileceğine, 14. madde 3 numaralı mıntika halkının nerelere yerleştirileceğine dairdi. 16'dan 28'e kadar olan maddeler; ailelerin nasıl tespit edileceğine, nasıl yerleştirileceğine, yerleştirilen nüfusun barınacağı yerler, kullanacağı topraklar, hayvanlar ve dükkânların verilme koşullarına, yerleşim yerlerinde köy odası, cami, okul gibi kurumların nasıl oluşturulacağına, vb. konuları içeriyordu.

Ama 29. madde önemliydi çünkü hükümetin "asimilasyon" için ne kadar süreyi yeterli gördüğüne dair ipucu veriyordu:

A: Hükümetçe iskân edilen muhacirler, mülteciler, göçebeler, ve 1 numaralı bölgelere hükümetçe yerleştirilen kimseler, yerleştirildikleri yerde en az 10 yıl oturmağa mecburdurlar. Bunlar Dahiliye Vekillîğinin izni olmadıkça başka yerlerde yurt tutamazlar. Başka yerlere izinsiz gidip yurt tutanlar ve tutmak isteyenler yerleştirildikleri yere döndürülürler.

Ancak aynı maddenin B bendi daha da sertti:

1 ve 3 numaralı mıntikalardan 2 numaralı mıntıkada 9, 10, 11. maddelere göre bir yerden başka bir yere nakledilenler 10 yıl sonra dahi İcra Vekilleri Heyeti kararı olmadıkça başka yerlere gidip yurt tutamazlar.

İskân Kanunu'nun bundan sonraki maddeleri teknik konulara dairdi.

DP İmdada Yetiştiriyor

Kanuna yıllar içinde çeşitli ekler yapıldı. Bazı maddeler, fıkralar çıkarıldı. Bunların çoğu Balkan ülkelerinden gelen muhacirlerle ilgiliydi. Tek Parti Dönemi'nin sonlarında, CHP iktidarı Kürtlerle daha yumuşak davranmak ihtiyacı duydu, çünkü hem 1937-1938 Dersim katliamlarından beri Kürt siyasal hareketi sindirilmişti hem de Kürt asıllı seçmenler kendilerine yeni bir mecra arıyordu. Bu atmosferde 1947 yılında çıkarılan 5098 sayılı Kanun ile sürgünlerin iskân edildikleri yerde oturma zorunluluğu kaldırıldı. Aynı kanunla, ülkeyi üç mıntıkaaya ayıran maddeler kaldırıldı. Bu sayede 4.128 hanede yaşayan 22.516 kişi Şark vilayetlerindeki eski yurtlarına döndüler. 1948 yılında çıkarılan 5227 sayılı Kanun ile 917 hanede 4.607 kişi daha Doğu Anadolu'ya döndü.

1950 seçimlerinde ezici çoğunlukla iktidara gelen Demokrat Parti (DP) bir adım daha attı ve 1951 yılında 5826 sayılı yasa ile Tunceli, Van, Siirt, Bitlis, Ağrı ve Kars'ta yasak bölge ilan edilen yerlerde yerleşme serbest bırakıldı ve tapuya bağlı olarak devlete geçmiş olan taşınmazlar eski sahiplerine geri verildi.

27 Mayısçılar güncelliyor

Ancak devletin Kürt paranoyası öyle kolay geçecek türden değildi. 27 Mayıs 1960 darbesinden sadece dört gün sonra, 1 Haziran 1960'ta, bölgelerinde etkili olan toprak ağalarından, aşiret reislerinden, şeyhlerden ve Kürt milliyetçisi olduğundan şüphelenilen toplam 485 kişi tutuklanarak Sivas-Kabakyazı'da açık arazide kurulan bir kampa kapatıldılar. Sivas Kampı sakinlerinden bir bölümü, 7 Ekim 1960 günü, 2510 Sayılı İskân Kanunu'na ek olarak çıkarılan ve "Sosyal birtakım reformları yapabilmek, ortaçağın Türkiye'de yaşayan düzenini yıkmak, ağalık ve şeyhlik gibi müesseseleri yıkmak" gayesi ile çıkarılan 105 Sayılı Kanun'la Kürtlerin adeta bağıışıklık kazandığı sürgünle tekrar karşı karşıya geldi.

Kanun'un hâlâ yürürlükte olduğunu hatırlatayım. Hatta İşçileri Bakanlığı'nın 23 Ekim 2003 tarihli genelgesiyle yurttaşlık başvurusunda bulunanların "Çingene olup olmadıklarının araştırılmasının" istenmesi AB'nin 2003 yılı ilerleme raporuna yansımıştı.

Özet Kaynakça

- 1934 İskân Kanunu'nun halen yürürlükte olan hali için: <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/554.html>
- Bayrak, Mehmet. *Kürdoloji Belgeleri II*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 2004.
- . *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri Üstüne Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1993.
- Beşikçi, İsmail. *Bilim Yöntemi Türkiye Uygulaması I: Kürtlerin Mecburi İskanı*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.
- Yeşiltuna, Serap. "1934 İskân Kanunu ve basındaki yansımaları", 2006 yılında İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

DERSİM NERESİDİR, DERSİMLİ KİMDİR?

Bugünkü Malatya, Tunceli, Elazığ, Diyarbakır vilayetlerini içine alan bölgenin adı antik çağlarda *Daranis/Dariaini* idi. Bu adın MÖ 6. yüzyılda bölgeyi ele geçiren Pers Kralı *Darius*'tan geldiği sanılıyor. Bundan iki yüz yıl sonra Yunan ülkesinden kalkıp Pers ülkesine giden On Binlerin Yürüyüşü'nü anlatan *Xenophon*'un efsanevi *Anabasis* eserinde bölgenin adı *Xerxene* veya *Derxene* olarak geçer. *Xerxene* adını 1. yüzyılda yazmış Anadolu coğrafyacı *Strabon*'da görürüz. *Strabon*'un çağdaşı "Yaşlı" *Pliny* ise *Fırat*'ın güzergâhını tarif ederken *Derxene* adlı bir bölgeden söz eder. *Pliny*'nin *Fırat* dediği aslında *Munzur Suyu*'dur. Ermenicenin ilk kez yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı 5. yüzyıla ait Ermeni kaynaklarında ise bölgeden *Derjan* diye söz edilir. Bu ismin bugün *Tercan*'da yaşadığı sanılır. *Bitlis Hükümdarı Şeref Han Bitlisi*'nin 1597'de kaleme aldığı *Şerefname*'de ise "Derzini, içinde büyük bir kilise bulunan bir kaledir. Kale ahlaksız kâfirlerin elinde bulunduğu sırada, ona *Derzir* adını verirlerdi. Kaleyi *Habil* ve *Kâbil* istila ettikten sonra, adı kullamla kullamla *Derzini* şeklini aldı" satırlarını okuruz. Sonuç olarak, *Daranis*, *Dariaini*, *Xerxene*, *Derxene*, *Derjan*, *Derzini* adlarının *Dersim*'in erken biçimleri olduğu sanılır.

Dersim adı nereden geliyor?

Genel olarak, *Dersim* adının Farsçada kapı anlamına gelen *der* ile gümüş anlamına gelen *sim* kelimelerinden geldiği kabul edilir. Eski Ermeni kaynaklarında bölgede (özellikle *Keban* ve *Devecik'te*) bolca gümüş olduğundan söz edilir ama bugün buna dair tek kanıt, *Gümüşhane* ilinin adı gibi görülüyor. 7. yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçi *Horenli Musa* ise bölgenin ismini, *Sim* adlı bir

Ermeni soylusuna bağlar. Buna benzer bir etimolojik açıklamayı, modern Ermeni etnograf Kevork Halaçyan'da da görürüz. Halaçyan'a göre 1600'lü yılların başlarında Anadolu'yu altüst eden Celali ayaklanmalarının neden olduğu huzursuzluktan dolayı dini liderleri Simon'un öncülüğünde Batı'ya doğru göç etmeye başlayan Ermenilerin bir bölümü, Dersim bölgesinde kendilerine güvenli bir yuva bulmuş, topluca Aleviliğe geçmiş, ama eski inanç ve geleneklerini (Sarp Sarkis, Gağant, Zadik, Vartavar gibi) kendi içlerinde yaşatmaya devam etmişlerdir. Halaçyan'a göre Dersim adı sözünü ettiğimiz bu Simon'dan gelir.

14 Mayıs 1906 tarihli bir belgede ise bu sözlü tarih anlatılarına hiç değinilmeden bölgeye Dersim adının neden verildiği (sadeleştirilmiş dille) şöyle açıklanır: "Dersim Sancağı, Dersim adıyla bir bölge olmayıp, mevcut aşiretlerin (Dersimanlı, Seyyidanlı, Şeyh Hasanlı) adıyla bilinen üç kolundan en önemlisi olan Dersimanlı Aşireti'nin Kızılkilise (Nazmiye), Mazgirt, Ovacık ve Hozat kazalarında yerleşik olmasından dolayı sancak bu adı almıştır."

Bölgenin idari yapılanması

11. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan kitlesel olarak gelen kavimler (Türkler, Kürtler...) ilk geldiklerinde bölgenin kadim sakinleri olan Rumlar ve Ermenilerle karşılaşmışlar, tarihsel süreç içinde sosyo-kültürel açıdan birbirlerini etkilemişler, dönüştürmüşlerdi ancak yine de ana kütleler bazen çatışma içinde de olsa, yan yana varolmayı başarmışlardı. Bölgenin Müslümanlaşması da benzer bir süreç izledi. Ancak 16. yüzyıldan itibaren denge Müslümanlar lehine değişti.

1515 yılında Yavuz Sultan (I.) Selim Bayburt, Erzincan ve Kiği'ya Bıyıklı Mehmet Ağa'yı beylerbeyi olarak tayin etti. Mehmet Ağa'nın Kemah Kalesi'ni teslim almasıyla birlikte Dersim'de Osmanlı dönemi başladı. Bu tarihten sonra Dersim, Osmanlı-Safevi çatışmasının savaş alanlarından biri oldu. Özellikle Safevi Sultanı I. Abbas, 1604 yılında Dersimli Kızılbaz aşiretleri bölgeden ayırmaya zorladı ve onları Horasan'a, Sünni Özbekler ve Türk-

menlerle İran'ın arasına tampon olarak yerleştirdi. 1639 Kasrı Şirin Anlaşması imzalanınca da aynı aşiretleri tekrar Dersim'e gönderdi. Bu gelgitler yüzünden Kızılbaşlar merkezin gözünde daha da "güvenilmez" oldular; yoğun baskılara, ağır katliamlara maruz kaldılar. Böylece bölgede asırlarca sürecektir bir korku iklimi egemen oldu. Halk merkezin ulaşamayacağı dağlık bölgelere çekildi. Cem ayinleri gizlice yapılmaya başlandı. Dersim'in feodal beyleri ise merkezle işbirliğini sürdürmeye devam ettiler.

Tanzimat reformları kapsamında 1847 yılında Dersim Sancağı Erzurum Vilayeti'ne, 1859'da Harput Vilayeti'ne bağlandı. Dersim adının haritalarda boy göstermesi bundan sonra oldu. 1867 yılında Çarsancak, Ovacık, Mazgirt ve Kuzican kazaları Erzurum Vilayeti'nin Erzincan Sancağı'na bağlandı. 1880'de idari merkezi Hozat olmak üzere Dersim Vilayeti oluşturuldu. İlk valisi Fikri Paşa olan Dersim Vilayeti'nin kazaları ise Kızılkilise (Nazimiye), Pah, Çarsancak, Çemişkezek ve Ovacık'tı. Ancak merkez 1888'de tekrar fikir değiştirdi. Dersim bölgesi mutasarrıflık olarak Harput Vilayeti'ne bağlandı. Hozat yine merkezdi. Kazalara Kuzican (Pülümür) ve Pertek eklenmişti. Bu yapılanma Cumhuriyet dönemine de aktarıldı.

Kızılbaşlık ve misyonerler

Dersim'in esas olarak Kızılbaş Kürtlerin yurdu olduğunda fikir birliği vardır. Yazılı kaynaklarda ilk olarak Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in *Divan*'ında (örneğin "Yüreği dağ, bağı kızıl yakut gibi kan olmadan Kızılbaş olmak kimsenin haddi değildir" şeklinde) görülen Kızılbaş terimi Arap tarihçisi Nehrevâli'ye (ö. 1582) göre Şah İsmail'in babası Şah Haydar'ın, askerlerine giydirdiği dokuma yünden (çuha) yapılmış 12 dilimli kırmızı taçtan gelir. Benzer bilgileri İranlı tarihçi Ahmed el-Kirmâni (ö. 1610), Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1702) ile İran ülkesini ziyaret eden seyyahlar ve tüccarlar da tekrarlar. Ancak 16. yüzyıldan itibaren Kızılbaş terimi Osmanlı ülkesinde Safevi kökenli Şiilik biçiminin adı olarak tahkir edici biçimde "dinsiz" anlamına gelen "zındık", "rafizi", "mülhid"

terimleriyle birlikte veya bu terimlerin yerine kullanıldı. Dolayısıyla Dersim'in 1892-1893 yılı sayımlarına göre yaklaşık 60 civarında olan Müslüman ahali merkezin gözünde çok makbul değildi. Yine aynı sayımlarda yaklaşık 13 bin civarında olan gayri Müslimler ise daha da az "makbul" idi elbet...

19. yüzyıla gelindiğinde bu gruplar bölgede yoğun bir misyonerlik faaliyeti gösteren Amerikan Protestanlarının misyonerlik örgütü *The American Board of Commissioners for Foreign Missions*'ın (kısaca The Board) etki alanına girdi. Osmanlı'nın kapısını çalmaya cesaret bile edemediği bölgede, Protestanlar geleneklerle çatışmadan Alevileri modernleştirmeye çalıştılar. Kızılbaş Kürtlerin "cem" ayinlerine girmeyi başaran ilk yabancıların bu Protestanlar olduğu sanılır. 1868 tarihinde New York'ta yayınlandığı *Ten Years on the Euphrates* (Fırat'ta 10 Yıl) adlı eserinde C.H. Wheeler adlı misyoner şöyle demişti:

[Kızılbaş] Kürtlerin hiç değilse büyük çoğunluğu sadece sözde Müslüman. Aralarında dinsel törenler ve ayinler düzenlerler. Şimdiye kadar pek az bilinmekle birlikte bu törenler Müslümanlık, Hıristiyanlık ve putperestliğin bir karışımı gibi görünmektedir. Kürtlerin çoğunluğu Müslümanlık dinine bağlıdır. Diğer kol Kızılbaşların kendilerine has inançları vardır. Genellikle Türklerden korktuklarından gerçek inançlarını gizlemeye çalışırlar. Aralarındaki garip öğretilerden biri de içlerinden birinde "Kutsal Ruh"un bulunduğuudur. Bu kişi "Dede" olarak adlandırılır. Kendisine büyük saygı gösterilir. Hepsi değilse bile Kızılbaşların bazıları Panteist'tir. Çarmıha gerilen İsa'yı da dualarında anarlar. İsa ya da Muhammed gibi diğer insanları, hayvanları, ağaçları, kayaları da kutsal sayarlar. Tüm varlıklar onlar için tanrıdır.

1888 ve 1895'te Dersim'i baştan başa gezen ve gözlemlerini 1900 yılında kitaplaştıran Antranik Yeritsyan Dersimli Kızılbaşları şöyle tarif etmişti:

Dersimli Kızılbaşlar çobanlıkla geçinirler. Onların köyleri derin vadiler ve alabildiğine geniş, sık ormanlar içindedir. Evleri tek tek kulübelerdir, dağlıkların göz göz evlerine benzemez. Ken-

dileri de şimdiki gelişmiş insanlardan daha çok ilkel insanlara benzer. Yaşamları sade, yiyecekleri az, giyecekleri ise oldukça sadedir. Erkekler beyaz gömlek ve bir şalvar, kemer yerine ince bir kaydan, kıldan örtülmüş yarım kollu bir ceket, yün bir başlık, bir çift çarık (kimisinde o da olmaz) giyerler, bir de kaba bir çoban değnekleri olur.

Kadınlar ayaklara kadar inan beyaz gömlek, yere degecek uzunlukta bol kırmızı şalvar, kemer yerine ince bir kaytan (bir çoğunda o da yoktur), başlarına bir-iki sarı ve kırmızı leçek giyerler, ayakları tamamen çıplaktır.

Silahlar hakkında konuşmak yersiz, çünkü bu bakımdan fazlasıyla zengindirler.

Her ailenin evinin önünde toprağı da vardır, ama yılda ancak bir-iki hafta, o da yazın çalışır, toprağı sorer, eker, biçer, yıllık erzaklarını kaba çuvallara doldurup depolarlar, geri kalan zamanlarını avcılık ve çobanlıkla geçirirler.

Ağlama, ağıt, dövünme, keder ve ah çekme denen şeyler Dersimlilere yabancıdır. Ağlaklara acımaz, aksine gözyaşında teselli arıyorlar diye onlarla alay ederler.

Dersim'in etnik haritası

Kızılbaş Dersimlilerin etnik kimliği de tartışılan bir konudur. 1856'da Erzurum'daki Rus Konsolosu Alexandre Jaba, 19. yüzyıl ortalarına ait bir Kürt kaynağına dayanarak Dersim'in dağlık bölgesine verilen bir ad olan Dujik Baba'dan dolayı "Dujik Kürtler" olarak adlandırır ve ekler: "Türkler onları Dujik Kürtler ya da basit Kürtler (Ekrad) olarak adlandırdıkları, gerçek Kürtler de onlara Kızılbaş derler."

Antranik'e göre ise o yıllarda Dersim'de ayrı ayrı aşiretler halinde 200 bin dolayında "İslam olmayan Kürt" yaşıyordu. Bunların kökenleri konusunda somut bir kanıt olmadığını belirten Antranik şöyle bağlar konuyu:

Adlarına bakarak bunların ne Osmanlı, ne Pers, ne Kürt, ne Ermeni, ne Part ne Med, ne de başka bir millet olmadıkları sonu-

cunu çıkarabiliriz. Tıpkı din ve dilleri gibi bütün bu kavimlerin bir karışımıdır belki, Babil'deki karışıklık misali, Ermenistan'da gözüktüp kaybolmuş milletlerin tam bir karışımı.

Osmanlı belgelerinde bölgedeki aşiretlerden genel olarak "Dırsimli" veya "Dujik/Duşık" aşiretleri olarak söz edilir ve hepsi "Ekrâd (Kürtler) taifesinden" olarak sınıflandırılır. Yalnızca Zazaca konuşan Balabanların, Yörtükan (yörtük, Türkmen) taifesinden gelme Türkler olduğu söylenir.

Dersim'in Ermeni ahalisi

Bölgenin kadim halklarından Ermenilerin bölgeden ilk göçü aynen Kızılbaşlar gibi Safevi Hanı I. Abbas döneminde, 1604'te olmuştu. Ancak onlar Kızılbaşlar gibi 1639'da geri dönmediler.

Antranik'e göre Dersim'de Dujik taraflarında 7.000 kadar Ermeni yaşıyordu. Tamamen özgür ve her türlü vergiden muaf olan bu Ermeniler, Mirakyanlar olarak bilinirdi. Temel geçim kaynakları hayvancılık olan ama az da olsa tütün ekimiyle uğraşan, dini itikat açısından "sıkı birer Hıristiyan olan" Mirakyanlar "cesur karakterleri nedeniyle dağlı Kürtler arasında büyük saygı" gördülerdi.

1911 yılında Dersim'e üç aylık bir gezi yapan İngiliz yüzbaşı L. Molyneux-Seel ise şöyle anlatmıştı Ermenileri:

350 hanelik küçük bir kasaba olan Mazgird'de halkın üçte ikisi Ermeni'dir. Mazgird'in geçmişte, vadiden aşağıya, Muzur Suyu'na doğru ciddi bir uzaklığa kadar genişleyen, çok daha büyük bir kasaba olduğuna dair kanıtlar vardır. Bir Ermeni mezarının üzerindeki bir mezar taşı "Ben 9000 Ermeni'nin terzisiyim" yazısını taşır. Terzinin hesabındaki müşterilerinin sayısını kesin rakam olarak kabullenmeden de, onun zamanında Ermeni halkının sayısının oldukça fazla olduğunu çıkarabiliriz. (...) Kızıl Kilise'de [Nazımiye] bir kaymakamın [miralay ile binbaşı arası bir rütbe] ikametgâhı ve yarım taburluk bir garnizon vardır (...) birliklere ekmek götürme işiyle yükümlü bir Ermeni,

kendisine şimdi uzun yıllardır rahmetlik olan seksenlerinde birinin aktardığına dayanarak, altmış beş yıl önce, baştan başa Dersim'de, bütün köylerde Ermenilerin olduğunu ve kiliselerin sayısının, dört tane manastırı da ekleyince 136'yı bulduğunu ifade etti. (...) Bölgenin her tarafında, köylerin büyük çoğunluğu, bazıları bozulmuş ama kolayca tanınabilen, eski Ermeni adları taşırlar.

Bölge halkını ve dilini tanımlarken Dersimli-Kürt ve Za-za-Kurmanci ayrımlarını yapan İngiliz Yüzbaşı ayrıca Çemişkezek çevresinde (ayrıca Egin ve Kemah civarında) Hay-Horom denilen Ermenileşmiş Rumların yaşadığından bahseder.

Bütün bu bilgileri birleştiren bölge halkına, Kızılbaş, Sünni, Türk, Kürt veya Ermeni gibi adlar takmaktansa "Dersimli" demek en doğrusu görünüyor.

Merkez-Dersim çatışması

Dersim aşiretleriyle devlet ilk kez 1704 senesinde karşı karşıya geldi. Şeyh Hasanlı, Cihanbeyli ve Dersimanlı aşiretleri Çemişkezek, Pertek ve Sağman kazalarına bağlı bazı köylerde yağma yaparak halkını sürüp zorla köylerini işgal etmeleri sebebiyle İstanbul'a şikâyet edildiler. 1754 yılında Şeyh Hasanlı, Dersimli, Karabalı ve Ferhatlı aşiretlerinin, Keban madenine kömür taşıyan kelekçileri ve yolcuları taciz ettikleri, Çemişkezek ve Çarşacak halkına zulmettikleri için tedip edilmelerine karar verildi.

1785 yılında Şeyh Hasanlı Aşireti bu sefer Tercan bölgesinde soygun, yol kesme (şekavet) suçlarından devletin belgelerine konu oldu. 1796'da şakilerden altmışının kellesi kesilerek İstanbul'a gönderildi. 1798'de Erzurum Valisi Vezir Ahmet Paşa bölgeyi tediple görevlendirildi. Mercan Dağları'na ve Köprü Boğazı bölgesinde sıkıştırılan Dersimanlı ve Şeyh Hasanlı aşiretleri 1835 yılında değişik yerlere sürgün edildi.

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle ülkede yepyeni bir dönem başlamıştı. Ufak tefek olaylar yaşanıyor ama bunlar Osmanlı ülkesinin başka yerlerinde de yaşanan (ör-

neğin Türkmen yatağı Maraş'ta) türdeki tipik asayiş suçlarıydı. Toplu bir ayaklanma veya devlete başkaldırı yoktu. Dersimlilerin devlete karşı ilk toplu tepkisi, 1851 yılında Koçgiri bölgesinde oldu. Gerekece ağır vergilerdi. Olaylar kısa sürede bastırıldı. 1863-1864 yılında vergi vermemek konusunda direnme olsa da devlet sert yöntemlerle de olsa vergi toplamayı başardı.

1864-1875 arasında irili ufaklı olaylar oldu ama hepsi de Osmanlı kaynaklarına "asayişsizlik" olarak geçti. Ama "Deruni Dersim" (İç Dersim) veya "Cebeli Dersim" (Dersim Dağları) olarak tarif edilen iç bölgelere Osmanlı nüfuz edemedi, dolayısıyla vergi ve asker toplayamadı. 1875 yılında Ahmet Muhtar Paşa devreye girdi. Paşa'nın stratejisi bölge aşiretlerini birbirine vurdurmaktı. Bunun için aşiretler arasına nifak sokuldu, düşmanlıklar yaratıldı. 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanından sonra İmparatorluğu İslamcılık ideolojisi ile tekrar ayağa kaldırmaya girişen II. Abdülhamid Şafii Kürtleri Hamidiye Alayları'nda örgütlerken, Kızılbaş Kürtleri bunun dışında tuttu çünkü ona göre "eski çağlardan beri sahip oldukları batıl inançlar" onları savaşlarda güvenilmez kılmaktaydı. Ama II. Abdülhamid, Sünni-Hanefi itikadı dışındaki inanç gruplarından bazılarını "doğru" dinin öğretilmesini mümkün görüyordu. Bu gruplardan biri de Kızılbaşlardı. Bu amaçla bölgeye, Nakşibendi imamlar, Türkçe ve Kürtçe (Zazaca) *Kuran*'lar, ilmiyeler, risaleler gönderdi. Ayrıca Kızılbaş köylerin imamlarının "eğitilmek üzere" vilayetlere gönderilmesi emredildi. Sivas Valisi Memduh Paşa'nın 2 Ağustos 1891'de merkeze yazdığı uzun tekeredeki önerilerden biri de "gençleri günah kuyusundan kurtarmak ve babalarının inancını terk etmesini sağlamak, gözleri sapkınlıkla kararmış otuz-kırk yaştakilere göre daha kolay olduğundan" bölgede "yeni tarz" okullar kurmaktı. Ancak bütün bunlardan sadece Zazaca *Kuran* dağıtma işi gerçekleştirildi. Buna karşılık böl-yönet politikaları daha da şiddetlendi. Dersim'in irili ufaklı pek çok idari birimi çevre vilayetlere ve mutasarrıflıklara dağıtıldı, merkez Hozat aşiretlerinin bir kısmını yanına alarak Koçuşağı ve Şamuşağı aşiretlerine baskılar yaptı ve katletti. Buna rağmen Dujik ve Kutı Deresi bölgesine devlet ulaşamadı.

Merkez, 1887-1888'de Fazlı Ferik Paşa komutasında bir ordu bölgeyi dize getirmeye soyundu. O dönemin tanığı Erme-

ni seyyah Antranik'e göre kendisine Dersimlinin silah zoruyla yola getirilmeyeceğini söyleyen Dersimli Ermenilere Paşa şöyle demişti:

Siz benim kim olduğumu biliyor musunuz? Adım Fazlı Ferik Paşa'dır. [1876'da] Bulgaristan'daki isyanı bastıran benim. Bulgaristan'ı yıkan benim. Gidin o rafızı [dinsiz] Kürtlere, üzerinize gelen Fazlı Ferik Paşa'dır deyin. Bire kadar kırıp hepsini kılıçtan geçireceğime yemin ettiğimi söyleyin. Emin olun, yarıncandan itibaren iki gün sürmez, bütün Dersim kül yığınına dönecek, göreceksiniz. Onların heybetli kalelerini topa tutacağım, kiliseleri tahrip edeceğim. Belki onların içinde [de] Bulgarlar gibi meclisler kuruyorlar Devlet-i Osmaniye'ye karşı. Sonunda Dersim'in bütün denizlerini kana bulayacağım. Kurtuluş yok, yemin ettim, çünkü bu sefer de başaramadan dönersek Avrupalılar bize kıpti [çingene] diyecekler.

Antranik şöyle devam ediyor:

Ve gerçekten de iki gün geçmeden Fazlı Ferik ve Derviş Müşir paşalar hiç sonuç alamadan boyunları bükük İstanbul'a döndüler ve sultana, Dersim'in korku salan heybetli dağlar ve ormanlarla kaplı bir doğaya sahip, tarifi imkansız bir konumu olduğunu, ormanlardaki her bir ağaç ve dalın Osmanlı ordusuna karşı bir adım bile geri atmadan savaştan bir asker olduğunu, o ormanlar var oldukça Dersim'in yenilmez kalacağını anlattılar.

Sultan bu sefer Dersim'in ormanlarını yakmaya, tüm o yüce dağları çıplaklaştırmaya karar verdi. Amacına ulaşmak için Batum'dan Dersim'e, Trabzon üzerinden büyük miktarda petrol getirtti. Her şey hazır olduktan sonra Kuzuçan ve Çarsancak'tan başlayarak petrolü ormana serpip ateşe verdiklerinde, herkesi şaşıratan bir olay oldu, bu sefer de doğa Osmanlılara karşı çıktı. Hava bulutlandı, dağlar karardı, ardından korkunç bir sağanak, dolu ve yağmur, şiddetli rüzgarla birlikte Osmanlıların girişimini boşa çıkardı. Bu şaşırıcı olay karşısında Osmanlılar takdir-i ilahinin Dersimlilerden yana olduğu kanısına vardılar.

1907'de Neşat Paşa kumandasında "asayiş sağlamak" adına yeni bir hareket başlatıldı, uzayan süre ve kış şartları sebebiyle istenen sonuç yine alınamadı. 1908 yılında olaylar çığırından çıktı ve Batı Dersim aşiretleri ittifak ederek isyan başlattılar. Yaklaşık 10 bin Dersimlinin katıldığı isyanı bastırmak için II. Abdülhamid'in ünlü Hamidiye Alayları'ndan 36. Cibran Hamidiye Hafif Süvari Alayı kullanıldı. Harekât tüm şiddetiyle sürerken II. Meşrutiyet ilan edildi. Harbiye Nezareti harekâta son verdi ve aşiretlerle anlaşma yoluna gitti. Bölgeden sorumlu 4. Ordu Kumandanı Müşir İbrahim Paşa, bölgenin sorunlarının kuvvet kullanılarak çözülemeyeceğine inandığından Meşrutiyet dolayısıyla çıkarılan aftan Dersimli reislerin de yararlanmasını sağlayınca, bölgede kendisine saygı ve güven duygusu doğdu. Ancak merkez eski usullere devam ediyordu. Osmanlı döneminin son harekâtı 1909 yılında yapıldı. İbrahim Paşa'nın nispeten yumuşak yaklaşımı sayesinde harekât fazla kan dökülmeden sonlandırıldı ve bölge bir sükûnet dönemine girdi. Bu tarihten sonra toplu kalkışmalar ve harekâtlar olmadı ama 1912 yılında Mercan Boğazı'nda Abasan Aşireti tarafından yapılan soygundan Seyid Rıza sorumlu tutularak gıyabında idam cezasına mahkûm edildi. Ancak merkez ipleri daha fazla germemek için idam cezasını affetti. Ardından Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Seyid Rıza bu affın da etkisiyle olsa gerek, 1917 yılında Batı Dersim aşiretlerinden toplanan 1.000 kadar Dersimliyle birlikte Erzincan'a kadar gelmiş olan Ruslara karşı savaştan Osmanlı birliklerine katıldılar. Haberi duyan başka aşiretlerinin katılımıyla Dersimli kuvvetleri 3.000 kişiye ulaştı. Aşiretlerin de yardımıyla Osmanlı birlikleri önce Erzincan'a girdi, ardından Rusları Erzurum'a kadar takip etti.

Mahmut Akyürekli'ye göre bu yıllarda aşiret ağaları yağma içeren baskınlarla büyük gelirler elde ettiler. "Öyle ki altın sırmalı koşumlarını, gümüş eğerlerini, gümüş kaplarını Şam'dan, Halep'ten getirecek kadar servet sahibi oldular." Akyürekli'ye göre özellikle Seyidan ve Şeyh Hasanlı aşiretlerinin mensupları (Koçanlar, Şemkan ile Karabalı, Ferhadanlar) arasında çatışma hiç eksik olmadı. 1917-1918'de Rusların çekilmesi sırasında Erzincan'a giren aşiret kuvvetleri ciddi miktarda silah ele geçirdi,

elde edilen silahların çokluğu bölgeyi silah deposu haline getirdi ve bu silahlar çatışmaları körükledi.

Dersim Kitapları

Dersim hakkında yazılmış ilk etnografya eserleri, Sarkis Hayguni'nin aylık dergilere yazdığı makaleler ve eşzamanlı olarak araştırmacı gezgin Antranik'in yazdığı *Dersim Seyahatnamesi*'dir. Antranik'in kitabı 19. yüzyıldaki Dersim olaylarını yaşlı seyitlerin tanıklığına dayanarak aktardığı için tarihsel bir değer taşır. Daha kapsamlı çalışmalar 1915 sonrası dünyanın değişik ülkelerine dağılan Dersimli Ermeniler tarafından yapılmıştır. Bunlardan Kuzey Dersimli (Erzincan'ın Balaban yöresi Khint-sorek köyünden) Kevork Halaçyan, gençlik yıllarında Munzur Dağlarının iki yakası arasında mekik dokumuş, Ermeni ve Zaza direniş örgütlenmeleri içinde mücadele yürütmüş, 1915'e kadar Dersim'de bulunmuştu. 1921 Koçgiri İsyanı ile bağlantılı görülerek, 1925'te İstiklal Mahkemesi tarafından mahkûm edilen Halaçyan, Sivas'ta Dersimli seyidler ve Şeyh Said İsyanı'nın liderleriyle beraber hapis yatmış, özgürlüğüne kavuştuktan sonra Sovyet Ermenistan'ına geçerek Dersim üzerine çalışmaya başlamıştı. Halaçyan'ın elyazmalarının bazı bölümleri, Ermenistan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü tarafından *Ermeni Etnografya ve Filolojisi* isimli ansiklopedinin bir cildinde *Dersim Ermenileri Etnografyası-1. Bölüm* adı altında yayımlandı.

1868 yılında Dersim bölgesinde kısa bir dönem faaliyet gösteren *Milli Kurtuluş İçin Ermeni ve Kürt Komitesi*'nin kurucu lideri olan Adom Garabetyan, Kevork Halaçyan'ın dayısı olup o dönemin tarihine dair anlatımlar Garabetyan'ın günlüğünden derlenmiştir. Bunun dışında iki önemli kaynaktan biri, Perili Kevork Yerevanyan'ın yazdığı *Çarsanca Ermenileri Tarihi*, diğeri Çemişkezekli Hampartsum Kasparyan'ın *Çımuşgadzak ve Köyleri* adlı eseridir. 1915'e kadar Halaçyan gibi Dersim'de yaşamış olan iki yazar, 1915 sonrası hayatta kalan hemşerilerinden derledikleri bilgilerle bu eserlerini oluşturmuşlardır.

Özet Kaynakça

- Akyürekli, Mahmut. *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Antranik. *Dersim Seyahatnamesi*, çev. Payline Tomasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2007.
- Dersimi, Mehmet Nuri. *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik, *Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, der. İmran Gürtaş ve Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Molyneux-Seel, L. "A Journey in Dersim", *The Geographical Journal*, cilt 44, sayı 1, Temmuz 1914, s. 49-68. (Elektronik versiyonu için: <http://www.kirdki.com/images/kitaphane/Meqale%202.pdf>)
- Uluğ, Naşit Hakkı. *Derebeyi ve Dersim*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

1930'LARDA KEMALİSTLER İÇİN DERSİMLİ KİMDİR?

1932'de 100 adet bastırılıp sadece ilgililere verilen Jandarma Umum Komutanlığı'nın gizli Dersim Raporu'nda (kısaca JUK Dersim) "Dersimlilerin ırki vaziyeti" başlıklı bölüm şu sözlerle başlar:

Dersimlilerin ırki vaziyetini tespit etmek hayli müşkül bir iştir. Bu günün Dersim halkından Garbi Dersim'i işgal edenler kendilerinin Horasan'dan gelmiş olduklarını mütefikan beyan ederler. Şarkî Dersim'de böyle bir iddia henüz görülmemiştir.

Ardından raporun meçhul yazarı hangi kaynağa dayalı olduğu belli olmayan "bilgileri" (!) sayıp dökmeye başlar.

Hititli mi Harezmi mi?

20 sayfalık bu bölümü özetlemek kolay değil. Ama bazı çarpıcı tanımlamaları (yazım hatalarını koruyarak) aktarayım. "Anadolunun en eski sakinleri Hititler olduğuna nazaran bunların Garba akın ederken Dersim vadi ve yaylalarından geçtikleri ve belkide tortu bırakarak Garba ilerlediklerini kabul etmek gerekir" diye söze başlayan yazar bir sayfa sonra Hitit tezine Türkmenlik aşısı yapar:

Bununla beraber Plümer, Ovacık ve hatta Nazimiye mıntukalarındaki halk arasında bugün ile çok miktarda Türkmen tipine tesadüf mümkündür. (...) Plümer mıntukası aşiret isimleri ve halkının kendi duygusu ve Şarktan Garba intikal hisleriyle Dersimin aslan Türk olduğunu tespit edilebilir.

Yazar bir kaç sayfa sonra fikrini yine değiştirir ve “Dersim halkının Harezmi oldukları zannı uyarır” der. Ardından Harezmilerin kim olduğunu çözmeye çalışır. Harezmilerin yarısı Türkçe, yarısı Farsça konuşan bir Türk boyu olduğunu söyledikten sonra 1071 Malazgirt kahramanı Alp Arslan’ı öldüren Yusufun bir Harezmi olduğunu ekler. Böylece Harezmilerle ilgili olumsuz bir duygu aşilar okuruna.

Yoksa Zaza mı?

Ama yazar burada da durmaz ve işin içine dilden kalkarak yeni bir unsur ekler:

Dersimlilerin bugün konuştukları dil Kürtçe değil Zazacadır. (...) Zazaların Türkmén oldukları ve filhakika tarihçilerin iddia ettikleri gibi dili, yarı Farsî [Farsça, İran dili] yarı Türkçe olan Harezmilerden oldukları ve Kürtlerle çok fazla temas neticesinde dillerindeki Türk kelimeleride ya İranleştirdikleri ya unuttukları anlaşılmaktadır.

Yazar bu arada, “Yavuz Sultan Selim’in gazabı olmasaydı bugün güzel Türkiyemizde tek bir sünniye tesadüf etmek imkanı belki de mümkün olmayacaktı” diyerek bugün 3. köprüye Yavuz Sultan Selim ismini veren zihniyeti ifşa eder.

Yazar, Oğuzların Jazik boyundan geldiklerini inandığı Zazaları Lice, Palu, Çapakçur’da yaşayan Şafii Zazalar ve Dersimde yaşayan Alevi Zazalar olarak ikiye ayırdıktan sonra ikinciler için şunları söyler:

Bunlarda mezhep ve âdet dili Türkçedir. Ayinlerde iştirak edenler Türkçe konuşmak mecburiyetindedir. Bu mecburiyettir ki Alevi Zazalık asırlardan beri ihmal edildiği halde Türklükten pek de uzaklaşmamış. Dersim Alevileri arasında cevap istememek şartıyla Türkçe meram anlatmak mümkündür. Şayanı nazar ve esef olan nokta şudur ki 20-30 yaşından yukarı yaşlı her fertle Türk dili ile müteakabilen anlaşmak ve dertleşmek mümkün olduğu

halde... Türk dili tamamen Zazalaşmakta ve hele 10 yaşından küçük çocuklarda ise Türk diline rastlamak imkânı kalmamaktadır.

Yoksa Ermeni veya Asuri mi?

Bundan sonra Zaza kadınlarının ne kadar şehvetli olduklarını anlatan yazar yine fikir değiştirir ve "Zazaların bulunduğu sahanın bir zamanlar Ermenistan hudutlarına dahil olduğu da tarihçe müsbettir" dedikten sonra, "Zazaların Asuri oldukları hakkında da bir iddia vardır" der ama bu iki tezi çabucak çürütüp Türklük tezine döner.

Yok yok, melez bir grup!

Yazar yazının başında söylediğim gibi, "Horasan'dan geldiklerini söylemeyen Şarki Dersim" hakkında bunları söyledikten sonra doğal olarak "Horasan'dan geldiklerini ittifakla kabul ettiklerini" ileri sürdüğü Garbi Dersim'deki tüm aşiretleri Türkmen yapıp çıkar elbette. Fakat bölümün sonuna doğru şunları söylemek ihtiyacını duyacaktır:

Dersim içindeki dağ, dere, tepe adları bu vatan parçasının ilk sakinlerinin aslen Türk oldukları kanaatini uyandırıyor da Şark, Şarki Şimali, Cenup ve Garptan gelen muhtelif milletlerin istila selleri önünden kaçanlar için de can kurtarıcı bir sığınak olmuş, hakimiyetleri altında bulunduğu Türk, Faris, Asur, Ermeni, Arap gibi milletlerin de tortularını içine almış bir mntıkadır.

Maalesef Kürt'müşler!

Raporun yazarı nihayet "acı" gerçeği kabul etmek zorunda kalır:

Ermenilik (...) hiçbir zaman Dersim umum nüfusunun % 20'sini aşmamıştır. Harbi Umumiden sonra ise izlerini bıraka-

rak ölmüştür. Asur ve Araplık hiç bir iz bırakmamıştır. Türkler çocuklarını ve adlarını, Fârisiler ise dillerini ve seyitleri ile beraber Şiiliklerini pek feci surette bırakmışlardır. (...) Osmanlı Devletinin Desimlilerle mücadeleye başladığı tarihten itibaren Dersim daha geniş adımlarla Kürtlüğe doğru ilerlemeye başlamıştır. (...) Cumhuriyet dili ile % 70, hissiile %20 Kürtleşmiş bir Dersimle karşılaşmıştır.

Yazar bölümü şöyle bitirir:

Dersimi şu suretle mütalaa ettikten sonra kaybolmak üzere bulunan ve kanında Türk kanı ekseriyeti olan büyük bir halk kütesini geriye, yani millî varlığına doğru çevirmek için hemen ıslahata ve tedbirler almağa başlamak lazım geldiği kanaatine varılır.

Kitapçığın bundan sonraki bölümlerinde yer alan Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, 1926 tarihli raporunda “Dersim giderek Kürtleşiyor”, “Dersim Kürtlük temayülâtı ile bulaşmış tehlikesi bir çibandır” der. Aynı yıl Diyarbekir (ve sonra Elâziz) Valisi Cemal Bardakçı, Dersim’de “Türkçe bilmeyene ve Kürt tipine rastlanmamıştır” der. Ona göre, “Sünniler Alevilere Kürt, Aleviler Sünnilere Türk derler.” 1931’de I. Umûmi Müfettiş İbrahim Tali Bey’e göre ortada sadece “Dersimli” vardır. Aynı yıl Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ise “Türklük içinde eritilmesi gereken Kürtlük”ten bahseder. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya’ya göre ise “Seyid Rıza ve Haydaranlılar Türk ve Cumhuriyetçi olup, bazı Kürtlerin hırsızlıklarını onlara atfetmek doğru değildir.” Kimdir bu “bazı Kürtler” açıklamaz.

Kürtler üzerine yazılmış en kapsamlı kitaplardan biri olan Şeyh, Ağa, Devlet’in yazarı, Hollandalı antropolog Martin van Bruinessen’e göre rapordaki bu fikirler, 1925 Şeyh Said İsyanı sonrasında, bizzat Mustafa Kemal yönetimince Şark İlleri Asayiş Müşaviri ve Türk Ocakları Koordinatörü sıfatıyla Dersim bölgesine gönderilen Hasan Reşit Tankut’un “etnopolitika” çalışmalarından esinlenmiş olmalıdır. Küçük bir yetimken Maraş Elbistan’da Alevi Kürt bir ailece evlat edinilen Reşit Tankut, çalışmalarını 1925 ile 1961 arasında, önce Mustafa Kemal’e, onun

ölümünden sonra da CHP'ye gizli raporlar halinde sunmuştur. Bu görüşlerin devletin Dersimli algısını şekillendirmekte önemli rolü olduğu anlaşılıyor.

Ancak ilginçtir, Başbakan İsmet İnönü'nün 21 Ağustos 1935 tarihli Kürt Raporu'nda sık sık "Kürt şehirleri"nden, "Kürt köyleri"nden, "Kürt mintikalarından", "Türklüğe hevesli Kürtlerden" söz edilir. Yani ortada "Kürt" adlı etnik bir grup vardır.

Ancak 1936'da I. Umumi Müfettişlik müfettişi Abidin Özmen bu Kürtlerle ilgili alınması gereken tedbirleri şöyle özetler:

Türk camiası içinde kaynatmak istediğiniz kimseleri Kürtçe yerine Türkçe dili ile konuşur hale getirmek icap eder. Temsilin [asimilasyonun] yapılması için Kürtçe konuşmak meselesi üzerinde durmak icap eder. Halkevlerinin, bilim memurlarının, devlet daireleri ve müesseselerinden çalışan bilim memur ve müstahdemlerin Kürtçe konuşmalarına katıyen müsaade edilmemelidir. İşi olan köylü Türkçe bilmiyorsa, köylü ile Kürtçe konuşulmaması, köylü memur olmayan bir tercüman getirmeye mecbur tutulmalıdır. Kürtçe konuşanlara karşı maddi ve manevi cezalar uygulanmalıdır. (Aktaran İsmail Beşikçi, s. 57)

"Kürt gözüyle bakmayalım, sevelim ve acıyalım"

19 Haziran 1937 tarihli *Son Posta* gazetesinde İttihat Terakki'nin sol (!) kanadından Muhittin Birgen şöyle yazar:

Dersim'de yeni bir memleket fethetmiyoruz, Dersimli bizim düşmanımız değildir. Onlardan bu tarzda bahsetmiyelim ve yarın öbür gün bizim aramızda muhacir olarak dolaştıklarını gördüğümüz bu insanlara bu gözle ve "Kürt" diye bakmayalım. Bilakis onları sevelim ve onlara acıyalım.

Yazarın bir yandan hükümetin Dersim'i iç koloni gibi ele alan politikasına örtülü bir eleştiri yapması ("Dersimli bizim düşmanımız değildir"), bir yandan da ileride yapılacak sürgü-

nün haberini verdiği (“yarın öbür gün aramızda muhacir olarak dolaştıklarını gördüğümüz”), bir yandan Kürtlüğü bugünlerde Ermeniler için kullanıldığı gibi, “affedersiniz Kürt” retoriğinde ele alması, ama sonunu acımayla bağlaması dönemin aydınları- na egemen olan kafa karışıklığının bir göstergesi.

5 Ağustos 1937 tarihli *Tan* gazetesinde Lütfi Erenel adlı yazar “Kirmanjlar” başlıklı, “Bunların Kürtlükle hiç ilişkisi yok” spot- lu makalesinde Kürtlük-Türklük ilişkisinin ileriki yıllarda da moda olacak alfabetik formülünü verir, üstelik güya bir Kürt’e dayandırarak şunları ifade eder:

Uyanık bir Kürt ağası anlatıyordu: -Türk kelimesinin ilk ve son harflerini takdim ve tehir ediniz [yerlerini değiştiriniz]. Kürt kelimesini bulursunuz. Bu kelime, seyid ve ağanın toprağına mutlak bir kölelikle merbut [bağlı] aynı zamanda Türke bağlı [anane, düşünüş itibarile] manasına gelir. Bu vasıflar ve yaşa- ma şartları Dersimlinin hayatına uyduğu için yanlış olarak bura halkına Kürt denilmiştir. Kürdün hakiki manası, vuran, kıran, talan eden demektir.

Bu yazının bir diğer ilginç yanı, yazarın Alpdoğan Paşa tara- fından Elazığ’da “zehirli gaz kursu” açıldığını belirtmesi. Alp- doğan gaz kursunu açarken, “Devlete uzanan eli kırmak, devlet kanununu tecavüz edilemez hale getirmek vazifemizdir” demiş- ti.

Türklük ve Türkçe konusunda son noktayı da Alpdoğan ko- yuyor. 20 Haziran 1937 tarihli *Kurun* gazetesinden okuyalım:

Tunceli ahalisinden bir takımın Kürd olduğuna dair ortada bir söz vardır. Bu söz yanlıştır. Tuncelinde Kürd yoktur. Bu aha- linin aslı vaktiyle Horasandan gelmiş olan Türk kabileleridir. Buradaki kabilelerin isimlerine dikkat edilirse hepsinin Türk olduğu derhal anlaşılır. (...) Ahalinin tarikatta okudukları ne- fesler, ilahiler kâmilan Türkçedir. Yalnız Selçukiler devrinde devletin resmi dili Farsî olduğu için bunların arasına Farsça ka- rışmış ve Türkçe ile birleşerek bozuk bir dil hâsıl olmuştur ki buna Kürdçe denilmektedir. Hakikatte bu dil dağ Türkçesidir.

Kürd ve Kürdçe yoktur. Tunceli ahalisi Türk olduğu gibi dilleri de Türkçedir.

Türk de değil, Kürt de, hususi bir ırktan

Ama farklı düşünenler de vardır. Örneğin 29 Haziran 1937 tarihli *Haber* gazetesinde yazan Yusuf Mahzar Aren gibi:

Dersimlileri Türk sananlar var... Ben de onları hiçbir zaman Türk saymıyorum. Türk'te bedevilik, iptidailik, vahşet, merhametsizlik ve kan içicilik seciye halinde mevcut olamaz. Bunlar -benim kanatımca- tarihin pek eski zamanlarından beri sarp dağlarda tanınan ve el değdirmediği için mümkarız [bitmiş, tükenmiş] olmayan hususi bir ırktandır.

Bu ifadeleri tersine çevirirsek, yazar "Kürtler bedevi, iptidai (ilkel), vahşi, merhametsiz, kan içicidir" demeye çalışmaktadır.

Dersimliler Müslüman mı?

Dönemin yazarları Dersimlilerin dini konusunda da ilginç iddialarda bulunurlar. Örneğin *JUK Dersim*'in meçhul yazarı:

Aleviliğin en kötü ve açıklama ihtiyacı duyuran cephesi Türk-lükle aralarındaki derin uçurumdur. Bu uçurum Kızılbaşlık itikadıdır. Kızılbaş, Sünni Müslümanı sevmez, kin besler, onun ezelden düşmanıdır. Sünnileri Rumî diye anar. Kızılbaş ilahi kuvvetin hamili bulunduğunu ve imamların Sünnilerin elinde işkence ile öldüğüne inanır. Bunun için Sünnilere düşmandır. Bu o kadar ileri gitmiştir ki Kızılbaş, Türk ile Sünni, ve Kürt ile Kızılbaş kelimesini aynı telâkki eder. Dersim Alevileri de tıpkı Sivas, Tokat, Canik Afyon Alevileri gibi (varma Yezidin yanına, siner kokusu tenine) diye Sünniyi tahkir eder [aşağılar].

Bu ifadelerde Alevi/Kızılbaşlık Sünniliğe düşman olarak kurgulanır. Yukarıda Şükrü Kaya'nın Kültür Bakanlığı'na yazısında okuduk. Dersimliler "Şii, Alevi, Bektaşî"dir. Ancak Şükrü Kaya bu terimleri nötr bir dille kullanır.

Buna karşılık Yunus Nadi, 18 Haziran 1937 tarihli *Cumhuriyet*'teki yazısında Dersim inançlarını adeta över:

Dersimliler Aleviliğin Caferi tarikatına mensup ve İmam Cafer Sadık'a bağlıdır. "Anadolu'nun Doğu ve Cenup doğusu" ve "araştırma ve düşüncelerim" adlarıyla Şarkın kültürel ve tarihi vaziyetini üzerinde esash iki tetkik eseri hazırlayan arkadaşım Kadri Kop bana Dersimlinin maruz kaldığı tesirleri şöyle anlattı: "Asılları öz Türk olan Dersimliler, her Türk ülkesinde olduğu ve her Türkün gösterdiği gibi gerek din ve gerek itikate en liberal tarafı iltizam etmişlerdir. Şamanizmin liberal hususiyetlerini ihtiva eden Alevilik bütün Türkmenleri tek akidesi olmağa başladığı vakit bugünkü Dersimlinin dünkü cetleri de bu tarikatı kabul ettiler. Bunun içindir ki Sünni Osmanlılarla aralarında içtimai ve dini bir mücadele başladı."

Dersimliler Şamanist veya animist mi?

Osmanlı-erken Cumhuriyet döneminin amatör Dersim uzmanı (!) Kütahya Saylavı (Milletvekili) Naşit Hakkı (Uluğ) 19 Haziran 1937 tarihli *Haber* gazetesindeki "Dersimlilerin dini seyitlerin dolabıdır" başlıklı yazısında "Küçücük kafalı Dersimli, yazın cehennem güneşi altında yanarken, bir memba görünce ona da tapmağa başlar... Bir kaya, geceleri yol gösteren ay, koca bir cevzlik görünce cahil Dersimli sakalına sarılır. Boynunu bükerek yahut diz çöker ve ona tapar" diyerek Dersim inançlarıyla adeta alay ederken, 29 Haziran 1937 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yazan Yusuf Mazhar (Aren) (ki kendisi 1930'da Ağrı İsyanı sırasında Zilan Deresi'nin 15 bin Kürt'ün cesedi ile dolduğunu müjdeleyen yazardır) biraz daha insaflidir. Ona göre "kabukta Alevilik şeklinde başlayan din, etten çekirdeğe doğru türlü türlü garip itikadlar karışarak ağaca, su-buzdağına, güneşe ve bazı taş-

lara tapmak şeklinde istihalelere [başkalaşım] uğramıştır". Latif Erenel, 22 Eylül 1937 tarihli *Son Posta*'da çıkan yazısında öldürücü darbeyi (!) vurur: "Dersim'de alalade bir papuca bile tapanlar olmuştur!"

Dersimliler Hıristiyan mı yoksa?

18 Haziran 1937 tarihli *Akşam*'da ise bu sefer inanç lideri hedef alınır: "Seyid Rıza'nın hayatı bir sırdır. Esrar içtiği söylenir. Orada inanıldığına göre bunun girdiği bir evin halkı artık cehennemlik değildir (...) Dersimde senede iki defa umum günahlarının affı merasimi yapılır." Yazar Seyid Rıza'nın İslam'ın günah saydığı uyuşturucu içtiği iddiasıyla Kızılbaş inancının İslam dışılığını ima etmekle yetinmez, Hıristiyanların günah çıkarma merasimine de örtülü bir gönderme yapar. 16 Ağustos 1937 tarihli *Tan* gazetesinde Lütfi Erenel, bir adım daha ileri gider: "Bir Dersimli için en büyük felaket şu idi: AFOROZ!"

8 Ekim 1937 tarihli *Haber* gazetesindeki "Seyid Rıza'nın istavrozlu Ankara'da başlıklı" haberde "... hayali en geniş olanlar bile şu din hokkabazı Seyid Rıza'nın çadırından Ermenice kitap, Almanca lügat, çeşit çeşit, boy boy renk renk istavroz, üzerinde Ermenice yazılar olan haçlar, içinde İsa'nın başparmağının kemiği olacağını düşünemez" derken Seyid Rıza'nın Hıristiyanlığı imasını bir adım daha ileri götürür.

Ama burada da durulmaz. 11 Ekim 1937 tarihli *Kurun* gazetesinde, Seyid Rıza'yı 11. yüzyılda Birinci Haçlı Seferi için Avrupa'yı dolaşarak gönüllüler toplayan ünlü Fransız vaizi Pierre L'Ermite ile karşılaştıran yazara göre, L'Ermite korkunç, zalim ve yitreğinde merhamet olmayan biridir ama samimidir! Oysa Seyid Rıza'da o da yoktur:

Yüzlerce yıl cehaletin kara madenini işlettiler. Ruhları birer kuyu gibi kazdılar. Adam öldürmeği, kervan vurmaya, ocak söndürmeyi koca bir yurdun göreneği haline getirdiler. Oradaki zavallı halkın ne kadar kara bir alın yazısı varmış ki bu

zünharlı [keşiş kuşağı], istavrozlu [haç], bu kıpkızıl melunlara seyit diye tapmışlar. Peygamber soyundan geldiklerine inanmışlar. Ağzından dökülen sözlerini, gökten inme tanrı emirleri saymışlar, ibretin bu türlüüne, bin yılda bir kere bile güç rastlanır.

İnançların arasına “Türklük barajı”

Martin van Bruinessen, “Ashm İnkâr Eden Haramzadedir” başlıklı makalesinde bu gelgitleri şöyle açıklar:

Kemalizm’in Kürtler hakkındaki görüşü, her zaman içsel çelişkilerle dolu olmuştur. Bir yandan resmî görüş onların Türk olduklarını iddia ederken; öte yandan, Türk olmadıkları için onlara hiçbir zaman güvenilmemiş ve onları asimile ederek Türk olmayan özelliklerini kaybettirmek için kasti girişimlerde bulunulmuştur. Alevi Kürtlere karşı tutum çok daha paradoksal ve tutarsız olmuştur. Alevi olduklarından ötürü, bir yandan İslam’ın gerçek bir Türk versiyonuna bağlı oldukları için ve Kemalistlerin laikleşme programının doğal müttetikleri olarak selamlanmışlar; öte yandan, Zazalıkları ve Kürtlükleri onları yabancı ve güvenilmez kılmıştır. Alevi Kürtlerin dinsel törenlerde kullandıkları dilin Türkçe olduğu gerçeği, onların kolay asimile olabileceklerine dair umut verici ihtimaller sunar görünmekle birlikte, Alevi Kürtlerin devlete muhalefetlerinin tarihi onları ziyadesiyle şüpheli kılmıştır.

Hasan Reşit Tankut bizzat Mustafa Kemal’e sunduğu gizli raporlardan birinde Kürt coğrafyasını Kuzey’de Zaza Kızılbaşlar, Batı’da Alevi-Kızılbaş Kurmançlar ve Doğu’da Şafii Kurmançlar olarak üçe ayırmakta ve bu unsurları birbirinden ayırmak için aralarına “Türklük barajı” konulmasını önermekteydi. Yukarıda anlattığım gibi Dersimlilerin kimliği konusunda kafası gayet karışık olan ama onların ne olması gerektiği konusunda gayet net olan Kemalist rejim bu “önlemi” yetersiz görmüş olmalı ki 1937-1938’de Dersim’de adeta bir soykırım gerçekleştirdi.

Özet Kaynakça

- Ağar, Kemal Ömer. *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940.
- Akyürekli, Mahmut. *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Baran, Taha. *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Beşikçi, İsmail. *Tunceli Kanunu 1935 ve Dersim Jenosidi*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik, *Dersim-Sason (1934-1946)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010. (Jandarma Umum Kumandanlığı'nın Dersim raporu bunun içinde)
- "Doğu Sorunu" *Necmeddin Sahir Silan Raporları, (1939-1953)*, der. Tuba Akekmekçi ve Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- van Bruinessen, Martin. *Ağa, Şeyh ve Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

DERSİM HAKKINDA “KUYRUKLU” YALANLAR

Osmanlı dönemindeki belgelerde Dersim'deki 50 kadar aşiretten özellikle altı aşiret (Hasenan, Abasan, Kureyşan, Hayderan, Demenan, Yusufan aşiretleri) için eşkiya, şaki, sergerde, cahil dağlı, asi gibi ifadeler kullanıldı. Ancak şunu belirtelim ki Osmanlı belgelerinde Çukurova, Antakya, Maraş, Sivas bölgelerindeki pek çok Türkmen aşiretinden de “ekşiya”, “şaki”, “asi” diye bahsedilir. Hatta, 1864 yılında Ahmet Cevdet Paşa'nın yönetimindeki Fırka-i İslahiye, sırf bu aşiretleri terbiye etmek, terbiye olmazlarsa dağıtmak için kurulmuştu. Ama bugün çoğu kişinin kafasında Türkmenlerle ilgili olumsuz bir imge yoktur.

Dersimliler eşkıyalıkla mı geçinirlerdi?

Cumhuriyet dönemi belge ve raporlarında ise sanki tüm Dersim aşiretleri eşkıyalıkla iştigal edermiş gibi bir algı oluşturulmuş. Bir an için bu toptancılığı görmezden gelelim ve tüm Dersim halkının çocuklar, kadınlar, yaşlılar da dahil eşkiya, şaki, sergerde, asi olduğunu kabul edelim. Peki Dersimli aşiretler neden eşkıyalık yapıyorlardı? İlk olarak Dersim yüzde 80'i tarıma uygun olmayan meşe türü ağaçlarla kaplı dağlık alanlardan oluşur, yılın sekiz ayı kıştır.

Dersim'in dış çeperlerindeki bazı madenler ise hem devletin ilgisizliği hem de eşkıyalıkla iştigal eden aşiretlerin madenlerde çalışanlara rahat vermemesi yüzünden zamanla kapanmış. Ama açık olsalar da bölgeyi doyuracağı şüpheli. Sonuç ağır bir yoksulluk olmuş.

“Eşkıyalığın nedeni fakirlik ve ihtiyaçlardır. (...) Evvela, genel ihtiyaçların giderilmesi lazımdır.” Bu sözler, 1899 yılında

Müşir Şakir Paşa tarafından sarf edilmiş. 1903 yılında, Dersim Mutasarrıfı Arif Mardinî Bey de "Dersimlilerin saldırma alışkanlıkları hayat kaygusundan doğmuştur" diye yazmış. 1906 yılında Arif Bey'in halefi Celal Bey de şöyle demiş:

Birkaçı hariç Dersim'deki aşiret ağaları Anadolu'nun diğer bölgelerindeki derebeyleri gibi zengin olmayıp, bu ağaların dahi halk gibi fakirlik ve yokluk içinde. (...) Aşiretler, biri hariç yaptıkları tecavüzler dolayısı ile yekdiğerine karşı uyanan emniyetsizlik ve geçimlerini sağlamaya esas olan hayvanlarının muhafaza kaygusu ile silahlanmışlardır. Mal ve can kaygusu devam ettiği müddetçe bu silahlanma devam edecektir.

Kâzım Karabekir 1908'de bir asker olarak konuyu bir asayiş meselesi gibi görse de raporun bir kısmında şunları söylemiş:

Ekilebilir arazinin yetersizliğinden ötürü ahali diğer yerlerde olduğu gibi kendi ekip biçtikleriyle geçinemediğinden zanaat ve ticarete olmadığından tabiatın bu noksanını hırsızlık ve haydutlukla telafi yoluna gitmiştir. Ürün devşirme eksikliği yüzünden önce hükümete olan vergi borçlarını verememişler ve buna karşı Jandarma takibatında dağlara sığınmışlardır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki kıtlık, açlık, sefaletin bölgede diğer yerlerden daha şiddetli hissedildiğini tahmin etmek zor olmasa gerek. Nitekim 18 Kasım 1920 tarihinde TBMM kürsüsünde Dersim Milletvekili Hasan Hayri Bey benzer şeyleri söyler:

Malûm-ı âliniz Dersimliler öteden beri aç bir millettir. Çünkü seneyi sekiz ay hariçten mütemadiyen satın almak vesaire suretiyle idare ediyorlar ki maateessüf hırsızlığın ve eşkıyalığın sebebi bu yüzden hâsıl olur. (...) Meselâ bugün Dersim'i ne kadar cezalandırırsanız, ne kadar öldürmüş olsanız yine açtır ve idaresizdir. Yine o hırsızlığı yapacaktır. Bunun bütün bütün kökünü mü kesmek lâzım, mektep mi lâzım, idare mi lâzım, ne lâzım? Hükümet vazifesini ifa etsin. Ondan sonra cezaya çarpısın.

1926 yılında Vali Cemal Bey (Bardakçı) raporunda aynı şeylerden bahseder:

Üç beş kişi hariç, ağalar ve reisler de dahil tüm Dersimliler müt-hiş bir fakirlik içinde çırpınmaktadır. Gasp ve yağmaların sebebi yaşamak hissi ve endişesidir. (...) Dört yüz seneden beri Dersim'e hükümet nüfuzu girmemiştir. (...) Her Dersimli hayatını, malını muhafaza kaygısı ile silahlanmak mecburiyetinde kalmıştır. (...) Dersimlilere geçinmeleri için iş bulmak lazımdır...

Dersim'e devlet girememiş midir?

Cemal Bardakçı gibi pek çok kişinin diline pelesenk olmuş "devlet dört yüz sene Dersim'e girememiştir" yargısı da yanlışır. Dersim'in dağlık coğrafyası bölgeye devletin girişini zorlaştırmıştır ama bu devletin Dersim'e girmediği anlamına gelmez.

1879 yılında oluşturulan ve Osmanlı döneminin sonuna kadar Mamurat'ül-Aziz Vilayeti'ne bağlı olan Dersim Sancağı'nın merkezi Hozat'tır. Kazaları Çemişkezek, Ovacık, Pertek, Sağman, Çarsancak, Kalan, Kuzican (Pülümür), Kızılkilise (Nazmiye), Mazgirt, (1888'den sonra) Pah'tır. Merkezde ve kazalarda diğer vilayetlerdeki her türlü idari mekanizma kurulmuştur.

Peki devlet Dersim'e giremese, devlet şu bilgileri nasıl elde edebilirdi: 1897'de Dersim'in nüfusu 98.712 Müslüman, 210 Rum, 14.757 Ortodoks, 314 Protestan ve 1 Yahudi olmak üzere 113.994 kişidir. Cumhuriyet dönemine geçelim. 1927 Nüfus Sayımı'na göre, Dersim'de 76.290 kişi yaşamaktadır. Bu nüfus ilçe ilçe, cinsiyete ve yaş gruplarına, medeni duruma, inanca, konuşulan dillere, eğitime göre ayrıntılı biçimde tablolanmış. Daha ilginç, 1927'de Dersim'in tüm ilçelerindeki sakatlar (çolak, topal, kör, sağır-dilsiz, kambur ve diğer başlıklarıyla) ayrıntılı biçimde dökmüştü. (Bilgiler, Savaş Sertel'in makalesinden.) Veya JUK Dersim'deki gibi her aşiretin kaç kadını, kaç çocuğu, kaç koyunu, kaç keçisi, kaç katırı, kaç merkebi, kaç tavuğu var;

her köyde kaç silah, ne kadar cephane var, bunları adet adet sayabilir miydi?

Dersimliler askerlik yapmazlar mıydı?

Klasik dönemde devlet genel olarak Kürtleri, özel olarak da Alevi/Kızılbaşları düzenli olarak askere almamış ama Dersim özelinde Çemişkezek ve Hozat beylerinin kumandasındaki birliklere gerektiğinde başvurmuş. Öyle ki 19. yüzyılda 5 bin kişilik bir ordu, sürekli silah altında olmuş. II. Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye Alayları'na Dersimliler Alevi/Kızılbaş diye alınmadılar ancak aşiretlerin ısrarı üzerine Karabalı, Ferhatan, Sarı Saltık, Abasanlı aşiretlerinden dokuz çocuk Hamidiye Aşiret Mektebi'ne kabul edildi. Az da olsa Harbiye ve Mülkiye'de okuyan Dersimli çocuk vardı.

Cumhuriyet dönemine gelince, Jandarma Umum Kumandanlığı'nın 1932 yılında 100 adet basılan ve sadece ilgililere dağıtılma gizli raporuna göre (bundan böyle JUK Dersim diyeceğim), 1931'de Ovacık ve Hozat'ta askere gitme oranı yüzde 10, Nazımiye'de yüzde 25 gibi çok düşük bir seviyedeysen, Mazkirt'te yüzde 60, Pertek ve Çemişkezek'te yüzde 80'ler civarında.

Dersimliler siyasete katılmazlar mıydı?

Dersim'in 1908'de ikinci kez açılan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ındaki temsilcisi Dersimli Lütfi Fikri Bey'di. 1920'de Ankara'da açılan (T)BMM'ye Dersim'i temsilen altı kişi (Abdülhak Tevfik Bey, Diyab Ağa, Hasan Hayri Bey, Mustafa Ağa, Mustafa Zeki Bey, Ramiz Bey) katıldı. Bunlardan Diyap Ağa dışındakiler eğitilmiş kişilerdi. Hasan Hayri Bey, 1920 yılında, meclis kürsüsünde Dersim halkının Cumhuriyet'i nasıl benimsediğini sadeleştirilmiş dille şöyle anlatıyordu:

Dersim şimdiye kadar Hükümet'in idaresine karşı sürekli çekingin duruyordu. Bu son mütareke neticesi (...) en kuvvetli

oldukları dönemlerde bile hiç bir hükümete boyun eğmeyen Dersim, kongrenin teşekkülü üzerine, kongreyi meşru sayarak doğrudan doğruya himayesine kendisini attı.

Ancak 1923'teki İkinci Meclis'te ise Dersim'i iki milletvekili temsil eder. Bunun muhtemel nedeni 1921'deki Koçgiri İsyanı idi.

Merkez Dersim'le arasına mesafe koyuyordu ama 1925'te Şapka İktisası (Giyilmesi) Kanunu çıktığında, devlete muhalif olduğu söylenen Seyid Rıza başına fötr şapkayı geçirmekte tereddüt etmemişti. 1925'te Şeyh Said'in ayaklanmasına Dersimliler destek vermemişti. 1926'da Koçuşığı Tedip Harekâtı sırasında, Seyid Rıza'nın birlikleri, bir süre de olsa, devletin yardımcısı olarak katılmıştı. Seyid Rıza'nın devletin şüpheli bakışlarından kurtulmak için Elazığ'da yerleşik hayata geçme önerisi, 1926 yılında Elazığ Valisi Cemal (Bardakçı) döneminde uygun görülmuş, başta Seyid Rıza olmak üzere ağa ve seyitlere arazi ve ev vererek aileleri ile beraber Elazığ'da iskânları sağlanmıştı. Ama 1929'da Cemal Bey, I. Umum Müfettiş İbrahim Tali Bey ile anlaşamayıp Çorum'a tayin edildiğinde, yerini alan Nizamettin Bey'in ilk işi Cemal Bardakçı'nın başlattığı iskân işlemlerini iptal etmek olmuştu. Bunun üzerine, arazi ve evleri geri alınan Seyid Rıza ve diğer ağa ve seyitler Dersim'deki köylerine geri dönmek zorunda kalmışlardı. Muhtemelen gururları çok kırılmış biçimde...

Dersimliler vergi vermezler miydi?

Bugün her 100 liralık gelirin 82,5 lirasının beyan edilmediği ülkemizde, "ama Dersimliler vergi ödemiyorlardı, bu yüzden harekât haklıydı" denmesi gerçekten garip bir durum. Ama işin daha ilginç yanı şu ki Dersimlilerin devlete vergi vermediği doğru değil! Osmanlı dönemindeki sayılarla kafanızı şişirmek istemiyorum. Cumhuriyet dönemine ilişkin olarak bulduğum sayılar ise 1939-1946 arasında CHP'nin Bingöl ve Tunceli Milletvekili, 1950-1954 arasında DP'nin Doğu vilayetlerinden sorumlu parti müfettişi olan Necmettin Sahir Silan'ın 1943 yılında

Doğu vilayetleri hakkındaki son derece ayrıntılı raporundan. Silan'a göre 1936 yılında Tunceli iline 148.721 lira vergi tahakkuk ettirilmiş, bunun 138.540 lirası tahsil edilmişti. Tahsil oranı yüzde 93,15'ti. 1937'de bu rakamlar sırasıyla 205.232 lira, 197.048 lira, yüzde 96,01; 1938'de 262.473 lira, 250.425 lira ve yüzde 95,40 oldu. Yani devletin Tunceli'den almayı planladığı verginin neredeyse tamamı tahsil edilmişti. Ama devletin Tunceli'ye yaptığı yatırımların yanında bu verginin düşük olduğunu söylerseniz, onda haklı olabilirsiniz. Ama neylersiniz ki, yukarıda uzun uzun anlatıldığı gibi Tunceli çok fakir bir vilayetti, daha fazlasını almak mümkün değildi.

Öte yandan Türkiye'nin zengin sayılacak bölgelerindeki vilayetlerin durumları daha parlak değildi. Hatta daha kötüydü. Örneğin İsmet İnönü'nün 1935 Şark Raporu'ndaki Ordu Vilayeti ile ilgili şu ifadelere bakın:

Geçen sene vilayet hususi idaresi yüzde kırkbeş [vergi] tahsil etmiş, belediye de böyle. Dört beş sene evvelki ilbay [vali] köprüleri borçlanmış, ondan sonra gelenler hep bu borcu ileri sürerek vazifeyi bırakmışlar. Yüzde kırkbeş tahsilat ile bütün mekteplerin kapanması lazım gelirdi. Aciz ve fena idare amirlerinin faydasız değil, çok zararlı olduğunu bir daha görmüş oldum.

Bugün kimsenin çıkıp da "Ordu vilayeti vergi vermezdi" şeklinde bir ifade okumuş olduğunu sanmıyorum...

Dersimliler eğitime karşı mıydı?

"Halk cahil olduğu için telkine çok müsaittir..." (Tan, 17 Haziran 1937), "Domatesi bilmiyorlar, gösteriyorsun 'ne güzel çiçekmiş' diyorlar." (Tan, 3 Temmuz 1937), "Ahali çok cahil olduğu için bu yobaz eşkiya reislerin adeta kölesi gibi yaşamaktadırlar." (Yeni Köroğlu, 23 Haziran 1937), "Tabii ormanlar, şelaleler, büyük nehir ırmak ve derelerle tezyin edilmiş olanbu muhitin tek günahı, cahil ve cehalet neticesi günahkar insanlarla meskun olmasıdır." (Cumhuriyet, 27 Haziran 1937)

O günlerin gazetelerinde geçen bu ifadelerde Dersimlilerin "cahil oldukları" iddia edilmekle kalsa iyi; yazarlar Dersimlilerin adeta cahilliğe müptela olduğunu, hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde eğitim almaya direndiklerini iddia ediyorlar. Halbuki İzzettin Çalışlar, Dersim Raporu'nda "Osmanlı döneminde 1891'de 170 talebeli altı medrese, 750 talebeli 9 ilk mektep vardı. 1935'te Tunceli ili kurulduğu zaman il genelinde 18 ilk mektep vardı, talebe sayısı 1.412'ydi. 1936 yılından itibaren köylerde bile okullar vardır" diyor ve ilkokulu olan sekiz yerleşim sayıyor.

Evet, bu sayılar çok yetersizdir. Nitekim 1927 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Dersim'de okur yazarlık oranı yüzde 2,89 civarında, yani Türkiye ortalaması olan yüzde 8,16'nın çok altındaydı. 1935'te General Alpdoğan'ın idaresi altındaki Tunceli, Elazığ ve Bingöl'de okul çağındaki çocukların okula gitme oranı ise yüzde 12,5'tur. Diğer bölgelere ait rakamları bulamadım. Diyelim ki en düşük oran Tunceli'de olsun. Ama bunun temel nedeni Dersimlilerin okula karşı oluşları değil, devletin ihmalleriydi. İzzettin Çalışlar sekiz okul saymış, bunlara Cumhuriyet döneminde kaç tane eklendiğini bulamadım ama bazı yerlerde ilkokul olduğu ama tek sınıflı olduğu, çok az yerde ortaokul ve lise olduğu, öğretmen açığının büyük olduğuna dair bolca anlatı var. Tunceli'nin merkezini oluşturan Mameki'ye bile okul 1940'ta yapılmış. Alpdoğan Paşa'nın Umum Müfettişliğe yazdığı mektuplarda bu sorunu aşmak için merkezden tahsisat istediğini görüyoruz ama eğitime ayrılan tahsisat kışla yapımına ayrılan yanında devele kulak kalmış.

Özet Kaynakça

- Ağar, Kemal Ömer. *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940.
- Akyürekli, Mahmut. *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Baran, Taha. *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Cıhzoğlu, Tanju. *Kadre Bizi Una Değil Üne İtti, İhsan Sabri Çağlayangil'in Anıları*, Güneş Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Çalışlar, İzzeddin. *Dersim Raporu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik, *Dersim-Sason (1934-1946)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010. (Jandarma Umum Kumandanlığı'nın Dersim raporu bunun içinde)
- "Doğu Sorunu" *Necmeddin Sahir Silan Raporları, (1939-1953)*, der. Tuba Akekmekçi ve Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hallı, Reşat. *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.
- Molyneux-Seel, L. "A Journey in Dersim", *The Geographical Journal*, cilt 44, sayı 1, Temmuz 1914, s. 49-68. (Elektronik versiyonu için: <http://www.kirdki.com/images/kitaphane/Meqale%202.pdf>)
- Poyraz, Bedriye. "Cesaret Et, Hatırla!": Dersim 1938 Tertelesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt 68, sayı 3, 2013, s. 63-69.
- Sertel, Savaş. "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Genel Nüfus Sayımına Göre Dersim Bölgesinde Demografik Yapı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 24, sayı 1, 2014, s. 269-282.

1937 - 1938 DERSİM HAREKÂTLARI / KATLIAMLARI

Jandarma Umum Kumandanlığı raporuna göre Osmanlı döneminde, "tedbir" olarak akla gelen bölgeye askerî harekât yapmaktır. En önemlileri 1907'de Neşet Paşa, 1908'de Neşet Paşa ve Mehmet Paşa, 1909'da İbrahim Paşa, 1916'da Galatalı Şevket Bey yönetimindekiler olmak üzere 11 harekâtın maliyetini 1936 yılında General Alpdoğan 8.800.000 lira olarak açıklar. (*Umumi Müfettişler Toplantı Tutanaqları*, s. 145) Bu çok büyük miktarda devlet bölgeye yatırım yapmaya harcasaydı, Cumhuriyet dönemine daha müreffeh bir Dersim devredilebilirdi muhtemelen.

Şimdi de Cumhuriyet döneminin "tedbirlerini" öğrenelim. Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, 1926'da hükümete sunduğu raporda (sadeleştirilmiş Türkçeyele) şöyle demişti:

Dersim, Cumhuriyet hükümeti için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kesin bir işlem yapmak ve üzücü ihtimalleri önlemek, memleketin selameti için mutlaka lazımdır. (...) Mektep açmak, yol yapmak, refahı temin edecek fabrikalar kurmak (...) özelle yurtlandırma ve medenileştirme yoluyla [bölgeyi] ıslaha çalışmak hayalden başka bir şey değildir...

Hamdi Bey alınacak tedbirleri şöyle sayıyor: Mayıs ve Haziran aylarında bir tarama harekâtı düzenleyerek bölgedeki silahları toplamak; Şeyh, bey, ağa namlı kişileri uzak vilayetlere sürmek; Ahaliyi kendine yeter hale getirmek için arazi ve tohumluk vermek, madenleri işleterek halka iş ve para bulmak, Sürülenlerin yerine Türkleri iskân etmek, okullar açarak halkın "Türklük his ve terbiyesi"ni almasını sağlamak, bölgeye 25 yıl boyunca "mekkureci" memurlar göndermek suretiyle bölge Kürtlerini Türkleştirmek...

1930'da Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali (Öngören) izlenecek yöntemi şöyle açıklamış:

A) Bütün Dersim'in haricile münasebetini kat ederek [keserek] taruzlarına ve ticaretlerine mani olmak, aç kalacak halkı zamanla kendiliğinden ilticaya icbar [zorlamak] ve şu suretle Dersimi fenalardan tahliye. B) Her tarafı esaslı surette kapadıktan sonra ihata çemberini tedricen darlaştırmak ve fenalıklardan dolayı yakalananları derhal Dersim'den çıkararak Garba atmak ve serpiştirmek.

Erkân-ı Harbiye Reisi Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşa ise daha açık konuşmuş:

1) Dersim'de bugünkü vaziyetin idamesi tehlikelidir. Bu vaziyet Dersimlinin maneviyatını takviye etmektedir. 2) Dersimli okşamakla kazanılmaz. Silahlı Kuvvetler'in müdahalesi Dersimliye daha çok tesir yapar ve ıslahın esasını teşkil eder. 2) Dersim evvela koloni gibi nazarı itibara alınmalı. Türk camiası içinde Kürtlük eritilmeli, ondan sonra ve tedricen öz Türk hukukuna mazhar kılınmalıdır.

Uygulama 1934'te başladı

14 Haziran 1934'te Türkiye'yi etnisite esasına göre 3 bölgeye ayıran 2510 Sayılı İskân Kanunu çıkarıldı. Yasaya göre Dersim yasak bölge olarak tanımlandı. Türkçe konuşmayan ve Türk olmayanların, iskâna uygun Türk köylerine yerleştirilmesi için listeler hazırlandı. 25 Aralık 1935 tarihli 2884 sayılı Tunçeli ("Tunç Eli") İlinin İdaresi Hakkındaki Kanun çıkarıldı. Kanun uyarınca Elazığ, Tunçeli, Erzincan ve Bingöl'ü içeren Elazığ merkezli 4. Genel Müfettişlik kuruldu. Başına "Sakallı" Nureddin Paşa'nın damadı Abdullah Alpdoğan Paşa getirildi. Dersim'in Amutka, Kahmut, Karaoğlan, Sin, Haydaran, Danzig ve Pah gibi stratejik merkezleri bucak yapıldı. Bu bucaklarda birer karakol inşaatına başlandı. Elazığ'da bir İstiklal Mahkemesi kuruldu. 1936 yılında, adli kayıtlara geçen 3.700 suçludan silahlarını teslim etmesi

istendi, bunlardan 2.000'i silahlarını teslim etti ancak Alpdoğan Paşa bununla tatmin olmadı, tedbirleri artırdı da artırdı, sonunda Dersim bir açık hava hapishanesine döndü.

Dersim Harekâtı nasıl başladı?

Yıllardır resmî tarihçiler veya onlara yakın çevreler, Dersim'e askerî harekât yapılmasının gerekçesi olarak o dönemin Malatya Emniyet Müdürü, ileriki yılların Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in anılarındaki şu satırlara atıf yapılıır:

Yıl 1937. Şükrü Sökmensüer, Atatürk döneminin ünlü Emniyet Genel Müdürlülerinden. Bir gün beni çağırır. "Atatürk, Diyarbakır'da Singeç Köprüsü'nü açmaya gidecek" dedi. O tarihte Seyit Rıza, Dersim'in lideri. Aynı zamanda kendisi Peygamber sülalesinden geliyor. Seyit Rıza'nın bir de dinî kimliği var. Fırat, Şeytan Köprüsü başında bir karakol var. Bu köprüye Seyit Rıza ve birkaç destekçi ağalardan oluşan tayfaları köprüye bir baskın düzenliyorlar. Baskında karakol yakılıyor ve 33 asker şehit ediliyor. İşte bu olay Dersim İsyanı'nın başlamasıdır.

Çağlayangil'in anılarını Tanju Cılızoğlu 1980'lerde kaleme almış, kitabın ilk baskısı 1990 yılında yapılmış. Anılar değerlidir, nitekim Dersim'de mağaralara doldurulan Dersimlilerin "fareler gibi" (deyim Çağlayangil'in) gazlarla boğularak öldürüldüğünü Çağlayangil'in bir röportajından öğrendik. Seyid Rıza'nın ve arkadaşlarının nasıl hukuk dışı yollarda idama mahkûm edildiğini ondan öğrendik. Seyid Rıza'nın son sözlerini o anlattı bize.

Ama Çağlayangil bu hatırasında yanıltıyor. Ya da Seyid Rıza'nın asılmasındaki dramatik rolü yüzünden, Dersim harekâtını meşrulaştırma ihtiyacı içinde yalan söylüyor. Bir kere Çağlayangil'in sözünü ettiği Singeç Köprüsü, Diyarbakır'da değil, Pertek ile Hozat arasında. Çağlayangil'in dediği gibi Fırat Nehri üzerinde değil, Murat Suyu'na bağlanan Hozat Çayı üzerinde. Ama daha da önemlisi, köprü Dersim'deki I. Harekât bittikten ve Seyid Rıza idam edildikten iki gün sonra 17 Kasım 1937'de Atatürk

tarafından açılmış beton bir köprü. İnanmazsanız 16 Kasım 1937 tarihli *Tan* gazetesinden aldığım şu anlatıları okuyun:

Dersim Şakilerinin Akıbeti: Tunçeli hadisesine ait muhakeme hitam bulmuştur [bitmiştir]. Tunçeli'de isyan eden 58 suçlu-ya ait karar tefhim edilmiştir. Bu karara göre suçlulardan 11'i idama mahkûm olmuş fakat içlerinden dördü hakkında idam cezası yaşların geçkin olmalarından dolayı 30 sene ağır hapse tahvil edilmiştir. Diğer yedi idam mahkûmları şunlardır: Seyit Rıza ile oğlu Hüseyin ve Seyhanlı Aşireti reisi Hasso Seydi ve Yusufhanlı Aşireti reisi Kamer oğlu Fındık ve Demenanlı Aşireti reisi CebraİL oğlu Hasan, Kureyşanlı Ulikeye oğlu Hasan ve Mirza Ali oğlu Alidir. İdam hükümleri bu sabah infaz edilmiştir. 14 Suçlu hakkında beraat kararı verilmiştir. Diğer suçlular da muhtelif ağır cezalara mahkûm olmuşlardır.

Bu anlatı da iki gün sonrasına ait:

Cumhurreisi Dün Elaziz'de Karşılandı: Cumhurreisimiz Atatürk, bugün saat 13'te Elaziz'i ilk defa olarak şerefliendirdiler. Elazizliler, Büyük şefe karşı emsalsiz karşılama tezahüratı yapıyorlardı. Önderimizin şehre ayak basmaları top ateşle selamlandı ve Atamız, kendilerini karşılayan mekteplilere, askerlere iltifatlarda bulundular. (...)

Atatürk maiyetlerinde Başvekil Bayar, Dahiliye ve Nafia Vekilleri, orgeneral Kazım Orbay, Umumi Müfettiş Korgeneral Alpdoğan ve diğer zevat olduğu halde Tunceli'ne gitmişlerdir. Yolda Muratsuyu üzerindeki eski köprüden geçilerek eski Pertek kalesinin bulunduğu saha önünden Hozat deresi üzerinde inşa edilmiş olan beton köprüye gidildi ve Türk tekniğinin yüksek bir eseri olan bu köprünün kurdelesini bizzat Atatürk tarafından kesilmek suretiyle küşat resmi [açılış töreni] yapıldı. Bu köprünün eski adı Soyungeç ve Sungeç olduğu hakkındaki maruzat üzerine Atatürk dilimize telaffuz itibarıyla en kolay şekli olan Singeç adı verilmesini tensip ettiler. Dönüşte Muratsuyu üzerinde kurulmakta olan yüz metre uzunluktaki Pertek köprüsünün başına gidildi.

Atatürk köprü'nün fenni, mali, ve iktisadî bakımlarından kıymet ve ehemmiyeti hakkında mütehassıslar tarafından verilen malumatı dinledikten sonra Pertek kaza merkezini teşrif buyurdular....

Genelkurmay'a göre 21 Mart'ta ne oldu?

Gördüğümüz gibi köprüyle ilgili anlatılar birbirine girmiş. Ama esas, 33 askerin öldürülmesi hikâyesi tamamen uydurma. Çünkü Dersim harekâtlarını en ince ayrıntısıyla anlatan *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar* adlı kitapta buna dair tek bir bilgi yok. Genelkurmay yayını olan kitapta Dersim Harekâtı'nın başlangıcı şu cümlelerle anlatılıyor:

İlk Olay: Pah bucağı ile Kahmut bucağını birbirine bağlayan Harçık (Darboğaz) deresi üzerindeki tahta köprü'nün 20/21 Mart 1937 gecesi saat 23.00 sıralarında Demenan ve Haydaranlılar tarafından yıkılması ve köprü ile Kahmut arasındaki telefon hattının tahrip edilmesiyle başladı. (...) 26/27 Mart 1937 gecesi: Sin karakolu ile bucak arasındaki telefon irtibatının kesilmesi ve aynı gece saat 21.00 sıralarında bucak merkezine kimlikleri bilinmeyen şahısların ateş baskını yapması olayı üzerine 4'üncü Genel Müfettişlik durumu bir raporla üst makamlara bildirmekle beraber yapılması kararlaştırılan Tunceli harekâtı üzerindeki görüşünü de açıklamıştı. 4 üncü Genel Müfettişliğe göre hükümet 500 jandarma ile bir uçak bölüğünü bu işe ayırmalı, 17. tümeni kuvvetlendirmeliydi.

Dikkat edileceği gibi Genelkurmay'ın anlatısında köprü ve telgraf direği yakma var, "ateş baskını" var ama tek bir ölümden bile söz edilmiyor. Öte yandan, Genelkurmay belgesinde adı verilen Harçık Köprüsü devletın değil, Dersimlilerin kendi ulaşımaları için Harçık üzerinde yaptırdıkları ahşap bir köprü. Dolayısıyla Dersimliler devletın köprüsünü değil, kendilerinin yaptığı tahta köprüyü yıkmışlar. Nedeni de devlet güçlerinin kendilerine yavaşmasını engellemek.

Amaç Dersim'i homojenleştirmektir

Olayların kronolojisi, "20/21 Mart 1937'de 33 askerimiz şehit edilince Dersim'e harekât yapıldı" yalanını açığa çıkarıyor. Ancak böyle bile olsa cinayetleri işleyen kişileri cezalandırmak yerine, 2011 yılının Kasım ayında Tayyip Erdoğan'ın bizzat başına gösterdiği Jandarma Umum Kumandanlığı belgesinden bir kez daha teyit edildiği gibi 1938 yılının sonuna kadar on binlerce askerin katıldığı harekâtlarda 13.806 kişinin öldürülmesi, 11.163 kişinin sürülmesi mi gerekiyordu? Veya bir bölge vergi vermiyor, askerden kaçıyor diye kadınıyla, çocuğuyla, yaşlısıyla toptan cezalandırılabilir mi?

Hükümet güçlerinin kaybı neydi?

Bu arada mutlaka merak etmişsinizdir hükümet kuvvetlerinin zayıflığı nedir diye. Açıklayayım: Başbakan İnönü 17 Eylül 1937 günü Meclis'te yaptığı konuşmada Pah Köprüsü Olayı ile Seydi Rıza'nın teslim olduğu 10 Eylül 1937'ye kadar süren Birinci Dersim Harekâtı'nın bilançosunu şöyle açıklamıştı:

Şimdi size, Tunceli'ndeki vaziyetin bugünkü halini arz etmek isterim. Cumhuriyet'in imar ve ıslah programına muhalefet eden, nüfusları az olmakla beraber, altı aşirettir. Bugün bu altı aşiretin ne kadar adamı varsa, bunlar reisleriyle beraber faaliyet imkanından tamamen mahrum bırakılmıştır. (...) Buna göre 1 subay, 28 er ve bir bekçi şehit, 4 subay, 46 er ve bir bekçi de yaralıdır. İsyana iştirak eden zavallılardan zayıf ise 265 maktul ve 20'si yaralı 27 kişi yakalanmış ve 849 kişi de teslim olmuştur. Bile-rek bilmeyerek muhalefet yoluna sapıp kanın şiddetli tedibatına maruz kalmış olarak hayatlarını kaybedenler hakkında da Büyük Millet Meclisinin teessürlerini ve bunun diğer vatandaşlara ibret olmasını temennileri ifade ediyorum.

Görüldüğü gibi, bu konuşma bile "33 er öldürüldü, bu yüzden harekâta karar verildi" iddiasını yalanlamakta.

1938 İkinci Dersim Harekâtı

Ancak idamlardan sadece 1,5 ay sonra Dersim'de ilkinden de kapsamlı bir harekâta başlandı. Genelkurmay kitabına göre, Ovacık ilçesi adliyesi ve asker alma şubesinin istediği 1.149 kişi hakkında kanunu takibat yapan müfrezeye Kaçkerek köyünde 2 Ocak 1938 günü pusu kurulması ve toplam 9 jandarma erinin öldürülmesi üzerine, Haydaran ve Kör Abbas aşiretlerinden 100 kişi, Demanlı 50 haydut, Keçel haydutlarından 100 kişi, Abbas Aşuran ve Beyit uşaklarından 50 kadar silahlı kişiyle bunların 5-6 bin kişi olduğu tahmin edilen aile efradı temizlenecekti.

Amacın bu olmadığı belliydi. Çünkü operasyonlar yalnız isyan bölgesi denilen yerlerle sınırlı kalmamış; devlete vergi veren, askere giden Pertek, Mazgirt, Nazimiye, Pülümür ilçe ve köylerini, hatta Dersim'i aşarak Erzincan'ı da içine almıştı. 31 Ağustos'a kadar süren ikinci tedip ve tenkil harekâtında, Genelkurmay kaynağı tarafından "haydut", "eşkıya", "şaki", "dağlı" diye nitelenen bu gruplar yine kitabın diliyle "imha edilmiş", "temizlenmiş", "köyleri yakılmış"tı. 6-16 Eylül 1938 arasındaki harekâtın bilançosu ise şöyleydi: "Tarama bölgesinden ölü ve diri 7.954 kişi çıkarılmıştır. 1.019 silah toplanmıştır." Gayri resmi kaynaklara göre ise ölü sayısı bunun kat kat üstündedir.

"Tarama"nın ardından İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından bizzat seçilen 3.470 kişiden oluşan 347 aile Tekirdağ, Edirne, Kırklareli, Balıkesir, Manisa ve İzmir gibi Batı illerine serpiştirilerek yerleştirilirler. Mustafa Kemal, hastalığı dolayısıyla Celal Bayar tarafından okunan 1 Kasım 1938'deki Meclis'i açış konuşmasında Tunceli'de "haydutluk ve eşkıyalık olaylarının bitirilerek ulusal egemenliğin sağlanmasından duyduğu kıvancı" dile getirmiş, İsmet İnönü "Dersim müşkilesinden kurtulduk" demiştir. Halbuki dağlara sığınanların mücadelesi 1946 affına dek sürecek, bölgenin yasak bölge olmasına ise ancak 1948'de son verilecektir.

İkinci harekâtın bilançosunu yıllar sonra öğrendik. Jandarma Umum Kumandanlığı'nın bir belgesine göre 13.806 kişiyi öte dünyaya gönderen hükümet güçleri 104 şehit, 175 yaralı vermişti. Sayılar arasındaki asimetri de "isyan mıydı, imha mıydı" sorusuna bir cevap aslında.

İhsan Sabri Çağlayangil: “Gazla fare gibi zehirledik”

“.....Tercümana Kürtçe anlattı. Tercüman bize tercüme etti. [Kürt adam şöyle dedi] ‘Beyanatınız bizi duygulandırdı. Vereceğiniz isimler üzerinde inceleme yaptık. Üç tanesi hariç bunları size teslim etmeye karar verdik.’ Abdullah Paşa bu üç tanenin kim olduğunu sordu. İçlerinden biri bu kadın. Bir tane de başka adam var. Abdullah Paşa bu üç kişinin istisna edilmesine razı olamayacaklarını, bu üç kişinin de teslimi gerektiğini kabul ettiklerini beyan etti ve bu üç kişinin istisnasının sebebini sordu. Kürt büyük bir samimiyetle dedi ki: ‘Bir adamın bir kocası olur dedi. Siz bir hareket yapıyorsunuz. Bu hareket gelir geçer. Buraları yine Kürt ağalarına kalır. O zamanlar bize zulüm ederler. Bizi kurtaramazsınız siz. Siz bütün Dersim’e hâkim olsanız, oraya devlet otoritesi girse zaten biz ağaya kul olmalıyız. Ama siz yoksunuz, bizim daimi muhatabımız ağa olduğu için ve kudret de onda olduğu için ve bunlar da şeyh olduğu için, din büyükleri olduğu için, size değil onlara itaate, sizin değil onların söylediğini yapmaya mecburuz.’ Abdullah Paşa, şimdiye kadar bu işin böyle olduğunu, fakat hükümetin bundan sonra kararlı olduğunu, Dersim’i de yurdun öbür parçaları gibi hükümetin otoritesinin cari olduğu ve hükümetin üstünde tek bir otoritenin bulunmadığı yer yapmakta kararlı olduğunu, ağaların lafına kapılmamasını, meseleyi tekrar tezekkür etmelerini söyledi. Bunlar kabul etmediler. Sonra biz geri döndük. Yani meclise. Neticeyi söylüyorum. Bunlar kabul etmediler. Mağaralara iltica etmişlerdi. Ordu zehirli gaz kullandı. Mağaraların kapısının içinden. Bunları fare gibi zehirledi. Yediden yetmişe o Dersim Kürtlerini kestiler. Kanlı bir hareket oldu. Dersim davası da bitti. Hükümet otoritesi de köye ve Dersim’e girdi. Dersim böyle bitti. Bugün Dersim’e rahatça gidebilirsiniz. Jandarma da gider siz de gidersiniz. Yalnız son zamanlarda bilhassa sınırlarda dış tesirlerden Kürtlerin bağunsızlık hareketi başladı. Kürtlerin bir bölümü Türkiye’de, bir bölümü İran’da....”

1986 veya 1987 yılında yapılmış bir röportajdan aynen aktardığım bu sözleri eden kişi, Malatya Emniyet Müdürü sıfatıyla, Seyid Rıza'nın hukuk kuralları çiğnenerek yargılanmasını örgütleyen ancak yıllar sonra yaptıklarından dolayı vicdan azabı çektiği belli olan İhsan Sabri Çağlayangil idi. Süleyman Demirel dönemlerinin ünlü Dışişleri Bakanı Çağlayangil'le bu röportajı yapan kişi, şimdi CHP Genel Başkanı olan Kemal Kılıçdaroğlu idi. Kendisi de Dersimli olan Kılıçdaroğlu o günlerde hesap uzmanı olarak devlet memurluğu görevini yürütüyordu. Bu görüşmeyi yapmasının nedeni, ilerde Dersim Katliamı ile ilgili belgesel bir kitap hazırlamaktı. Ancak nedense bu hayalini yerine getirmedi.

Özet Kaynakça

- Ağar, Kemal Ömer. *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940.
- Akpınar, Alişan. *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1994.
- Akyürekli, Mahmut. *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Baran, Taha. *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Cıhzoğlu, Tanju. *Kadre Bizi Una Değil Üne İtti, İhsan Sabri Çağlayangil'in Anıları*, Güneş Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Çalışlar, İzzeddin. *Dersim Raporu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik, *Dersim-Sason (1934-1946)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010. (Jandarma Umum Kumandanlığı'nın Dersim raporu bunun içinde)
- "Doğu Sorunu" *Necmeddin Sahir Silan Raporları, (1939-1953)*, der. Tuba Akekmekçi, Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hallı, Reşat. *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.
- Poyraz, Bedriye. "‘‘Cesaret Et, Hatırla!’: Dersim 1938 Tertelesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt 68, sayı 3, 2013, s. 63-9.
- Sertel, Savaş. "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Genel Nüfus Sayımına Göre Dersim Bölgesinde Demografik Yapı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 24, sayı 1, s. 269-282.

SEYİD RIZA'NIN TBMM ve MİLLETLER CEMİYETİ'NE MEKTUPLARI

Seyid Rıza için, 1914'ten beri mesleği icabı Dersim'de bulunan, 17 Aralık 1918'den itibaren Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin (Cemiyetin belgelerinde adı geçmemekle birlikte) üyesi olduğunu ifade eden Baytar Nuri Dersimi hatıratında şöyle der:

Dersim fiilen bağımsızdı, yönetim başkanlığını Seyid Rıza ele almıştı ve Kürdistan adına çalışmaya devam ediyordu. (...) Seyid Rıza, önemli bir kuvvetle Dersim merkezini işgal etti ve Mustafa Kemal'e çektiği bir telgrafla, Ankara'da bulunan ve Dersimliler adına milletvekili olarak atanan kişilerin Dersim'i kesinlikle temsil yetkilerine sahip olmadıklarını, Dersim'in bağımsız bir Kürt yönetimi istediğini ve bu milli istek Ankara Hükümeti tarafından kabul ve resmen ilan edildikten sonra, ancak Kürdistan'ın bir konfederasyon şeklinde Ankara ile işbirliği yapabileceğini bildirdi...

1921 Koçgiri İsyanı konusunda akademik çalışmaları olan Dilek Soileau'ya göre Seyid Rıza'nın "Nuri Dersimi'nin yönetim başkanlığını Seyid Rıza ele almıştı" iddiası; Dersim'in çok parçalı aşiretsel ve inançsal "ocak" sistemi yapılanması gereği gerçeği yansıtmaz. Zira bölgede tek bir lider yoktur ve Seyid Rıza da tıpkı diğer aşiret liderleri gibi ancak kendi aşiretinden sorumludur. Dilek Soileau, Nuri Dersimi bu satırları yazarken (yıl 1950'dir), Seyid Rıza'nın artık yaşamadığını hatırlatarak, "Dersim'in Kürt resmi tarihini yazmaya soyunan Nuri Dersimi için ulusal harekete bir 'önder' ve 'kahraman' bulma girişimine, Seyid Rıza'dan daha iyi bir isim düşünülemez!" der.

Öte yandan Dilek Soileau'nun üzerinde çalıştığı arşiv belgelerine bakılırsa Seyid Rıza, Nuri Dersimi'nin resmettiğinin (“Kürdistan'ı kurmaya çalışan milliyetçi lider” imajının) aksine, başından itibaren Ankara Hükümeti ile uzlaşmaya çalışan, arabulucu, çözüm arayıcı, her fırsatta Hükümet'e itaatini bildiren bir aşiret reisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şimdi Seyid Rıza'nın telgraflarından birkaçına göz atalım. Örneğin 10 Mayıs 1921'de, Seyid Rıza, Erzincan Mebusu Osman Fevzi Bey aracılığıyla TBMM'ye gönderdiği bir mektupta hikâyesini, Mart-Nisan 1921 tarihli Koçgiri İsyanı'na atıfla, kendisinin Dersim'de İngiliz parasına tamah ederek isyana iştirak eden bir fert olmadığını, bu hususta yapılan haberleri ret ve tekzip ettiğini ve Koçgiri İsyanı'nın önemli aktörleri olan Alişan Bey ve Alişer Efendi'nin eylemlerinin dış etkilerle değil, bizzat kendi kararlarıyla olduğu şeklinde açıklar. Mektupta ayrıca isyancıları takip sırasında bazı ahalinin ve köylerin tahrip edilmesi yüzünden Dersim ve Ovacık bölgelerinde halkın galeyana geldiği ve aşiret reislerine itaat etmediği belirtilmekte ve olayların daha da ateşlenmemesi için Hükümet'in tedbir alması istenmektedir.

Devletin bu iyi niyetli girişime cevabı geleneksel şekilde olur. Koçgiri İsyanı'nı bastırmak için olağanüstü yetkilerle görevlendirilmiş olan Merkez Ordusu Kumandanı “Sakallı” Nureddin Paşa, 7 Haziran 1921'de yazdığı telgrafla Seyid Rıza'nın bir taraftan hükümete sadık görüldüğünü, bir taraftan da tahriklerden ve aleyhtarlıktan da geri kalmayan, iki yüzlü bir adam olduğunu söyler.

Haziran ayında Nureddin Paşa, Erkân-ı Harb-i Umumiye Riyaseti'ne Seyid Rıza'nın ve diğer bazı Dersim aşiret reislerinin hükümete itaatleri ve Garp Cephesi'nde devam eden savaşa katılmak üzere hazır bekledikleri haberini iletir. Buna verilen cevapta bazı Dersim aşiret reislerinin Garp Cephesi'ne gitme önerisinin dikkate alınmaması, Dersimlilerin ancak kendi bölgelerinde eşkıya takibi göreviyle istihdam edilebilecekleri bildirilecektir.

Hükümetten bir türlü beklediği cevabı alamayan Seyid Rıza, yine Osman Fevzi Bey aracılığıyla, TBMM'ye ikinci bir telgraf daha gönderir. 10 Eylül 1921 tarihli bu telgrafta, Seyid Rıza ve diğer reislerin TBMM Hükümeti'ne bağlı oldukları belirtilmek-

te, Koçgiri liderlerinden Alışan ve arkadaşlarının affedilmesi rica edilmektedir. Benzer bir telgraf Şark Kumandanı Kâzım Karabekir'e de gönderilmiştir.

Kâzım Karabekir bu taleplere cevabını Erzincan Mutasarrıflığı'na, Mevki Kumandanlığı'na, El-Aziz Vilayeti'ne, Mıntıka Kumandanlığı'na ve Dersim Mutasarrıflığı'na çektiği beyanname niteliğindeki telgrafıyla verir. Telgraflarda özetle Seyid Rıza'ya güvenilmemesi, bölgede ahalinin heyecanına neden olan haber ve neşriyatı yayanların derhal Sivas'taki Divan-ı Harb-i Örfî'ye sevk edilmeleri ve "en seri ve tesirli tedbirlere başvurulması" emredilmektedir.

Devletin homojenleştirme politikalarını uygulamak için 1927'de oluşturduğu Umumi Müfettişliklerden merkezi Diyarbakır'da olan İkinci Umumi Müfettişlik, Dersim'den de sorumlu kılınır. İkinci Umumi Müfettişlikten Dahiliye Vekaleti'ne çekilen 8 Aralık 1928 tarihli şifreli telgrafta Seyid Rıza ve Baytar Nuri'nin İkinci Umumi Müfettişliği'nin Elazığ'daki merkezini ziyaret ettiği yazılıdır. Şifrede şunlar denmektedir:

Cumhuriyet hükümetimize karşı olan sadakat ve merbutiyetlerini teyit ettiler, hakkında vaki olan şüphelerin tamamen izalesi için ovada iskanlarını rica ettiler. Talimatnamemizin mucubince arazi verilmesi hususu Elaziz Vilayeti'ne tebliğ edildi. Bugün gittiler, arz ederim efendim. Anlaşılan Seyid Rıza, 1926 Koçuşığı Harekâtı'ndan sonra bir kez daha bozulan ilişkileri düzeltmek için tekrar girişimde bulunmuştur.

Cemal Bardakçı'nın çabaları

1926 yılında Dersim'e atanan Diyarbakır Valisi Cemal Bey'in (Bardakçı) bu adıma cevabı olumlu olur. Seyid Rıza başta olmak üzere Dersimli bazı ağa ve seyitlere arazi, ev ve iş verilerek aileleriyle Elazığ'da iskânları sağlanır. Ancak bir süre sonra II. Umum Müfettişi İbrahim Tali Bey'le (Öngören) arası bozulan Cemal Bey 1929'da Çorum'a tayin edilir, yerine Nizamettin Bey getirilir. Yeni valinin ilk işi Cemal Bey'in imza koyduğu iskân iş-

lerini iptal etmek olur. Dersim rüesasının elindeki arazi ve mallar alınınca ağalar Dersim'e dönmek zorunda kalırlar.

Devletin bilmem kaçınıcı kez fikir değiştirmesi Seyid Rıza'yı yıldırmanın olmalı ki 14 Haziran 1933 tarihinde Elazığ Valisi'ne gönderdiği mektubu şu cümlelerle başlar:

Hürmet ve tanzimle ellerinizden öperim. Uğradığımız haksızlığın boyutlarını arz etmeye mecbur kaldım. (...) Harb-i Umumi'de hükümetin verdiği emirleri öpüp başıma koydum. 10 bin kadar milis kuvveti topladım. Halit Paşa kumandasındaki orduya katılarak topraklarımızı Ruslara karşı savundum. Cansiperane bir mücadele ortaya koydum. Komutanların ve paşaların takdirine mazhar oldum. Bugüne kadar hükümete hizmet etmekten biran geri durmadım. Hakkımızda kaymakam beyin yapmak ve yaptırmak istediği zülüm ve haksızlığın önüne set çekilmesini istirham ederim.

Seyid Rıza'nın 9 Temmuz 1933 tarihinde Hozat Jandarma Kumandanı'na yazdığı mektuptaki ifadeler devletin bu çağrısına nasıl cevap verdiğinin ipuçlarını içeriyor:

Mevsim kış ben de yaşlı olduğum için görüşme davetinize gelemedim ancak oğlumu Kaymakama yolladım. Talebinizi Cumhuriyet hükümetinin emri kabul ettim. Evlat benim değildi sizin evladınızdı. Biz vatan evladı değil miyiz? Oğlumu katledenleri, Kaymakam Bey korudu. Allah merhamet versin! Şimdi kaymakam aşiretleri üzerine sevk ediyor. Benim bir kusurum yoktur, adalet aradığım için haksız mı oldum. Hükümete düşmanlığım yoktur, hükümete düşman olan haşa Allaha düşman olur...

Millet Cemiyeti'ne mektubu kim yazdı?

Yıllardır, Dersim'de yaşanan katliamları meşrulaştırmak için Seyid Rıza'nın yabancı güçlerden destek aldığı iddia edilir. Bu iddiaya dayanak olarak da Seyid Rıza'nın Milletler Cemiyeti'ne yaz-

dığı iddia edilen mektup gösterilir. İddia edilen diyorum çünkü olayın perde arkası epey karışıktır.

Seyid Rıza ve arkadaşları yargılanmayı beklerken, 5 Ekim 1937 günü, Ankara'ya Milletler Cemiyeti'nden (MC) bir yazı gelir. Yazıya göre, Seyid Rıza, Britanya Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Milletler Cemiyeti'ne 30 Haziran 1937 tarihinde bir mektup göndermiştir. (Söz konusu mektubun fotoğrafını BM'nin Cenevre'deki arşivinden aldım. Mektubun üzerindeki "alındı mührüne" bakılırsa, mektup MC kayıtlarına 20 Eylül 1937 tarihinde girmiştir.)

Başında "30 Temmuz 1937, Dersim-Kürdistan" yazan, daktilo ile yazılmış Fransızca mektubun tarafımdan yapılmış hassas olmayan çevirisi şöyle:

Bay Genel Sekreter,

Türkiye Hükümeti senelerden beri Kürd kavmini asimile etmeye uğraşmakta ve bu uğurda bu kavme zulmetmekte, Kürd diliyle gazete ve yayınları yasaklamakta, kendi dilleriyle konuşan kimselere işkence yapmakta, verimli Kürdistan topraklarından Anadolu'nun çorak topraklarına sistemli ve zorunlu sürgün düzenlemekte, sürgünler oralarda büyük sayılarda telef olmaktadır.

Bu hal karşısında Kürtler uzak sürgün yollarında helak olmaktadır 1930'da olduğu gibi Ararat (Ağrı) Dağı'yla Zilan ve Bayezid yaylalarında nefsi müdafaa için silaha sarıldılar. Üç aydan beri memleketimde merhametsizce bir savaş sürüyor. Mücadele araçlarının eşitsizliğine ve bombardıman uçaklarının, yağın bombaların, boğucu gazların kullanımına rağmen ben ve yurtaşlarım Türkiye ordusunu başarısızlığa uğratmayı başardık. Direnişimiz karşısında Türkiye uçakları, köyleri bombardıman etmekte, müdafaasız kadınları ve çocukları öldürmekte ve böylece Türkiye Hükümeti bütün Kürdistan ahalisine işkence yaparak başarısızlığının acısını çıkarmaktadır. Hapishaneler sakin Kürd ahaliyle dolmuştur ve aydınlar kurşuna dizilmekte, asılmakta veya Türkiye'nin ücra yerlerine sürgün edilmektedir.

Üç milyon Kürd kendi yurtlarında bulunuyorlar ve ırkları, dillerini, geleneklerini, kültürlerini ve medeniyetlerini mu-

hafaza etmek, sakinçe ve hürriyet içinde yaşamaktan başka bir şey istemiyorlar. [Kürdler] Benim aracılığımın Ekselanslarına başvurarak kurumunuzun yüksek manevi nüfuzundan Kürd milletinin faydalanmasına ve bu zalimane haksızlığa bir son verilmesini sizden niyaz ediyorlar.

İmza: Dersim Generali Seyid Rıza.

Hükümetin bu yazıya ve ekindeki mektuba ilişkin görüşünü ise Dahiliye Vekaleti Emniyet Umum Müdürlüğü antetli bir kağıda yazılmış 18.11.1937 tarihli yazıdan öğreniyoruz. Cumhurbaşkanlığı Umum Katipliği'ne hitaben yazılmış yazı şöyle:

Milletler Cemiyeti nezdindeki daimi delegelikten alınmış olan 29 Eylül 1937 tarihli ve 1497/940/16 numaralı bir tahriratta:

Dersim Başkumandanı Seyit Rıza imzasıyla Suriye'de Derecikli Nurettin Yusuf isminde biri tarafından Milletler Cemiyeti Umumi Katipliğine bir mektup gönderildiği ve fakat buna ehemmiyet verilmediği gibi bir muameleye de tabi tutulmadığından bahis [Britanya] Hariciye Vekaletinden alınan 12/10/1937 gün ve Üçüncü D.N.10 Şubat 22026/3179 sayılı yazılarına bağlı gönderilmiş olan mezkur mektup sureti ilişik olarak sunulmuştur.

Mektubun Seyit Rıza'ya aidiyeti hususunda kanaat hasıl olmamış, ancak Seyit Rıza imzasını taşıyan mektubu cenupta [güneyde] bulunan Bedirhaniler tarafından tasni edilerek [uydurularak] gönderildiği şüphesi uyanmaktadır. Key fiyetin tahkik edilmekte olduğunu saygılarımla arz ederim.

İmza: Dahiliye Vekili Şükrü Kaya.

Yıllardır üzerinde fırtınalar kopartılan, Dersim olaylarında yabancı parmağı olduğuna dair kanıt gibi sunulan mektup ve mektuba ilişkin hükümet görüşü böyle!

Bugün biliyoruz ki mektupta anlatılan olayların hepsi doğrudur. Seyid Rıza'nın (ya da onun adını kullanan kişinin) tek yaptığı, bir sonraki aşamada daha da korkunç bir hal alacak olan katliama dur demesi için uluslararası toplumdan yardım talep etmektir.

Mektubun hükümetin düşündüğü gibi Bedirhaniler tarafından uydurulması ihtimali de var elbette ama Baytar Nuri Dersimi'nin yazması çok daha büyük ihtimaldir. Çünkü Seyid Rıza'nın bırakın Fransızcası, Türkçesi bile yoktur. Yazı yazmayı bildiği daha da şüphelidir. Nitekim bu telgrafları onun adına Nuri Dersimi'nin kaleme aldığını düşündüren şu satırları hatırlatmak istiyorum:

[1921'de Koçgiri İsyanı'na adı karışan] Alişan Bey'in cezalandırılmasını önlemek maksadı ile Ankara Hükümeti'ne, Mustafa Kemal Paşa'ya ve Türk Millet Meclisi'ne, Dersim aşiretleri namına telgraflar ve mazbatalar yazmaya ve göndermeye başladım. Seyid Rıza, bana, "imza benim, fakat umum Dersim namına sana selahiyet veriyorum. Her ne suretle yazarsanız, yazınız" demekte olduğundan, çok etkili telgraflar, mazbatalar yazmayı kendime bir görev bildim...

Nitekim mektubu yazanın diplomatik dile hakim olduğu anlaşılıyor. Son olarak Seyit Rıza'ya Osmanlı döneminde Kâzım Karabekir tarafından generallik rütbesi verildiğine dair tek bir belge, tek bir sözlü tarih anlatısı ortada yoktur.

Nuri Dersimi, hatıratında Seyid Rıza'nın tutuklanması üzerine 11 Eylül 1937 Salı günü Türkiye sınırlarından çıktığını ve Halep'e gittiğini yazar. Halbuki mektubun üzerinde Dersim-Kürdistan yazmaktadır ve buna karşılık mektup, Halep'te yaşayan Derikli Nurettin Yusuf adlı biri tarafından Halep'teki Fransız mangasına verilmiş, daha sonra İngiliz yetkililere, onlardan da MC'ye gönderilmiştir. Bu çelişkiyi gidermek için bazı açıklamalar yapılmıştır.

Nuri Dersimi'nin Seyid Rıza'nın idam tarihini 18 Kasım 1937 Perşembe olarak bildirmesi, halbuki idamları örgütleyen İhsan Sabri Çağlayangil'in Pazar'ı Pazartesi'ye bağlayan gece (yani 14/15 Kasım) demesi veya kendisinin Dersim'den ayrılış tarihi olarak verdiği 11 Eylül 1937 gününün kendisinin dediği gibi salıya değil cumartesiye rastlaması bir yana, olayların bir başka tanığı Kärerli Mehmet Efendi'ye göre (çeşitli nedenlerden dolayı hatıratın güvenilirliği tartışılmaktadır) Nuri Dersimi, Dersim'den

1934 veya 1935'te ayrılmıştır. Halen Dersim'le ilgili çok değerli sözlü tarih çalışmalarıyla tanıdığımız Nezahat-Kazım Gündoğan çifti ise görüşme yaptıkları yaşlı tanıklardan öğrendiklerine göre Nuri Dersimî'nin bölgeden 1936'da ayrıldığını söylüyor. Yani hangi tarihi doğru kabul ettiğinize bağlı olarak mektup Dersim'de veya Halep'te yazılmıştır. Ancak o günlerde Dersim'le Suriye arasında gidiş gelişin çok kolay olduğunu da hatırla-
talım.

Uzun sözün kısası, resmî tarihçilerin ve onlarla eşgüdüm halinde çalışan bazı gazetecilerin, Seyid Rıza'nın Ankara ile iyi ilişkiler kurmak, sorunlara çözüm bulmak için yazdığı onlarca mektubu görmezden gelip Milletler Cemiyeti'ne kimin tarafından yazıldığı belli olmayan ama içeriği itibariyle adeta bir "imdat çağlığı" olan bir mektubu ısıtıp ısıtıp "Dersim olaylarında yabancı parmağına kanıt" başlığıyla gündeme getirmesi tipik devletçi refleks olsa gerek....

Yabancı silahlar meselesi

Resmî tarihin, Dersim Harekâtı'nı haklı çıkarmak için kullandığı bir başka argüman ise Seyid Rıza ve yandaşlarının devletle arasının bozulmasında Fransızların parmağı olduğu iddiasıdır. Aynı yıllarda, Fransız Mandası olan Sancak'ın (daha sonraki adıyla Hatay) Türkiye tarafından ilhak edilmesinin söz konusu olması, bu tezin başlıca dayanağıdır. Ancak, Serap Yeşiltuna'nın *Devletin Dersim Belgeleri* adlı 1.120 sayfalık kitabının "Dersim Ayaklanmacılarına Dış Desteğin Belgeleri" bölümünde yer alan 23 belgenin ezici çoğunluğu ikincil, üçüncül kaynaklardan derlendiği anlaşılan "duyumlar"dır. Bu kaynakların çoğu istihbarat elemanlarının "duyulmuştur", "söylenmiştir", "rivayet edilmiştir" gibi mesnetsiz ifadeleriyle doludur. Örneğin "yabancı unsurlardan" açık bir dille bahseden bir raporda "Dersim, Mazgirt ve Palu mıntıklarında dolaştıkları haber alınan bir iki kişinin o mıntıklarda dolaştıkları tespit edilemediği hakkında Erzincan Vilayeti'nden alınan 9/10/31 tarihli şifre sureti ilişik olarak takdim edilmiştir", bir başkasında, "Biri

Fransız ve diğeri Arap olmak üzere iki kişinin Seyit Rıza'nın yanına geldikleri ve Seyit Rıza'nın kardeşi Seyit Ağa ile Mazgirt, Palu ve Kiğı kazasında dolaştıkları tespit edilemediği, Kiğı Kaymakamlığı'na bildirilmiştir"; bir diğerinde, "Zaman tayin edilmeden bir zamanda hariçten Ahmet isimli birinin Dersim'e gelerek Seyit Rıza yanında uzun müddet kaldığı ve beraberinde getirdiği paraları Seyit Rıza Demenan, Haydaran, Arilli, Kalan, Meyit Arslan aşiretlerine dağıttığı, bu aşiretleri birleşerek muhitlerinde çapulculuk yapmak suretile hükümetin megul edilmesi ve dahilde asayişsizlik olduğunun gösterilmesine çalıştıklarının ve Rıza'yı Hoybun cemiyetine aza yazıp ve ayda elli lira vermeğe taahhüt edip Halep'e döndüğü..."; bir başkasında, "Kürt ve Ermeniler arasında yeni bir birlikte çalışma kararı verildiğine ve bunun neticesi olarak 2 Teşrinisani 935'te Halep'te, 3 Teşrinisani 935 Kamışlı'da Ermeniler ve Kürtler arasında içtima ve müzakereler yapıldığına (...) dair son malumat suretleri de bağlı olarak sunulmuştur..." gibi ifadeler vardır. Bu iddialar arasında en akla yakını Suriye'deki Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerdir, ki zaten bu konuda bir itiraz yoktur. Ayrıca Suriye'ye sığınmış olan bazı Kürtlerin beşer-onar kişilik gruplar halinde Dersim'e geldikleri ve resmî tarihin deyimiyle "isyanaya katıldıkları" yönündeki raporlar da muhtemelen gerçeğe yakındır. Ancak yabancı ülkelerin Dersimlileri örgütlediğine dair tek kanıt yoktur!

Resmî tarihin "yabancı parmağı" derken ilk ima ettiği Fransız desteğine gelince, Fransız casusu olduğu iddia edilen İzzet adlı bir Hoybun üyesinin öldürülmesi dışında bir Fransız bağlantısı tespit edilememiştir. Aynı şekilde Fransızların Dersim'e silah gönderdiği iddiaları da boş çıkmıştır, çünkü 1937-1938 yıllarında Dersim'den toplanan silahların ezici çoğunluğu Martini denilen Amerikan silahlarıydı. Ayrıca Rus yapımı silahlar da vardı ama Fransız yapımı silah yoktu. Martiniler, 1876 yılında Osmanlı Devleti tarafından ABD'den büyük miktarda satın alınmış, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bölge insanlarına dağıtılmıştı. Benzer bir durum Birinci Dünya Savaşı sırasında da olmuştu. Rus silahlarının bölgeye nasıl geldiğine dair kesin bir kanıt olmamakla birlikte, Ankara'daki ABD Büyükelçisi'nin 25 Haziran 1937 tari-

hinde merkezine yazdığı raporda şöyle bir cümle var: “Rus yapısı silahların ele geçmesi harekâtın Komünist kışkırtıcılar tarafından teşvik edildiğini gösterdiği şeklindeki rivayetlere karşı daha uygun olan düşünce ise, bu silahların [1917] Rus İhtilali döneminde bölgeye gelenler tarafından bırakılmış olduğu biçiminde.”

Bu raporda ayrıca “Harekâtın Suriyeli kışkırtıcılar tarafından başlatılmış olduğunu ileri süren görüşleri destekleyici kanıtlar mevcut değildir. Dersim’de geçerli koşulları bilen ve gelişmeleri takip edenler bu problemin izahında yabancı güçleri katmıyor” denmektedir.

En ilginç de Dahiliye Vekaleti’nin “Çok acele” başlığıyla Başvekalet’e yazdığı 19 Temmuz 1938 tarihli yazıda anlatılan olaydır (imla hatalarını düzelterek aktarıyorum): “15-16 Temmuz 1938 gecesi Beyrut’ta Mahmud Kahle vasıtasıyla Şam’a dört kamyon içinde pestil sandıklarında bombalar ve sekiz tane Hoçkis makineli tüfekleri getirildiği ve 17 Temmuz 1938 gecesi Şanlı Şemdinan Kürtleri marifetiyle sevkedildiği ve Münbiç’ten Urfa yoluyla Dersim’e gönderildiği ve işin Fransızlar tarafından tertip edildiği (...) anlaşılmıştır” denilirken, 9 Ağustos 1938 tarihli raporda “Şam’dan Tunceli’ne gönderildiği evvelce haber alınmış olan Hoçkis markalı sekiz makineli tüfeğin (...) Seyyar Jandarma Alayı 3. Taburu’na ait olduğu ve esasen Türk malı olan bu tüfeklerin kıtalarına verildiği” denilmesi ise bir bardak suda fırtına koparıldığı itirafı gibi.

Ama en ikna edici olan Jandarma Umum Komutanlığı tarafından hazırlanarak 100 nüsha olarak ilgililere dağıtılan Dersim Raporu’ndaki şu ifadedir: “...Hariçteki siyasi teşkilatlar Dersim’i kendi siyasi emelleri için kullanmayı arzu etmişler ve programlarına da bunu koymuşlardı. Daima propaganda altında kalmış-salar da rüesa [aşiret reisi] geçinenlerden hiçbirinin hariçle temas ve muhaberesi tespit edilememiştir.”

Özet Kaynakça

- Akgül, Suat. *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında DERSİM*, Yaba Yayınları, İstanbul, 2004.
- Dersimi, Mehmet Nuri. *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.
- . *Hatıratım*, Doz Yayınları, 1997.
- Hakan, Sinan. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri*, Doz Yayınları, İstanbul, 2007.
- Hallı, Reşat. *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.
- Jandarma Genel Komutanlığı *Dersim Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kalman, Mehmet. *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri*, Nujen Yayınları, İstanbul, 1995.
- Yeşiltuna, Serap. *Devletin Dersim Arşivi*, İleri Yayınları, İstanbul, 2012.

SEYİD RIZA İDAMDAN ÖNCE ATATÜRK'LE GÖRÜŞTÜ MÜ?

Seyid Rıza ve arkadaşlarının (toplam 58 kişi oldukları sanılıyor) duruşması 18 Ekim 1937'de Elazığ'da başlamıştı. Ahmet Emin Yalman'ın *Tan* gazetesine göre, ilk günlük duruşmada Seyid Rıza ve adamlarının 20/21 Mart 1937 gecesi Kahmut Köprüsü'nü yaktuklarını iddia eden şahit ifadesine Seyid Rıza, "Allah'a, devlete karşı gelmek için kudurmuş muyum ben!?" diye haykırarak itiraz etmişti. Gazetenin 23 Ekim 1937 tarihli nüshasına göre ikinci duruşmada Seyid Rıza'nın torunu Zeynel, dedesinin 60 silahlı adamla birlikte olduğunu anlatmıştı. Bu tanıklık Seyid Rıza'yı şaşırtmış, durumu açıklamakta zorluk çekmişti. Ama diğer aşiret reisleri çözümlere bazı itiraflarda bulunmuşlardı. 2 Kasım tarihli *Tan*'da, 1 Kasım tarihli üçüncü duruşmada da benzer olayların yaşandığı, ama zanlıların bütün suçlamaları reddettiği yazıyordu. Benzer durumlar diğer duruşmalarda da yaşanacaktı.

16 Kasım 1937 tarihli *Tan* gazetesi ise acı sonu ilan ediyordu:

Tunceli hadisesine ait muhakeme hitam bulmuştur. Tunçeli'de isyan eden 58 suçluya ait karar tefhim edilmiştir. Bu karara göre suçlulardan 11'i idama mahkûm olmuş fakat içlerinden dördü hakkında idam cezası yaşların geçkin olmalarından dolayı 30 sene ağır hapse tahvil edilmiştir. Diğer yedi idam mahkûmları şunlardır: Seyid Rıza ile oğlu Hüseyin ve Seyhanlı Aşireti reisi Hasso Seydi ve Yusufhanlı aşiret reisi Kamer oğlu Fındık ve Demenanlı aşiret reisi Cebrail oğlu Hasan, Kureyşanlı Ulikeye oğlu Hasan ve Mirza Ali oğlu Alidir. İdam hükümleri bu sabah infaz edilmiştir. 14 suçlu hakkında beraat kararı verilmiştir. Diğer suçlular da muhtelif ağır cezalara mahkûm olmuşlardır.

Otomobil farları altında yargılama

Seyid Rıza ve arkadaşlarının yargılanması ve idamını o sırada Malatya Emniyet Müdürü İhsan Sabri Çağlayangil yürütmüştü. Çağlayangil'e göre mahkemeler bazen otomobil farlarının ışığında yapılmış, okuma-yazma ve Türkçe bilmeyen sanıklara ne iddianame ne avukat verilmiş, asabilmek için en az 75 yaşında olan Seyid Rıza'nın yaşı 57'ye indirilmiş, oğlunun yaşı da 17'den 21'e çıkartılmış, Alpdoğan Paşa idam kararının yazılacağı boş kâğıdı önceden imzalamıştı. İdamlar 14 Kasım'ı 15 Kasım'a bağlayan Pazartesi günü, gece yarısı Elazığ'ın Buğday Meydanı'nda infaz edilmişti.

İhsan Sabri Çağlayangil, idam anını ise şöyle anlatmıştı:

Kararlar okununca sanıklar ilk anda anlamadılar. "İdam tunne" diye bir velvele koptu. Biz Seyid Rıza'yı aldık. Otomobilde benimle polis müdürü İbrahim'in arasına oturdu. Jeep jandarma karakolunun yanındaki meydana durdu. Seyid Rıza sehpaları görünce durumu anladı. -Asacaksınız; dedi ve bana döndü. "Sen Ankara'dan beni asmak için mi geldin"? Bakıştuk. İlk kez idam edilecek bir insanla yüz yüze geliyordum. Bana güldü. Savcı namaz kılp kılmayacağını sordu. İstemedi. Son sözünü sorduk. -Kırk liram ve saatim var. Oğluma verirsiniz, dedi. Bu sırada Fındık Hafız asılırken görmesin diye pencerenin önünde durdum. Fındık Hafız'ın idamı bitti. Seyid Rıza'yı meydana çıkardık. Etrafta hiç kimse yoktu. Ama Seyid Rıza meydan insan doluymuş gibi sessizliğe ve boşluğa bağırıldı: "Evladı kerbelayih. Bihatayih. Ayıptır. Zulfümdür. Cinayettir" dedi. Benim tüyerim diken diken oldu. Bu yaşlı adam rap-rap yürüdü. Çingene'yi itti, ipi boynuna geçirdi, sandalyeye ayağı ile tekme vurdu ve kendini astı. Gömüleceği yer türbe olmasın diye cenazesi de yakıldı...

Çağlayangil "yakıldı" diyor ama yerel kaynaklara göre cenazeler ya Elazığ'ın merkez köylerinden Holfenk Köyü civarındaki Kireçocağı Mevkii'ne ya da Elazığ Tren İstasyonu civarına defnedilmişti.

“Cumhurreisi Elâziz’de”

17 Kasım 1937 günü Atatürk, kısa süre önce İsmet Paşa’dan Başbakanlığı devralmış olan Celal Bayar, 3. Ordu Müfettişi Kazım Orbay, General Alpdoğan ve diğer yüksek zevatla birlikte Diyarbakır’dan Elazığ’a doğru yola çıkmıştı. Yolda Murat Suyu üzerinde bir köprü’nün açılış törenine katılmışlardı. Atatürk köprü’nün eski adı olan Soyungeç’i beğenmemiş ve Singeç yapmıştı. Ardından heyet Pertek’e gitmiş, Atatürk (18 Kasım tarihli *Tan* gazetesinin ifadesine göre) “minimini mektep çocuklarının önünde durarak bunlarla ayrı ayrı konuşmuş ve içlerinden bazılarının yüzünde sivrisinek ısırmasından hâsil olan çıban hakkında kaza doktorundan izahat alarak bunun sebebi ve tedavisi üzerinde esaslı tetkikat yapılmasını” emretmişti. Pertek’ten “çoşkun uğurlama tezahürleri arasında ayrılan” Atatürk ve yanındakiler saat 17’de Elâziz’e varmışlardı.

Görüldüğü gibi bu hikâyede Seyid Rıza ve arkadaşlarının idamına dair tek bir kelime bile yoktu. Şimdi başlıktaki soruya dönelim: Seyid Rıza idamlardan önce Atatürk’le görüşme fırsatı buldu mu? Bugüne dek, Atatürk’ün 12 Kasım 1937 günü Ankara’dan özel beyaz treni ile başladığı Doğu Gezisi’nin ilk durağının 13 Kasım’da Sivas olduğu, heyetin 14 Kasım’da Malatya’ya geçtiği, aynı gün saat 14.00’te şehirden ayrıldığı biliniyordu. Yerel *Uluova* gazetesinin 17 Kasım 1937 tarihli nüshasına göre “14 Kasım 1937 günü [Elazığ’ın merkezine yarım saat uzaklıktaki] Yolçatı’na gelen ve büyük bir törenle karşılanan Atatürk ile beraberindekiler o gün Elazığ’a geçmeden Diyarbakır’a” gitmişti. Heyet 15 Kasım günü öğleden sonra Maden’e akşam saatlerinde de Diyarbakır’a varmıştı. Burada iki gün kalan Atatürk 17 Kasım günü Elazığ’a gelmiş ve yukarıda *Tan* gazetesinden aktardığım programı gerçekleştirmişti. Yani Seyid Rıza ile hiç karşılaşmamıştı.

Neden Malatya’dan Diyarbakır’a?

Heyetin Malatya’dan sonra yol üzerindeki Elazığ yerine önce Diyarbakır’a gitmesi, sonra ters bir şekilde Elazığ’a gelmesi garipti

ama ne o günlerde ne de sonraki yıllarda kimse bunun üzerinde durmamıştı. Aynı şekilde, saatte 30 km gidebilen buharlı trenle 250 km'lik Malatya-Diyarbakır yolculuğunun en fazla 10 saatte yapılması mümkünken yolculuğun 30 saate yakın sürmesi, bu süre içinde heyetin herhangi bir yerde konaklamaması da garipti ama bu konunun da üzerinde durulmamıştı. Sonuç olarak devletin yarı resmî gazeteleri tarafından duyurulan zaman çizelgesi idamların Atatürk'ün gıyabında gerçekleştiği, hatta habersiz olduğu, eğer bilseydi duruma müdahale edeceği iddiasını/efsanesini desteklemişti.

Halbuki *Kırmancıya Beleke* dergisinin genel yayın yönetmeni Serhat Halis'e göre bu kronoloji doğru değildi. Çünkü eğer resmî tarihin iddia ettiği gibi Atatürk'ü taşıyan tren 14 Kasım 1937 günü saat 14.00'te Malatya'dan ayrıldıysa ve Elazığ'a uğramadan yola devam ettiyse, tren yol üzerindeki Sivrice Gölü'nün (kısaca Gölcük) önünden o gün akşama doğru geçmeliydi. Oysa o gün trende olanlardan Osman Zeki Gençosman'ın yıllar sonra anlattığına göre, tren gölün önünden sabahın erken saatlerinde geçmişti. Hatta Atatürk treni durdurup gölü bir süre seyretmişti. Biraz daha farklı bir bilgi 16 Kasım 1937 tarihli *Ulus* gazetesinde vardı: "Atatürk öğle yemeklerini (...) Gölcük'te yemişler ve trenlerinden inerek göl etrafında iki saat kadar devam eden tetkiklerde bulunmuşlar, alâkadarlara bazı emirler vermişlerdir." Gazeteye göre Atatürk ve heyeti 15 Kasım'da Maden'den geçmiş ve o günün akşam saatlerinde Diyarbakır'a varmıştı.

Seyid Rıza nereye götürüldü?

Bu anlatımlar doğruysa, 14 Kasım öğleden sonrası ile 15 Kasım sabahı arasında Atatürk ve arkadaşları neredeydi? Serhat Halis'e göre Atatürk o geceyi Elazığ'da Merkez İstasyonu'nda bekleyen treninde geçirmiş ve idam cezasının infazını bekleyen Seyid Rıza ile görüşmüştü.

Bu gizli görüşmeye dair bir ipucu da İhsan Sabri Çağlayan-gil'in anlatımlarında vardı. Hatırlanacağı gibi Çağlayan-gil idam gecesini anlatırken "Biz Seyid Rıza'yı aldık. Otomobilde benimle

Polis Müdürü İbrahim'in arasına oturdu. Jeep* jandarma karakolunun yanındaki meydanda durdu..." demişti. Serhat Halis'e göre mahkeme binasıyla idamların gerçekleştirildiği Buğday Meydanı yan yanaydı. Bu yüzden Seyit Rıza'nın on adımlık mesafe için bir araca bindirilmesine gerek yoktu. Ayrıca Seyid Rıza elebaşı olarak ilk idam edilmesi gerekirken en son idam edilen kişiydi. İlk idamla son idam arasında yaklaşık bir saat vardı. Bu bir saatlik yolculuk muhtemelen Atatürk'ün kendisini beklediği istasyona yapılmıştı ve ziyaretin hüsrarla bitmesinden sonra, büyük ihtimalle, Seyid Rıza idamından önce söylediği iddia edilen şu sözleri bu görüşmeden çıkarken sarf etmişti: "Ben sizin hilelerinizle baş edemedim, bu bana dert oldu, ama ben de sizin öntünüzde diz çökmedim, bu da size dert olsun!"

Ne dersiniz, ilginç bir iddia değil mi?

---

* İhsan Sabri Çağlayangil anılarında Jeep diyor ancak "Willys MB Jeep" markalı arazi araçları 1941-1945 yılları arasında üretildi ve kullanıldı. Bu adlandırma muhtemelen anıların yazıldığı tarihin terminolojisini düşünmeden kullanıma ile ilgilidir. Sözü edilen aracın markası ve cinsi henüz bilinmemektedir.

Alişer Bey ve Zarife Hanım'ın Acı Sonu

Koçgiri İsyanı'nın liderlerinden Alişan Bey ve Haydar Bey, affın ardından bir süre Erzincan'da kaldıktan sonra Koçgiri'ye dönme izni almışlardı. Ancak 1923'ten sonra İstanbul'da ikamete zorunlu tutuldular. 1931'de affedilerek İmranlı'ya döndüler. 1933'te Zara Kaymakamı Şükrü Bey'in Alişer Bey'in karısı Zarife'nin kardeşi Gaxur aracılığıyla düzenlediği bombalı suikastta Alişan Bey parçalanarak ölürken, Haydar Bey yaralı kurtuldu. (Yerel kaynaklara göre Alişan Bey'in mezarı ziyaret yeri olmasın diye bombalanarak imha edilmişti.)

Baytar Nuri Dersimi ile Dersimlilerin deyişiyle Alişer Efendi ve karısı Zarife Hanım, Koçgiri yenilgisinden sonra önce Koçuşağı Aşireti'ne sığındılar, oradan Dersim'e geçtiler. Nuri Dersimi Ankara ile temasını hiç kesmedi, merkez ile Dersim aşiretleri arasında mekik dokudu, 1937'de Birinci Dersim Harekâtı sırasında Halep'e geçti ve 1973 yılında Suriye'de öldü.

Alişer Bey ve karısı Zarife Hanım ise Dersim'e Seyid Rıza'nın köyüne yerleşmişti. Alişer Bey, Dersim'de kaldığı süre içinde siyasete karışmadı eskisi gibi Kürtçe ve Türkçe yazılar, şiirler yazmaya devam etti. Birbirine çok bağlı olan ve birbirini "Heval", "Hevale" (yoldaş) diye çağıran çiftin çocukları olmadı. Nuri Dersimi'nin anlattığına göre, "O [Zarife] aslan ki kendi döneminde okuma-yazma bilen, hem siyasi hem de askerî bir Kürt kadınıydı. Çok sefer Alişer bir şey yapmadan önce onun düşüncesini sorar, fikrini alırdı. Ona sormadan karar vermezdi. Zarife savaşıyordu. Çok sayıda bayan da onunla birlikte savaştılar. Onlar da silahlıydılar. Çarpışmalar başlamadan önce silahlı eğitim aldılar, yaptılar."

Birinci Dersim Harekâtı'nın şiddetlendiği günlerde, Nuri Dersimi Halep'e giderken, Seyid Rıza'nın önerisiyle Sovyetler Birliği'ne sığınmaya karar veren Alişer Bey ve Zarife Hanım Tuzluk Dağı'nda bir mağaraya gizlenmişti. Seyid Rıza'nın devletle işbirliği yapan adamlarından Zeynel ve dört arkadaşı 9 Temmuz 1937 günü güya çifti ziyaret ettiler. Çift tuzağa düşürüldükle-

rini anlayınca silahla karşı koydu ama sonunda yenik düştüler. Zeynel durumu Seyid Rıza'nın kardeşinin oğlu Rayber'e bildirdi. Rayber, Seyid Rıza'nın oğlu İbrahim'in 1933 yılında Sin baskını sırasında öldürülmesinin şüphelisiydi. Dolayısıyla, amcasının kendisinden bir gün mutlaka hesap soracağını bilerek yaşayan Rayber için devletle işbirliği yapmaktan başka çare yok gibiydi. Devlet de bu zorunluluğu para ve övgülerle destekleyerek Rayber ve Zeynel gibileri devletin muhbiri ve milisi haline getirmişti.

Zeynel ve Rayber, çiftin kesik başlarını ve Alişir'e ait kitap, yazı ve şiir tomanıyla değerli eşyalarını Alpdoğan Paşa'ya teslim ettiler, ödülleri aldılar. Çiftin kesik başlarının fotoğrafını çeken Albay Nazmi Sevgen'e göre, çiftin başsız bedenleri gömülme-yip çürümeye terk edilmişti ancak yerel kaynaklar bu iddiayı reddediyorlar ve cesetlerin cinayetin gerçekleştiği Palaxine Mağarası'nın yakınına gömüldüğünü söylüyorlar. Merak edenler olabilir; Zeynel Top devletle işbirliğinden vazgeçti, ancak Rayber göreve devam etmesine rağmen 1938'de parasal anlaşmazlık sonucu devlet güçleri tarafından hem kendisi hem de oğulları öldürüldü.

Özet Kaynakça

- Beşikçi, İsmail. *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.
- Çağlayangil, İhsan Sabri. *Anılar*, Güneş Yayınları, İstanbul, 1990.
- Halis, Serhat. "Sey Rıza-3", http://www.kirmanciye.org/beleke_sayi_4_hangi_sey_riza_3.htm
- Hallı, Reşat. *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.
- Jandarma Genel Komutanlığı Dersim Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kahraman, Ahmet. *Kürt İsyanları Tenkil Ve Tedip*, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kalman, Mehmet. *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri*, Nujen Yayınları, İstanbul, 1995.

DERSİM'DE ATATÜRK MÜ, İNÖNÜ MÜ, BAYAR MI SORUMLU?

Yıllardır 1937-1938'de Dersim'de devletin yürüttüğü kanlı harekâtın "asil" sorumlusunun kim olduğuna dair bir tartışma yürür.

CHP'lilere göre 1946'da Demokrat Parti'yi (DP) kuran Celal Bayar "asil" sorumludur. Sağ muhafazakâr veya İslami muhafazakâr çevrelere göre Tek Parti Dönemi'nin sembol ismi İnönü "asil" sorumludur. Suçun İnönü ve Bayar arasında paylaşılmasını mümkün kılan Dersim'in Tunceli'ye çevrildiği 1935'ten Dersim'in dini ve siyasi lideri Seyid Rıza'nın ele geçirilmesine kadarki dönemde İnönü'nün başbakan olması, Eylül 1937'den 1938 yazındaki İkinci Harekât'ın sonuna kadarki dönemde ise Celal Bayar'ın başbakan olmasıdır. Bugüne dek her iki kesimin de ortak noktası, olaylardan Atatürk'ü sorumlu tutmama eğilimiydi. Onlara göre Atatürk "o sırada hasta olduğu için", Dersim'de gerçekleştirilen katliamlardan haberi yoktu. Bazı Dersimliler de Atatürk'ü Hazreti Ali'nin bu dünyadaki görüntülerinden biri olarak gördükleri için Atatürk'e toz kondurmayanlara destek verdiler.

Gelin, sorumlunun kim olduğunu birlikte bulalım.

Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, Şubat 1926'da hükümete sunduğu raporda şöyle demişti: "Dersim, Cumhuriyet Hükümeti için bir çıbanbaşdır. Bu çıban üzerinde kesin bir ameliye yapmak ve elim ihtimalleri önlemek, memleket selameti için mutlaka lazımdır." Bu sözlerin edildiği tarihte Atatürk Cumhurbaşkanı, İsmet İnönü Başbakan, Celal Bayar Türkiye İş Bankası Umum Müdürü. Dolayısıyla Bayar'ın siyasi rolü yok.

1931'de Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali (Öngören) izlenecek yöntemi şöyle açıklamıştı:

A. Bütün Dersim'in hariçle münasebetini kat ederek [keserek] taarruzlarına ve ticaretlerine mani olmak, aç kalacak halkı zamanla kendiliğinden ilticaya icbar etmek [zorlamak] ve şu suretle Dersimi fenalardan tahliye. B. Her tarafı esaslı surette kapadıktan sonra ihata çemberini tedricen darlaştırmak ve fenahlıklardan dolayı yakalananları derhal Dersim'den çıkararak Garba atmak ve serpiştirmek.

Bu raporun yazıldığı tarihte Atatürk Cumhurbaşkanı, İsmet İnönü Başbakan, Celal Bayar hâlâ İş Bankası Umum Müdürüydü. İktidarda dönemin "Tek Partisi" CHP vardı. Atatürk CHP'nin Ebedi Şefi, İnönü iktidardaki CHP'nin Genel Başkanı idi.

Tunçeli Kanunu

25 Aralık 1935'te 2884 sayılı "Tunçeli İlinin İdaresi Hakkındaki Kanun" çıkarılırken Atatürk Cumhurbaşkanı, İsmet İnönü Başbakan (hatta yukarıdaki Kanun İnönü'nün 1935 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yaptığı gezi sonrasında hazırladığı rapor uyarınca çıkarıldı), Celal Bayar İktisat Vekili idi. Yani Bayar da artık siyasi sorumlular arasına girmiş durumdaydı.

"Bu korkunç çıbanı tümüyle temizleyip koparmak, kökünden kesip temizlemek ve bunu her ne pahasına olursa olsun yapmak gerektiğini savunurken sapasağlamdır." Bu konuşma 1 Kasım 1936 tarihinde TBMM'nin yasama yılına başlangıç törenlerinde yapıldı. Konuşmayı yapan Cumhurbaşkanı Atatürk'tü. Atatürk'ün "Bu korkunç çıban" derken kastettiği "Dersim Müşkilesi" idi.

20/21 Mart 1937 günü, devletin bölgedeki askerî hareketliliğinden işkillenen Demenan ve Haydaranlıların Kahmut Köprüsü'nü yıkması ve telefon hatlarını kesmesi üzerine Bakanlar Kurulu bir toplantı yaptı. Toplantıda şu karar alındı:

Sadece taarruz hareketiyle ilerlemekle iktifa ettikçe isyan ocakları daimi olarak yerinde bırakılmış olur. Bunun içindir ki, silah kullanmış olanları ve kullananları yerinde ve sonuna kadar

zarar veremeyecek hale getirmek, köyleri kâmilen [tamamen] tahrip etmek ve aileleri uzaklaştırmak lüzumlu görülmüştür.

Kararın altında imzası bulunanlar Başbakan İsmet İnönü ve Cumhurbaşkanı Atatürk idi.

Dersimlilerin üstüne uçaklarla "Teslim olmazsanız Cumhuriyetin kahredici ordusu tarafından mahvedileceksiniz" bildirileri atıldığı 4 Mayıs 1937 günü Dersim'in kaderini belirleyen Bakanlar Kurulu'na da Atatürk başkanlık etmişti.

Aslında harekât fiilen daha önce başlamıştı.

1 Mayıs'ta Diyarbakır'dan kalkan üç uçak filosu bölgeye bombalar yağdırmaya başladı. Bu uçaklardan birini Mustafa Kemal'in manevi kızı ve Türkiye'nin "ilk kadın pilotu" Sabiha Gökçen kullanıyordu. Haziran-Temmuz ayları boyunca köyler yakıldı, yıkıldı, kadınlar ve çocuklar dahil sayısız kişi makineli tüfeklerle tarandı. Atatürk, Sabiha Gökçen'i 22 Mayıs 1937'de Ankara'da bizzat karşıladı. Sabiha Gökçen'e 28 Mayıs 1937 tarihinde Türk Hava Kurumu'nun Murassa (değerli taşlarla bezenmiş) Madalyası verildi. Törende başta Cumhurbaşkanı Atatürk, Başbakan İsmet İnönü ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa olmak üzere üç yüzden fazla davetli vardı.

Atatürk, 10-12 Haziran 1937 tarihli Trabzon ziyaretinde, bugün Atatürk Köşkü diye konakta Dersim'le ilgili harekât planlarını hazırlamıştı. Bugün müze olan köşkte sergilenen haritada bizzat Atatürk tarafından konulmuş kırmızı ve mavi işaretler (bizim kuvvetlerimiz ve isyancıların kuvvetleri diye) görülebilir.

Seyid Rıza ve arkadaşları yargılanırken, idamlar gerçekleşirken Atatürk Cumhurbaşkanı idi. Başbakan İsmet İnönü, başka konulardan dolayı Atatürk ile çatışmış, bu nedenle 20 Eylül 1937 günü Başbakanlık görevinden alınmıştı. Yerine Celal Bayar başbakan olarak atanmıştı. Fevzi Çakmak Genelkurmay Başkanlığı'na devam ediyordu. İdamlar sırasında Atatürk bölgede idi. Hatta Seyid Rıza ile görüşmüş olduğuna dair güçlü emareler vardı.

Atatürk, 1 Kasım 1937 günü yaptığı TBMM'yi açış konuşmasında "Milletimizin layık olduğu yüksek medeniyet ve refah seviyesine varmasını engelleyecek hiçbir engel düşünmeğe yer

birakılmadığını ve bırakılmayacağını huzurunuzda söylemekle bahtiyarım. Tunceli'deki icraatımız neticeleri bu hakikatin ifadeleridir” demişti.

1938 yılının başlarında asker kaçaklarını takip eden jandarma müfrezesine köylülerden saldırı yapılırca, hükümet ikinci askeri harekâta karar verdi. Bu kararın nasıl alındığını Celal Bayar yıllar sonra gazeteci Kurtul Altuğ'a şöyle anlatmıştı:

Şimdi, Mareşal, Erkan-ı Harbiye Reisi [Genelkurmay Başkanı], ben başbakanım. Atatürk malum... Üçümüz Dersim'de yapılan büyük ordu manevralarındayız. Manevranın da sonuna gelmek üzereyiz. Üçümüz bir arada “Ordunun emniyeti bakımından strateji ne olmalıdır?”, onu görüşüyoruz... O sırada biz konuşurken, Dersimlilerin jandarma karakollarımızdan üç-dört tanesini bastıkları haberi geldi. Atatürk'le göz göze geldik. Birbirimizi anlıyorduk. Atatürk benim yüzüme baktı. “Ne olacak?” dedi. Anlıyorum, orada emniyet tesis edilecek. Ne olursa olsun bana hitap edecekler. Hükümet reisi benim. “Anlıyorum efendim, bana hitap edişinizin manasını” dedim. Atatürk: “Sorumluluğu üzerime alıyorum, vuracağız Dersim'i” dedi ve vurduk...

“Dersim'i vurma” işi ağır kış koşulları yüzünden yaza ertelenmişti. Atatürk'ün 19 Mayıs 1938 günü Atatürk Stadyumu'nda henüz resmen “milli bayram” olmayan gençlik ve spor gösterilerini izledikten sonra 16.30'da stadyumdan ayrıldığı ve Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı projesi kapsamında planladığı Mersin gezisine başlamak üzere gara gittiğini biliyoruz. Bizim kuşağın zihnine nakşolmuş Atatürk'ün trenin penceresinden hüznü bakan yüzünü gösteren ünlü fotoğraf bu geziden kalmıştır. Yani Atatürk, o sırada bile bedensel açıdan değilse bile zihinsel açıdan gayet diri idi.

İkinci harekât 11 Haziran 1938 günü başladı, 31 Ağustos 1938 günü bitirildi. Harekât sürerken Atatürk'ün sağlığının hızla bozulduğunu biliyoruz. Nitekim Atatürk'ün hasta olması yüzünden Celal Bayar tarafından okunan 1 Kasım 1938'deki Meclis'i açış konuşmasında Tunceli'de “haydutluk ve eşkıyalık olaylarının bitirilerek ulusal egemenliğin sağlanmasından duy-

duğu kıvancı” dile getirmişti. Britanya'nın Trabzon Konsolosu Ankara'daki büyükelçiliğe gönderdiği raporunu şöyle bitirmişti: “Artık söylenen şu: Türkiye’de Kürt sorunu bitmiştir.”

Hepimiz sorumluyuz

Bütün bu bilgileri birleştirdince, Dersim’le ilgili tüm hayati kararları Atatürk başkanlığındaki heyetin verdiği anlaşılır. Kısacası, bundan 74 yıl önce Dersim’de yaşanan korkunç olayların sorumluluğundan, ne Cumhuriyet’imizin kurucu babası Atatürk, ne CHP geleneğinin sembol ismi İsmet İnönü, ne sağ muhafazakâr geleneğin temsilcisi Celal Bayar ne de İslami muhafazakârların saygıyla andığı Fevzi Çakmak kurtulabilir. En az bu şahsiyetler kadar sorumlu olanlar ise tarihimizin bu karanlık sayfalarıyla hesaplaşmaya, mağdurlardan özür dilemeye, kayıp kızları bulmaya, kısacası Dersim’in yaralarını sarmaya teşebbüs etmeyen siyasetçiler, bu konuyu gündeme getirmeyen aydınlar, bilim insanları, gazetecilerdir...

Bir Ağıtta Celal Bayar

Gerçek her zaman devlet belgelerinde saklı değildir. Bazen bir türkü tarihte aslında neler olduğuna dair önemli ipuçları sunabilir. Nitekim Dersim yöresinden derlenen bir türkü bu açıdan çok ilginç unsurlar içeriyor.

Alan Aşireti’ne bağlı Çukur köyünün önde gelenlerinden Sülü Ağa, Mehmed Ağa ve Hasan Ağa adlı üç kardeş aileleriyle birlikte 1938 yazında Mazgirt’in Kert denilen yöresinin alt tarafındaki dar vadiye getirilip, giysileri çıkarıldıktan ve üzerlerindeki para ve mücevherlere el konulduktan sonra makineli tüfekle taranmışlardı. Bu olayın ardından muhtemelen ağa ailesi tarafından yakılan Zazaca bir ağıt günümüze kadar gelmiş. Aşağıda Türkçesini verdiğim ağıtta hem Celal Bayar’ın katliamındaki rolüne değiniliyor hem de köylülerin ağaların öldürülmesinin

ardından ağanın toprağını, mahını nasıl büyük bir sevinçle paylaşmışları anlatılıyor.

“Vay vay Süli Ağa'm vay / Vay vay Hesen Ağa'm vay,
Allah ateş düşürüp yaksan evini Celal Paşa'nın
Kadın-erkek balattı tümünü birbirine Çukur ağalarını
Amca, yeğen, bey demeden götürdü
Kertê Mazgêrd'in önüne
Kadın-erkek demeden bekletti yaz güneşinin altında

Celal Bayar buyurmuş kuruldu ağır makineli
Zalim önden taradı bizi
Mermiler delip çıktı kulunçlarımızdan
Süli Ağa diyor “Şu dünyanın dertleri benimle gidecek toprak
altına
Heyhat hele gelin görün marabalar, köylüler
Bölüşmüşler toprağı tımarı nasıl da sevinçliler
Öldürülüşümüze sevinip oynadılar tek ayaküstünde!”

Çukurdur Memed Ağa'nın orada kayalar
Yıkılası Çukur, Hesen Ağa'm orada kayalar
Hemen haberci salın Süli Ağa durmasın gelsin
Celal Bayar ağır konuğumuz, kalmıyor geceye
Süli Ağa hayıflanıp dizlerini dövüyor
Korkarım zalim götürüp kırsın topumuzu
Böylece alsın intikamını Qırrê Mewaliyê Bad ailesinin.

Akşamdır Hesen Ağa'm işte akşam
Akşamdır Memed Ağa'm işte akşam.
Çukur'da ötsün Pepug ve Goyin kuşları vezirlerimiz için
Celal Bayar oturmuş konuk bu gece
Haberci gelsin büyük kardeşimiz
Celal Bayar çayımızı kahvemizi kabul etmiyor derinden
küsmüş bize
Sigara parmaklarında; bakınıp dolaşiyor haince

Süli Ağa diyor “Derdimiz ağır Pepug kuşu bizim için ötsün
Korku düştü içime, bu zalim eski düşman korkarım bizi
öldürsün!”

Haskar Hanım diyor “Hayıflanma! Kişi işlediği hatanın
Yedi yıl sonra da olsa öder bedelini!”

Çukur’da Memed Ağa’m iki yamaç arası
Yıkılası Çukur Süli Ağa’m iki yamaç arası
Çukur ağaları göçüp gitmişler Kertê Mazgêrd’e, yaylaya
Kurmüşlar ağır makinalı Celal Bayar’ın buyruğuyla
Kadın erkek tüm herkesi yaz güneşinin altında
Bir günde katledip cesetlerini yatırmışlar kucak kucağa
Süli Ağa diyor “Efkârlanmayın kardeşler bu dünya kime
kalmış ki!

Heyhat!” Kapımızda geçinen şu hizmetçiler
Çobanlar kalkmış paylaşmışlar aralarında altınımızı
ümüşümüzü

Bu dertler Hesên Ağa’m ah bu dertler!
Bu dertler Memed Ağa’m vah bu dertler!
Çukur ağaları gitmişler Kertê Mazgêrd’in arkasına
Kuruldu ağır makinalı Celal Bayar’ın buyruğuyla
Katlettiler vezirlerimizi, sultanlarımızı bir yaz günü
Süli Ağa diyor “Bu dert inecek toprak altına şu kapımızın
hizmetçileri
Çobanlarımız kapıştılar mallarımızı nasıl da!*

* Bu yazı, Dersim’te ilgili yazıların bir özeti olduğu için yararlanılan kaynaklar tekrar belirtilmemiştir.

AVAR, NE OLUR KIZIMI GÖTÜRME!...

Aşağıdaki yazı, 4 Haziran 1937'de, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından Kültür Bakanlığı'na yazılmıştı. Konusu "Dersim Kız ve Erkek Çocuklarının Yatı Mekteplerinde Yetiştirilmeleri" idi. İfade ve imla bozukluklarını koruyarak aktarıyorum:

Kültür Bakanlığına,

Bu Günlerde Dersimde yapılmaya başlayan İslâhat meyanında Türk keşafeti [yoğunluğu] olan ve Dersimden oldukça uzak yerlerde kız ve Erkek yatı Mekteplerinin de açılması ve bu mekteplerde Dersimden getirilecek olan beş yaşını doldurmuş kız ve Erkekler okutturulup büyütülmesi ve muvezi surette yetiştirilecek olan bunlar yek diğerile Evlendirilerek Baba ve Analarından mevrus [miras kalan] emval [malları] ve arazileri içinde birer Türk Yuvası kurmaları temin ve bu suretle Türk Kültürünün Dersimde esash bir surette yerleştirilmiş olacağı düşünülmektedir. Çünkü:

Dersim Halkı kendilerini Horasandan gelmiş ve Türk olduklarını beyan ederler. Fakat Kırmanc denilen ve Fars bozması bir dille konuşan insanlarla fazla temasları neticesi olarak her gün biraz daha ana dil karekterinden uzaklaşmışlar ve şihî [Şiilik] alevilik ve beктаşilik bunlar arasında kolaylıkla da rağbet bulmuştur.

Dersimliler Kürt gibi konuşan ve fakat henüz onun karakterini hazmetmiyen kendi akideler[i] ile onu yenmeğe çalışan ve Türk ile Kürt arasında kalmış bir cami'a halindedir. Şayanı teessür [üzücü] olan en mühim nokta Dersim anasının Dersim babasından evvel kürtleşmeye başlamasıdır. Bunda en mühim saik erkeklerin Civarla temasları neticesi Türkçeyi öğrenmelerine rağmen, Kadınların muhitlerinden bir yere ayrılmamaları yüzünden bir kelime bile Türkçe konuşamamaktadırlar ve bundan ötürü da çocuklarına Türkçe öğretememekteler.

Binaenâleyh kanında Türk kanı ekseriyeti olan bu halk kütlesini geriye yani Milli varlıklarına doğru çevirmek için alınacak tedbirler meyanında ufak çocukların bu gibi leyli mekteplerinde yetiştirilmeleri zaruri ve lüzumlu olduğu Vekâletimizce mütalaa edilmekte olduğundan muktezasına müsaade'î Devletlerini arz ederim,

Dahiliye Vekili Ş. Kaya.

Anaların eğitilmesi

Şükrü Kaya'nın bu talebi karşılıksız kalmayacak, yatılı bölge okulları birbirinin ardına açılacaktır. İşte, kahramanımız Sıdika Avar, bu "resmî Türkleştirme" politikasının en önemli "yıldızı"dır. Sıdika Avar adını, yaklaşık 25 yıl Anadolu'nun çeşitli kasabalarında, şehirlerinde öğretmenlik yapan annemden duyduğumda herhalde 8-10 yaşlarındaydım. Sıdika Avar, annemin tarifıyla, Atatürk devrimlerine kendisini adanmış, fedakâr, cefakâr, kahraman bir öğretmendi. Annemin rol modeliydi.

Daha sonra, tek kızı Bahu Avar'ın (Görk) kaleminden çıkmış bir önsözden öğrendiğime göre, tam adıyla Ayşe Sıdika Avar, 1901'de İstanbul'da doğmuş, 1979'da İstanbul'da ölmüştü. Çapa Kız Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra, bir süre İzmir'deki Musevi Mektebi ve Amerikan Kız Koleji'nde Türkçe öğretmenliği yapmış, İzmir Kadınlar Hapishanesi'nde kadınlara okuma yazma, Salepçioğlu Camii'nde işçi çocuklara el sanatları öğretmişti. İzmir'deki hareketli ve modern hayatı bazı çevrelerin tepkisine sebep olmuş, hakkında misyonerlik söylentileri çıkarılmış, bu söylentileri çıkaranları dava etmek zorunda kalmıştı. 1937'de eşinden ayrılan Sıdika Avar, Gazi Eğitim Enstitüsü Edebiyat Bölümü'ne girmiş, mezun olunca kısa bir süre Bolu Kız Enstitüsü'nde görev yaptıktan sonra 1939'da Elazığ Kız Enstitüsü'ne öğretmen olarak atanmıştı. İşte bu tarihten itibaren, Sıdika Avar'ın annem gibi nice Kemalist öğretmenin hayranlığını kazanan zahmetli mesaisi başlamıştı.

Atatürk'ün misyoneri

Sıdıka Avar, 1939-1954 yılları arasında, tarihi Dersim coğrafyasında, kâh at veya katır üstünde, kâh yayan kâh kamyonla köy köy dolaşarak Kürt kızlarını toplamış ve yatılı bölge okullarına götürmüştü. Buraya kadar her şey normal görünüyordu. Öyle ya, Kemalist medenileştirme projesinin bir parçası da eğitimsiz kızları eğitmek değil miydi? İşte Sıdıka Avar da bu işi canla başla yapmış, üstelik bu misyonu halk tarafından da benimsenmişti. Öyle ki, annemin deyişiyle, köylü kadınları (annem onların Kürt olduğunu ya bilmiyordu ya da bana söylememişi), Sıdıka Avar'ın atının üzengisine yapışır ve "Kızımı da al Avar!.." diye yalvarırlardı.

Sıdıka Avar'ın, güntümüzün bir başka eğitim kahramanı Türkân Saylan'inkine benzeyen bu çarpıcı hikâyesini daha sonra nedense unutmuştum. Ta ki on yıl önce Hikmet Feridun Es'in, "Kızımı da Götür..." başlıklı yazısı bir yerde karşıma çıkıncaya kadar da hatırlamadım. Hikmet Feridun Es, 1957'de *Hayat* dergisinde çıkan yazısında Sıdıka Avar'ın bizzat Atatürk tarafından Doğu'ya "bir Türk misyoneri" olarak gönderildiğini ileri sürüyordu.

Dağ çiçekleri

Konunun izini sürünce, Sıdıka Avar'ın *Dağ Çiçeklerim* adı altında topladığı anı kitabına (Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara, 1999) rastladım. Emekli olduktan sonra Teknik Öğretmen Müsteşarı Rüştü Uzel'in isteği üzerine anılarını yazan Sıdıka Avar, 1.188 sayfalık dev eserini ve yüzlerce fotoğrafı Milli Eğitim Bakanlığı'na teslim etmiş, ancak Bakanlık, anıları muhtemelen "kabahatlerinin" ortaya çıkmaması için basmamış, böylece yıllarca dağlarda perişan ettiği Sıdıka Avar'ı ve devletin malum politikalarını unutulmaya terk etmişti.

Yıllar sonra düzeltilen, bazı bölümleri çıkartılarak basılan anılarda Sıdıka Avar, bölgenin ve bölgedeki yaşamın ayrıntılı, gerçekçi bir tasvirini yapıyordu. Kitapta bizzat Atatürk tarafından görevlendirildiğine dair bir bilgi yoktu ama kendisinin Ata-

türk-Inönü çizgisine sadık bir “misyoner” olduğu açıkça görülüyordu. Bu misyonerlik 1950'lere kadar sürmüş, Demokrat Parti iktidarı ile Sıdika Avar'ın yıldızı barışmamıştı. Üst kademelerde kendisini koruyanlar olmasına rağmen 1954'te öğretmenlikten ayrılmak zorunda kalmış, görevine ancak 1959'da dönebilmiş, 1967'de emekli olmuştu.

Sıdika Avar, anılarında Elazığ'a gelişi nedenini şöyle açıklıyordu:

Ama buraya niçin geldiğimi ben biliyordum. Genel Müdür Nurettin Böyman; – Şimdi Türk misyoneri olarak yatılıları özümseyeceksin, Atatürk'ün isteği bu. Bunu herhangi bir kimseye hissettiğin halkı gücendirir. Ona göre tedbirli olun, demişti. Zaten Gazi Eğitim'de bu iş için okumamış mıydım? (...) Atatürk, bu dağ köylerinde bütün yoksunlukların Türkçe bilmemekten ileri geldiğini söylemiş, bunu isyan sebeplerinden biri olarak görmüştü. Onun için Türkçenin bu köylere “ana” ile sokulmasını arzu etmişti. Bu en köklü öğretimdi. Tarihte örneği vardı. Rumeli vilayetlerinden ilk kız sultanisinin açıldığı bir ilden pek çok siyaset adamı yetişmişti. “Buraya da Türkçeyi ana ile sokmalıyız” diyorlardı.

“Her şey vatan için”

Sıdika Avar, “Dağ çiçeklerim” dediği öğrencilerine kendisini sevdirmek için çok çaba harcar. Ayaklanma döneminin çocuklarını sevgiye, ilgiye muhtaçtır. Bunu iyi bildiğinden onların “ana”sı olmak ister. Bu isteğinde samimidir. Sıdika Avar, öğrencilerinin bitlerini ayıklar, onlarla halay çeker, çeyizlerini hazırlar. Yerde yatmalarına, kötü yemekler yemelerine, yırtık önlüklerle dolaşmalarına, hademelerin işlerine yardım etmelerine, öğretmenlerin öğrencilere olur olmaz ceza vermelerine karşı çıkar. Evet, merhametlidir, ama merhametinin ideolojik boyutu vardır: “Düşünüyordum, bu düşmanca cezalar arasında, bu küçümseme havasında Türklüğe nasıl ısınacaklardı bu yavrucaklar? Çünkü Enstitü sınıflarına verilen cezaları da görüyorlardı. Tabii ki karşılaştıracaklardı” der tüm açıksözlülüğüyle.

Hain bakışlı Geyik

Kimlerdir bu “Dağ çiçekleri?” Anılardan öğrenelim:

[1941?] Ağustos sonu, Müdür hanım yıllık iznini bekliyordu. Eylül başında Müfettişlikten telefon ettiler. Kurşuna dizilenlerin, yasak bölge dağlarına kaçan çocuklarından sekizi yakalanmış, yaşları küçük olanlar Çocuk Esirgeme Kurumu'na verilmiş, ikisinin yaşları büyükmüş, şimdi bize gönderiliyorlarmış. Bakımları okulca idare edilecekmış. Anbar açılana kadar işçeleri için Müfettişlik 10 lira gönderiyormuş. Bu kızlar “şerefsiz asiler”in çocukları olduğu için okutulmayacaklar, okul işlerinde kullanılacaklarmış. İki kız geldi. Biri iri yarı, ismi Geyik, ne hain bakışlı... Saçları karmakarışık. 7 ay dağda, tarağı nerde bulacaklar ki. Sırtında etekleri dizlerine, kolları pazularına kadar parçalanmış, deseni belirsiz bir basma elbisenin sırtı çürüyüp parçalanmış, sağ küreğe yapışık, göğüs kısmının yırtmaçları göbeklerine kadar yırtılmış. Belllerinde birer urgan bağı. Küçük de aynı. Yalnız elbisenin sırtı sağlam. Yüzlerindeki deri insan derisine benziyor, diğer yerlerindeki deriler sanki kahverengileşmiş birer ağaç kabuğu. Tırnaklar kırık, ağız kenarları yara. Küçük o kadar zayıf ki, iskeletine yapışık kabuk gibi bir deri. Yüzü ihtiyarlar gibi buruşuk 14 yaşında var mıydı acaba? (...) Geceleyin uyku arasında konuşanlar, bağırıp çağırılanlar da vardı. O seneler yaşadıkları köy hayatı ve geçirdikleri olaylar çocuklarda çok büyük etki bırakmıştı. Günlük hadiselerde kendini uykuda gösterirdi... Bazısı, konuşurdu, neler anlatmazlardı ki... Bazısı ağlar, uyandırırız, kimi inler, ateşine bakarız, kimi bağırır, bütün yatakhaneyi ayaklandırır, teskin ederiz... Annesini sayıklayanın saçlarını okşadımız mı çocuklar derhal sakinleşir, mesud bir ifade ile ana koynuna sokulur gibi yastığına gömülürdü. Bunların çoğu, isyanla ilgili olayların yaşandığı köylerin kızlarıydı. Güzeli de, çirkini de, kabası da asisi de nihayet insan yavrusuydu. Bu yaralı küçük gönüller sevgi şefkatle tedavi edilmeli, Türklükle kaynaştırılmalıydı.

“Jandarma gitmesin, ben giderim”

Sıdika Avar, Dersim'den zorla getirilen kızların evlere hizmetçi olarak yollandığını, hatta kendi müdürünün dahi bir kızı hizmetçi olarak yanına almak istediğini yazar. Buna karşıdır Avar. Kızların köylerden gidip asker toplanır gibi toplanmasına da karşıdır, ama onun yerine bu toplama işini kendi yapmakta zarar görmez:

Temmuz ayı içinde Müdüre hanımla anlaşarak [Elazığ, Dersim, Bingöl bölgesinin “genel valisi” General Abdullah Alpdoğan] Paşa'ya gittim. O zaman Tunceli'ye gitmek için izin alınırdı. Kızıyla Mazgirt'e gitmek için izin istedim. Programımı açıkladım. – Paşam, kızlarımızın jandarma ile toplanması hem çocukları hem aileleri ürkütüyor. İzin verirsiniz köylere çocuk toplamaya ben gideyim. Aileler kime teslim ettiklerini, kimin okutacağını görürlerse gönülleri rahat olmaz mı? (...) Köy caddenin öbür tarafında, aşağıda inişe doru yayılmıştı. Alaca karanlıkta çantamız elimizde jandarma ile gittik, kapı kapı dolaştık. Kimse bizi misafir etmek istemedi. Hiçbirinin ağası evde yoktu. (...) Erkeği olmayan evlere zorla girilmemesi için jandarmaya emir verilmişti. Jandarma küfür ediyor, bazı kapıları tekrar çalıyordu.

Türkçe ağırlıklı eğitim

Hikmet Feridun Es'in tarif ettiği türden “kızımı da götür!” durumu yoktur anlaşılır. Ancak bütün tepkilere rağmen Sıdika Avar her gidişinde yanında bazı kızları getirmeyi başarır. Okulda öğrenciler özel bir programla eğitim görürler. En çok Türkçeye önem verilir. Ayrıca yurt bilgisi, matematik, sağlık bilgisi, çocuk bakımı, ev idaresi, yemek-dikiş-nakış dersleri gösterilir. Okulun başarısı her yere yayılır. Alpdoğan Paşa enstitüye uğrayarak gelişmeleri izler. Öğrenciler, General Alpdoğan'ı sınıfta asker selamıyla karşılar, tekmil verirler.

Sıdika Avar, 1942'de Tokat'a tayin edilir ama 1943 yazında Elazığ Kız Enstitüsü'ne Müdür olarak döner. Elazığ'a gitmeden

önce Ankara'daki Genel Müdürlüğe uğrar. Genel Müdür Rüştü Uzel, ona "Paşa, Vali, sizin çalışmalarınızı beğeniyorlar. Aferin, Tokat'ta da iyi sonuç aldın. Göreyim, seni, esas vazifen burası. Tokat'ta denedik sizi, burada da misyonerliğini görmeliyiz. Bir Türk Misyoneri. Bu konu üstünde sessiz sedasız çalışmazsak oradaki vatandaşlarımızı gücendirirsiniz. Sizin işiniz güçleşir" der.

"Devlet hepinizi yok eder!"

Ancak bazıları bir çuval inciri berbat ederler. Avar şu satırları yazar:

Bir gün Bingöl Valisi Sayın Şahin Baş gelmişti. Yatılı son sınıfa girdi. Kızlar saygı ve sevgi bakışlarıyla ayağa kalktılar. Vali bey sordu; –"Kürt kızları bunlar mı?" Çocukların bakışlarındaki sevgi derhal değişti, gittikçe de hainleşti. –"Tunceli'nin Türk kızları efendim". Vali Bey devam ediyordu, –"Babalarınızın, dedelerinizin isyan ederek yaptığı hataları gördünüz, canlarıyla ödediler." Ben sözünü kesmek isteğiyle, –"Aman efendim, bu çocukların babası değil, bunlar şerefli...." [Vali] –"Nasıl değil? Hepsi Kürt değil mi? Sizler böyle hareket ederseniz?" Sözünü kesmek için bir iki defa karıştıysam da o devam etti. –"Hükümet çok kuvvetlidir. Hepinizi yok eder..." [Ben] –"Beyefendiciğim, öteki sınıflara lütfen teşrif etmez misiniz? Çayımız da soğuyor" diye kapıyı açtım. Ondandan sonra bir iki enstitü sınıfında ve müdür odasında ikramlarda bulundum, çalışmalarımızın hedefini anlatmaya uğraştım. Yatılı üçlere gittim. Hepsi ağlıyordu. Gözyaşları arasında şu soruları soruyorlardı. –"Neden bizi bu kadar suçlu görüyorlar?" –"Neden 'Kürt' diye hep hakaret ediyorlar?" –"Neden Kürtleri gariplerden aşağı görüyorlar?" – "Hani siz 'hepimiz Türküz' diyordunuz?" Bu acı soruların sonu gelmiyordu...

Necip Fazıl'dan Dersim Faciası

Necip Fazıl CHP iktidarını eleştirmek için, resmî tarihin karanlık odalara tıktığı olayların üstüne gitmişti. 27 Ocak 1950 tarihli *Büyük Doğu*'da tefrika edilmeye başlayan "Doğu Faciası" başlıklı yazı dizisinde ("Dedektif X Bir" mahlasını kullanmıştı), 1937-1938 "kanlı Dersim hareketi"nde "en aşağı 50 bin saf ve masum Müslüman'ın, çocuk, genç, ihtiyar, kız, kadın, hasta, alil, ısrırgan otu gibi doğranması" olayını son derece etkili bir dille ve örnekler verilerek şöyle anlatmıştı:

"Tarih boyunca meydana gelen faciaların en büyüğü
(...)

5- Dersim isimli vatan parçasında cereyan eden bazı münferit şekaviet ve isyan halleri, bunların tedip ve tenkili bahanesiyle bütün masum sekeneşiyle kökünden kazanması gibi bir hakerete vesile olmuş ve birkaç yüz veya birkaç bin sergerdenin kanuna zıt vaziyeti, on binlerce saf ve masul Müslüman'ın, çocuk, genç, ihtiyar, kız, kadın, hasta, alil, ısrırgan otu yolunur gibi doğranması işinde sebep (!) rolüne çıkarılmıştır.

6- O zamanki hükümetin, o bölgede bir türlü tesis edemediği huzur ve bir türlü kök saldıramadığı rejim kaygısı, nasıl böyle bir harekete cevaz bahşedebilir ki, böyle olunca, bir babanın terbiye edemediği çocuğunu öldürmesi ve bir öğretmenin ders anlatamadığı talebesini zehirlemesi lazım gelir. Kaldı ki, baba, kusurlu çocuğuyla beraber onun etrafındaki günahsız seyirci çocuklarını ve öğretmeni bütün sınıfını zehirleyecek olursa, bu tarihi itisafın en büyüklerinden biri olur.

(...)

9- En aşağı 50 bin Müslüman'ın kanını ve canını ihtiva etmesi bakımından, böylece, kalın hatlariyle bir harita gibi çizdiğimiz ve şu anda yalnız ana prensip ve manasiyle tespit ettiğimiz bu facianın, gelecek sayımızda iç bünyesine ve mahrem iklimine gireceğiz.

(...)

Örnekler: Aşağıdaki örnekler, üzerinde dağ gibi bir silindir geçmiş ve kanlı bir pestile dönmüş bir vücuda ait öyle kan pıhtılarıdır ki vücudun ne çektiğini ifade etmek bakımından son derece veciz birer sembol mahiyetindedir. Her şey bunlara kıyas edilerek on binler çapında mikyaslandırılabilir:

1- Elazığ Ortaokulu'nda okuyan iki çocuk... Tatili geçirmek üzere memleketleri olan Hozat'a geliyorlar ve facianın tam üstüne düşüyorlar. Hozat yakınlarındaki (köyün ismi vesikada okunamamıştır) A köyüne geldikleri zaman babaları Yusuf Cemil'in öldürülmüş olduğunu öğreniyorlar. Ana baba günü... Çocuklar birkaç gün dağda ve kırdada başıboş dolaştıktan sonra Hozat Kaymakamına başvuruyorlar: "Babamızı suçsuz olarak öldürttünüz, bari bizi bir tarafa gönderin de başımızı sokacak bir yer bulabilelim!"... Aldıkları cevap şudur: "Şimdi sizi rahat edebileceğiniz bir yere, babanızın yanına göndereceğiz!" Çocuklar odadan sürükletilerek çıkartılıyor ve jandarma muhafazasında gittikleri yolda süngüleniliyorlar. Böylece babalarının yanına gönderilmişlerdir.

(...)

3- Birinci maddedeki Yusuf Cemil'in köyünden 200 kadın ve çocuk öldürülmüş ve bunların cesetleri buğday sapları üzerinde yakılmıştır. Öldürülenler arasında Elazığ'da askerliğini yapan ve o sırada izinli olarak köyünde bulunan Rüstem adlı biri de vardır. Bu zavallı, mezun olduğunu ve isterlerse hüviyet ve izin kağıdını gösterebileceğini söylediği halde derdini dinletemiyor ve dört çocuğu ve seksenlik anası arasında, onlarla beraber kurşunlanıyor.

(...)

5- Bu aralık Hozat'ın Zımbık köyünde Şekspir'in hayaline bile taş çıkartacak bir vak'a cereyan etmektedir. Erkekleri tamamıyla doğranmış olan köyün 100 kadar kadın ve çocuğu sivri uçlu aletle öldürülüyor. Öldürülen kadınlar arasında biri, doğurmak üzere olan bir gebedir. Bu kadının karnına giren sivri uçlu alet, barsaklarını yere döküyor, rahmini parçalıyor ve kendisini öldürüyor.

(...)

7- Mazgirt Tersemek nahiyesinin halkı doğranmakta... Merhamet sahiplerinden biri, birle on yaşı arasında 20 kadar çocuğu alıp bir derenin içine saklamıştır. Vaziyet birden haber alınıyor. Çocukların öldürülmeleri emri veriliyor. Fakat bu emri yerine getirebilecek kimse zuhur edemiyor. En katı yürekli bile, böyle müdafaasız masumlara silah kullanamayacaklarını söylemeğe mecbur kalıyorlar. Tecrübe birkaç defa akamete uğruyor ve hayli sıkıntı mevzuu oluyor. Nihayet en kara yüzü çingeneden daha karanlık suratlı bir adam bulunuyor ve bir derece içinde titreşe titreşe bekleyen 20 masumun işi bitiriliyor.

8- Murat suyunun kandan kapkızıl aktığını görenler olmuştur.

9- Celal Bayar'ın Başvekil ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın Genelkurmay Başkanı bulunduğu 1938 yılında cereyan eden Der-sim faciası, her türlü tavsifin [nitelemenin] üstündedir.”

Suçun adını koymak

Sadece Necip Fazıl değil pek çok kişi 1937-1938 arasında yaşananlara ve Sıdika Avar örneğinde olduğu gibi 1938 sonrasında yaşananlara ad verme konusunda zorluk çektiler. Başta olayın mahiyeti bilinmediğinden, sonra da mahiyeti ortaya çıktığından yaşandı bu zorluklar. Resmî söylemin savunucuları için “Der-sim’de yaşanan, devlete başkaldıran bir topluma hak ettiği cezanın verilmesiydi. Ölümler olmuştu ama bu kaçınılmazdı. Ancak sayı hiç de abartıldığı gibi değildi!”

23 Kasım 2011’de dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan 13.806 ölü, 11.863 sürgünden söz eden 8 Ağustos 1939 tarihli Jandarma Umum Komutanlığı belgesini gazetecilere gösterdiğinde bile bu çevreler geri adım atmadılar. Kimi sayıların abartılı olduğunu, kimi belgenin uydurma olduğunu iddia ettiler. Kimi de haklı olarak AKP liderinin konuyu siyasi muarızı CHP ile siyasi mücadelesinin bir aracı haline getirmesini eleştirdi.

Halbuki Cumhuriyet idaresi, Osmanlı'dan miras aldığı "Dersim Müşkilesi"ni çözmek(!) için "tenkil, tedip, tehcir, katliam" yöntemlerinin hemen hepsini, bazen aynı anda, kullanmaktan çekinmemiştir. Devletin resmi belgelerine göre en az 13 bini kişi, gayri resmî kaynaklara göre 35-40 bin kişi hayatını kaybetmiş, on binlerce aile sürgüne gönderilmiş, bölgenin doğal, kültürel ve tarihi dokusu tahrip edilmiştir. Geride kalanların Türkleştirilmesi ve Sünnileştirilmesi politikaları günümüze kadar aralıksız sürdü.

Yaşananların adını koymakta bize yardımcı olacak uluslararası bir metin 9 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yoğun alkışlar arasında oybirliğiyle kabul edilen Soykırım Sözleşmesi'dir. Sözleşmenin 2. maddesi, "bu sözleşme bakımından ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden her hangi biri, soykırım suçunu oluşturur" ifadesi ile başlar ve suç teşkil eden fiilleri şöyle sıralar:

a) Grup üyelerini öldürmek, b) Grup üyelerine ciddi bedensel ve zihinsel zarar vermek, c) Grubu, fiziksel varlığını kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına tabi tutmak, d) Grup içinde doğumları önlemek amacıyla önlemler almak, e) Grubun çocuklarını bir başka gruba zorla nakletmek.

Sözleşmenin 3. maddesine göre, soykırım suçuna teşebbüs etmek bile cezalandırmayı gerektirir.*

Dikkat edileceği gibi Dersim'de yaşananlar 2. maddenin tüm fıkralarındaki tanımlara uymaktadır. Maddenin en hafif(!) suç tanımını yapan (e) fıkrasına göre bir grubun çocuklarının bir başka gruba nakledilmesi (örneğin evlatlık olarak verilmesi) bile, eğer, grubu kısmen veya tümüyle yok etmek kasıyyla yapılmışsa soykırım sayılabilir. Örneğin, 1910'lardan 1970'lere kadar Avustralya'nın yerlileri olan Aborjinlerin çocuklarının zorla ailelerinden kopartılarak asimile edilmeleri olayı ortaya çıkınca devlet yetkilileri savunmalarında, sayıları 100 bine va-

* 1948 Soykırım Sözleşmesi'ne dair ayrıntılı bilgi *Gayri Müslimlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2016) adlı kitabımda var.

ran bu çocukların Avrupalı ailelere transfer edilmesini, çocukların “eğitimi ve iş imkânı” nedeniyle yapuklarını, bu nedenle ortada işlenmiş bir soykırım suçu olmadığını iddia etmişlerdi. Konuyu soruşturan komisyon ise, hangi amaçla olursa olsun, sonuçta eylemin, Soykırım Sözleşmesi'nin 2. maddesinin (e) fıkrasındaki soykırım suçuna uyduğu kararını vermişti. Sonunda hükümet suçu kabul etmiş, Aborjinlerden özür dilemiş ve onlara tazminat ödemişti.* Sıdika Avar'ın misyonu bu örneğe çok benzemektedir.

Ancak Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bugüne dek bırakın Dersim'de işlediği suçlar için resmî bir özür dilemeyi, Dersim'de yaşananlar konusunda 1930'ların söylemine geri dönme işaretleri veriyor. Umarım dönüş sadece söylemde kalır, eyleme geçmez.

---

* Olayın ayrıntıları için http://www.austlii.edu.au/other/IndigLRes/stolen/stolen_c.html adresine bakabilirsiniz. Ayrıca Rabbit Proof Fence (Tavşan Çiti) adlı çok etkileyici filmi de izlemenizi tavsiye ederim.

CANİP YILDIRIM ve NECİP FAZIL'DAN 1937 KARAKÖPRÜ FACİASI

Kızılbaş Dersim'e askeri müdahalesi sürerken, devlet, Şafii Kürt coğrafyasında da boş durmuyordu. Bu olaylardan biri Karaköprü Faciası diye tarihe geçti. Türkiye İşçi Partisi (TİP) kurucularından, 49'lar Davası'nın ve 12 Mart 1971 Muhtırası'nın mağdurlarından, Diyarbakırlı Avukat Canip Yıldırım şöyle anlatıyor başlıktaki "hadise"nin arka planını:

1930'lu yıllarda Diyarbakır'ın en güçlü ailelerinden Cemilpaşa ile Piriñçizadeler arasında husumet vardı. Piriñçizadeler devletten yana olan ailelerin en başında geliyordu. Buna karşılık Cemilpaşa ailesi devletin uygulamalarına karşı bilinen ve devlet tarafından "tehlikeli" kabul edilen bir aileydi. [Bu iki aileye dair okuma önerilerim yazının sonunda.] Devletin gazabından kurtulmak için Suriye'ye kaçan Cemilpaşa ailesinden Muhammed Bey, belli bir bölgede nüfuz ve otorite sağlıyor. Elinin altında binlerce dönüm arazisi ve silahlı adamları var. Muhammed Bey, başlarında Muşlu Fesih'in yer aldığı silahlı adamlarını bir gece Diyarbakır'a gönderiyor. Amacı, düşmanı Piriñçizadelere ait un fabrikasını tahrip etmektir. Ancak Diyarbakır'a varamadan güneş doğunca (...) adamlar "hadi eli boş dönmeyelim" diyerek yoldan geçen araçları durdurmaya başlıyorlar. Durdurulan araçların sayısı 17'yi buluyor. Bunların arasında keşfe giden hâkim, savcı, adliye kâtibi ve jandarmaları taşıyan araç ile yolcuları arasında babamın da yer aldığı bir kamyon vardı. Babam Osman Şahap Bey, Mardin'de Ziraat Şefi'ydi. Mardin Valiliği'nin mobilya ihtiyacı için sipariş vermeye gittiği Diyarbakır'dan Mardin'e dönüyordu. O sırada ilkokul 3'üncü sınıftaydım, hadiseyi babam-

dan dinledim. Kamyonun şoför mahallinde oturan Yüzbaşı Şerafettin Bey, adamları gümrük muhafaza memuru sanarak küfürle karışık “Artık devlet memurlarını da mı durduruyorsunuz?” diyor. Bunu duyan Muşlu Fesih kamyonun kapısını açıp yüzbaşıya yöneliyor. Eşi Müşerref Hanım, kocasını öldüreceklerini anlıyor ve Fesih’in eline kapanyor “Kocamı bana ve kızıma bağışlayın. Beni dul, kızımı da babasız bırakmayın” diye yalvarıyor. Fesih, “Korkma kızım” diyor ve yüzbaşıyı yakasından tutup arabadan indiriyor; “Karına ve kızına dua et. Yoksa seni köprüntün birinci ayağında kesecektim. Evimize gelirsiniz, altınıza iki döşek, sırtınıza iki yastık koyarız. Sizi memnun etmek için etrafınızda dolaırız. Siz ise bizim namusumuza göz dikersiniz” diyor.

Kadınları bir tarafa, erkekleri başka tarafa diziıyorlar. Erkeklerin üzerindeki para ve kıymetli eşyaları toplarken, kadınlara “Namahremsiniz size dokunamayız. Gönlünüzden ne koparsa onu verin” diyorlar. Filite Kito adlı soyguncu, kadınlardan birinin kolundaki bileziği çıkarmaya çalışırken Muşlu Fesih’e yakalanıyor. Fesih, elindeki kırbaç Filite Kito’nun suratına indiriyor. Yanağı yanılıyor ve kanamaya başlıyor. Fesih, Filite Kito’ya “Ulan biz namus için dağa çıktık. Bir kadının kolundaki bileziği nasıl çıkarmaya kalkışsın?” diye çıkışıyor. Adamlar işlerini bitirdikten sonra Suriye’ye dönüyorlar. Bir süre sonra Suriye’nin Amude şehrinde Araplar, Kürtler ve arasında etnik çatışma baş gösterince Fransa devleti [o tarihte Suriye, Fransa’nın mandasıydı] eşkıyaları Türkiye’ye teslim ediyor.

Necip Fazıl’dan Karaköprü Faciası

Büyük Doğu’nun 24 Şubat 1950 tarihli 20. sayısında “Karaköprü Faciası ve Çekilen Dayaklar” başlıklı yazı yayımlanmıştı. Buna göre Canip Yıldırım’ın ayrıntılı biçimde anlattığı olayların ardından şunlar olmuştu:

(...)

2- Hâdise şöyle başlamıştır: Mâlum sene içinde, Suriye tarafından gelen birtakım şakilerin hududumuzu tecavüz ettikleri,

etraf ile muharebe vasıtalarını tahrip ettikleri ve Diyarbakır'ın Karaköprü ["Pıra Reş" diyor] mevkiinde yolcuları soymaya başladıkları haberi yayılıyor.

3- Bunun üzerine bazı mahallî memurlar ve ezcümle Mardin Valisi Fehmi Vural ile Birinci Umumî Müfettiş Abidin Özmen derhal şöyle bir tedip hareketine geçiyorlar: Alâkah vilâyetlerin köylerinden bir takım masum vatandaşları gelişigüzel topluyorlar; ve Mardin'den Diyarbakır'a, Diyarbakır'dan Mardin'e, sanki ifadeleri alınacak ve muameleleri tamamlanacakmış gibi, 14'er kişilik gruplar halinde sevke başlıyorlar.

4- Sevk esnasında jandarmalar bu masumları Karaköprü Mevki'nde kurşundan geçiriyor. "Kaçarlarken vuruldular!" diye bir zabıt tertibi de ihmal olunmuyor.

5- Bu şekilde, sayıları yüzlerce vatandaşı geçen müteaddit kabileler hep aynı pusuya düşürülüyor.

6- Nihayet en son 14 kişilik kabile güya Diyarbakır'a götürülürken, sarp bir noktada durduruluyor ve jandarma çavuşu kendilerine haykırıyor: "Abdest alıp namaz kılınız. Şimdi sizi vuracağız!" 14 vatandaştan ibaret son 14 kurbanlık koyun abdest alırken, Rahmânî bir kader cilvesi olarak, yol üzerinde birkaç otomobil peydahlıyor. Otomobil yolcularının arasında bir general, bir de mülkiye müfettişi vardır.

7- Yolcular, jandarma çavuşundan işin mahiyetini öğrenmek istiyorlar. Jandarma çavuşuna nasıl bir emir verildiğini öğrenince de derhal müdahale edip 14 kişilik son kurbanlık koyunlar postasını kurtarıyorlar, beraberlerine alıp Mardin'e götürüyorlar.

8- Mucizevî şekilde Allahın kurtardığı bu son grup için de bir de seksenlik ihtiyar vardır.

9- Suriye hududundan birtakım şakîlerin geçtiği ve halkı soymaya başladığı ise masaldan ibarettir. Ne Suriye'den gelen ne de o tarafa giden vardır. Bu havadis sadece bir bahaneden ibarettir. Maksat, (Kim bilir kendilerince sebep nedir?) sadece sebepsiz ve kanunsuz olarak müdafaasız insanları hayat defterinden kazımdır.

(...)

12- Bu civarın ahalisine muhtelif zaman ve mekânlarda ne gibi muameleler tatbik edildiğini anlamak için 1933 yılında

silâh toplamak vesilesiyle yapılan zulümleri sıralamak yeter. Sıralıyoruz:

13- Mardin'in Derik kazasında silâh toplama vesilesiyle Kahveci Abdülgafur'a dayak atılmış ve bu zavallı dövülürken, danalar gibi böğürmesini duyurmamak için davul zurna çalınmıştır.

14- Derikli Mahmut oğlu Davut, aynı vesileyle, öyle bir dayak yemiştir ki, gözleri bu dayağın tesiriyle kör olmuştur. (Halen yaşıyor)

15- Çınar ilçesinin Bahteri köyünden Molla Ali oğlu Şeymus, aynı silâh toplama vesilesiyle dövülmüş; ve her 20 sopa da bir başına su dökülmüştür. Bu şahsı döverken üç jandarma, nöbetle sopa atmış, bu arada tam 6 adet sopa kırılmıştır. (Halen yaşıyor).

16- Çınar ilçesinin Tezharap köyünden kâhya Muhiddin Yardımcı, yerinden uzun müddet kumuldamiyacak kadar dövülmüş ve onun da gözleri, neticede göremiycek hale gelmiştir. (Halen yaşıyor).

17- Yine Tezharap köyünden 60'lık bir ihtiyar olan Sofu Resul, işde dallariyle dövülmüş ve bu sopalar kırılınca kazma sapiyle dövülmeğe devam olunmuştur. Sofu Resul'un kardeşi Abdürrezzak ve ayrıca Talo isimli bir şahıs da hadsiz ve hesapsız dövüldükten, kıpırdamaz hale getirildikten sonra birer merkebe ters bindirilmişler; evvelâ Altunakar, sonra Güzelşeyh köyüne götürülüp, orada, karargâh kuran tedipçilerin nümunelik kurbanlarını teşkil etmişlerdir.

18- Karargâh itti haz edilen Güzelşeyh köyünden hareket edilerek her gün bir köy basılmış, bu arada Şükrülü ve Dikili köyleri, bütün sekencesiyle sopadan geçmiştir. Dikili köyü imamı ve hocası da sabaha kadar dövülenler ve eşeğe ters bindirilip dayak yiye yiye karargâh köyüne sevk edilenler arasındadır.

19- Tarihin bir mislini görmediği ve insanların kâbuslarda bile eşine rast gelemeyeceği bu işlerin hesabı ne gün sorulacaktır?

Umum Müfettiş “Öküzmen”

CHP'ye yüklenmek için Canip Yıldırım'ın anlattığı yol kesme, soygun, tehdit vs. kısmını atlayan Necip Fazıl'ın, cezalandırma bölümünü de abartmış olması ihtimal dahilinde çünkü birazdan sözünü edeceğim bir kaynakta 40, bir başkasında ise 103 kişinin “yargısız infaza” kurban gittiği anlaşılıyor. Sonuçta sayı ne olursa olsun, devletin doğrudan suçlularla değil, suçlunun dahil olduğu etnik grubun içinden körlemesine seçtiği kişilerle doğrudan gruba mesaj gönderdiğini görmek zor değil.

Tahmin edileceği gibi yazı büyük gürültü koparmıştı. 3 Mart 1950'de Necip Fazıl tekrar tutuklandı ve mecmua 18 Ağustos 1950 tarihine kadar yayımlanmadı. Ancak mecmua kapalıyken, 14 Mayıs 1950 seçimleri oldu ve iktidara ezici bir çoğunlukla Demokrat Parti (DP) geçti. Yeni dönemde Necip Fazıl'ın dilini tutacak bir şey yoktu. Nitekim mecmuadaki CHP, İnönü ve Atatürk eleştirileri iyice keskinleşti. Ancak bundan sonrası konumuzun dışında.

Tekrar Canip Yıldırım'ın anılarına dönersek, Canip Bey 1935-1943 yılları arasında Birinci Umum Müfettiş, 1943-1948 arasında İkinci Umum Müfettiş olan Abidin Özmen ve uygulamaları hakkında ilginç bilgiler veriyor.

Bir zamanların “Olağanüstü Hal Valiliği”ne eşdeğer bir idari yapılanma olan Birinci Umum Müfettişlik 1927'de kurulmuştu ve Hakkâri, Van, Muş, Bitlis, Siirt, Genç, Diyarbakir, Mardin, Urfa, Siverek, Elaziz, Dersim, Malatya, Ergani, Bayezit Vilayeti ile Pülümür, Kiğı ve Hınıs kazalarını kapsıyordu. 1934'te kurulan İkinci Umum Müfettişlik Bölgesi Trakya idi. 1935'te kurulan Üçüncü Umum Müfettişlik, Erzurum, Kars, Gümüşhane, Erzincan, Trabzon, Ağrı illerini kapsıyordu. 1936'da Elazığ, Tunceli, Bingöl illeri Birinci Genel Müfettişlik'ten ayrılarak Dördüncü Genel Müfettişlik Bölgesi oluşturuldu. Umum Müfettişler de bir nevi sıkıyönetim komutanıydılar. Umum Müfettişler sınırsız yetkilerle donatılmışlardı.

Dayakla topla, parayla sat!

Canip Yıldırım, devletin her daim başvurduğu ikili/sinsi politikalara dair şunları anlatıyor:

Abidin Özmen, orta boylu, şişman, sevimsiz, kulakları çok kullı bir adamdı. Halk, bu uygulamalarından dolayı ona “Öküzmen” adını takmıştı. (...) 1936 yılında asker köylerde silah araması yapıyor. Silahı olanlar teslim ediyor, olmayanlar dayaktan kurtulmak için parayla temin ediyor. Diyarbakır Valisi Faiz Bey, zaman zaman (Şeyh Said’in torunlarından) Şeyh Sıddık’ı köşkünde ziyaret ediyordu. Şeyh Sıddık, bu ziyaretlerden birinde valiye olan biteni anlatıyor, bazı askerlerin toplanan silahları silahı olmayan köylülere parayla sattığını söylüyor ve “Bana imkân verin bunu size ispatlayayım” diyor. Vali de kabul ediyor.

Bunun üzerine Şeyh Sıddık, Hücceti köyünden Sadi Sadun ve Göktepe köyünden Mehmet Durmaz (Hamme Asya) vasıtasıyla 13 adet silah satın alıp köşke getiriyor. Sonra da Vali Faiz Bey ile Defterdar Basri Konyar’a haber yolluyor. Silahlar Vali Konağı’na getiriliyor, burada seri numaraları kaydedildikten sonra “jandarma buldu” denerek orduya teslim ediliyor. Aynı kişiler, aynı yollardan bu defa 20 adet silah satın alıyorlar. Velayete götürüp daha önce alınan 13 silahın seri numaralarıyla karşılaştırdıklarında, 6 silahın daha önce orduya teslim edilen silahlarla aynı seri numarayı taşıdıkları görüldü. Köylülerden toplanan silahlar Diyarbakır Ulu Cami’deki Şafiiler bölümünde depolanıyordu. Sorumlular görevden alındı ve yapılan soruşturmada, depoda görevli askerlerin silahları caminin tavanında açtıkları delikten iple çekerek çıkardıkları ve daha sonra bunları piyasada sattıkları anlaşıldı.

Umum Müfettiş Abidin Özmen ve Kolordu Komutanı (Galip Deniz veya Kenan Paşa’ydı) Diyarbakır Valisi Faiz Bey’e “Sahamıza girdin, ordunun şerefiyle oynadın” diye kızıyorlar. Özmen, Şeyh Sıddık’a da “siyasi gücümü sarstı” diyerek kinlendi ve onu tutuklattı. Kardeşi Celal, Kızıltepe’ye kaçtı, ikisinin de ailesini Kütahya’ya sürgün ettiler. Şeyh Sıddık’ı Abidin Özmen’in hazırladığı düzmece bir belgeyle Fransa’ya casusluk

yapmakla suçladılar, ama tutturamadılar. Mahkemede beraat etti. Cezaevinden çıktıktan sonra çocuklarının yanına gitmek üzere trene bindi. Askerler Yolçatı'da indirip Karaköprü'ye götürdüler ve burada kurşuna dizdiler. Cesedine köylüler sahip çıkıp köprü'nün yanına defnettiler. [Öldürülme nedeni] Cezaevinden çıktıktan sonra istihbarat elemanları "Sıddık artık çıkın" deyince, "Sesimi Çankaya'dan duyacaksınız" diye karşılık vermiş. Yani yapılanları Çankaya'ya çıkıp Atatürk'e şikâyet edeceğini ima ediyor. Ajanlar bunu Abidin Özmen'e ulaştırınca Çankaya'ya çıkmasını engellemek için apar topar trenden indirip kurşuna diziyorlar.

Karaköprü Faciası soruşturuldu mu?

DP Dönemi'nde Dersim Harekâtı/Faciası/Katliamı (hatta bazı kriterlere göre Soykırımı) soruşturulmadı ama "33 Kurşun Olayı" soruşturuldu. Soruşturuldu ve 33 Kurşun'un asli faili Mustafa Muğlalı Paşa yargılandı. Ama sonra olanlar ve Muğlalı'nın devletin "şeref listesi"ndeki yerini hiç kaybetmediğini biliyoruz. Peki, Karaköprü Faciası soruşturuldu mu? Elbette hayır! DP Diyarbakır Milletvekili Mustafa Ekinci'nin 1952 yılında konuyu Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) taşımaya rağmen, katliamı gerçekleştirenler hakkında hiçbir işlem yapılmadı. Sırasıyla AKP ve HDP Milletvekili Dengir Mehmet Mir Fırat şöyle anlatmıştı sonucu:

İçel Milletvekili olan rahmetli amcam Hüseyin Fırat da bu soruşturma komisyonunun üyesiydi. "Talimatla 40 (Mustafa Ekinci'ye göre sayı 103) kişi katledilmiş. Bu katliamda devletin üst düzeydeki bütün yetkililerinin imzalarını gördüm. İsmet Paşa da buna dâhil" derdi. Bu dosya DP'nin üst yönetiminin emriyle kapatılmış.

Özet Kaynakça

Günaysu, Ayşe. "Diyarbakır'ın Soykırım Zenginlerinden Pirinç-
çizadeler", <http://ermenistan.de/ayse-gunaysu-yazi-erمني-diyarbakirin-soykirim-zenginlerinden-pirinccizadeler/>.

Koçak, Cemil. *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Malmisanij. *Diyarbakirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Miroğlu, Orhan. *Ali Canip Yıldırım'la Söyleşi, Hevsel Bahçelerinde Bir Dut Ağacı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

MUSTAFA MUĞLALI ve 33 KURŞUN OLAYI

Kahramanımız Muğlalı Mustafa Bey, Mondros Mütarekesi sonrasında, Karakol, Zabitan, Yavuz gibi İttihatçı direniş örgütlerinde yöneticilik yapmış; ancak bu görevi sırasındaki bazı tedbir-sizlikleriyle Ankara'nın tepkisini çekmiş bir yarbaydı. Örneğin Hintli Müslümanların temsilcisi sıfatıyla Ankara'ya gelen ve Mustafa Kemal'e suikast girişimi suçundan idam edilen Mustafa Sagir'in yolculuk belgesinin üzerinde Muğlalı'nın mührü vardı. 1922'de zaferin kazanılmasından 1927'ye kadar albay rütbesiyle 18, 13, 10, 3, 11 ve 41 Tümen Komutanlıklarını yürüten Muğlalı'nın yıldızı 1927'de, devletin Dersim yöresindeki isyanlardan sorumlu tuttuğu Koçuşığı Aşireti'ne karşı yürütülen "Tedip Harekâtı" ile parladı. Tedip terbiye etmek anlamına geliyordu ve devletin terbiyeye soyunduğu Koçuşığı Aşireti, bazı kaynaklara göre 2.500 kişiydi, bazı kaynaklara göre 4 bin kişiydi. Elbette nüfusun büyük bir çoğunluğu yaşlı ve çocuklardan oluşuyordu. Eli silah tutan sayısı ise iyice azdı. Ama nedense koskoca devlet bu küçükçük aşiretten çok korkuyordu ve onu ezmek gerektiğine inanıyordu.

Koçuşığı Tedip Harekâtı

Tedip Harekâtı'nın başına devletin raporlarında "cebbar (kudretli), gayur (gayretli) ve bilhassa çok sert bir kumandan" olarak tarif edilen Elazığ ve Havalisi Komutanı Muğlalı Mustafa atandı. Harekâtın icrası için bir piyade alayı, bir bölük, üç kudretli dağ bataryası, altı tayyare ve jandarma ve milislerden oluşan grupları seferber edildi. 6 Eylül 1926'da başlayan harekâtın ikinci günü

akşamı, Koçuşağı Aşireti'nin ileri gelenleri teslim bayrağını çekmişlerdi ancak Muğlah, köylüleri samimi görmeyerek harekâta devam kararı aldı. İlave üç tabur ve bir müfreze ile takviye ettiği birlikleri, uçakların desteğinde Koçuşağı Aşireti'nin iflahını kesti. 30 Ekim'e kadar süren kanlı harekât sonunda, mağaralara sığınmış isyancılar teker teker imha edildiler.

Kürtleri tepeleme işini gayet başarılı yaptığı görülen Muğlah'ın yeni görevi 1925'teki Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasından sonra Murat Suyu yakınlarındaki Bicar bölgesinde toplanarak sağa sola saldırdığı iddia edilen eski isyancıları imha etmektir. Harekâtın bittiği merkeze müjdelendiğinde, 280'den fazla köy yakılmış, iki binden fazla asi kurşuna dizilmişti.

“Menemen Fatihî”

Bu büyük başarısından (!) sonra Mustafa Muğlah, 1927 yılında tümgeneral rütbesine yükseltildi. 1927-1928 yılları arasında 3. Ordu Kurmay Başkanlığı, 1928- 1929 yılları arasında Genelkurmay 2. Başkan Yardımcılığı, 1929-1931 yılları arasında da 57. Tümen Komutanlığı görevlerini icra etti. 23 Aralık 1930 tarihli “Menemen Olayı”nda, Asteğmen Kubilay'ı (asıl adı Mustafa Fehmi'ydî ama o günlerde moda olan Türkçülük akımının etkisiyle Kubilay adını almıştı) ve iki bekçiyi katledenleri yargılamak üzere kurulan Divan-ı Harb'e Mustafa Kemal tarafından başkan olarak atanan Mustafa Muğlah, bu olayı da şanına yaraşır şekilde yürüttü. Sıkıyönetim uygulamasının bittiği 8 Mart 1931 tarihine kadarki dönemde 2.200 kişiyi tutukladı, 606 kişiyi yargıladı, aralarında Nakşi Şeyhi Esat Hoca da olmak üzere 28 kişiyi idama mahkûm etti, bu kişileri halka gözdağı vermek için Menemen'in değişik yerlerinde (Hükümet Meydanı, İstasyon, Tuz Pazarı, Bedesten ve Sinema önü gibi) astırdı. İdam edilenler, saatlerce asıldıkları yerde aynı şekilde bırakıldılar, ki böylece Menemen halkının zihninde hiç silinmeyecek bir iz bırakıldı...

Bu olaydan sonra “Menemen Fatihî” olarak adlandırılan Muğlah, 1931'de korgeneral rütbesine yükselecek, 1931-1939 yılları arasında 1.Kolordu Komutanlığı, 1939-1943 yılları

arasında İstanbul 3. ve 10. Kolordu Komutanlığı yapacaktı. 1942'de orgeneral rütbesine yükseltildikten sonra 1942-1943 yılları arasında Yüksek Askerî Şûra üyeliğine getirilen Muğlalı, 25 Şubat 1943'de 3. Ordu Komutanı oldu ve görev bölgesi olan Van'ın Özalp ilçesinde meydana gelen bir olayla yeniden tarihe geçti.

33 Kurşun Olayı

Mustafa Muğlalı'nın "en büyük işi" 1943 yılının Temmuz ayında Van'ın Özalp ilçesinde yaşanan "33 Kurşun Olayı" idi. Olayın içyüzünü ortaya çıkarmak, henüz tam olarak mümkün olmadığı için olayı soruşturan Genelkurmay Askerî Mahkemesi kayıtları araştırmacılara hâlâ açılmadı. Ancak yıllar sonra ortaya çıkan ayrıntıları bir araya getirince, tarihe "33 Kurşun Olayı" diye geçen meşum olayın şöyle geliştiği anlaşılıyor:

1940'ların başlarında, Özalp Kaymakamı Hilmi Tuncel, Özalp Jandarma Kumandanı Vasfi Bayraktar ve Hudut Tabur Kumandanı Binbaşı Şükrü Tüter (bazı kaynaklarda Tutar diye geçer) devletin zafiyetleri yüzünden bir türlü sağlanamayan sınır güvenliğini kendilerine sadık adamlardan oluşturulan çetelere havale etmişlerdi. Ancak 1943 yılının yaz aylarından birinde, bu çetelerden biri, İran'da yaşayan Milan (Milänengiz veya Milänlar) Aşireti'nin reisi Mehmedi Misto'nun, bazı tanıklara göre 400-500, bazı tanıklara göre ise 1.500-2.000 kadar hayvanı kaçırp Türkiye'ye getirmişlerdi. Türk istihbarat belgelerinde, dedelerinin Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ne hizmet ettiği, kendisinin de 1943 yılında Türk İstihbaratı için çalışmakta olduğu kayıtlı olan Mehmedi Misto, olay üzerine Özalp Kaymakamı'na bir mektup yazmış ve "Gasbedilen hayvanlarımı bana iyilikle iade ediniz. Ben sizin dostunuzum. Ricamı kabul etmezseniz bu hayvanlarımı aynı usülle geri alabilirim. Fakat bu takdirde Türk Hükûmeti'nin haysiyeti rencide olur. Buna sebebiyet vermeyiniz" demişti.

Misto Ağa ile devletin bilek güreşi

Kaymakam bu tehdide kulak asmayınca olan olmuştu. Mehmedi Misto, 6 Temmuz 1943 tarihinde İran dahilindeki diğer bazı aşiretlerin de yardımıyla sınırı aşmış, Özalp yakınlarındaki otlaklarda otlamakta olan Özalp halkına ait 400 kadar büyükbaş hayvanı alıp İran'a dönmüştü. Çetelerle ilişkisinin ortaya çıkmasından korkan Kaymakam, olayı Van Valiliği'ne bir grup Rus askerinin sınır ihlali olarak duyurmuş, Tabur Kumandanı da üstlerine benzer bir rapor verince, Vali, Özalp'te arzuhalcilik yapan Rifat adlı birinin hazırladığı liste uyarınca (daha sonra bu kişinin ihbar ettiği kişilerle arazi ihtilafı olduğu anlaşılacaktı) Harapsorik ve Milânengiz aşiretlerinden toplam 40 kişiyi mahkemeye sevk etmişti. Ancak mahkeme bu 40 kişiden sadece beş kişiyi olayla ilgili görmüş, 35 kişiyi salıvermişti. Olay muhtemelen bir şekilde kapanacakken, "Devletin Demir Yumruğu" Mustafa Muğlalı Van'da zuhur etmişti...

Vali'nin evinde karar veriliyor

Yine yıllar sonra devletin resmî raporlarında belirtildiğine göre, 24 Temmuz'u 25 Temmuz'a bağlayan gece, Tümgeneral Cevat Yahm, Tuğgeneral Rasim Saltuk ve 3. Ordu Komutanı Mustafa Muğlalı, Van Valisi Hamit Onat'ın evindeki gayri resmî toplantıda devletin itibarını iki paralık eden Mehmedi Misto'ya haddini bildirmek için Misto'nun adamı olan 35 kişinin öldürülmesine karar vermişlerdi. Ertesi gün, evlere baskın yapılmış, evlerinde bulunan 33 kişi nezarethaneye atılmıştı. Daha sonra, 33 kişiden Mehmedi Misto'nun kızı Zühre serbest bırakıldıktan sonra geriye kalan 32 kişi 30 Temmuz 1943 Cuma günü, sabah saat 03.20'de Şükrü Tüter'in taburuna teslim edilmiş, adamlar elleri arkadan bağlanarak Kutur Deresi Çilli Gediği mevkiine (Kürtlerin deyişiyle "Geliye Seyfo" yani Seyfo Geçidi'ne) götürülmüş, burada kafalarına kurşun sıkılarak öldürülmüşlerdi.

Evdaki hesap çarşıya uymuyor

Daha doğrusu hepsinin öldüğü sanılmıştı, çünkü bu kişilerden İbrahim Özay adlı biri, olay sırasında ölmemiş, yaralı olarak İran'a kaçmayı başarmıştı. Ardından o sırada Van Cezaevi'nde tutuklu bulunan kardeşi İsmail Özay'a durumu bildirmiş, İsmail Özay, 15 Eylül 1943 tarihinde durumu bir telgrafla Meclis Başkanlığı'na bildirmiş ama Meclis'ten hiç ses çıkmamıştı. Bunun üzerine 20 Aralık 1943'te bir dilekçe ile tekrar başvurmuş, yine ses çıkmamıştı. Olay da böylece kapanmıştı.

Ancak 3 Aralık 1948'de, Çok Partili Dönem'in yeni partisi Demokrat Parti'nin Eskişehir Milletvekili İsmail Hakkı Çevik, Meclis'e bir soru önergesi vererek, Van'ın Özalp ilçesinde 1942 yılında yaşanan olayın nasıl olduğunu sorunca olay yeniden alevlendi. (O sırada olay tarihi tam bilinmiyordu.) Aslında önergede Mustafa Muğlalı'nın adı geçmiyordu, ancak DP bu olayın CHP'yi yıpratmak için iyi bir fırsat olduğunu keşfetmişti. Mene-menli Esat Hoca'nın intikamını almak isteyen Nakşiler de perde arkasından bastırınca 19 Ocak 1949'da Mustafa Muğlalı'nın soruşturulmasına başlandı. Genelkurmay Askeri Mahkemesi 23 Kasım 1949'da verdiği görevsizlik kararıyla Muğlalı'yı tahliye etti. Görevsizlik kararı 9 Ocak 1950'de Askeri Yargıtay'ca bozuldu. Ancak 2 Mart 1950 tarihinde verilen nihai karara göre, Mustafa Muğlalı önce idama mahkûm oldu, sonra bu ceza, yaşı nedeniyle 20 yıl hapse çevrildi. Mustafa Muğlalı ile birlikte 40 duruşma boyunca yargılanan Tümgeneral Rasim Saltuğ, Albay Şükrü Tüter (olay sırasında Binbaşı ve Tabur Komutanı), Yüzbaşı Vahdet Yüzgeç, Asteğmen Necdet Bilgez ve Seyit Bilâl Balı'nın beraat etmesinin Muğlalı'nın, "Ben emir verdim, memur ve subayların bir suçu yoktur" şeklinde ifade vermesi yüzünden olduğu ileri sürüldü.

Muğlalı'nın beklenmedik ölümü

Hüküm Muğlalı tarafından temyiz edildiği sırada mahkemece Mustafa Muğlalı'nın Gülhane Askeri Hastanesi'nde yapılan mu-

ayenesinde ileri derecede akli yetersizlik (bunaklık) tespit edilmiş, Muğlalı'nın tahliyesine karar verilmişti. Muğlalı 27 Eylül 1950 tarihinde tahliye edildi ama konuyu Meclis gündemine getiren DP Diyarbakır Milletvekili Mustafa Ekinci 33 kişinin ölüm kararını vermekle yargılanan Muğlalı'nın neden dışarıda olduğunu soruyor; "eğer deliyse tımarhaneye, aciz ise Darülaceze'ye, sağlam ise hapishaneye gönderilmesini" istiyordu. Tam basın olayın üstüne gidiyordu ki Muğlalı 11 Aralık 1951 yılında, 69 yaşındayken vefat etti ve Edirnekapı Şehitliği'nde toprağa verildi. Vefat nedeniyle dava düştü.

6-7 Eylül'ün intikamı

Ancak dosya bazıları için kapanmamıştı. Olay tarihinde Van'da savcı olan ancak kendisini Van Valisi'nin evindeki toplantıya davet etmediği Muğlalı'ya göntül koyduğu anlaşılan DP Van Milletvekili Kemal Yörükoğlu, 15 Ağustos 1956'da Meclis'e verdiği bir önergeyle o dönemde görevli olan Milli Savunma ve İçişleri Bakanı ile Genelkurmay Başkanı hakkında soruşturma açılmasını istedi. Her şeyi bildiği halde yıllarca susmayı tercih eden Yörükoğlu'nun birden hak ve hukuk yanlısı kesilmesinin nedeni, 6-7 Eylül 1955 yağmasından dolayı CHP tarafından epeyce hırpalanmış olan DP'lilerin misilleme için "katil" Muğlalı ile İsmet İnönü eşleşmesinden siyasi fayda ummalarıydı. Nitekim Meclis bir Tahkikat Komisyonu kurdu. Komisyonun raporu, DP'nin artık popülaritesini kaybetmeye başladığı bir tarihte, 30 Nisan 1958'de açıklandı. Komisyon, olayın gerçek oluş şeklini ortaya çıkarmıştı, ancak Mustafa Muğlalı artık hayatta olmadığı için bunun çok anlamı yoktu. Öte yandan Yörükoğlu'yla birlikte başka DP'liler de okkanın altına girebileceği için olayın üstü tekrar örtüldü.

Görgü tanıkları konuşuyor

Olaydan tam 31 yıl sonra 7 Mart 1974 tarihli *Milliyet* gazetesinde, o sırada askerî doktor olarak olay yerinde bulunan Reşit

Ersezer’le yapılmış röportaj yayınlandı. Ersezer’e göre Muğlalı, “Bunları öldürün!” derken adamların yüzünü görmek ve haklarında bilgi almak gereği bile duymamıştı. Van’a dönüşte, Vali, Diyarbakır’daki Umûmî Müfettiş Avni Doğan’ı derhal Van’a çağırmış, Avni Doğan ile Muğlalı gece orduevinde bir köşeye çekilerek gizlice konuşmuşlardı. Daha evvel Muğlalı, Ankara’daki bir şahısla gizli bir telefon konuşması yapmış ve bir aralık yüksek bir sesle Avni Doğan’a “Sen bu işe karışma, ben emri yüksek yerden aldım, icab ederse seni bile yok ederim!” diye bağırmıştı.

İnönü’nün rolü neydi?

Muğlalı’nın Ankara’da görüştüğü kişi kimdi? Bunun cevabını vermek kolay değil ancak İsmet İnönü’nün 1945’te Muğlalı’yı koluna takarak Ezrurum’da ve Van’da gövde gösterisi yaptığı, Muğlalı’nın yargılanırken avukatı Hamid Şevket İnce’ye (bir ara ırkçılıktan yargılanan Nihal Atsız’ın avukatlığını yapmıştı), “İnönü bana ordu içinden seni seçtim. Şark’taki şekâveti [eskıyalığı] önle. Senin gibi demir adam oraya giderse o havaliye salâh [barış] gelir, ne yaparsan yap, ben varım arkada” dediği, aynı şekilde mahkemede “Bana bu işi yaptırana iki defa yazdım. Cevap bile vermedi” dediği biliniyor. Gerçekten de Mustafa Muğlalı mahkeme sırasında İnönü’ye iki kez mektup yazmıştı. Bu mektuplar Tahkikat Komisyonu raporuna eklenmediği ve mahkeme kayıtları kapalı olduğundan içeriği bugüne dek öğrenilemedi.

Devletin “Muğlalı Psikozu”

Olayın üçüncü aşaması 1980’li yılların ikinci yarısında başladı. Güneydoğu ve Doğu Anadolu’da PKK ile çatışmalar başlayınca 12 Eylül darbecisi 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren, MİT Müsteşarı Korkut Eken’den bahsederken “Senelerce Muğlalı psiko- zu herkesin üstüne yapıştı kaldı. Kimse bir şey yapmadı. Ben de Muğlalı olmayayım, diye” demişti. (Aktaran Murat Belge, “Muğlalı, Manısalı, Erzurumlu vb.”, *Radikal*, 17 Mart 2002)

Ama devletimiz vefasız değildi! 1988’de alınan özel bir kararla Mustafa Muğlalı’nın Edirnekapı Şehitliği’ndeki naaşı, devlet töreniyle Ankara’daki Devlet Kabristanı’na nakledildi. 1997’de Muğlalı’ya itibarı resmen iade edildi. 1998’de Muğlalı’nın büstü, Harp Akademileri’ndeki “Kahramanlar Geçidi”nde Atatürk, Fevzi Çakmak ve diğer komutanların arasına yerleştirildi.

Yönetici kademelerin yüreklerinin tam olarak soğumadığı, gazeteci Güneri Cıvaoğlu’nun Süleyman Demirel’le olan bir anısında ortaya çıktı. Şöyle yazıyordu Cıvaoğlu: “... [Demirel] Koltuğunun önündeki alçak çay masasında ve yerlerde 10’larca dosyayı gösterdi. İçlerinden rastgele birini seçerek, ‘Bütün teröristler burada’ dedi. Terör örgütünün adı ve o örgütün hücre evinin adresi sayfanın başına iri harflerle yazılmıştı. Altında hücre evinin bulunduğu apartmanın fotoğrafı vardı. Hangi katta ve hangi daire olduğu pencere camın[d]a[ki] “x” işaretiyle gösterilmişti. Resmin yanında hücre evinin açık adresi de bunlarda yer alıyordu. Ve hücre liderinin fotoğrafı ile hücre militanlarının fotoğrafları yapıştırılmıştı. İsimleri ve kullandıkları “kod” adları da yazılıydı. Başka dosyalara baktık... Yüzlerce sayfa dolusu isim ve fotoğraf... Demirel dosyaları itti ve anlattı: ‘Bunu yaptırمام çok zor oldu. Bizden önceki iktidar zamanında devletin istihbaratı durmuş ya da devre dışı bırakılmış, istihbarat yoktu. Kırgındılar, güvensizdiler. Onları Devlet’e yeniden kazandırdım. O haftalarda terör her gün 20-30 can alıyordu.’ ‘O halde madem hepsi biliniyor neden toplanmıyorlar’ diye sor-

dum. Demirel'in banteline basmıştım. 'Aldırtamıyorum kardeşim!' diye öfkeli bir sesle çıktı. Bir gecede toplayın diyorum, yasal yetkimiz yok diyorlar. Demirel burada bir süre soluklandı ve 'Muğlalı Paşa olmak istemiyorlarmış' diye cevap verdi..." (Güneri Civaoglu, "Çok Gizli", Milliyet, 13 Eylül 2005.)

Avni Özgürel de *Radikal* gazetesindeki yazısında "Doğuda terör dalgasının olanca şiddetiyle vurmaya devam ettiği dönemde yeterince atak ve kararlı hareket etmedikleri için eleştirilen komutanların, özel tim sorumlularının "Yarın ikinci bir Mustafa Muğlalı olmak istemeyiz' cevaplarını unutmadık. Orgeneral Muğlalı'nın adı o gün bugün Silâhlı Kuvvetler'in subay kadrosunun şuuraltında hâlâ bir simge" demişti. (Avni Özgürel, "33 Kurşun ve Muğlalı Paşa", *Radikal*, 16 Mayıs 2004.)

Neyse ki TSK'nın "şuuraltı" 2004'te bir hamle daha yaptı ve Kara Kuvvetleri Komutanlığı "33 Kurşun Olayı"nın yaşandığı Van, Özalp'te bulunan Kara Kuvvetleri'ne bağlı sınır taburundaki kışlaya Mustafa Muğlalı adını verdi. Böylece 33 kişinin ölüm emrini verdiği için 1950'de idama mahkûm edilen eski bir asker, bir kahramana dönüştü...

Özet Kaynakça

- Beşikçi, İsmail. *Orgeneral Muğlalı Olayı*, Belge Yayınları, İstanbul, 1989.
- Dersim: *Jandarma Genel Komutanlığı Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.
- Ertem, Barış. "Orgeneral Mustafa Muğlalı'nın Asker Kişiliği", 2006 yılında Marmara Üniversitesi'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.
- Hallı, Reşat. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.
- Özgen, H. Neşe. *Van-Özalp Olayı 33 Kurşun Olayı: Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri*, TÜSTAV, İstanbul, 2003.

KİMİL OLAYI, 49'LAR DAVASI, SİVAS KAMPI

1921-1938 arasında, kimi feodal, kimi kültürel, kimi dini kimi siyasi taleplerle defalarca Türk devletiyle karşı karşıya gelen Kürt toplumu; Alevi-Sünni, Alevi-Alevi, Sünni-Sünni çatışmaları, aşiretler, bölgeler, aileler arası çatışmalar yüzünden bölünmüş olduğu için ve bunun doğal sonucu olarak da toplumsal, ekonomik ve siyasi örgütlenme açısından yetersiz olduğu için, kendisinden çok daha örgütlü olan Türk milliyetçiliği ve onun düzenli ordusu karşısında başarısızlığa uğramıştır.

Parti çok ama politika tek

En basit talepleri bile baskı, zulüm, yıldırma, silah, bomba, hatta zehirli gaz gibi sert yöntemlerle karşılanan Kürtler, 1946'da "Çok Partili" yaşama geçildiğinde sindirilmiş durumdaydılar. 14 Mayıs 1950'de yapılan tarihi seçimlerde bazı Kürt toplum liderleri Demokrat Parti (DP) listelerinden aday olurken, Kürtlerin büyük bir bölümü oylarını ilk kez CHP'ye değil, DP'ye verdiler. Bunun altında yatan en önemli neden CHP'nin 1945'te uygulamaya çalıştığı ancak başarısız olduğu Toprak Reformu idi.

Türkiye'de Kürtçe gazete ve dergi çıkarmak için de Çok Partili Dönem'i beklemek gerekmişti. Türkiye'nin modernleşmesiyle uyumlu olarak Kürt eşrafının da giderek burjuvalaşması sürecinde, bu ailelerin çocukları eğitim için İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlere gelmeye başladılar. Bu gençler için Doğu ve Güneydoğu illerinin özel idare ve belediyelerinin yardımlarıyla kurulan Dicle Talebe Yurdu, Kürtlük bilincinin yeniden tanımlanmasında önemli rol oynadı.

Irak'taki Kasım Darbesi

14 Temmuz 1958'de Irak Kralı Faysal, General Abdülkerim Kasım tarafından kanlı bir darbeye tahttan indirilmişti. Darbeden sonra cumhuriyet ilan eden General'in ilk işi, İran'da kurulan Mahabad Cumhuriyeti'nin önderlerinden olup 1947'de Cumhuriyet yıkıldıktan sonra önce Irak'ta, sonra Sovyetler Birliği'nde gözetim altında tutulan Molla Mustafa Barzani'yi Bağdat'a davet etmek ve Kürtlere Kerkük'ün de içinde olduğu bir otonom bölge sözü vermek oldu. Bu ittifak sonucu, 7 Mart 1959'da General Sevaflı adlı ırkçı bir Arap generalin Abdülkerim Kasım'a karşı Musul'da başlattığı ayaklanma Mustafa Barzani ve peşmergeleri tarafından bastırıldı. Barzani, ayaklanmacıları kurşuna dizdikten sonra kendisine yardım eden Arap aşiretlerini de tarumar etti. Olaylar sırasında iki Türkmen'in de ölmesi, Irak'ta Kürtlerin giderek güçlenmeye başlamasından rahatsız olan Türkiye'nin olaylara dahil olması için bahane oldu.

Tam o günlerde, lakabı "Alman Generali Rommel" olan CHP Niğde Milletvekili emekli asker Asım Eren, dönemin başbakanı Adnan Menderes'e, "Irak Kürtlerinin, Irak'ta Türkmen soydaşlarımıza yaptığı baskı, zulüm veya öldürme olaylarından dolayı Türkiye'deki Kürtlere karşı aynıyla mukabele yapacak mısınız?" diye sormuştu. İddialara göre Cumhurbaşkanı Celal Bayar "Kürtlerden bin tanesini Taksim Meydanı'nda sallandıralım ki diğerlerine ibret-i âlem olsun" demiş, ancak Dışişleri Bakanı Fatih Rüştü Zorlu'nun "Türkiye'nin dışarıdaki itibarı Ermeni meselesi ve Rumlara karşı yapılan 6-7 Eylül saldırıları dolayısıyla zaten kötü, buna bir de Kürtleri eklemeyelim" demesi üzerine, "daha yumuşak" (!) bir plan yürürlüğe konmuştu. "Hukukun üstünlüğü" ilkesinin hak ettiği itibarı kazandığı bu günlerde, Bayar-Menderes ikilisi ile onları Yassıada'ya gönderen 27 Mayısçıların Kürt Meselesi'ne nasıl yaklaştığını hatırlamak ilginç olur diye düşündüm.

Her şey 15 Nisan 1959 tarihli Akşam gazetesinin manşetten verdiği şu ithamla başlamıştı: "102 üniversiteli Kürtlük iddiasında bulundu." Haberdan anlaşıldığına göre, öğrenciler "Rommel' Asım Eren'in Molla Barzani tarafından Irak'ta öldürülen Türkmenler kadar Türkiye'de yaşayan Kürt'ün öldürülmesi"

şeklindeki insanlık dışı teklifini protesto etmek için Başbakan, Cumhurbaşkanı, TBMM Başkanı, Diyarbakır Baro Başkanı ile ABD, Almanya, İtalya, Fransa ve Britanya gibi büyük devletlerin büyükelçiliklerine olayları kınayan birer telgraf çekmişlerdi. Telgrafın altında "Türkiye Kürtleri" imzasının olması Ankara'da alarm zillerinin çalmasına neden olmuştu. Eylem hiçbir şekilde şiddet içermeyen gayet demokratik bir tepkiydi ama 1938 Der-sim olaylarından beri sesi çıkmayan Kürt milliyetçilerinin, üzer-lerindeki ölü toprağını atmaya karar verdiklerinin de işaretiydi. İlk tedbir olarak "Kürtçülük mevzuundaki" tüm yayınların ya-saklanması yönünde bir mahkeme kararı çıkartıldı.

Musa Anter'in Kımıl şiiri

İkinci kriz, 31 Ağustos 1959 günü, Diyarbakır'da yayımlanan *İleri Yurt* gazetesinde Musa Anter'in "Amma Ne İleri Yurt" adlı hiciv sütununda boy gösteren "Qimil" (Kımıl) adlı Kürtçe şiir yüzün-den yaşandı. Olayın ayrıntılarına girmeden söyleyelim, "kımıl", can yoldaşı "süne" ile birlikte, tüm Cumhuriyet tarihimiz boyunca (hatta bugün de) bir türlü baş edemediğimiz bir hububat zarar-lısıydı. Kürtçe şiirin teması şuydu: Siverekli bir kız, kımıl zararlısı tarafından samana döndürülmüş bir torba buğdayı çerçiye götü-rüyor, çerçi buğdayın işe yaramadığını görünce, buğdaya karşılık mal veremeyeceğini söylüyordu. Kızcağız da yüzyıllardır gelenek olduğu üzere, üzüntüsünü bir türküyle dile getiriyordu: "Bi çiya ketim lo apo, çiya melûlbûn rebeno / Ceh seridi lo apo, genim hûrbûn êvdalo / Qimil hati lo apo, bi refa ye rebeno / Xwar genimi lo apo, hiştî qâye rebeno" ("Dağa tırmandım amca, zavallı dağ mahzunlaştı / Arpa olgunlaştı amca, buğday un ufak oldu biçare / Kımıl geldi amca, kafile halen de zavallı / Buğdayı yedi, geride sa-manı bıraktı zavallı...")* Yazar yazının sonunda şiirin kahramanı kıza şöyle diyordu: "Üzülme bacım, seni kımıl, süne ve sömüren-lerin zararından kurtaracak kardeşlerin yetişiyor artık."

* Bu çeviriyi bir arkadaşım yaptı. Çeviriye itiraz edenler oldu. Kürtçe bilmediğim için bu itirazların haklılığı konusunda fikrim yok. Hatalı ise affola...

Kımılın bu metaforik kullanılışını Ankara affetmedi elbette. 6 Eylül 1959 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde “Doğu illerimizden birinin merkezinde çıkan bir gazetede anlaşılmaz sebeplerle Kürtçe bir şiir neşrediliyor” dindikten sonra, “İnsaf edelim. Bu Doğu ili İstanbul değil ki 20-30 gazete çıksın da insan meşgul bir gününde hepsine bakamasın. Sonra hadi kendisi bakamadı, o il merkezinin zabıtası yok mu, adliyesi yok mu?” diye ortaklık velveleye veriliyordu. 19 Eylül 1959 tarihli *Ulus* ise “...Bir soru da benden: Bu gazeteye kim kâğıt veriyor” diye öküz altında buzağı arıyordu. Beklendiği üzere *İleri Yurt* ve Musa Anter aleyhine dava açılmıştı ancak olay yerelden ulusal düzleme taşmış, sanıkları savunmak için başka şehirlerden avukatlar gelmeye başlamış, mahkeme salonu ve adliye binasının önü miting alanına dönüşür olmuştu. Aynı şekilde Ankara ve İstanbul’daki Kürt asıllı lise ve üniversite öğrencileri heyecanla davayı izliyorlardı. Ödemiş’te yayımlanan *Cephe* isimli gazete kelleyi koltuğa alarak, Diyarbakır’a ve Musa Anter’e şöyle destek vermişti: “İstanbul gazeteleri kıyamet koparıyor. Diyarbakır’da çıkan *İleri Yurt* gazetesi Kürtçe bir şiir neşretmiş. Bakın Küstaha. Genelevlere kadar ‘Welcome’ diye Amerikanca yazılan memleketimizde, Kürtçe şiir Garbilik şerefimize dokunuyor...” Durum Ankara’nın canını o kadar sıkırmıştı ki Celal Bayar Diyarbakır Valisi’ne telefon açıp, Musa Anter’in “kafasının ezilmesi”ni istemişti.

Burada bir parantez daha açıp Musa Anter’le ilgili bir anekdotu aktaralım. 1950’lerde hemen her makalesinde Kürtçe’ye yer verdiği için sık sık mahkemeye çıkarılan Kürt aydını Musa Anter’e, bir gün hâkim “Ne diye Kürtçe yazıyorsunuz” diye sormuş, Anter de “Hâkim Bey, İstanbul’da Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler gazete çıkarıyorlar. Ayrıca İngilizce ve Fransızca gazete de çıkıyor. Ben Kürtçe yazıyorum diye ne olacak?” demişti. Hâkimin “Efendim onlar azınlık” karşılığı üzerine de taşı gediğine koymuştu: “Hâkim Bey, yani bir memlekette azınlık çoğunluktan daha mı avantajlıdır? Eğer bir azınlık kadar hakkım yoksa ben böyle çoğunluğu ne yapayım? Lütfen karar verin ve beni de azınlık kabul edin.”*

* Musa Anter, 20 Eylül 1992’de bir PKK itirafçısı tarafından tuzağa düşürülerek öldürüldü.

49'lar Davası

Hükümet, bu olaylardan sonra MİT'e emir vererek bir "Kürt raporu" hazırlamasını istedi. Raporda, 1.000 ila 2.500 kişilik bir Kürt grubunun tenkil edilmesi öneriliyordu. Celal Bayar'ın "bin kişiyi sallandıralım" şeklindeki meşhur sözünü bu öneri üzerine yaptığı anlaşılıyordu. "Sallandırma" işine prensip olarak karşı çıkmayan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun "dış dünyayı unutmayın" uyarısı ile 50 kişilik bir idam listesi ile yetinmeye karar verdi. Yani 1950'lerde izlediği CHP karşıtı politikalarla Kürt oylarını DP'de toplamayı başaran Bayar ve Menderes, uluslararası konjonktürün de etkisiyle bir öğrenci protestosu karşısında devletin iliklerine kadar işlemiş olan kadim paranoyaya teslim olmuştu. Yurdun dört bir yanındaki tutuklamalar 17 Aralık 1959 günü başladı. Tutuklama müzekkeresinde isim yoktu. MİT kimi öneriyorsa, 50 kişilik listeye onun adı yazılıyor ve tutuklanıyordu. Polis inddiasına göre Bitlis bağımsız milletvekili Ziya Şerefhanoglu'nun evinde üzerinde el yazması Arap harfleriyle "Kürt İstiklal Partisi" yazan birkaç sayfalık bir tüzük taslağı bulunmuş, ayrıca bazı üniversite öğrencilerinin üzerinde ve ev aramalarında Molla Mustafa Barzani'nin resimlerine rastlanmıştı. Ancak tutuklananlar arasında bulunan Dr. Naci Kutlay'a göre olayın arkasında bir örgüt yoktu.

Tutuklama kararını Ankara'daki Askerî Savcılık istemişti ama tutuklananlar İstanbul Harbiye'deki hücrelere konuldular. Harbiye'de 40 hücre olduğu için geriye kalan 10 kişi tutuksuz yargılanacaktı. Sorgulamayı yapacak hâkim Orhan Akaya, ancak iki ay sonra İstanbul'a geldi ve sorgulamaları ancak üç ayda tamamlayabildi. Hücrelerin uygunsuz koşullarından dolayı sanıklardan Ankara Hukuk Fakültesi son sınıf öğrencisi Mehmet Emin Batu mide kanamasından ölünce geriye 49 kişi kaldı. Bunlardan biri olan Nurettin Demirtaş, Emin Batu'nun zorla taksiye bindirildiğini görüp, "Arkadaşımı nereye götürüyorsunuz?" diye sorma gafletinde bulunan sıradan bir vatandaştı. Daha sonra iki kişi daha dahil oldu ama dava kamuoyunda hep "49'lar Davası" diye bilindi.

Milletvekili Avni Doğan'ın Emin Batu ile ilgili soru önergesi ve İsmet İnönü'nün Samsun CHP Kongresi'ne çektiği telgrafta-

ki üstü örtülü ifadeler dışında CHP'nin 49'lar Davası'na yönelik ciddi bir tepkisi olmadı. Tutuklular beş aydır hücrelerinde mahkemeye çıkarılmayı bekliyorlardı ki 27 Mayıs darbesi oldu. Başta Adnan Menderes ve Celal Bayar olmak üzere önde gelen DP'liler Yassıada'ya gönderildi. Sanıklar demokratikleşme vaadiyle iktidara gelen darbecilerin kendilerini salıvereceğini ummuştu ama yanıldıklarını kısa sürede anladılar. Çünkü darbeciler 26 Ekim 1960'ta çıkardıkları genel aftan 49'ların yararlanmasına izin vermediler.

Iddianame de bir türlü hazırlanamıyordu, çünkü "50 kişiyi sallandıracak" kanıt bir türlü bulunamıyordu. Ancak öyle bir korku atmosferi yaratılmıştı ki avukat olan Kürt milletvekili bile 49'ları savunmaya yanaşmıyordu. Sadece Medet Serhat'ı savunan Seniha Hanım (daha sonra evleneceklerdi) ile DP Milletvekili Ali Karahan'ı savunan emekli yargıç Turan Ayata bu cesareti göstermişti.

8 yıl süren hukuk skandalı

Yaklaşık on dört aylık tutukluluk döneminin ardından davanın görülmesine 3 Ocak 1961'de başlandı. İlk duruşmada sanıkların tutuksuz yargılamalarına karar verildi. Savcı, sanıkları üç gruba ayırmıştı. İlk grupta bulunan Nurettin Yılmaz, Esat Cemiloğlu, Ferit Bilen, Mustafa Direkçigil, Fevzi Aşar, Hasan Ulus, Nazmi Balkaş, H. Oğuz Üçok, M. Nazım Çiğdem, Fevzi Kartal, Mehmet Aydemir, Emin Kotan, Ökkeş Karadağ, Muhsin Şavata ve Fethullah Kakioglu için "mahkûmiyetlerini gerektirecek kâfi delil bulunmadığından", "takdiri mahkemeye ait olmak" üzere beraatları talep edildi. İkinci grupta bulunan Turgut Akın, Sıtkı Elbistan, Şerafettin Elçi, Mustafa Ramanlı, Mehmet Özer, Feyzullah Demirtaş, Cezmi Balkaş, Halis Yokuş, İsmet Balkaş ve Sait Bingöl için yine "mahkûmiyetlerini gerektirecek kâfi delil bulunmadığından" beraatları istendi.

Üçüncü grupta bulunan Şevket Turan, Naci Kutlay, Ali Karahan, Koço Elbistan, Yavuz Çamlıbel, Mehmet Ali Dinler, Yusuf Kaçar, Ziya Şerefhanoglu, Medet Serhat, Hasan Akkuş, Örfi

Akkoyunlu, Selim Kılıçoğlu, Şahabettin Septioğlu, Sait Elçi, Sait Kırmızıtoprak, Yaşar Kaya, Faik Savaş, Haydar Aksu, Ziya Acar, Fadıl Budak, Halil Demirel, Necati Siyahkan, A. Efem Dolak, Musa Anter, Canip Yıldırım ve Mehmet Bilgin'in ise TCK'nın "Devlet topraklarının tamamını veya bir kısmını yabancı devletin hâkimiyeti altına koymaya veya devletin birliğini bozmaya veya devletin hâkimiyeti altında bulunan topraklardan bir kısmını devlet idaresinden ayırmaya matuf bir fiil işleyen kimse ölüm cezası ile cezalandırılır" diyen 125. maddesine göre yargılanması isteniyordu.

Ortada delil falan olmadığı için tüm sanıklar 30 Nisan 1964'te beraat etti ancak savcının itirazı üzerine karar Askerî Yargıtay tarafından bozuldu. 1965'te suç vasfı değiştirilerek dava yeniden görüldü. Bu sefer Y. Çamlıbel, Ş. Turan, M. Serhat, H. Akkuş, Ö. Akkoyunlu, S. Kılıçoğlu, Ş. Septioğlu, S. Elçi, S. Kırmızıtoprak, Y. Kaya, F. Savaş, F. Budak, A. E. Dolak, C. Yıldırım ve M. Anter TCK'nın 141 ve 142. maddelerinden yani "yabancı devletlerin müzaheretini ile milli duyguları yok etmeye ve zayıflatmaya matuf cemiyet kurmaktan" 16 ay hapis, 5 ay 10 gün sürgün cezası aldılar. Askerî Yargıtay bu kararı da bozunca dava Askerî Yargıtay Daireler Kurulu'na gitti ancak karar kesinleşmeden dava zaman aşımına uğradı ve "49'lar" paçayı kurtardılar. Mehmet Emin Batu ise "öldüğüyle kaldı..."

27 Mayısçıların Sivas Kampı

31 Mayıs 1960'ta, yani darbeden dört gün sonra, *Cumhuriyet* gazetesinde "Millî Birlik Komitesi'nin yakında neşredeceği vesikalarda bir Kürdistan hükümeti tesisi için DP grubu içinde çalışanların varlığı ispat ediliyor. Sabık iktidar, Şeyh Said'in oğlunun Rus yapısı ciple Doğu'da propaganda yapmasına göz yummuştur" şeklinde bir haber çıkmıştı. Yine o günlerde Hakkâri, Van, Siirt, Mardin, Diyarbakır gibi sınır illerinde Molla Mustafa Barzani hareketine destek eylemleri yapıldığı yönünde iddialar vardı. "49'lar Davası"ndaki tutumlarından da anlaşıldığı gibi darbeciler DP'yi karalamak için kadim "Kürtler tarafından bölünme"

korkusuna sarılmışlar, işin içine bir de “Rus cipi” katarak diğer kadim korkumuz “Moskof tehlikesi”ni de ihmal etmemişlerdi.

Haberin hemen ertesi günü yani 1 Haziran 1960'ta, bölgele-
rinde etkili olan toprak ağalarından, aşiret reislerinden, şeyhler-
den ve Kürt milliyetçisi olduğundan şüphelenilen toplam 485
kişi tutuklanarak Sivas-Kabakyazı'da açık arazide kurulan bir
kampa kapatıldılar. Ancak o günün gazetelerinde bu konuda bir
haber çıkmadı. Olay ortaya çıktığında gerek Milli Birlik Komite-
tesi (MBK) adına yapılan açıklamalarda gerekse de gazetelerde
yazdırılan yazılarda sürekli “ağalık ve şeyhlik düzeninin yıkıl-
masına” vurgu yapılıyordu. Örneğin 19 Ekim 1960 tarihli *Öncü*
gazetesinde Genelkurmay Eski Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın şu
sözleri yer almıştı:

Şarkta, ağa, bey, şeyh denilen 35-40 kadar köye sahip kişiler,
derebeylikler hâlâ mevcuttur. (...) Bölgelerinde Türk harfleri
ile tedrisata muhaliftirler. Köylüyü her surette baskı altında tu-
tarlar. ... Köylülerimiz Türklüklerini müdriktirler, Kürtlük pro-
pagandası sırf derebeyliklerinin devam edebilmesi için şeyh ve
beyler tarafından halka yayılmaktadır.

MBK bildirisindeki şu satırlar ise adeta 1930'daki ırkçı tezle-
rin tekrarı gibiydi: “Türkiye'nin bütünüyle yalnız Türklerin vata-
nı olduğu, başka gayeler taşıyan birkaç kişiye benimsetilecektir.”

Anlaşılan 27 Mayısçılar da, aynen selefleri (ve daha sonra ha-
lefleri) gibi birkaç ağa ve şeyhi Batı'ya sürmekle feodal düzenin
çözüleceğini, Kürt Meselesi'nin hallolacağını sanıyorlardı. Üs-
telik ağalık düzeni ülkenin batısında da yaygındı ama kimsenin
aklına Türk ağalarını Doğu'ya sürmek gelmiyordu. Aynı şekilde
kabak nedense CHP'li ağalara ve feodallere değil, DP'li ağalara
ve feodallere patlamıştı.

Kampın ünlü rehineri

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan buraya getirilen 485 kişi
arasında, HDP Mersin Milletvekili ve AKP Eski Genel Başkan

Yardımcısı Dengir Mir Mehmet Fırat'ın dedesi Zeynel Turanlı, günümüzün önde gelen Alevi liderlerinden İzzetin Doğan'ın babası Hasan Doğan (kampın en yaşlı üyesiydi), eski DYP Milletvekili Sedat Bucak'ın babası Hakkı Bucak ve amcası Mehmet Bucak, Hak ve Özgürlükler Partisi (HAKPAR) Eski Genel Başkanı Sertaç Bucak'ın babası ve dönemin Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi (TKDP) Başkanı Faik Bucak (1966'da suikasta kurban gitti), Deniz Gezmiş davasının savcısı Baki Tuğ'un babası, Şeyh Said'in oğulları (ailenin o sıradaki reisi Abdülmelik Fırat da Yassıada'da idi), Van'dan Kartal, Hakkâri'den Ertuş, Diyarbakır'dan Ensarioğulları ailelerinin üyeleri ve Said Nursi'nin 22 müridi vardı. Ama kurunun yanında yaş da yanar misali, bir sürtü gariban da vardı.

Getirilenlerin tümünün menkul ve gayri menkul mallarına el konulmuştu. Kamptaki yemeklerini ceplerinden yiyorlar, günlerini satranç ya da tavla oynayarak ve sohbet ederek geçiriyordu. Çamaşırları maddi durumu iyi olmayan kamp sakinleri yıkıyordu. İşkence yoktu ancak özellikle DP'lilere yönelik küfürlü hakaret vardı.

Sivas Kampı sakinlerinden bir bölümü, 7 Ekim 1960 günü, yürürlükteki 2510 Sayılı İskân Kanunu'na ek olarak çıkarılan ve "Sosyal birtakım reformları yapabilmek, ortaçağın Türkiye'de yaşayan düzenini yıkmak, ağalık ve şeyhlik gibi müesseseleri yıkmak" gayesi ile çıkarılan 105 Sayılı Kanun'la Kürtlerin adeta bağıışıklık kazandığı sürgünle tekrar karşı karşıya gelecekti. Sürgüne gidecek 54'ü DP'li, biri Cumhuriyetçi Köylü Millet Parti'li 55 kişiyi "Babam Şarkın cellâdıydı, ben de sizin cellâdınız olacağım" diye övünen İçişleri Bakanı Muharrem İhsan Kızıloğlu seçmişti. (Babasının kim olduğunu tespit edemedim). Bu 55 kişi, Aralık ayında Antalya, İzmir, Burdur, Muğla, Afyon, Isparta, Manisa, Çorum ve Denizli'de zorunlu ikâmete tabi tutuldular.

Af var özür yok

Darbe lideri Cemal Gürsel, 16 Kasım 1960 tarihli İsveç gazetesi *Dagens Nyheter*'de çıkan demecinde şu tehdidi savurmuştu:

“Eğer yola yordama gelmezlerse, dağlı Türkler [Kürtler] rahat durmazlarsa, ordu, şehir ve köylerini bombalayıp yıkmakta, tereddüt etmeyecektir. Öyle bir kan gölü olacaktır ki, onlar da tükeleri de yok olacaktır.”

Neyse ki aklıselim galip geldi ve 21 Kasım 1960'ta 193 kişi tahliye edildi. Geriye kalanlar dokuz ay kampta kaldıktan sonra, üç aylarını sekiz vilayetin nezarethanelerinde geçirip, üstüne de iki buçuk yıl sürgün hayatı yaşadıktan sonra 55 sürgünle birlikte Ekim 1963'te çıkarılan genel afila serbest kaldılar. Devlet kendilerinden özür dilemediği gibi, kamptan ayrılırken yemek parası olarak 400 liralарını kesmeyi de ihmal etmemiştir.

TBMM'nin eski başkanlarından Hüsamettin Cindoruk bu olayın günümüze kadar devam eden sonuçlarını şöyle özetlemiştir:

Kürtçülük ideolojisi orada bir okul gibi ortaya çıkmıştır. Siz devletine bağlı adamı da karşıt görüşlerdeki adamı da oraya götürdünüz ve karşıt görüşlerdeki kesim “Devletine bağlı oldun da ne oldu? Bak yine bizimle beraber buradasın!” söylemini savundu. 27 Mayıs'ın ikinci hatasıysa doğu bölgelerinde tespit ettiği 55 ağayı batı bölgelerine sürgüne göndermek olmuştur. Çıkan tablo ne? Bir tarafta kanaat önderleri Sivas Kamp'ında, diğer tarafta 55 ağa batı bölgelerinde sürgünde. Soru şu; ortaya çıkan boşluğu kim dolduruyor? Aynılıkçı Kürt ideolojisi!.. 1950 ve 1960 arasındaki yumuşama dönemi Sivas Kampı ve ağaların sürgüne gönderilmesiyle tam tersi bir sürece dönmeye başlamıştır. Bundan sonra da devletin iki yakası Doğu'da bir araya gelmemiştir.

Darbecilerin geleneğe uygun olarak, siyasetlerini Kürt kimliğini inkâr üzerine kurduklarını gösteren raporlar hazırladıklarını yıllar sonra öğrendik. Rıdvan Akar ve Can Dünder Karaoğlan belgeselini hazırlarken, Bülent Ecevit'in kişisel arşivinde 27 Mayısçıların Kürt raporunu bulmuştu. DPT bünyesinde kurulan “Doğu Grubu”nun MAH (MİT), Genelkurmay, Emniyet gibi kurumlardan, bölgede çalışmış ve çalışmakta olan idareci ve siyasetçilerden elde ettiği bilgilerden oluşan bir ra-

porda, "bölgenin, kendilerini Kürt sananlar lehindeki nüfus yapısını Türk lehine çevirmek için" "kendini Kürt sananların" Türklerin yoğun olduğu bölgelere iskânı, bölgede "kız ve erkek misyonerlerin yetiştirilmesi", mahalli radyolarda Türkçe güfteli mahalli havalarn çalınması ve propaganda uzmanlarının hazırladığı bölgesel programların yayınlanması, "kendini Kürt sananlara ırk bakımından, Türk siyasi düzeninin kendi menfaatleri bakımından en elverişli, en emin ve en çok imkan sağlayan düzen olduğunun telkin edilmesi", "dünya entelektüel muhitine Türkiye'de bir "Kürt Meselesi"nin mevcut olmadığını anlatılması", "bir Türkoloji Enstitüsü kurularak kendini Kürt sananların menşelerinin Türk olduğunun ispat olunarak yayınlanması", "İslam Ansiklopedisi ile Rus alim ve politikacısı Minorski'nin kendini Kürt sananların İran kökenli olduğu yazısı ile Lozan'da delegelere kabul ettirilen, kendilerini Kürt sananların dağı Türkler olup, Turan kökenli oldukları tezlerinin derhal tashih edilmesi" gibi her biri bir "fars" konusu olacak öneriler vardı.

23'ler Davası

22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 tarihlerinde Talat Aydemir ve arkadaşlarının başarısız darbe girişimlerinden sonra ülkedeki tüm "aşırı uçların törpülenmesi" politikası uyarınca, Kürt milliyetçileriyle kişisel ilişkisi olan Hamewendi adlı Arap emlakçinin üzerinde adı bulunan Musa Anter'le ilişkide olan 23 Kürt, "Müstakil bir Kürdistan Devleti" kurma yolunda faaliyette bulunmak suçuyla tutuklanmışlardı. Tutuklular 1964'te salındı, dava çok sonra sonuçlandı ancak ağır cezalandırma olmadı. Bu 23 kişi, Talat Aydemir ve ekibiyle aynı hapisaneye konulmuştu. İddialara göre darbeci subayların çoğu iyi eğitilmiş halde Kürt sorunu hakkında bilgili değillerdi, ancak Talat Aydemir, Kürtlerin "Ey Raqıp" adlı milli marşlarını söylerken koğuşa girmiş, marşı duyunca hazır ola geçmişti.

Doğu İlleri mi, Kalkınmada Öncelikli İller mi?

Bu yılların bir diğer önemli meselesi Kürtlerin yoğun yaşadığı coğrafyalara ad vermektir. 1941'deki Coğrafya Kongresi'nin ardından coğrafi bölge repartuvarına eklenen Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu adları, sadece Türklerin değil, bazı Kürtlerin de hoşuna gitmişti. Örneğin Varto'daki Xormek (Hormek) Aşireti'nden olan, aşiretinin Türk kökenli olduğunu ileri süren, 1925'te Şeyh Said İsyanı'na silahla karşı koyanlardan olan Mehmet Şerif Fırat, 1948'de yayımlanan ilk kitabına *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* adını vermişti. Kitap 1961'de Devlet Başkanı ve Başbakanı Cemal Gürsel'in (ki "Cemal Aga" da Kürt asıllıydı) önsözleriyle ve aynı adla tekrar yayımlanacaktı.

Nuri Dersimi de 1950'de kaleme aldığı *Kürdistan Tarihinde Dersim* adlı eserinde Anadolu-Kürdistan ayrımını yapmakla birlikte az da olsa Anadolu Doğusu, Şark veya Şarki Anadolu terimlerini kullanıyordu. Nuri Dersimi'nin yazdığı sanılan, Milletler Cemiyeti'ne hitap edilen 20 Temmuz 1937 tarihli mektupta, Kürdistan terimi Dersim için kullanılmıştı.

Bugün Kürtlerin "Kuzey Kürdistan" dediği bölgeye, 1960'larda "Kalkınmada Öncelikli Yöreler" adı verildi. Aynı yıllarda onlar için "Türk" teriminin iticiliği ve Kürdistan teriminin yasak olması yüzünden Kürt aydınları "Anadolu" terimini yeğlediler. Örneğin 1965'te Diyarbakır'da Sait Elçi, Faik Bucak, Şakir Epözdemir, Derviş Akgül, Ömer Turhan ve Şerafettin Elçi tarafından gizlice kurulan Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'nin adı hariç, 1967'de başlayan Doğu Mitingleri ve Devrimci *Doğu Kültür Ocakları* (DDKO) gibi örgütlenmeler; İsmail Beşikçi'nin *Doğu Anadolu'da Göçebe Alikan Aşireti* (1967) ile *Doğu Anadolu'nun Düzeni* (1969) adlı çalışmaları; Kemal Burkay'ın 1975'te C. Aladağ adıyla ilk baskısı yayımlanan *Milli Mesele ve Doğu'da Feodalite-Aşiret* adlı eseri zamanın ruhunun empoze ettiği "Kürdistansız" söylemin ilk örnekleriydi.

Bunun nedenini 1970'li yılların ilk yarısında İsveç'te, Upsala'da sürgündeki Kürtler tarafından çıkarılan *Bahoz* adlı

derginin bir sayısında (1973, sayı 48) yazar şöyle açıklamıştı: “Türkiye sözcüğü, aslında tarihi gerçeklere ters düşen, şövenist ve emperyalistçe bir deyimdir. Zira sözkonusu olan ANADOLU'dur (Anatolia). Bu kavram daha anlamlı ve gerçeğe yakındır.”

Özet Kaynakça

- Aksoy, Gürdal. *Halklar Hapishanesi Anadolu, Kürtlerde Anadolu-merkezci Yabancılaşma*, Komal Basım Yayın, İstanbul, 2012.
- Anter, Musa. *Hatıralarım*, 2 cilt, Yön Yayıncılık, 1991-1992.
- Beşikçi, İsmail. *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, E Yayınları, Ankara, 1969.
- Çiçek, Nevzat. *Sivas Kampı (27 Mayıs'ın Öteki Yüzü)*, Lagin Yayınları, İstanbul, 2010.
- Dündar, Can. "Tarihi bir arşivin kapıları ilk kez açılıyor", <http://www.candundar.com.tr/index.php?Did=5968>.
- Ekinci, Tarık Ziya. *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu Ve Bir Çözüm Önerisi*, Kuyarel Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kirişçi, Kemal-Winrow, Gareth M. *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kutlay, Naci. *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*, Peri Yayınları, İstanbul, 2002.
- Marcus, Aliza. *Kan ve İnanç, PKK ve Kürt Hareketi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Resmi tarih tartışmaları-6: Resmi Tarihte Kürtler*, ed. İsmail Beşikçi, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2009.
- van Bruinessen, Martin. *Ağa, Şeyh ve Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- . *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

KIZIL KÜRDİSTAN UYEZDİ ve MAHABAD CUMHURİYETİ

Şeyh Mahmud Berzenci'nin "bağımsız Kürt Devleti" kurma çabalarının akamete uğramasından ve Kürdler için ikinci şans Birinci Dünya Savaşı'nın Almanya ve müttefiklerinin mağlubiyetiyle sonlanmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Barış Antlaşması'yla doğmuştu. Antlaşmanın 62, 63 ve 64. maddeleri bağımsız bir Kürd devleti kurulmasına ilişkin kararlar içeriyordu. Ancak antlaşma, imzacı ülkelerin parlamentoları tarafından onaylanmadığı için hiçbir zaman yürürlüğe girmedi. Dolayısıyla Kürtlerin devlet kurma hayali bir kez daha suya düştü.

Üçüncü şans, Kemalist hareketin İngilizlere karşı Kürd aşiretlerini yanlarına çekme politikalarının başarılı olması üzerine doğdu. İngilizler Eylül 1922'de Şeyh Mahmud Berzenci'yi Hindistan'dan getirip, Süleymaniye merkezli "Özerk Kürdistan"ın başına koydular. Ancak evdeki hesap çarşıya uymadı ve Şeyh âdeti olduğu üzere kendi başına hareket etmeye başlayınca İngilizler Berzenci'yi hem entrikalarla hem de silahlı güç ile kontrol altına aldılar. Kürtler için dördüncü şans 1923 yılında Kafkasya'da ortaya çıktı.

Kızıl Kürdistan Uzeydi

Azerbaycan'la Ermenistan arasında asırlardır kan davası konusu olan Laçın, Kelbecer, Kubath ve Zengilan bölgesindeki Kürd varlığı bazı kaynaklara göre 9-10. yüzyıla, bazılarına göre 1600'le-

rin başında Safevi Hükümdarı Şah Abbas'ın, Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında bir tampon bölge oluşturmak üzere, Horasan'dan ve Musul'dan Kürt aşiretlerini bölgeye getirmesine kadar gidiyordu. 17 ve 18. yüzyılda bölge, Karabağ Hanlığı ve Erivan Hanlığı arasında kalmış ancak daha çok Karabağ Hanlığı ile ilişkide olmuştu. 1805'te Kürekçay Antlaşması ile Rusya'ya bağlanan Karabağ Hanlığı, 1822'de ortadan kaldırılınca Kürtler Rusya'nın hegemonyasına girmişti. Bu tarihten sonra, çeşitli nedenlerle bölgeye göç eden Kürtlere rağmen nüfus hiçbir zaman çok büyümemişti.

Kafkasya'daki Kürtlere özerklik verme fikri Çarlık döneminde ortaya çıkmıştı ancak bunu gerçekleştirmek Bolşeviklere nasip oldu. 1918-1920 arasında Azerbaycan'daki Müsavat Partisi iktidarı tarafından Ermenistan'a karşı kullanılmak üzere desteklenen Kürtler, 1920'den sonra Azerbaycan'ın Bolşevik lideri Neriman Nerimanov'un da desteğini almışlardı. 16 Temmuz 1923'te SSCB Komünist Partisi, "Kızıl Kürdistan Uyezdi"nin kurulmasına karar verdi. Uyezd, Sovyetler Birliği'nde özerklikten bir alt kademede bir idari birimdi. "Kızıl Kürdistan" (*Kürtçe Kurdistane Sor*) uyezd'i Laçın, Kelbecer, Zengilan, Kubatlı, CebraİL'in bir bölümünden oluşuyordu. Başa, Suşa doğumlu Azerbaycanlı Bolşeviklerden Gussi Gajiev geçirildi. Karar ilginçti, çünkü o tarihte Kürtler hem nüfusça çok küçük bir gruptu hem de milliyetçi talepleri yoktu.

Bazıları kararı Moskova'nın mikro milliyetçiliklerle bu önemli petrol bölgesini kontrol etme isteğiyle açıkladı. Azerbaycan kararı hevesizce karşıladı ama karara itiraz etmedi. Ermenistan ise o günlerde Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'a kaptıracağı için olayı memnuniyetle karşıladı. Ancak Kürtlerin mutluluğu çok sürmedi. Lenin'in Kürtlere verdiği armağanı Stalin geri aldı. 8 Nisan 1929'da, Azerbaycan'da idari bölgeler sistemi değiştirildiğinde, Kızıl Kürdistan Uyezdi ilga edildi ve toprakları Karabağ'a katıldı. 25 Mayıs 1930'da yeni bir karar alındı ve Laçın merkezli "Kızıl Kürdistan Okrug'u" kuruldu ve Zengilan, CebraİL bölgeleri buraya bağlandı. (Okrug, uyezd ile otonom bölge arasında bir birimdi.) Ancak, âdet olduğu üzere tekrar karar değiştirildi ve 23 Temmuz 1930'da SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi.

ülke çapında özerk bölge statülerinin kaldırılmasına karar verdi. Böylece 6 yıllık "Kızıl Kürdistan" tarihe gömüldü.

Mahabad Cumhuriyeti

SSCB'nin Kızıl Kürdistan'ından sonra Kürtlerin bağımsızlık için dördüncü şansı (ya da üçüncü bağımsız siyasi oluşumu) 1946-1947'de 11 ay yaşayan Mahabad Cumhuriyeti idi. Mahabad, İran'ın kuzeybatısında, Türkiye ve SSCB sınırına yakın Urumiye Gölü'nün güneyinde yer alan vadinin ve yerleşimin adıydı. Bölgede çok eski zamanlardan itibaren kayda değer bir Kürt nüfusu vardı.

İkinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında, Rıza Şah'ın Alman sempatizanlığı göze batacak kadar belirgin olduğunda, Ruslarla İngilizler el ele vererek ülkeyi işgal etmişlerdi. İngiliz Başbakanı Churchill'in deyimiyle "onurlu bir çıkış yolu" sunulan Rıza Şah, 1941 yılında tahtı genç oğluna bırakıp önce Mauritius'a, oradan da Johannesburg'a gönderilmişti. (1944'te orada ölecekti.)

İşgal yıllarında, SSCB kuvvetleri İran-Türkiye sınırında yaşayan Kürd aşiretlerinden Celali, Şikak ve Herkilerle ilişki kurmuşlar, hatta 1942'de bazı aşiret liderlerini Bakü'de ağırlamışlardı. Bu sayede Kızıl Ordu'nun bölgede rahat hareket etmesini sağlamışlardı. 1943'te kısaca "Komela" diye tanınacak Kürd gençlik komitesinin kurulması, sadece bölgenin değil tüm Kürdistan'ın siyasi tarihini etkileyecekti. Sadece Kürd anne-babalardan (tek istisna Asuri-Süryani annelerdi) doğan gençleri üye kabul eden Komela, gizli hücreler halinde Musul, Kerkük, Erbil, Süleymaniye, Revanduz'da faaliyet gösteriyordu. Kerkük'teki petrol bölgelerini gözleri gibi korumaya çalışan İngilizler örgütten rahatsızdılar ancak müttefikleri olan SSCB, İran'daki azınlıkları (Kürtleri ve Azerileri) İran'a karşı örgütleyerek Nazilerin geçemeyecekleri bir güvenlik koridoru oluşturmayı aklına koymuştu. Nitekim kısa süre sonra Yüzbaşı Jafarov adlı bir Sovyet subayı, üzerinde Kürt milli giysileriyle Mahabad'daki aşiretlere askerî eğitim vermeye başlamıştı.

Duygulu opera gecesi

Bir süre sonra ilişkiler öyle gelişti ki Komela'nın başvurusu üzerine SSCB bölgesinde "Kürdistan-Sovyet Kültürel İlişkiler Cemiyeti"ni (Anjoman-i Farhangi-i Kurdistan-u Shuravi) kurdu. Nisan 1945'te cemiyetin binası törenle açıldı. Böylece Komela ilk kez yerüstüne çıkmış oluyordu. Açılış töreninde bir opera sergilendi. Operanın baş kahramanı olan genç kadın (anayurdu temsil ediyordu) üç düşmana (Irak, İran ve Türkiye) karşı yiğitçe duruyordu ve nihayet üç oğlu tarafından kurtarılıyordu. Opera, izleyicileri çok duygulandırmıştı. Bunlardan biri bölgenin en önemli dinî ve toplumsal önderlerinden olan Gazi Muhammed idi. Gazi Muhammed o tarihe kadar Komela'nın gizli örgütçülüğünden ve Sovyet yanlılığından rahatsızdı. Komela da Gazi Muhammed'in güçlü ve otoriter kişiliğinden rahatsız olduğu için onu üyeliğe davet etmemişti.

Bu tarihten sonraki olaylar çok hızlı gelişti. Sovyet istihbaratçılar bölgeyi Azerilerle paylaşmaya razı etmek için Kürt kanaat önderlerini Bakü'ye götürdüler. Konuklar, ilk üç gün şehri gezdiler, tiyatroya ve operaya götürüldüler. Dördüncü gün Sovyet Azerbaycan'ı lideri Bağirov tarafından kabul edilen Kürt liderlere İran'daki komünist Tudeh Partisi ve Komela kötülendi. Komela'nın Irak'ta İngilizler tarafından ele geçirildiği söylendi. Ardından Kürt liderler Tebriz yoluyla memleketlerine uğurlandı.

Dönüşte Gazi Muhammed, Demokratik Kürt Partisi adıyla bir parti kurduğunu açıkladı. Kürtlerin demokratik özerkliğini tarif eden 12 maddeli parti bildirisine 105 Kürt lideri imza koymuştu. Yeni partinin kuruluşu Komela'yı sarstı, pek çok Komela üyesi yeni partiye geçti. Gazi Muhammed'in siyasi gücünü 1932 ve 1945 yılında İngilizlere iki kez yenildikten sonra Irak'tan ayrılarak Mahabad'a gelen Melle (Molla) Mustafa Barzani'nin 3.000 kadar silahlı adamı pekiştiriyordu.

Çarçıra Meydanı'nda mutlu gün

1945 yılının Ekim ayında, Sovyetlerin planları uyarınca, İran Azerbaycanı'nda bir isyan başlatıldı. İsyanın başında Azer-

baycan Demokratik Partisi (ADP) vardı. Silahlı ADP üyeleri ve gönüllüler, İran Azerbaycan'ının en önemli kenti olan Tebriz'i ele geçirdiler. Sovyet ordusu önlerini kestiği için İran orduları duruma müdahale edemedi. 11 Aralık 1945'te Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti ilan edildi. Bunu 22 Ocak 1946'da Çarçıra Meydanı'nda Mahabad Cumhuriyeti'nin ilanı takip etti.

Mahabad Cumhuriyeti Başkanlığına Gazi Muhammed seçildi. Önde gelen Kürt şefleri Sovyet ordusunun giysilerini giyerek silahlandırıldılar. Hereki Aşireti'nin reisi Zero Beg mareşal rütbesiyle çeşitli kaynaklara göre 13 ila 45 bin arasında mevcudu olduğu ileri sürülen ordunun başına geçirildi. Koysancaklı Kürt şair Dildar'ın (asıl adı Yunus Rauf idi) 1938'de Bağdat'ta hapisteyken Sorani lehçesiyle yazdığı "Ey Reqîb" (Ey Rakip) şiiri bestelenerek milli marş ilan edildi. (Bu marş halen Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin milli marşı.) Üstte kırmızı, ortada beyaz, altta yeşil, onların üstünde de 21 köşeli, sarı bir güneş olan milli bayrak seçildi. Meclis, genel ve zorunlu ilköğretim için karar aldı. Şino, Bokan ve Mahabad kentlerinde yeni okullar inşa edildi. Camilerde vaazlar Kürtçe verilmeye başladı. Daha önceden var olan *Kürdistan'a* ek olarak *Hawar* ve *Hilale* adlı iki dergi daha yayımlanmaya başladı. SSCB'nin hediyesi olan radyo istasyonu yayına başladı.

"İç ve dış mihraklar" işbaşında

Görünüşte herşey yolundaydı ama içten içe büyük gerilimler yaşanıyordu. Bir kere bölgedeki Kürd aşiretlerinden Mamas Aşireti reisi Mam Aziz, Mangur Aşireti reisi Bayazid Ağa açıkça Gazi Muhammed'e karşı çıkmış, Sovyet yetkililer bu aşiretleri Barzanilerle tehdit ederek yola getirmişlerdi. Aynı şekilde Şikak Aşireti reisi Emir Han Gazi Muhammed kabinesindeki savaş bakanlığı görevinden istifa ederek memleketine çekilmişti. Hatta Barzaniler bile Gazi Muhammed Hükümeti onları besleyemez hale geldiği için yollarını ayırmak istiyorlardı. Gazi Muhammed'in yanında tek Mahabadlı Gawrik Aşireti vardı.

Bir de “dış” faktörler vardı. İngilizler, Iraklı Kürtlerin Mahabad'ı ziyaret etmesini engelliyorlardı. Urumiye Gölü'nün batısındaki bölgede, Rezaiye'den Maku'ya kadar uzanan alanda yaşayan Azeriler, Mahabad Devleti'ne hiç sıcak bakmıyorlardı. Sovyet yetkilileri tarafları barıştırmak için 1946 yılının Nisan ayında Gazi Muhammed'le Azerilerin lideri Cafer Pişravi'yi Tebriz'de bir araya getirmişler, Taraflar bir dostluk anlaşması imzalamış ancak bu sefer de Tahran'daki merkezi hükümetin itirazları şiddetlenmişti. Nitekim, 9 Mayıs 1946'da SSCB kuvvetleri İran topraklarından çekilmesiyle en büyük destekçisini kaybeden Mahabad Cumhuriyeti'ne nihai darbeyi İran ordusu vurdu. Çatışmalar sırasında Dehbokri, Mameş ve Mangur aşiretleri Cumhuriyet'i savunmamıştı bile. Barzani güçleri de ufak tefek karşı koyuşlardan sonra geri çekilmişti. Sonunda İran güçleri 15 Aralık 1946 günü Mahabad'a girdi ve 11 aylık Mahabad Cumhuriyeti'ni tarihe gömdü.

31 Mart 1947'de Cumhurbaşkanı Kadı Muhammed, Savunma Bakanı Muhammed Hüseyin Han Seyfi Kadı ve Başbakan Hacı Baba Şeyh cumhuriyetin ilan edildiği Çarçıra Meydanı'nda asılarak idam edildiler. Zero Beg ve Mustafa Barzani haricindeki tüm Kürd beyleri İran ordusunun emrine girmeyi kabul ettiler. Barzani Aşireti, Irak'a döndü ve bazı liderleri Irak'ta idam edildi. Melle Mustafa Barzani ise Haziran 1947'de bazı aşiret mensuplarıyla birlikte Aras Nehri'ni geçerek Sovyet topraklarına (Bakü'ye) ayak bastı. İlk yıllarında adamlarıyla birlikte bir askerî kampta denetim altında tutulan Mustafa Barzani, 1953'te Stalin'in ölümünden sonra, yeni lider Kruşçev'e bağlılığını bildirdi. Sovyet Askerî Akademisi'ne giren ve general olarak mezun olan Mustafa Barzani, Irak'ta General Abdülkerim Kasım'ın, SSCB destekli bir darbe ile iktidarı ele geçirdiği 1958'de Kasım'ın daveti üzerine Irak'a döndü. Bugün oğlu Mesut Barzani'nin lideri olduğu Kürdistan Bölge Yönetimi'ne giden uzun ve sancılı yol ise ayrı bir konu...

Özet Kaynakça

- Bedirxan, Ezizé Ziyó. *Kızıl Kürdistan*, çev. Hejare Şamil, Peri Yayınları, İstanbul, 2010.
- Eagleton, Jr., William. *The Kurdish Republic of 1946*, Oxford University Press, Londra, 1963.
- Müller, Daniel. "The Kurds of Soviet Azerbaijan 1920-91", *Central Asian Survey*, cilt 19 (2000), s. 41-77.
- Pısyán, Necefkuli. *Kanlı Mahabad'dan Aras'ın Kıyılarına*, çev. Evdila Pıştderi, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.
- Roosevelt, Jr., Archie. "The Kurdish Republic of Mahabad", *Middle East Journal*, Temmuz 1947, 1, s. 247-269.
- Jwadiéh, Wadie. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, çev. Alper Duman ve İsmail Çeken, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN GÜNÜMÜZE ORTADOĞU KÜRTLERİ

Koyu bir aşiret kültüründe yaşayan Nakşibendi Barzaniler hem bölgedeki Kadiri şeyhleriyle hem de Irak merkezi yönetimi ile sorunlar yaşıyordu. Sonunda Irak ordusu, İngiliz uçaklarının ve diğer Kürt aşiretlerinin da desteğiyle 1932'de Barzanileri yenilgiye uğrattı. Nakşibendilik bağından dolayı Türkiye'ye doğru kaçan Barzaniler, Türk ordusuna teslim oldular ve Muş civarına yerleştirildiler. Ailenin lideri Molla (Mele) Mustafa Barzani ise Süleymaniye'de ikâmete zorunlu tutuldu. 1941'de İngilizlerin Irak'ı işgalini fırsat bilen Barzani, memleketine gidip bir isyan başlattıysa da başarılı olamadı. Savaş sonrasında merkezi hükümet kayınpederi Mahmud Ağa'nın da desteğiyle Barzani'ye karşı harekâta geçince Barzani İran'a geçti. Urumiye Gölü civarında toplanan Kürtler burada (hikayesini ayrıca anlatacağım) Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ni kurdular. Mahabad'ın lideri Gazi Muhammed ile Barzani'nin arası hiç iyi olmadı. Mahabad Cumhuriyeti kısa sürede sonlandırılınca, Barzani, 1958'e kadar kalacağı Sovyetler Birliği'ne gitti.

Talabani-Barzani çatışması

Molla Mustafa Barzani, 14 Şubat 1958'de Kürt asıllı General Abdülkerim Kasım ve Yüzbaşı Abdüsselam Arifin başını çektiği darbeden sonra Irak'a döndü. O güne dek illegal olarak faaliyet gösteren ve İbrahim Ahmad tarafından yönetilen Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) legal hale geldi. Partinin içinde çeşitli kanatlar vardı. Barzani ve Talabani aileleri bunların en önemli-

leriydi. Celal Talabani, İbrahim Ahmad'ın damadıydı. Aşiret ayrıcalıklarını kaybetmek istemeyen Barzaniler General Kasım'ın toprak reformuna karşı çıktıkları için gözden düşerken, Sorani'ce konuşan şehirlileri temsil eden Talabaniler, General Kasım'ın yanında yer aldılar ve yıldızları parlamaya başladı.

8 Şubat 1963'te General Kasım, Arap Sosyalist Baas Partisi'nce (ASBP) düzenlenen bir darbeyle devrildi ve öldürüldü. Başa yol arkadaşı Abdüsselam Arif geçti. General Arif, 1964'te KDP'yi dışta bırakarak, doğrudan Barzanilerle görüşmeler yaptı. Bunun meyvesi Geçici Anayasa ile Kürtlere Irak'ın bütünlüğünü bozmamak kaydıyla bazı "milli haklar" verilmesi oldu. Bu ilişki elbette Barzanilerin kadim rakibi Talabanileri rahatsız etti. Talabaniler Barzanileri genel Kürt çıkarlarından çok aile çıkarlarını kollamakla suçladılar. Bazılarına göre çok da haksız değillerdi.

KDP ve KYP çatışması

1968 yılında iktidara doğrudan el koyan BAAS Partisi, 1970'de Kürtlere özerklik tanıdı. Ancak zengin bir petrol bölgesi olan Kerkük'ün statüsünü belirlemedi. Gerek Kerkük sorunu gerekse Barzanilere bağlı 25 bin kişilik Peşmerge gücünün İran ve Türkiye'deki Kürtlere yardımda kullanılmasına merkezi hükümetin karşı çıkması yüzünden KDP ile merkezin arası açıldı. BAAS'ın 1972'de Irak petrollerini millileştirmesi üzerine ABD fırsatı kaçırmadı ve o zamanlar Şahlık rejimiyle yönetilen İran aracılığıyla Kürtlerle ilk temaslara başladı. Irak Hükümeti 1974'te petrol bölgeleri Kerkük ve Hanekin'i dışarıda bırakmak kaydıyla bir "Özerk Kürdistan" kurmayı önerdiğinde Barzani buna karşı çıktı. Irak Merkezi Hükümeti, 1975'te Cezayir'deki OPEC toplantısı sırasında İran'ı Kürtlere destek vermekten vazgeçirdi. İşte tam bu günlerde Barzani'nin aşiretçi ve maksimalist politikalarından bunalan Talabani KDP'den ayrılarak Iraklı solcularla birlikte 1975 yılında Suriye'de Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni (KYP) kurdu. Bundan sonrası daha da hızlı gelişti. 1978'de KDP ve KYP arasında silahlı çatışmalar çıktı. Kansere yakalanan Molla Mustafa Barzani ABD'ye gitti ve 1979'da orada öldü. Barzani'nin ölümünden

sonra KDP tekrar parçalandı ve Sami Abdurrahman öncülüğünde Kürdistan Demokratik Halk Partisi (KDHP) kuruldu.

Aynı yıl İran'da İslam Devrimi olmuş ve Humeyni başa geçmişti. Irak'ta ise Saddam Hüseyin iktidarı ele geçirmişti. Saddam, 1975 Cezayir Antlaşması'nın ihlal edildiğini, İran'ın hâlâ Kürtlere yardım ettiğini ileri sürerek İran'a savaş açtı. Ancak 22 Eylül 1980 günü Irak orduları sınırı geçerken, kimse savaşın 8 yıl süreceğini ve bir milyondan fazla kişinin hayatına mal olacağını kestirememişti. Hele Kürtler hiç kestirememişti. Öyle ki KYP öncülüğündeki birkaç parti 12 Kasım 1980'de Irak Milli-Yurtsever Demokrasi Cephesi'ni kurarken, üç hafta sonra KDP öncülüğündeki bazı partiler (ki aralarında Türkmen örgütü de vardı) Irak Milli Demokrasi Cephesi'ni kuracaktı. Kürt cephesindeki yeni unsur ise PKK idi.

1980 darbesinden kaçan PKK, 1982'de KDP'nin onayıyla Kuzey Irak'a yerleşmeye başlamıştı. Ancak PKK hareketinin Marksist yapısı ile KDP'nin feodal yapısı arasında kan uyuşmazlığı çıktı. 1986'da TSK Barzani'nin güçlerine saldırınca, yıllardır özenle oluşturduğu kendi krallığının tehlikede olduğunu anlayan KDP, PKK ile yaptığı anlaşmayı bozdu. Bunun üzerine PKK, KYB ile protokol imzaladı ve Suriye'ye kaydı.

Bu arada bölgede çeşitli İslamcı Kürt örgütleri (Kürt İslam Ordusu, Kürt Hizbullahları) ortaya çıkmıştı. Bu oluşumlar, düşman kardeşler KDP ve KYP'yi ittifak yapmaya zorladı. 1987'de KDP ve KYP ile üç önemli Kürt partisi Kürdistan Cephesi adı altında birleştiler. 1988'de İran orduları Süleymaniye yönünde ilerlerken Irak uçakları Kürt şehri Halepçe'yi ve civarındaki köyleri havadan bombaladılar. Sinir gazı ve diğer kimyasal silahlarla 5 bini aşkın Kürt öldürüldü ama dünyanın sesi çıkmadı. Saddam'ın ordularından kaçan on binlerce Kürt, Türkiye'ye sığındı, dünyanın sesi yine çıkmadı.

Birinci Körfez Savaşı

1988'de İran-İrak Savaşı bitti ama iki yıl sonra Irak, 13. vilayeti olduğunu ileri sürerek Kuveyt'i işgal etti. Epeydir bölgeye mü-

dahale fırsatı arayan ABD'nin başını çektiği Koalisyon Güçleri, 16-17 Ocak 1991'de Irak'ı bombalamaya başladılar. Birinci Körfez Savaşı adı verilen bu savaş sırasında, 36. paralelin kuzeyi ile 32. paralelin güneyi uçuşa yasaklı bölge ilan edilince Kürtler için yepyeni bir dönem başladı. O güne kadar sürekli birbirleriyle çatışan KDP ve KYB "kurtarılmış bölgede" 19 Mayıs 1992'de seçime gittiler. KDP'nin yüzde 45, KYP'nin yüzde 44 oy aldığı seçimlerden 105 üyeli bir Kürdistan Parlamentosu çıktı, ardından Kürdistan Hükümeti kuruldu. Yine de nihai barış ABD-Britanya koalisyonunun 2003'te Irak'a müdahalesinden sonra oldu. O günden bu yana iki parti bu ittifakı sorunsuz götürüyorlar. Tarihten epey ders aldıkları, güçlerini abartmaktan vazgeçtikleri, maksimalist hedefler yerine ulaşılabilir hedeflere yönelmeyi öğrendikleri, uzlaşmayı bildikleri için Kürdistan Bölgesel Yönetimi sürekli güçleniyor, kurumsallaşıyor, saygınlığı artıyor. Başta PKK olmak üzere Türkiye'deki Kürt siyasal hareketinin bu deneyimden alacağı dersler olduğunu düşünüyorum.

Suriye Kürtleri

Xoybun'un kurulduğu 1925'ten 1936 yılına kadarki dönemde Suriye Kürtlerinin etnik bilinçten milli bilince doğru yolculuğu sürdü. 1928-1936 arasında Cezire'de Kürt yöneticiler görevlendirildi, Kürtler ve Hıristiyanların katılımıyla Doğu Akdeniz Taburu kuruldu, Şam'daki bir Arap okulunda Kürtçe dersleri başladı. Beyrut'ta Kürtçe akşam kursları açıldı. *Hawar* dergisine izin verildi. Kürt mültecilere nüfus cüzdanı verilmesi kararı alındı.

Suriye'de Fransız mandasını sonlandıran 1936 tarihli Fransa-Suriye Sözleşmesi'nden İkinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1939 arasındaki dönemde Suriye siyasetine radikal Arap milliyetçiliği damgasını vurdu. Arap-Kürt gerginliğinin kaderinin belirlendiği bölge Cezire oldu. Cezire'nin Haseka kazasında nüfusun yüzde 63'ünü Araplar oluşturuyordu. Kamışlı ve Dicle kazalarında ise Kürtler (sırasıyla yüzde 73 ve yüzde 75) çoğunlukta idi. Ancak Haseka'nın kent merkezinde nüfusun yüzde 71'i Hıristiyan'dı. Şubat 1936-Eylül 1937 arasında Haseka,

Amuda ve Kamışlı'da çok sayıda Hıristiyan'ın öldürülmesi ile sonuçlanan büyük karışıklıklar sırasındaki atmosferi Cegerxwin şöyle anlatır:

Biz Kürtler, Cizre [Cezire] yönetiminin Cizre halkına verilmesinden yanaydık. Araplar ve bir kısım Kürt buna kesinlikle karşıydı. Cizre üç ayrı azınlıktı: Kürtler, Hıristiyanlar ve Araplar. Kürtlerle Hıristiyanlar Fransız denetiminde bir otonom bölge kurmak istiyorlardı. Araplar ile onlarla birlikte olan bir kısım Kürt ise Suriye'ye bağlı kalmaktan yanaydılar. (...) Kürtlerin oranı tahminen yüzde 65'ti. Ne yazık ki Kürtler cahil, Cizre'nin en geri halkıydı. Yılın yarısını dağlarda koyunlarla geçirir, diğer yarısında da evlerde otururlardı. Yerleşik olamamışlardı. Şehre yerleşenler ise Kürt olduklarını bile bilmiyorlardı. Araplar ise çadırlarda yaşayan, köy hayatını bile tanımaz bedevilerdi. Hıristiyanlar birkaç bölümdü: Süryani, Toxlerke, Ermeni, Asuri, Keldani ve Rum. Bunların tümü halkın ortalama yüzde 15-20'si kadardı. Şehir, ticaret, zanaat, doktorluk ve eğitim çoğunlukla bunların elindeydi... Hıristiyanlar Fırat ile Dicle arasındaki toprakların kendilerinin olduğunu iddia ediyorlardı. Suriye'de Asuriler ve Süryaniler bir devlet kurmak istiyordu. Ama sayısal olarak azınlıkta oldukları için bunu açık açık söyleyemiyorlardı. Her zaman Kürtlerle Arapları çatıştırıyor, böylece bulanık suda balık avlıyorlardı. Bir yandan bağımsızlık isteyen Hıristiyanlar diğer yandan bölgede güç olmak isteyen Araplar kendi amaçları için bu cahilleri, yani Kürtleri istedikleri gibi kullanıyorlardı. Fransızlar kendilerinin ve Hıristiyanların çıkarları için Cizre'de Kürt ve Hıristiyanlardan kurulu bir devlet kurma yanlısıydı... Ama yönetimin tamamen Hıristiyan olması dileğindediler... Araplar, Kürtler ve Hıristiyanlar birbirine düşman olsun istiyorlardı.

Bölgede Araplar, Kürtler ve Hıristiyanlar kıran kırana bir savaşa girmişlerdi. Bir yandan da Milletler Cemiyeti'ne "özerklik" için başvurular yapıyordu. Durumun vahameti nihayet merkezin de dikkatini çekmişti. Nitekim Şam'da yayımlanan *El Kabs* gazetesinin sahibi 1938 yılında bölgeyi ziyaret etmiş ve Arap milliyetçilerinin duygularını yazıya şöyle dökmüştü:

Suriye topraklarına gelmeleri 10 seneyi geçmeyen bu muhacirler Kamışlı'da meskun olup bölge ticaretini, ihracat ve ithalatı, nakliyatı hatta koyun pazarını ellerinde tutuyorlar. Fakat bölgenin kötü şöhretinden ötürü bizim gençlerimiz, tüccarlarımız, sermayedarlarımız müreffeh Cezire'ye gitmiyor; ülkemizin kıstıtlı kaynak ve olanakları içinde tutunmaya çalışıyorlar. Halbuki Cezire, Şam veya Halep gibi bu vatanın her hangi bir noktası. Cezire Merşo'ların, Habbi'lerin, Haco Ağa'ların, Qaryo'ların ve Mişel Dom'ların ya da muhacir Aşuri'lerin değil; 300,000 Arabın (Şammar, Tayy, Cabbur) ve tüm Suriyeli Arapların vatanı. Suriyeliler Cezire'nin kıymetini idrak edemezlerse, Cezire başkalarının olacak.

Gerçekten de Suriye'de 1927'de sadece 45 Kürt yerleşimi varken, bu sayı 1939'da 700'ü aşmıştı. Sonunda Fransızlar duruma müdahale etti. Yeni Yüksek Komiser Gabriel Puaux anayasayı askıya aldı, meclisi lağvetti ve Cezire ile Dürzi ve Alevi özerk bölgelerini, doğrudan Fransız Manda İdaresi'ne bağladı. Aynı yıl Cebel Ekrad (Kürt Dağları) bölgesinde köylü Kürtler ayaklandı. İsyân Fransız ve Suriyelilerin ortak çabasıyla bastırıldı. Bu tarihten itibaren Kürtler ağır cezalara, ağır vergilere tabi tutuldular, yerel yönetimlerden dışlandılar.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa, İngilizlerin zorlamasıyla Suriye'den tamamen çekildi ve Suriye bağımsızlığına kavuştu. Kürtlerin büyük bir çoğunluğu yeni milliyetçi hükümeti şevkle destekledi. Kürt bağımsızlığını savunmak Şam'daki bir avuç kişiye (Bedir Han Ailesi'nin fertlerine) kalmıştı.

Savaş sonrasında, Suriye'de birbiri ardına gelen askeri darbelerin bir kısmına, 1933'ten beri orduya alınan Kürt subaylar öncülük etti. Ancak bunların tümü Araplaşmış Kürtlerdi. Bunlardan Hüsnü Zaim 30 Mart 1949'da Suriye'nin ilk cumhurbaşkanı Şükrü Kuvvetli'yi (Konya asıllı Sünni bir Türk'tü) devirmiş, başkanlık koltuğuna Hamalı Kürt Muhsin Berazi'yi, Halep Valiliği'ne ise Hüsnü Berazi'yi oturtmuştu. Hüsnü Berazi'nin ilk işi Kürt ileri gelenlerini makamına çağırarak Türkiye'ye yönelik taleplerinden vazgeçmelerini, konsolosluklara giderek "artık Kürtçü faaliyetlerde bulunmayacaklarını" taahhüt etmeleri ol-

muştı. Hüsnî Zaim-Muhsin Berazi kliğini deviren yine Hamalî Kürtlerden Edip Şişikli (veya Çiçekli) oldu. Kürtlüğü kabul etmeyen Şişikli'nin yardımcısı da Hamalî Kürt Fevzi Selo'ydu. Gazeteler ise olayı "Kürt devleti yıkıldı" diye vermişlerdi. Nitekim Kürtlere en büyük baskılar da Şişikli döneminde oldu. Kürtlerin yanı sıra Ermeniler ve Ezidiler de bu baskıcı politikalarından nasiplerini aldılar. Jordi Tejel'e göre Zaim ve Şişikli, Kemalist modernleşme projelerinden çok etkilenmişlerdi. Okur-yazar kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, peçenin yasaklanması, İslamcı muhalefetin tasfiyesi ve ordunun rejime vasilik etmesi gibi uygulamaları bunun sonucuydu. Yine de bu dönemde Cemil Paşa, İbrahim Paşa, Hasan Haco, Süleyman Haco gibi önemli Kürt şahsiyetleri bağımsız olarak Meclis'e girmeyi başardılar. Abdülbaki Nizamettin, Raşit Barmada bakanlık görevlerinde bulundu. Bazı Kürtler ise 1931'de kurulmuş olan Suriye Komünist Partisi bünyesinde Kürt taleplerini dile getirmeye çalışıyorlardı. Şişikli'nin 1954'te devrilmesinden sonra Araplarda Kürt antipatisi belirginleşmeye başladı. Ordudan Kürt kökenli subaylar tasfiye edildiler.

1958'de Cemal Abdül-Nasır'ın liderliğinde Suriye ile Mısır "Birleşik Arap Cumhuriyeti" adı altında birleştiğinde sadece Araplar değil Kürtler de umutlanmışlardı. Kürt kanaat önderleri Kürtçe eğitim ve basın-yayın için projelerini yetkililere arz etmişlerdi ancak sonuç hayalkırıklığı oldu. 1960'ta SKDP'ye yönelik sindirme harekâtı sırasında hapse atılan Nurettin Zaza durumu şöyle özetlemişti:

Kürt bölgelerindeki kahve ve lokantalarda çalınan müzik plaklarını kırmaya ve kendi dilleriyle yazılı kitapları bulunduran kürtleri hapis cezasına çarptırmaya kadar işi ilerlettiler. Bu kültürel kıyım siyasetinin yolunu kapamaktan uzak olan Suriye ve Mısır'ın birleşmesi daha ırkçı, daha faşist ve daha zorba bir siyaset ortamı yaratmıştır. Bugün orduda Kürt subay, üst düzeyde Kürt memur, Kürt bölgelerinde Kürt polis ve öğretmen bulunmamaktadır. Artık dilimizi serbestçe konuşmaya cesaret edemiyoruz.

13 Kasım 1960 günü Amude'de Mısır yapımı korku filmi olan *Gece Yarısı Hayaleti*'ni izlemeye giden 500 öğrenciden (koltuk sayısı 200 idi) değişik kaynaklara göre 180 ila 280'inin aşın ısınan projektörlerden çıktığı iddia edilen bir yangında ölmesi Kürtler tarafından "Kürt düşmanlığı"nın yarattığı ihmal veya kasıtlı açıklandı.

Ajanip ve maktuminler

Kürtlerin en büyük sorunu ise "yok sayılmak" idi. Özellikle tarıma elverişli alanları yüzünden 1945'ten itibaren komşu ülkelerden gelen yoksul ve eğitimsiz Kürtlerin akınına uğrayan Cezire bölgesi milliyetçi hükümetin gözünde çıban başıydı. Gerçekten de 1954 ile 1961 arasında bölgenin Kürt nüfusu 240 binden 340 bine çıkmıştı. Bunun üzerine hükümet 1962'de sadece Cezire'yi kapsayan bir nüfus sayımı yaptı ve Suriye'ye 1954'ten önce geldiğini kanıtlayamayan 120 bin (bazı kaynaklara göre 200 bin) Kürt'ü *ajanip* (yabancılar) veya *maktumin* (kayıt dışı olanlar) diye niteleyerek vatandaşlıktan çıkardı. Vatandaşlığını kaybedenler arasında Suriye'de doğup büyüyen pek çok ünlü (şair, politikacı, asker) de vardı.*

BAAS politikaları

1963'te iktidara el koyan BAAS partisi, Suriye'deki Kürtlerin özgürlük alanını iyice daralttı. Partinin sloganı "Cezire'yi ikinci bir İsrail olmaktan kurtarın" idi. BAAS'ın bölgeye atadığı Emniyet Müdürü Muhammed Hilal'in 12 Kasım 1963 tarihli şu satırları, gayet tanıdık bir zihniyete işaret ediyordu: "Kürt Meselesi, Kürtlerin artık örgütlenmeye başladıkları günümüzde, yalnız Arap ulusunun vücudunda gelişen habis bir urdur. Bunun tek ilacı onları kesip atmaktır."

* Bazıları Osmanlı dönemindeki vergi kayıtlarını çıkartarak vatandaşlıklarını tekrar aldılar, böylece 1980'lerde bu sayı 40 bine kadar düştü.

Hilal'in Kürt Meselesi'ni halletmek için önerdiği yollar ise Türkiye'deki "Baasçıların" Kürt Meselesi'ni halletmek için yıllardır başvurduğu yollarla aynıydı: Kürtlerin yerlerinden çıkarılması ve ülkenin değişik yerlerine dağıtılması, mallarına el konması, Kürtlerin eğitim ve iş olanaklarından mahrum edilmesi, Kürtlere vatandaşlık haklarının verilmemesi, Kürtçenin yasaklanıp Arapçanın egemen kılınması, "aranan" kişilerin Türkiye'ye iadesi, Kürtlerin arasına Arap aşiretlerinin yerleştirilmesi, Türkiye sınırı boyunca Arap emniyet şeridi (Arap Kemerı veya Arap Kuşağı diye anıldı) oluşturulması, bölgede sürekli sıkıyönetim uygulanması, gibi bir dizi "tedbir"... Bu tedbirlerin nedeni sadece etnik düşmanlık değil, bölgedeki Karacok ve Remilan tepelerinde Kerkük'tekilerle yarışacak nitelikte petrol yataklarının bulunduğu tahmin edilmeydi.

Arap Kemerı ve model Arap köyleri

Tedbirlerden(!) biri olan "Arap Kemerı", 1966 yılında uygulanmaya başlandı. İlk başta hedef Türkiye ile Irak sınırı boyunca 135 kilometre uzunluğunda, 15-20 kilometre derinliğindeki bölgede yaşayan 140 bin Kürtün çıkarılması, yerlerine Tabka Barajı dolayısıyla yerlerinden çıkarılacak olan Fırat Bedevilerinin yerleştirilmesiydi. İlk hamlede 60 bin Kürt Şam'a, Türkiye'ye ve Lübnan'a göçetti ancak geri kalan Kürtler plana direnince BAAS yöneticileri Kürtleri zorlamaktan vazgeçti. Proje bölgede 40 "model Arap köyü" kurulduktan ve buraya yerleştirilen 7 bin Arap aile silahlandırıldıktan sonra 1973'te (Hafız Esad döneminde) sonlandırıldı.

Kürt partileri

Kürt çıkarlarını temsil eden ilk parti 1957'de Dr. Nurettin Zaza tarafından kurulan Suriye Kürt Demokratik Partisi (SKDP) idi. 1958'de Suriye ile Mısır, Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) adı altında birleşirken Arap milliyetçiliği zirveye çıktı ve Kürtçe yayınlar resmen yasaklandı. Bu olumsuz hava 1950'lerin başında

Kamışlı'da kurulan Suriye Birleşik Kürt Demokratik Gençlik Topluluğu'nun SKDP'ye katılmasına yardımcı oldu. 1959'da parti adını Suriye Kürdistan Demokrat Partisi olarak değiştirdi. Ancak parti adındaki Kürdistan terimi Osman Sabri liderliğindeki kanadı rahatsız etti. 1960'ta SKDP üyesi 5 bin kişi tutuklandı. 1961'de yıkılmasından sonra kurulan Suriye Arap Cumhuriyeti ise Kürtleri daha da dışladı. 1962'de SKDP içinde Osman Sabri'nin temsil ettiği sol kanat ile o sırada hapiste olan Nurettin Zaza'nın temsil ettiği sağ kanat arasındaki gerilim iyice belirgin hale gelmişti. 1965'te parti ikiye bölündü. 1969'da sol kanadın liderliğini yapan Salah Bedreddin'in anlattığına göre tartışmalar "Kürtler bir halk mıdır, azınlık mıdır?", "Kendi kaderini tayin hakkı siyasi bir hak mı, kültürel bir hak mıdır?", "Kürtlerin meşru lideri Mustafa Barzani midir, Talabani midir?" gibi sorunlar etrafında geçiyordu. Sonunda duruma Mustafa Barzani'nin KDP'si el koydu ve taraflar Hafız Esad'ın kansız bir darbe ile Suriye'de iktidara el koyduğu 1970'de Suriye Kürt Demokrat Partisi-Geçici Yönetim oluşturuldu. Ancak sorunlar bir türlü bitmiyordu. 1975'te Irak'ta Celal Talabani'nin Mustafa Barzani'nin partisi KDP'den ayrılarak KYB'yi kurması Suriye'ye de saflaşmaları getirdi.

Hafız Esad'ın Kürt politikaları

Suriye'nin en fakir tabakasını oluşturan (bu kesimlere Araplar "ekmek ve soğan yiyenler" anlamına gelen *nan-u pivaz* diyor) *maktumin*'lerin devletle iyi geçinmek için Hafız Esad döneminde, doğrudan başkana bağlı çalışan özel kuvvetlere gönüllü asker olarak kaydolmaları ve bu birliklerin 1982'de Hama'daki Sünni ayaklanmasını bastırmakta kullanılması gayet anlaşılır bir durumdu. Esad bu hizmetlerin karşılığında Kürt siyasi mahkûmlar için af ilan etti, bir çok Kürt köyüne altyapı hizmetleri götürdü. Esad rejimiyle Kürtlerin arası 1992 yılında, *ajanip* ve *maktumin* uygulamasının 30. yıldönümünde yapılan basın açıklaması sırasında bozuldu. Haseke, Rasul Ayn, Kamışlı ve Afrin'de çoğunluğu Kürt Halkçı Birlik Partisi'ne üye olan 260 Kürt tutuklandı.

PKK hareketinin Suriye'de güçlenmesi

Rejimin sertleşmesi, 1979'dan beri bölgede faaliyet gösteren PKK hareketinin tabanının genişlemesine yardım etti. Öyle ki 1997'ye gelindiğinde Kamışlı, Resuliye, Darbasiya, Derik, Kobane, Efrin, Halep ve Haseka'da PKK büroları kurulmuştu. PKK Suriye'nin *maktumin* Kürtleri arasından kolaylıkla gönüllü asker topladı. Ekim 1998'de Türkiye'nin Suriye sınırına askerî yığınak yapması üzerine Suriye Öcalan'ı sınır dışı edince, Suriye'deki PKK varlığı büyük bir darbe yedi. PKK büroları kapatıldı.

Hafız Esad'ın 2000 yılında ölümü üzerine yerini alan oğlu Beşar Esad'ın ilk işi, Kürt bölgelerini ziyaret edip, *ajanip* ve *muktamin* uygulamalarını kaldırma sözü vermek olmuştu. Esad ayrıca Kürtlere anayasal haklar vermeyi de vaat etmişti. Ancak 11 Eylül 2001'de ABD'deki İkiz Kuleler'e gerçekleştirilen saldırıdan sonra ABD'nin yürürlüğe koyduğu güvenlik politikalarından Esad'ın Suriye'si de nasibini aldı, Suriye ağır bir ambargo ile köşeye sıkıştırıldı. Böylesi bir ortamda Esad'ın genel olarak demokratikleşmeye hız vermesi, özel olarak da Kürtlere verdiği sözleri tutması çok daha olumlu sonuçlar verirdi ama tipik biçimde Esad tersini yaptı. Kürtler ise örgütlenmeye hız verdiler. 2003 yılında Fuad Ömer liderliğinde PKK çizgisindeki Demokratik Birlik Partisi (Partiya Yekitiya Demoqrata, PYD) kuruldu.

Kamışlı Olayları

2004 yılında Kamışlı'da El-Cihad ve El-Fütuva takımları arasındaki futbol maçında çıkan kavganın etnik çatışmaya dönmesi, devletin kolluk güçlerinin açtığı ateş sırasında onlarca Kürt'ün ölmesi, 2 bin kadar Kürt'ün tutuklanması üzerine Kürtler bir isyan denemesi yaptılar ama devlet kontrolü kısa sürede sağladı. 2005 yılında Kürt dinî lideri Maşuk El Haznevi'nin faili meçhul bir suikaste kurban gitmesiyle Kürtler yine sokağa döküldüler. Ancak 2006 yılında önemli Kürt aşiret reisleri Beşar Esad'la görüşüp kimliksiz Kürtlere kimlik verilmesi için söz aldılar. PKK ise arka planda faaliyetlerini sürdürüyordu. Nitekim 2011'de

Tunus'ta başlayan Arap Baharı'nın Suriye'ye vardığı günlerde Kamışlı, Afrin, Dirbesi, Haseke, Amuda, Ayn- Al Arab, Ras Al-Ayn, ve Deyr Zor'da Kürt gençleri çeşitli eylemler yaptılar. Bu eylemler sırasında PYD ve onun silahlı örgütü YPG güçlendi. Örgüt aynı yıl Beşar Esad'la bir ittifak yaptı. Esad muhaliflerle yürüttüğü savaşta Rojava'da Kürtlerden oluşan bir tampon bölge kurmak için ajanip ve maktuminlere vatandaşlık haklarını vermeye başladı. 2012'de, Şam'da rejimin dört önemli adamının öldürülmesi üzerine, suikastın arkasında Türkiye'nin olduğuna inanan Esad, Rojava'da yüzde 30'dan fazla Kürt'ün yaşadığı yerleri (Kamışlı hariç) PYD'ye devretti. Nihayet 19 Temmuz 2012'de Rojava'daki (Batı Kürdistan) üç kantonda (Haseke vilayetine bağlı Cezire ile Halep vilayetine bağlı Kobane ve Efrin'de) PYD tarafından (Abdullah Öcalan'ın "Demokratik Konfederalizm" teorisi çerçevesinde) ilan edilen "Demokratik Özerk Yönetim" hem Kürt siyasal hareketinin tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu hem de dünya siyaset literatürüne girmeyi hak etti.

Bu üç kanton Arap Kemer politikası uyarınca aralarına serpiştirilen Arap köyleri yüzünden birbirinden kopuk. Ayrıca Kürt yerleşimlerinde de Araplar, Ermeniler, Süryaniler gibi değişik gruplar yaşıyor. Bu yüzden de siyasi kazanımların korunması çok zahmetli. Kabaca söylesek, aylardır Kobane'yi ele geçirmek için uğraşan IŞİD başta olmak üzere diğer Arap örgütleri Kürtleri bölgeden sürüp Rojava'yı tamamen Araplaştırmayı hedeflerken, Türkiye de Rojava'daki komünal yönetimi yok etmeyi kafasına takmış durumda. Yani AKP iktidarının IŞİD'e bariz sempatisi ideolojik olduğu kadar, Rojava'daki işlevi yüzünden de.

Özet Kaynakça

- Beşikçi, İsmail. *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, Alan Yayınları, İstanbul, 1990.
- Cohen, Stuart A. *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914*, Londra, Ithaca Press, 1976.
- Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kürdistan 1919*, Binbaşı Noel'in Günlüğü, çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Lazarev, M.S. *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, çev. Mehmet Demir, Öz-Ge Yayınları, Ankara.
- Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Taştekin, Fehim. *Rojava, Kürtlerin Zamanı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tejel, Jordi. *Suriye Kürtleri: Tarih, Siyaset ve Toplum*, İntifada Yayınları, İstanbul, 2015.
- Jwadiéh, Wadie. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, çev. Alper Duman ve İsmail Çeken, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

ABD DIŞ POLİTİKASI ve “KÜRTLERİN TRAJEDİSİ”

ABD'nin Ortadođu'ya giriŐi uzun zaman gerektirdi ancak Avrupa űlkelerinin űdediđi bedeller dűŐunűlűnce bu űok da pahalıya mal olmadı. Avrupa'nın sűműrgecilik rűyalarına karŐı ABD hiąbir zaman bűlgede sűműrgeci bir gűç olmaya niyetlenmedi. Nitekim 1919 yılında Suriyeli soyluların oluŐturduđu Bűyűk Suriye Kongresi'nde "ABD her tűrlű sűműrgeleŐtirme fikrinden űok uzaktır ve űlkemizle ilgili herhangi bir politik űıkarı yoktur" denilmiŐ ve ABD'den űlkenin geliŐmesi iąin teknik ve ekonomik yardım talep edilmesine karar verilmiŐti. Wilson'ın űnlű 14 űlke'si sayesinde gűstermelik de olsa bađımsızlıklarına kavuŐan Arapların desteđi ve sevgisini kazanmayı kolayca baŐaran ABD'li uzmanlar, gezginler, diplomatlar, bűlgede genel olarak iyi bir muamele gűrdűler. Ancak ABD'nin bűlgedeki bu minimal varlıđı İkin-ci Dűnya SavaŐı'nı izleyen dűnemlerde sona erdi ve ABD, Ortadođu'ya baŐka bir gűzle bakmaya baŐladı. ąűnkű bűlgedeki petrol varlıđını ve bűlgenin stratejik űnemini űok derinden fark etmiŐti.

ARAMCO ve Suudilerle anlaşma

ABD'nin gűnűműzdeki en űnemli műttefiki Suudi Arabistan'la iliŐkileri de bu tarihlerde baŐladı. Daha 1933'te Franklin D. Roosevelt ile Kral Abdűlaziz arasında baŐlayan dostluk iliŐkisi 1942'de Riyad'da ilk ABD eląiliđinin aąılıŐıyla resmű bir hal aldı, 1944'te ARAMCO petrol űirketi kuruldu. űubat 1945'te Suveys Kanalı'na demirleyen dev Amerikan gemisi *USS Quincy*'nin gűvertesinde yapılan toplantıda iki lider Ortadođu'nun geleceđini konuŐuyordu. Bu planlar arasında gűya Filistin ve İsrail'in

çıklarlarını uyuşturmak da vardı. Ancak 1940'lara gelindiğinde Nazilerin Yahudilere yönelik şiddet kampanyalarından etkilenen liberal Amerikan demokratlarının Yahudi devletinin kurulmasına sarf ettikleri düşünsel enerjiyi Filistinlilere bir yurt yaratmakta harcamayacakları anlaşıldı. İleriki yıllarda Filistinliler tarafından "Batı'nın suçluluk duygusu" diye adlandırılacak bu sahiplenme, politik alana taşındı. Başkan Truman, Filistin'e Yahudi göçünün serbest bırakılması için İngilizlere baskı yaptı ve 1948'de İsrail Devleti'nin ilanına büyük destek verdi. ABD'nin bu desteği günümüze kadar artarak sürdü.

İran ve Mısır'ın ABD ile tanışması

İkinci Dünya Savaşı sırasında İran, Nazi Almanyası ile işbirliği yaptığı gerekçesi ile Britanya ve Rusya tarafından işgal edildiğinde bölge için sömürgecilik tehlikesinin hâlâ geçmediği anlaşılmıştı. Nitekim ABD 1951'de İran Başbakanı Musaddık'ın petrolü millileştirmesini hoş karşılamadı ve İran'da bir dizi karışıklık çıkardı. Musaddık'ın devrilmesi ve yerine Şah Pehlevi'nin geçmesi ile sonuçlanan olaylardan İran büyük dersler almış olmalıydı ki 1979'daki Humeyni iktidarına kadar ABD-İran ilişkileri sıcak tutulmaya çalışıldı.

ABD'nin Arap dünyasının siyasi merkezi sayılan Mısır'la ilişkisi de sorunlu gelişti. 1952 Temmuz'unda krallığı devirerek iktidara el koyan Hür Subaylar Hareketi'nin perde arkasındaki lideri Cemal Abdül Nasır'ın başbakanlığı üstlendiği 1954-1956 yılları arasında izlediği temkinli dış politika ABD'nin hiç hoşuna gitmemişti. Nasır, ABD'nin Sovyet etkisini sınırlamak için kendisine yakın Ortadoğu ülkelerine 1955'te kurdurduğu Bağdat Paketi'ne dahil olmakta çekinceli davranınca ABD Dışişleri bakanı J. Foster Dulles tarafından Assuan Barajı'nın yapımı için Dünya Bankası'ndan verilen kredinin dondurulması ile tehdit edildi. Bu fırsatı kaçırmayan Sovyetler Birliği barajın finansmanını üstlendi, üstelik bunun karşılığında Mısır'ın ne Varşova Paketi'ne katılmasını ne de Bağlantısızlar Hareketi'nden ayrılmasını talep etti. Böylece ABD'nin yanlış hesabı sonucu SSCB böl-

gede sağlam bir üs bulmuş oluyordu. 1973'te Mısır, 1967'deki 6 Gün Savaşları sırasında İsrail'e kaptırıldığı Süveyş Kanalı çevresindeki topraklarını ABD ve SSCB'nin baskıları sayesinde geri almaya kadar da Arap-ABD ilişkileri sıkıntılı gitti. Bu tarihten itibaren Mısır SSCB'den uzaklaşmaya, ABD'ye yanaşmaya başladı. Çünkü Mısır kötü durumda olan ekonomisini toparlamak için ABD'nin ekonomik yardımlarına ihtiyaç duyuyordu. Doğu Bloku'nun yıkılışıyla bu ilişki iyice pekişti ve Mursi dönemi hariç günümüze kadar da sürdü.

ABD'nin Kürt politikaları

1973-1977 yılları arasında ABD Dışişleri Bakanı olan Henry Kissinger, 1979'da yayımlanan *White House Years* (Beyaz Saray Yılları) adlı anı kitabında şöyle yazmıştı: "Nixon, Rıza Şah'ı Irak'taki Kürtlerin otonomisi konusunda cesaretlendirmişti. "Kürt Meselesi" ve 1972-1975'teki trajik sonuçları bu bölümün konularının dışındadır bu yüzden bunu 2. ciltte ele alacağım."

Kissinger 2. ciltte bu konuyu hiç hatırlamadı. Ancak 20 yıl sonra *Years of Renewal* (Yenilenme Yılları, 1999) adlı kitabında Kürtlerle ilgili 21 sayfalık bir bölüm yazdı. "Tragedy of the Kurds" (Kürtlerin Trajedisi) başlıklı bu bölümde özetle ABD'nin her ne kadar "ulusların kendi kaderini tayin hakkı"ndan yana görünse de Kürtler söz konusu olduğunda buna hiç ilgi göstermediğini anlatıyordu.

ABD'nin bazen sessiz, bazen gizlice bazen açıkça müdahale ederek izlediği olaylara 1946'da İran'ın Urumiye bölgesinde kurulan Mahabad Cumhuriyeti ile başlayabiliriz. Cumhuriyet 11 ay sonra Amerikalı bir komutanın yönettiği İran ordusu tarafından kısa sürede sonlandırılınca, oluşumun liderlerinden Molla Mustafa Barzani, 1958'e kadar kalacağı Sovyetler Birliği'ne gitmişti. Bu ABD için kabul edilemez bir durumdu çünkü o yıllarda ABD'nin esas meselesi, İran petrolünü millileştirmeye çalışan Başbakan Musaddık'a yaptığı darbenin ardından Şah rejimini konsolide etmektir. Ama ABD'nin yapacağı bir şey de yoktu.

1972-1975 İnan-İrak çatışması

1968 yılında iktidara doğrudan el koyan BAAS Partisi, 1970'te Kürtlere özerklik tanıdı. Ancak zengin bir petrol bölgesi olan Kerkük'ün statüsünü belirlemedi. Gerek Kerkük sorunu gerekse Barzanilere bağlı 25 bin kişilik Peşmerge gücünün İran ve Türkiye'deki Kürtlere yardımda kullanılmasına merkezi hükümetin karşı çıkması yüzünden KDP ile merkezin arası açıldı. BAAS'ın 1972'de Irak petrolünü millileştirmesi üzerine ABD fırsatı kaçırmadı ve o zamanlar Şahlık rejimiyle yönetilen İran aracılığıyla Kürtlerle ilk temaslara başladı. Aslında ABD daha 1972'de, İran'la Irak arasında sınır gerginliği baş gösterdiğinde, o sırada ABD Dışişleri Bakanı olan Henry Kissenger, İran Şahı Rıza Pehlevi'ye, Irak Kürtlerini ayaklandırma vaadinde bulunmuştu.

ABD'nin Kürtleri ikna etmesi hiç zor olmamıştı, çünkü onlara "ötonomi" vaadinde bulunulmuştu. Nitekim Saddam, 1974'te petrol bölgeleri Kerkük ve Hanekin'i dışarıda bırakmak kaydıyla bir "Özerk Kürdistan" kurmayı önerdiğinde Barzani buna karşı çıktı. 1975'te Kissenger gizli yollardan Irak Kürtlere 16 milyon dolarlık silah yardımı ulaştırdı ancak kısa süre sonra İran ve Irak, Cezayir'deki OPEC zirvesinde sınır sorunlarını halledince olan Kürtlere oldu. Irak, ABD'ye Kürtlere verdiği desteği derhal sonlandırmasını ihtar etti. Ardından "isyancı Kürtlere" karşı ezme kampanyasına girişti. İran'a geçen Molla Mustafa Barzani, bu günlerde Kissenger'a gönderdiği bir mektupta mealen "Dünyanın sessiz bakışları altında, hareketimiz ve halkımız inanılmaz yollarla imha ediliyor. Bize göre sayın Ekselansları, ABD'nin, kendilerini sizin ülkenizin politikalarına adanmış olan halkımıza karşı ahlaki ve siyasi sorumluluğu vardır..." diyordu. Tahmin edileceği gibi Kissinger bu mektuba cevap vermedi. Irak, Kürtleri ezmeye devam etti. ABD istihbarat raporlarına göre 200 bin Kürt İran'a kaçtı. Ancak mültecilere ne İran ne de ABD yardım etti. Ardından İran 40 bin sığınmacıyı sınır dışı etti. Bu dönemde ABD bir tek Kürt'ü bile ülkesine kabul etmedi.

İşte tam bu günlerde Barzani'nin aşiretçi ve maksimalist politikalarından bunalan Celal Talabani KDP'den ayrılarak Iraklı

solcularla birlikte 1975 yılında Suriye'de Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni (KYP) kurdu.

Pike Raporu

Ertesi yıl (1976) kamuoyuna sızan bir istihbarat raporuna (raporu hazırlayandan dolayı Pike Raporu diye anıldı) bakılırsa, ABD'nin planları arasında Kürtlere "otonomi" zaten yoktu. ABD'nin önceliği İran'daki merkezi otoriteyi güçlendirmek ve Sovyet etkisini sınırlamaktı. Kissenger "dolaylı yoldan Kürtleri kurtarmanın ABD için çok pahalı olduğunu, çünkü İran'ın Sovyet sınırındaki dağlık bölgede yeni bir cephe açmayı gerektirdiğini" söylüyor, "böyle bir harcamanın neden gerekli olduğunu ABD vergi mükelleflerine anlatamayız" diyordu. "Sonunda Şah bir karar verdi, biz ise ne karşı argüman ne de bir strateji koyabildik onun önüne razı etmek için" diye bitiriyordu sözlerini. Anı kitabı *Years of Renewal*'da, "Kürtler tarihin sürekli kurbanıydılar ve bunun tesellisi yoktu" diyen Kissenger artık görevde olmadığı o dönemde şunu söylemekte beis görmemişti: "Bir vak'a çalışması olarak Kürt trajedisi pek çok sonuç çıkarmaya elverişli malzeme içerir."

1980-1988 İran-İrak Savaşı

Bundan sonrası daha da hızlı geliştii. 1978'de KDP ve KYP arasında silahlı çatışmalar çıktı. Kansere yakalanan Molla Mustafa Barzani 1976'da İran'dan ABD'ye gitti ve 1979'da orada öldü. Barzani'nin ölümünden sonra KDP tekrar parçalandı ve Sami Abdurrahman öncülüğünde Kürdistan Demokratik Halk Partisi (KDHP) kuruldu. Aynı yıl İran'da İslam Devrimi olmuş ve Humeyni başa geçmişti. Irak'ta ise Saddam Hüseyin iktidarı ele geçirmişti. Saddam, İran'la Irak arasındaki 1975 Cezayir Antlaşması'nın ihlal edildiğini, İran'ın hâlâ Kürtlere yardım ettiğini ileri sürerek İran'a savaş açtı. Ama 22 Eylül 1980'de Irak orduları sınırı geçerken, kimse hele de Kürtler, savaşın sekiz yıl süre-

ceğini ya da bir milyondan fazla kişinin hayatını kaybedeceğini tahmin edememişti.

ABD, 1980-1988 arasında 1 milyondan fazla kişinin öleceği kanlı İran-İrak Savaşı sırasında, Irak'ın yanında yer aldı, çünkü artık İran'da Mollalar rejimi vardı. 1988'de İran orduları Süleymaniye yönünde ilerlerken Irak uçakları Kürt şehri Halepçe'yi ve civarındaki köyleri havadan bombaladılar. Sinir gazı ve diğer kimyasal silahlarla beş bini aşkın Kürt öldürüldü ama dünyanın ve elbette ABD'nin sesi çıkmadı. Saddam'ın ordularından kaçan on binlerce Kürt, Türkiye'ye sığındı, dünyanın sesi yine çıkmadı. Sadece ABD Kongresi'nde bazı üyeler Irak'a ABD yardımını kısımaya çalıştılar ancak karşılarında sırasıyla Reagan ve "Baba" Bush'u buldular.

Birinci Körfez Savaşı

Aslında ABD dış politikası, bir dizi başarısızlıktan (1963-1973 arasındaki Vietnam Savaşı hezimet, 1973 Petrol Krizi, 1979/1980'de 444 gün süren İran'daki elçilik kuşatması, 1983'te Lübnan'a yapılan müdahalede 250 askerin öldüğü bombalı saldırı gibi) dolayı adeta felç olmuştu. 1988'de yapılan bir araştırma Amerikan halkının gözünde başkanın itibarının geçmişe göre yarı yarıya düştüğü bir döneme işaret ediyordu. İşte tam bu sırada (2 Ağustos 1990) Irak, 13. vilayeti olduğunu ileri sürerek Kuveyt'i işgal etti. Epeydir bölgeye müdahale fırsatı arayan ABD'nin başını çektiği Koalisyon Güçleri, 16-17 Ocak 1991'de Irak'ı bombalamaya başladılar. Birinci Körfez Savaşı adı verilen bu savaş sırasında Irak Kürtleri ABD için "iyi Kürtler"di. Suriye, İran ve eski SSCB coğrafyasındaki Kürtler "yok"tu, Türkiye Kürtleri ise "terörist" idi...

"Baba" Bush, Suudi Arabistan'daki Amerikan birliklerine Şükran Günü dolayısıyla yaptığı bir konuşmada ABD'yi "insanlığın durmaksızın süren özgürlük mücadelesinin dışa vurumu" olarak tanımlamıştı. Buradaki "özgürlük" sözcüğü, Amerikan retorğinde bazen serbest pazar ekonomisi, bazen "kendi kaderini tayin hakkı", bazen toprak bütünlüğü, bazen bir ülkenin ba-

ğimsizliği, bazen de bireyin özgürlüğü yerine kullanılırdı, ancak Bush'un kurtarmak üzere gittiği Kuveyt için düşündüğü özgürlüğün iktidardaki monarşiyi tekrar ayakları üstüne dikmekten başka bir şey olmadığı ortadaydı. Doğal olarak Iraklı "iyi" Kürtler bu özgürlük retoriğinden kendilerine de bir şey düşeceğini ummuşlardı. Halbuki savaşın sonunda ABD birleşik bir Irak'ın çıkarlarına daha uygun olacağını düşündü; Irak uçaklarının güneyde Şiileri, kuzeyde Kürtleri bombalamasına ses çıkarmak bir yana, bombalamaya destek verdi. Ancak 36. paralelin kuzeyi ile 32. paralelin güneyi uçuşa yasaklı bölge ilan edilince Irak Kürtleri için yepyeni bir dönem başladı. O güne kadar sürekli birbiriyle çatışan KDP ve KYB "kurtarılmış bölgede" 19 Mayıs 1992'de seçime gittiler. KDP'nin yüzde 45, KYP'nin yüzde 44 oy aldığı seçimlerden 105 üyeli bir Kürdistan Parlamentosu çıktı, ardından Kürdistan Hükümeti kuruldu. Yine de nihai barış ABD-Britanya koalisyonunun 2003'te Irak'a müdahalesinden (İkinci Körfez Savaşı/İrak Savaşı) sonra oldu. O günden beri de ilişkiler görece sorunsuz yürüyor.

ABD'nin görüş alanına hemen hiç girmeyen ("yok" olan) Suriye Kürtleri (özellikle de PYD güçleri) artık "yeni iyi Kürtler" olma yolunda. Türkiye Kürtleri hakkındaki ABD görüşü henüz değişmiş değil. PKK, ABD belgelerinde "terörist" diye tanımlanıyor.

Şimdi bu tarihçeye bakınca ABD'nin Kürtlere yönelik ilgisinin ne kadar süreceğini kestirmek kolay değil. Realistlere göre bir süper gücün dış politikasını test eden şey, onun milli çıkarlarını kollarken aynı zamanda dostlarını ve müttefiklerini de desteklemesi ve farklı gruplar arasındaki güç dengelerini korurken başka ülkelerde yaşayan vatandaşlarının çıkarlarını da korumasıdır. Ahlakçılar realistleri ahlaki normları ikinci sıraya koydukları için eleştirirler. Özellikle "milli güvenlik çıkarları" terimini bencil ve ilkesiz bulurlar. Tarih boyunca ABD dış politikası katı, pragmatik ve acımasız olmuştur. ABD politikalarını "ahlaki kaygılar", "verilen sözler", "ilkeler" değil, "milli güvenlik çıkarları" çizmiştir. Dolayısıyla Kürtler ABD'nin desteğini, ancak ABD'nin büyük planlarına hizmet ettikleri sürece sağlayabilirler. Umarım tarih beni yanılır.

Özet Kaynakça

- Charountaki, Marianna. *The Kurds and US Foreign Policy: International Relations in the Middle East since 1945*, Routledge, 2011.
- Gerger, Haluk. *ABD, Ortadoğu, Türkiye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.
- Kissinger, Henry. *White House Years*, Simon & Schuster, New York, 2011.
- . *Years of Renewal*, Simon & Schuster, New York, 1999.
- Yılmaz, Mehmet Ali. *ABD Emperyalizmi ve Ortadoğu*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2014.

KÜRT NÜFUSU, TAHMİNLER, GERÇEKLER

Türkiye nüfusunun ne kadarı Kürt'tür? Tüm Kürt coğrafyasında ne kadar Kürt yaşamaktadır? Bunu merak ederim çünkü yıllardır birbirinden çok farklı onlarca rakam duymuşumdur. Örneğin Hollandalı bilim insanı Martin van Bruinessen'e göre 1975'te Kürt nüfusu "en muhafazakâr tahminlere göre" yüzde 19, yani 7,5 milyondur. Bu oranı 1990 nüfus sayımına (56,4 milyon) uygularsak ortaya 10,7 milyonluk bir Kürt nüfusu çıkar. Bir başka Kürdolog Mehrdad Izady'ye göre ise 1990 yılında Kürt nüfusu yüzde 23,9 yani 13,5 milyondur. *Time* dergisi 18 Mart 1991 tarihli sayısında Türkiye'de 8 milyon Kürt olduğunu yazmış, ancak nedense iki hafta sonra, 1 Nisan 1991 tarihli sayısında, bunu 14,5 milyona çıkarmıştı. Aynı yıl Mart ayında Paris Kürt Enstitüsü Başkanı Kendal Nezan, "Türkiye'de 25 milyon Kürt var" derken önemli Kürt lideri Kemal Burkay, 19 Aralık 1991'de yaptığı basın açıklamasında, Türkiye'de 15 milyon Kürt olduğunu ileri sürmüştü. 1994'te Turgut Özal'a göre Türkiye'de 12 milyon Kürt vardı. Kürt asıllı Muş Milletvekili Muzaffer Demir ve Şırnak Milletvekili Mahmut Alınak ise 24 Aralık 1994 günü, ATV'deki Siyaset Meydanı programında Kürt nüfusunu sırasıyla 15 ve 20 milyon olarak vermişlerdi. Son olarak Aralık 2010'da Diyarbakır'da düzenlenen Demokratik Özerklik Çalıştay'ında tartışılmak üzere dağıtılan metinde Türkiye'de Kürt nüfusuna değinilmezken, Ortadoğu'daki Kürtlerin nüfusu 40 milyon olarak belirtiliyordu.

Kaynak seyyahlarla siyasiler

Peki, bu kişiler bu sonuçlara nasıl, nereden varmıştı? Bunlardan birinin kaynağını biliyoruz. Izady, kendisine bu tahminini

neye dayandırdığını soran “Türk dostu” Amerikalı bilim insanı Justin McCarthy’ye, “istatistiklere değil, Cumhurbaşkanlığı sözcüsü Kaya Toperi’nin Körfez Savaşı sırasında telaffuz ettiği bazı rakamlara, geçen yüzyılda atla dolaşıp tahminlerde bulunan seyyahlara ve siyasi beyanlara” dayandırıldığını söylemişti. Diğerlerinin de bilimsel araştırmalara dayandığını sanmıyorum. Ancak “bilimsel araştırma”nın bu alanda pek işe yarayacağını da sanmıyorum. Çünkü öncelikle etnik grupların “tanımlanması”, dolayısıyla “sayılması” çok kolay değil.

1927 Nüfus Sayımı

Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımı 28 Ekim 1927’de yapıldı. Bu tarihten sonra da hep ekim ayına rastlatıldı. Belçikalı bilim adamı Camille Jacquart (Türkçe söylenişi ile Mösyö Kamil Jakar) Bey’in yönettiği bu sayımda hem nüfus, hem sanayi hem de tarım alanında sayım yapılmıştı. Sayımdan önce Türkiye’nin nüfusu 8 milyon tahmin edilmekteydi. Ancak sayım sonuçları herkesi şaşırttı ve sevindirdi. Nüfus 13.648.270 kişi idi. Bu nüfusun 6.563.879’u erkek, 7.084.391’i kadındı. Yani kadın nüfus, erkek nüfustan 520.512 kişi fazlaydı. Bunun temel nedeni, 1911-1922 yılları arasındaki savaşlardı.

1927 sayımında “konuşulan anadiller” de sorulmuştu. Buna göre 11.777.810 kişinin anadili Türkçe, 1.184.446 kişinin anadili Kürtçe, 134.273 kişinin anadili Arapça, 119.822 kişinin anadili Rumca, 95.901 kişinin anadili Çerkesçe, 68.900 kişinin anadili Yahudice, 64.745 kişinin anadili Ermenice, 21.774 kişinin anadili Arnavutça, 20.554 kişinin anadili Bulgarca, 11.465 kişinin anadili Tatarca, 8.456 kişni anadili Fransızca, 7.248 kişinin anadili İtalyanca, 1.938 kişinin anadili İngilizce, 1.687 kişinin anadili ise Acemce idi. Anadili Abazaca, Boşnakça, Çingenece, Gürcüce, Lazca ve Pomakça olanlar 1927 sayımında gösterilmemişti ama 1935 sayımında ve onu izleyen sayımlarda (sadece 1940 hariç) gösterilmişti. Dil öbekleri, kabaca, Türkiye’nin etnik-kültürel çeşitliliğini de anlatıyordu.

1965 Nüfus Sayımı

Türkiye'de etnisiteye dair sorular 1990 yılı dahil her nüfus sayımında sorulduğu halde etnisiteye dair sonuçlar son kez 1965'te yayımlandı. Daha sonraki nüfus sayımlarının sonuçları "güvenlik" gerekçesiyle kamuya açıklanmadı. Bilindiği gibi Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde Kürtler, devlet için tam bir "baş ağrısı"ydı. Damadı gazeteci Metin Toker'e bakılırsa, İsmet İnönü kendisine "Daha Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte düşünmeye başladık bu Kürtleri ne yapacağız diye" demişti. Muhtemelen de ilk iş sayılarla oynamak olmuştur diye düşünüyorum. Bunu önyargı olarak görebilirsiniz ancak tarihsel deneyim bize gösteriyor ki her ulus-devlette egemen etnik çekirdeği oluşturanlar, azınlık olanların aleyhine işler yapmayı âdet haline getirmişlerdir. "Kürtler azınlık değildir, asli unsurdur!" diye itiraz edecekleri düşünerek BM için Kanadalı Jules Deschènes tarafından yapılmış azınlık tanımını vermek istiyorum:

Bir devletin; sayısal olarak azınlık oluşturan ve o devlette hakim konumda bulunmayan, nüfusun çoğunluğundan farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip, birbirleriyle dayanışma duygusu içinde, üstü örtülü de olsa varlıklarını sürdürmek için ortak bir irade ile hareket eden ve amacı çoğunluk ile fiili ve hukuki eşitlik elde etmek olan bir grup vatandaşıdır.

Bence bu tanıma göre Kürtler "azınlık" grubudur. Parantezi kapatıp nüfus meselesine devam edersek; Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Türkiye'deki Kürt nüfusu hakkında bilgi sahibi olmak isteyenlerin elinde 1965 Nüfus Sayımı verilerinden daha güvenilir bir veri seti yoktur. Buna göre, 1965'te Türkiye nüfusunun yüzde 7'sinin ana dili Kürtçe, yüzde 6'sının ikinci dili Kürtçedir. Yani kaba bir hesaplamayla, Türkiye nüfusunun yüzde 13'ünü Kürt kabul etmek mümkündür.

Bu veriler üzerinde çalışan Servet Mutlu, bazı düzeltmelerden sonra, 1965'teki Kürt nüfusunun oranını kabaca yüzde 9,97 olarak hesaplamıştır. 1965'te toplam nüfus 31.391.421 kişi olduğuna göre Mutlu'ya göre Kürt nüfusu 3.130.390 kişiydi. Mut-

lu benzer bir mantıkla 1990 Nüfus Sayımı'nın verilerine göre, 56.473.035 kişilik Türkiye nüfusunun yüzde 12,9'unun yani 7.046.000 kişinin Kürt olduğunu bulur.

Veriler aynı sonuçlar farklı

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Başkanı Aykut Toros ile İsmet Koç ve Erman Özsoy ise 1935 ile 1965 nüfus verileri üzerinde yaptıkları çalışmada "anadili Zazaca da dahil olmak üzere Kürtçe olanların" oranını yüzde 6,2; bunlara "ikinci dili Kürtçe" olanların ilave edilmesiyle toplam Kürt nüfusunu yüzde 10,7 olarak hesaplar. Ancak Bristol Üniversitesi'nden İbrahim Sirkeci, aynı verileri işleyerek, 5.972 hanede 31.868 kişi üzerinden yaptığı bir değerlendirmede Kürt nüfusunu yüzde 15,2-16,3 arasında tahmin edecektir.

Örnekleri çoğaltmak mümkün. Sonuçta hangi kriterin kullanıldığına bağlı olarak Kürtlerin nüfusunu yüzde 6,2'den yüzde 23,9'a kadar hesaplayan değişik kaynaklar var. Zaman içindeki dalgalanmaları entegrasyon gibi olumlu terimlerle açıklayanlar da asimilasyon gibi olumsuz terimlerle açıklayanlar da var. (Cumhuriyet'in "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyalarının Kürt kimliğini geriletmeteki rolünü unutmayalım.)

Ama farkların büyük bir bölümü –en iyi niyetli tahminle– kullanılan kriterlerden geliyor olabilir. Örneğin Servet Mutlu'nun Kürtlüğü tespit etmek için kullandığı kriter "anadili Zazaca da dahil olmak üzere Kürtçe olmak" idi. Halbuki bugün Hikmet Çetin, Abdullah Öcalan veya Emine Ayna gibi çok popüler örneklerden bildiğimiz gibi anadili Kürtçe olmayan pek çok Kürt var. Bülent Ecevit'in baba tarafından dedesi, Mustafa Şükrü Efendi, Kastamonu'ya sürgün edilmiş bir Kürt ailesinin oğluydu ancak tek kelime Kürtçe bilmiyordu. Öte yandan Zazaca sadece Kürtlerin değil bazı Türk kökenlilerin de kullandığı bir dil. Zazaları Kürtlerden farklı bir boy, Zazacayı Kürtçeden ayrı bir dil olarak görenler de cabası. Bunun dışında etnik kökeni karışık olanlar var. Örneğin Turgut Özal kendini "yarı yarıya Kürt" olarak tanımlamıştı; Hikmet Çetin "hem Türk hem

Kürt" olarak... Kürt olduğunu şu veya bu nedenle açıklamak istemeyenleri de unutmayalım. Bu konuda ilk cesareti gösteren Şerafettin Elçi'nin 28 ay hapse mahkûm olmasının arkasında "Türkiye'de Kürtler var ve ben de bir Kürt'üm" demesi olduğunu herkes biliyor.

Dünyada kaç Kürt var?

Bir de "dış Kürtler" var. Bilindiği gibi Kürtler Türkiye'den başka Irak'ta, İran'da, Suriye'de ve Ermenistan'da yerleşik durumdadır. Ayrıca siyasi nedenlerle Avrupa'nın değişik ülkelerine yerleşen Kürt diasporası var. M. van Bruinessen gibi ciddi araştırmacıların iddiasına göre dünya yüzündeki toplam Kürt nüfusun yüzde 45'i Türkiye'de, yüzde 20'si Irak'ta, yüzde 20'si İran'da, yüzde 5'i Suriye'de, yüzde 5'i Ermenistan'da ve yüzde 5'i diğer ülkelerde yaşıyor. Buradan hareket edersek Ortadoğu ve Avrupa'daki toplam Kürt nüfusunun 10 milyon ila 40 milyon arasında olduğunu hesaplayabiliriz. Diyarbakır'da düzenlenen Demokratik Özerklik Çalıştayı'nda tartışmaya açılan taslakta geçen "40 milyon Kürt" ifadesinin dayanağı böylece ortaya çıkıyor. Anlaşılan söz konusu taslağı hazırlayanlar bu konudaki tahminlerin en yüksek olanını seçmişlerdir. Türk milliyetçilerinin ise bu rakamı 10 milyona, dolayısıyla Türkiye'deki Kürt nüfusunu da 3-4 milyon mertebesinde tutmaya çalıştıklarını biliyoruz.

Sonuç olarak Kürt nüfusunu tespit etmek için daha net tanımlara, daha hassas tekniklere, çapraz sorgulamalara ihtiyaç var. Elbette her şeyden önemlisi bu sorulara açık yüreklilikle cevap vermeyi mümkün kılacak siyasi ortama, özgürlüğe, demokrasiye ihtiyaç var. Ancak bu tür çabalar olsa olsa bilimsel merakı gidermeye yarar. Çünkü bir etnik grubun azınlık haklarından yararlanmak için belli bir nüfus büyüklüğüne sahip olması şartı yok. Aksine, günümüzün insan hakları kavramlarıyla konuya yaklaşırsak, en küçük grubun bile haklarını koruyan bir ulusal ve uluslararası hukuk sistemi oluşmuş durumda. Örneğin bu konudaki en kapsamlı hukuki metin olan 1966 tarihli BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesi şöyle der:

Etnik, dinsel ya da dilsel azınlıkların buldukları ülkelerde bu azınlıklara mensup olan kişiler, gruplarının diğer üyeleriyle birlikte kendi kültürlerini yaşamak, kendi dinlerini açıkça ilan etmek ve uygulamak ya da kendi dillerini kullanmak hakkından yoksun bırakılamazlar.

Görüldüğü gibi bu tanımda sayılardan söz edilmemekte. 1966'dan beri azınlık hakları hakkında yayımlanan belgelerin sayısı ise onlarca ve azınlık hakları daha da geliştirilmiş ve güvenceye alınmış durumda. Kısacası sayılarla oynamaya ya da sayıları bir silah olarak kullanmaya gerek yok. Sayılar sadece gerçekleri ifade ediyorsa anlamlı.

Özet Kaynakça

- Ethnic Groups in The Republic of Turkey*, haz. Peter A. Andrews ve L. Reichert, Wiesbaden, 1989.
- Izady, M. *A Concise Handbook: The Kurds*, Taylor and Francis, Washington DC-Londra, 1992.
- Mutlu, S. "Ethnic Kurds in Turkey: A Demographic Study", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 28, 1996, s.517-541.
- Özsoy, A.E.- Koç, I.- Toros, A. "Türkiye'nin Etnik Yapısının Anadil Sorularına Göre Analizi", *Turkish Journal of Population Studies*, cilt 14, 1992, s.87-115.
- Sirkeci, İ. "Exploring the Kurdish Population in the Turkish Context", *Genus*, cilt 56, sayı 1-2, 2000, s. 149-175.
- Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları: Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Lozan Antlaşması*, haz. İbrahim Kaboğlu, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2002.
- van Bruinessen, Martin. "Shifting National and Ethnic Identities", *Journal of Muslim Minority Affairs*, cilt 18, sayı 1, 1998, s. 39-52.

TİP, DDKO ve KÜRTLER

Dünyada devrimci kalkışmanın “moda” olduğu yıllarda, solcu Kürt aydınları siyasi taleplerini 1961’de kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP) içinde dile getirmeye başladılar. Muhafazakâr Kürt aydınları ise Irak’taki Barzani hareketine eklenilerek Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi’nde (TKDP) örgütlendiler.

Barzani’nin KDP’sinden mülhem olarak 1965’te illegal biçimde kurulan Sait Elçi’nin liderliğindeki TKDP en azından parti ismi itibarıyla bu “Doğuculuk” söyleminin dışına çıkmıştır. Ama bu partinin programı da ayrılıkçılığı reddeder. İlham aldıkları Barzani hareketi ayrılıkçı değilken, kendileri nasıl bağımsızlıkçı olabilirlerdi ki? TKDP, ateşli bir birlik savunucusuydu. Nitekim 1968’deki bir polis operasyonu ile tutuklanıp Antalya’da yargılanan partinin kurucularından mahkemede savunma yapmayı göze alabilenler, Kürtlerin haklarını sıkı bir Türkiyelilik –hatta bazı tezleri itibarıyla Osmanlılık– çerçevesinde savunmuşlardır. Yani Barzani’nin dünya görüşünü paylaşan TKDP yöneticilerinin 1960’lardaki mahkeme ifadeleri ile bir zamanlar sosyalizm şampiyonluğu yapmış Öcalan’ın İmralı’daki mahkeme ifadeleri arasında, Türkiyelilik söylemi bakımından önemli bir farklılık yoktur. Sözü edilen Kürt milliyetçileriyle Türk solcularının pek hoşlanamayacakları türden bir ortaklıktır bu.

TİP’teki “Doğulular” kanadının etkisiyle, TİP literatüründeki adıyla “Doğu Meselesi” Türkiye’nin gündemine taşındı, ancak konuyu kamuoyuna mal etmek için, TKDP’li muhafazakârlarla TİP’li solcular elbirliği yaptılar ve 1967’de çeşitli il ve ilçelerde “Doğu Mitingleri” düzenlendiler. Mitinglerde, Doğu’nun ihmal edilmişliği, jandarma ve polis baskısı, fırsat eşitliğinin olmayışı gibi konular işleniyordu. Ancak bazı Kürt gençleri TİP’i pasif

bularak Doğu Devrimci Kültür Ocakları (DDKO) ile Dev-Genç ve Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) gibi Marksist örgütlerde toplandılar. Bu örgütlerde sol söylemlerle Kürt milliyetçisi söylemler el ele gitti. Bu oluşumlara, Kürt feodallerinin, ağalarının, Cumhuriyet döneminin sürgünlerinin çocukları da katılınca rejimin muhafızlarında aların zilleri çalmaya başladı.

1970'te kurulan ve mücadele yöntemi olarak silahlı mücadeleyi seçmiş olan Dr. Sait Kırmızıtoprak'ın (Dr. Şıwan) önderliğindeki Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi (T-KDP) de Türkiyelilik söyleminin dışına çıkmış bir örgüt değildir. Sait Elçi'nin partisine oranla daha radikal bir söylem kullanmasına rağmen o da bağımsız bir devlet kurma talebinde bulunmamıştır. Bağımsızlık, bu partinin programına 1970'lerin ikinci yarısında girmiştir. 12 Mart 1971'de âdet olduğu üzere ordunun siyasete müdahalesi gerçekleştiğinde, T-KDP illegal olduğu için sadece üyelerinin yargılanması ile "kurtardı" ama TİP Kürt meselesini gündeme taşıdığı için kapatıldı. Kapatma kararından sonra TİP liderleri 15 yıla kadar değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. Bir kez daha anlaşılmişti ki devletin en mutedil biçimde de olsa "Kürt Meselesi"nin dile getirilmesine tahammülü yoktu!

Radikalleşme süreci

TİP'in ve ardından DDKO'nun kapatılmasıyla siyasi taleplerini dile getirecek platformları kalmayan solcu Kürtler, ister istemez, muhafazakârlar gibi gözlerini Molla Mustafa Barzani'nin özerk bir yönetim kurduğu Kuzey Irak'a çevirdiler. Bu durum devletin gözünden kaçmadı ve Şırnak ve Silopi yöresindeki DDKO'lu gençler Diyarbakır ve Siirt İlleri Sıkı Yönetim Mahkemelerinde, "Irak KDP'sinin uzantısı TKDP sanıkları" olarak ağır cezalara çarptırıldılar.

1973'te iktidara gelen CHP'li Bülent Ecevit seçim kampanyasında "Doğu'nun sorunlarını çözme" sözü vermişti ama bir süre sonra bundan vazgeçti. Hem legal siyasi partilerden hem de Türk solundan umudunu kesen Kürtler, 1974'te I-KDP'nin ve Barzani'nin Irak'taki ayrıcalıklı konumunu kaybetmesi üzerine

sol ile milliyetçiliğin karışımı radikal bir söyleme kaydılar. Bu radikal gruplardan biri PKK idi.

“İki Said Olayı”

3-10 Eylül 1962 tarihinde, CHP'nin Türkçü kanadından Avni Doğan, *Dünya* gazetesinde “Barzanlı Olayının Altındaki Büyük Tehlike” adlı yazı dizisinde dikkatleri Kürtlere çekiyor, “Irak, İran, Türkiye toprakları üzerinde Kürt hükümeti kurmak artık bir düşünce olmaktan çıkmış, tehlike halini almış” diyordu. Avni Doğan'ın bu yazılarına Dersim-Nazimiyeli Dr. Sait Kırmızıtoprak 14 Eylül 1962'de *Yön* dergisinde “Çanlar Kimin İçin Çalışıyor?” başlıklı yazıyla cevap verdi. 49'lar Davası sanıklarından olan ve tıbbiyeyi tutuklu iken bitiren Dr. Sait yazıda, Kürt-Türk kardeşliğinin asimilasyon yoluyla değil, ulusların eşitliği temelinde gerçekleşmesini savunuyordu.

O yıllarda CHP'yi “Atatürkçü-ilerici”, DP'yi “gerici-işbirlikçi” olarak niteleyen Dr Sait, daha sonra TIP'in içinde, Milli Demokratik Devrimci (MDD) muhalefeti örgütlemiş ancak bir süre sonra bir grup gençle birlikte Kürt (Kurmanci) dilini yerinde öğrenmek (Dersimli olduğu için Zazaca konuşuyordu) ve “mücadeleye katılmak” için Ekim 1969'da Irak'a geçmişti. Altı ay kadar sonra Kürtler otonomiye kavuştular, bölgenin lideri Molla Mustafa Barzani Dr. Sait'in “solcu” olduğunu öğrenince soğuk davrandı, ama kendisine Zaho bölgesinde bir kamp yeri verdi. Oradaki bir barakayı hastaneye çevirerek kısa sürede halkın sevgisini kazanan Sait Kırmızıtoprak, Dr. Şivan adını ve doktor olarak popülaritesinin verdiği cesaretle T-KDP adıyla kendi partisini kurdu. Dr. Şivan'ın ana tezi, Kürt milliyetçiliğinin esas enerjisini ABD emperyalizmine değil, Türk milliyetçiliğine mücadeleyle hasretmesi gerekliliğiydi. Yani sol söylemden radikal bir kopuş ve pragmatik bir yöneliş söz konusuydu. Parti bir süre sonra I-KDP tabanına yöneldi. Aynı zamanda Barzani'nin adını kullanarak Türkiye'de de örgütlenme çalışmasına başladı. Bu cüretkâr tutum, hem T-KDP'yi hem de Barzani'yi rahatsız etti.

Hal böyleyken Türkiye’de 12 Mart 1971 darbesi oldu, kovuşturmadan kaçan TKDP lideri Sait Elçi, Irak’a gitti. Bir süre sonra Elçi’nin cesedi bulundu. Öldürenin Dr. Şivan olduğu söylendi. Olaydan iki ay sonra, TKDP’nin isteğiyle Molla Barzani’nin adamları Dr. Şivan’ı ve iki adamını tutukladılar ve zindana koydular. İddialara göre burada zincire bağlı şekilde dört ay tutulan Dr. Şivan’ın yargılanma, Barzani’yle ve ailesiyle görüşme talepleri reddedildi ve 26 Kasım 1971’de iki adamıyla kurşuna dizilerek öldürüldü.

O günden beri, “İki Said Olayı” ya da “Saidler Olayı” adıyla anılan bu olay Kürt çevrelerini çok meşgul etti. Herkesin bir fikri vardı ama olayın üstündeki sır perdesi hâlâ kalkmadı. Bazı kişiler Sait Elçi’yi Türk istihbaratının öldürdüğünü söylediler. Çünkü Sait Elçi önemli bir Kürt lideriydi ve Elçi’nin öldürülmesinin T-KDP ve Barzani tarafından Dr. Şivan’a yıkılması sonucu her iki Said’den de kurtulmak mümkün olmuştu. Bunun bir versiyonu da Kerkük meselesi yüzünden birbirine ihtiyacı olan Irak istihbaratı (başında İlyas Barzani vardı) ile Türk istihbaratının karşılıklı olarak birbirine “jest” yaptığıydı. Saidlerin öldürülmesi Türkiye’yi, bunun karşılığında Kerkük olaylarında elinin serbest bırakılması Barzani’nin işine gelmişti. Bazı kişilere göre, olay tamamen Barzani’nin siyasi komplosuydu, çünkü iki Said de ileride Barzani’nin rakibi olabilirdi.

Bazı çevrelere göre ise cinayeti hırslı ve pragmatik bir kişiliği olan Dr. Şivan işlemiştir. Çünkü Barzani Mardin, Hakkâri, Sürt’te örgütlenme işini Elçi’nin TKDP’sine bırakmıştı. Bu da Dr. Şivan’ı kızdırmıştı. Siyasi idam hükmü anlamına gelen bu karara boyun eğmek yerine Sait Elçi’yi öldürmüştü veya bu işi yapması için Barzani tarafından kışkırtılmıştı, sonunda da hak ettiğini bulmuştu.

Görüldüğü gibi senaryoların sonu yok. Ancak hepsinde Barzani’nin olumsuz bir rolle yer aldığı görülüyor. Bu durum, bize bugün de Barzani-Talabani ilişkisinde olduğu gibi ideolojik olmaktan ziyade, yapısal sorunların Kürt siyasetini hegemonyası altına aldığı düşündürüyor. Barzani’nin “aşiret reisi” diye küçümsenmesi ile Talabani’nin “modern” kimliğinin öne çıkarılması bunun bir tezahürü olsa gerek.

Kürt Cemali Nasıl Türk Ali oldu?

1960'lı yıllarda edebiyattaki gizli Kürt sansürünün en ilginç örneği kült tiyatro eseri *Keşanlı Ali Destanı*'dır. Hem yazarı Haldun Taner'in tiyatro yazarlığında hem de Türk epik tiyatrosunda çok önemli bir yere sahip olan bu eser ilk kez 31 Mart 1964'te sergilenmişti. Mekânı, konusu, karakterleri ve diliyle tam bir Kürt hikâyesi olduğu halde, gizli bir Türkleştirme operasyonuna uğramış ve seyircilerin karşısına Trakya'nın güzel kasabası Keşan'ın destanı olarak çıkmıştı. Ancak bu sansürü yıllar sonra öğrenecektik. Gazeteci Mehmed Kemal (Kurşunlu), Mayıs 1982'de *Cumhuriyet*'te yayımlanan "Türkiye'nin Kalbi Ankara" konulu yazı dizisinin bir bölümünde Kürt bağlantısını şöyle anlatacaktı: "Kürt Cemali, Altındağ ve Atıfbey'de çok sevildiğinden tutuluyor, ağıtlar yakılıyor. O günlerin akşam gazeteleri Cemali'nin öldürülüşünü ballandıra ballandıra yazıyorlar. Öyle ki Haldun Taner'in dikkatini çekiyor. Bir gün Haldun Taner bana çıkageldi. 'Şu Kürt Cemali nerelerde geçti, aslı ne öğrenmek istiyorum' dedi. Haldun'u Altındağ ve Atıfbey'in çocuğu Avukat Şefik Günder ve Atıfbeyli Tahsin Yaman'la tanıştırdık. Öğrendi, inceledi, bu olaydan Keşanlı Ali Destanı doğdu."

Mehmed Kemal'in açıklamalarından sonra gerçeği açıklamak zorunda kalan Haldun Taner ise 1984'te eserinin 4. basımına yazdığı önsözde hikâyenin Altındağ kısmını doğruladıktan sonra şöyle diyor: "Konu ne kadar bizdense, oyunu üslubu da o kadar bizden olsun istiyordum." Böylece Türkleştirme operasyonunun nedenini öğreniyoruz: Yazar hikâyenin bizden olmasını istemişti. Bizden olması için de kırk yıllık Altındağlı Kürt Cemali'nin Keşanlı Ali'ye döndürülmesi gerekmişti!

Kürtlerin kuyruğu var mıdır?

Devletin Kürt algısının halka nasıl yansıdığına dair bir hatırayı ise 1991 "yemin krizi"nin mağduru (1994-2004 arasında 10

yıl hapis yatan), Orhan Doğan anlatmıştı: “Babam Yusuf Doğan 30 yılı aşkın süre mal müdürlüğü yaptı. (...) Babamın Hatay’ın Yayladağ ilçesinden Nazilli’ye tayini çıktı. Liseye kayıt olacağız. Ben edebiyat bölümüne kaydımı yaptırdım. Okulda Mardinli olduğumu söyledim. Sınıf arkadaşlarım ‘Kürt müsün?’ diye sorduktan sonra ‘Ne işin var burada’ dediler? (...) Böyle bir soruyu kavramakta zorluk çektim. O gün okuldan erken ayrıldım, ama okul dağılana kadar bekledim. Okuldan dağılan çocukların arasına katıldım ve eve döndüm. Babamın ‘İlk gün nasıl geçti?’ sorusunu sadece ‘İyi’ diyerek yanıtladım. Başka gün birinin ceketimi kaldırmakta olduğunu fark ettim. Birkaç kişilik grup... Önce anlam veremedim. Ne yaptıklarını sordum. Dediler ki, ‘Kürtlerin kuyruğu varmış, sende var mı ona bakacağız’. Ben onlarda dostluk arıyorum, kardeşlik arıyorum. Onların maksatları öyle değildi belki ama onlardan uzaklaştım. Nedenini hiç sorgulamadım. Bir daha Kürtlüğümü açığa çıkaracak bir şey de yapmadım...”

Sıradan insanlar, tarih kitaplarında, ansiklopedilerde veya sözlüklerde bulamadıkları ama günlük hayatta şu veya bu biçimde karşılaşmaları Kürtlerin kuyruğunu ararken, devletin en tepesindekilerin nasıl eğitildiğine dair bir örnek cümleyi de 1998’e kadar 2. Ordu Komutanı, 2002 yılına kadar Kara Kuvvetleri Komutanı olan Orgeneral Aytaç Yalman, gazeteci Fikret Bila’ya “Kürt yoktur” diye eğitildiklerini söylemişti.

Kerkürt valisi, kıro-vat...

1999’da Abdullah Öcalan’ın yakalanması ve yargılanıp İmralı’ya gönderilmesinden sonra hem PKK hem devlet cephesinde bir yumuşama yaşanmıştı ama kültürel savaş bütün hızıyla devam etmişti. Örneğin Basın Konseyi Yüksek Kurulu, yoğun şikâyetler üzerine 29 Mayıs 2003 tarihli sayısında Kerkük Valisi’nin yemin törenini konu alan haberde, “Kerkürt Valisi” diyen *Star* gazetesini uyarmıştı. Çünkü “ker” Kürtçede eşek anlamına geliyordu. Aynı gazete daha önce de Diyarbakırlı dolmuş şoförle-

rine kravat takma zorunluluğu getirilmesini “Kıro-vat” başlığı ile duyurmuştu. Bu ifade başka gazetelerce de tekrarlanmıştı.

Aynı tarihlerde, web sayfasında Mustafa Kemal, Che Guevera ve Deniz Gezmiş'in resimlerini yan yana dizmiş olan Türk Solu dergisinde “Safları sıklaştırın çocuklar, uzaktan duyduğunuz çakalların ulumasıdır”, “Türk oğlu, Türk kızı Türklüğünü koru”, “Kürt varsa sorun var”, “Kürt sorunu yok, Kürt istilası var”, “Türklere masallar: Kürtler bizim kardeşimizdir” vb. başlıklı yazılarda Kürtlere karşı öyle bir nefret dili kullanmıştı ki 1930'ları aratmamıştı. Ve daha nice çirkinlikler, kötülükler gördük yıllarda...

Aradan yıllar geçti, artık kimse “Kürt yoktur”, “Kürtler, karada yürürken kart kurt sesi çıkaran Türk boyudur” demiyor ama başına “çözüm”, “müzakere”, “barış” sözü konulan onlarca girişim, eylemin hepsi akamete uğradı.

Özet Kaynakça

- Akar, Hüseyin. *Saitler Komplosu: Dr. Şivan ve Barzani Kürt Liderliği*, yazarın kendi yayını, Ankara, 2006.
- Aydoğmuş, Sait. “Yakın Tarihimizde İki Sait Olayı”, www.kurdinfo.com/portre/s_aydogmus_Saitler_olayi.pdf.
- Ekinci, Tarık Ziya. *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu Ve Bir Çözüm Önerisi*, Kuyarel Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kirişçi, Kemal-Winrow, Gareth M. *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kutlay, Naci. *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*, Peri Yayınları, İstanbul, 2002.
- Marcus, Aliza. *Kan ve İnanç, PKK ve Kürt Hareketi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Resmi tarih tartışmaları-6: Resmi Tarihte Kürtler*, ed. İsmail Beşikçi, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2009.

KÜRT MESELESİNDE PKK HAREKETİNİN İŞLEVİ NEYDİ?

PKK deyince akla ilk gelen unsur olan Abdullah Öcalan'la başlayalım. Abdullah Öcalan 4 Nisan 1947'de Şanlıurfa'nın Halfeti ilçesine bağlı Ömerli köyünde doğmuştu. Babası Kürt, annesi ise Türk asıllıydı. Kendi ifadelerine göre, 1966'da Tapu Kadastro Meslek Lisesi'nde okumak için Ankara'ya ilk gelişinde gördüğü Atatürk heykelinden çok etkilenmiş, "Ankara'nın göbeğinde burjuva toplumunu gözetme imkânı" yakalarken bir yandan Maltepe Camii'nde namaza gitmiş, bir yandan Necip Fazıl Kısakürek'in konferanslarını takip etmiş, bir yandan da Komünizmle Mücadele Derneği'ne uğramıştı. Yine bu yıllarda, tesadüfen eline geçen *Sosyalizmin Alfabetesi* adlı bir kitaptan etkilenerek dinsel eğilimlerini terk etmişti. *Akşam* gazetesinde yayımlanan "Barzani Röportajı", Erivan Radyosu'nun yayınladığı Kürtçe şarkılar, Ağustos 1967-Ağustos 1969 arasında Silvan, Siverek, Batman, Tunceli, Ağrı, Ankara, Suruç, Hilvan, Varto ve Lice'de gerçekleşen Doğu Mitingleri, Lenin'in *Ulusların Kaderini Tayin Hakkı* ve Stalin'in *Milli Mesele* adlı kitapları Öcalan'ın siyasi kimliğinin oluşmasında etkili olmuştu.

Çubuk'taki piknik

Önce İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne giren, ardından kaydını Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne aldırarak Abdullah Öcalan'ın ilk siyasi eylemi, 30 Mart 1972 günü Niksar Kızıldereli'de, Mahir Çayan'ın lideri olduğu THKP/C örgütüne mensup silahlı bir grubun kaçırdığı rehinelere kurtarma operasyonu sırasında örgüt mensuplarının bir kısmının ölmesini protesto etmek için izinsiz bildiri dağıtmaktı. Bu yüzden yak-

laşık yedi ay Mamak Askerî Cezaevi'nde tutuklu kalan Öcalan, hapisyanede Marksist hareketle daha da yakınlaşmış, herhangi bir fraksiyona girmemiş ancak Türk solunun Kürt Meselesi'ne bir çözüm getirmeyeceğine inanmaya başlamıştı. Bu bağlamda Hikmet Kıvılcımlı'nın 1930'larda telaffuz ettiği "Kürdistan sömürgeci" fikrini sık sık tekrarlamaya başlamıştı. Kendi ifade-sine göre, bu fikri yakın arkadaşlarından Cemil Bayık ve Duran Kalkan'a ilk kez 7 Nisan 1973'te Çubuk Baraj Gölü'ndeki bir piknikte açmıştı. Daha sonra bu tarihi 21 Mart 1973 olarak değiştirecek, böylece olayı Kürtler için sembolik önemi büyük olan Newroz'la ilintilendirecekti.

Kesire Öcalan MİT'ten miydi

1974 yılında daha sonra eşi olacak Kesire Yıldırım, Haki Karer, Cemil Bayık ve Kemal Pir'le ilk örgütünü kuran Öcalan ve arkadaşları, Tunceli Kültür ve Yardımlaşma Derneği ve Tuzluca'yır Güzelleştirme Derneği aracılığıyla Ankara'nın Mamak, Tuzluca'yır ve Abidinaşa mahallelerinde faşistlere karşı mücadeleleri sayesinde sempatizan halkalarını genişlettiler. 1970'lerde kendisini "üçüncü sınıf bir eylemci" olarak tanımlayan Abdullah Öcalan'ın karizmatik bir lider olarak sivrilmesinde, milliyetçi Kürt liderlerinin çoğunun 12 Mart 1971 askerî muhtırası sonrasında hapiste olmasının ve Barzani etkisindeki Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi (TKDP) o dönemde zayıf olmasının rolü vardı. Öcalan, ileriki yıllarda "Son derece iyi eğitilmiş ve çekiciydi. Büyük ihtimalle objektif olarak da sübjektif olarak da kanıtlayamadığım MİT ajanıydı" dediği Kesire Yıldırım'la evlendi ve çift Diyarbakır'a taşındı. Öcalan'ın eşi hakkındaki bu ifadesi, yıllarca "PKK, Barzani çizgisindeki gizli TKDP'yi kontrol etmek için MİT tarafından kuruldu" iddiasına dayanak yapıldı. Ancak bugüne kadar bu iddiayı destekleyen somut bir kanıt ortaya çıkmadı.

Türkiye Kürdistan'ı neresi?

1974-1978 yılları arasında Abdullah Öcalan etrafında toplanan "Apocular"ın faaliyet alanı, "Kürdistan"ın Türkiye toprakları" dedikleri Kars, Ağrı, Muş, Bingöl, Tunceli, Elazığ, Malatya, Kahramanmaraş, Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır vilayetleriydi. Öcalan 1977 yılının Nisan ve Mayıs aylarında kendi deyimiyle "Tarihî Kürdistan Seferi"ne çıktı. Kars, Ağrı, Dersim, Bingöl, Diyarbakır, Gaziantep'te toplantılar yaptı. Öcalan'ın tahminine göre, bu toplantılardan MİT'in haberi vardı.

"Apocular", 1978 sonbaharında Diyarbakır'ın Lice ilçesi, Fis (Ziyaret) köyünde yapılan toplantıda *Partiya Karheren Kürdistan* (Kürdistan İşçi Partisi, PKK) adıyla partileştiler. Partinin örgütlenme modeli Vietnam Komünist Partisi'nden alınmıştı. Buna paralel olarak *Serxwebûn* (Bağımsızlık) dergisi yayımlanmaya başladı. Parti üyeleri profesyonel devrimciler olarak davaya yoğunlaşmak için öğrenci iseler okullarından, çalışan iseler işlerinden ayrıldılar. Daha sonra bu kadroları partinin hangi parayla finanse ettiği konusunda çok spekülasyon yapıldı. Bazılarına göre işin içinde, eğer MİT yoksa, yabancı istihbarat örgütleri vardı.

Pankürdist proje

PKK esas olarak dönemin popüler sosyalist söylemini kullanıyordu ama o güne kadar esas olarak geleneksel aşiret ve tarikat aristokrasisinin önderliğinde gelişen ancak organize bir hareket ve strateji oluşturmayı başaramayan, kendini içinde yaşadığı ulus-devletle sınırlayan ve en radikal hedefi bölgesel özerklik olan Kürt milliyetçiliğini devletler, Alevilik-Sünnilik, şehirlik-köylülük, aşiretler, konfederasyonlar, tarikatlar, anavatandakiler-diasporalılar, devrimciler-muhafazakârlar gibi ayrılıkları aşmaya çalışan "milli birlikçi" (pankürdist) bir çizgide toplama-yı hedefliyordu.

Bu çizginin sosyalist ideallerle açıkça çeliştiği ortadaydı. PKK bu çelişkiyi aşiretleri, kişileri, siyasal hareketleri PKK ya da devletten yana diye ikiye bölerek gidermeye çalıştı. Böylece

“Kürdistan’ın Türkiye toprakları” içinde hem aşiret ağası hem maraba, hem aydın hem gerillanın yer aldığı iki cepheye bölündü. Bu arada Özgürlük Yolu (PSK), Devrimci Demokratik Kültür Derneği (DDKD), KAWA, Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları (KUK), Rızgari (Kurtuluş), Alarızgari (Kurtuluş Bayrağı) gibi Kürtçü gruplar “reformist küçük burjuva milliyetçileri” olarak karşı cepheye itilirken, esas kutuplaşma elbette “Kürtler” ve “Türkler” arasında kuruluyordu.

Ancak başlangıçta devlete karşı silahlı mücadele vermek söz konusu değildi. Çünkü örgütün böyle bir gücü yoktu. Yapılan, tek tek faşistlere ya da polislere silahlı saldırılardı. Öcalan’ın deyişle “Mardin, Siirt, Diyarbakır, Elazığ, Bingöl, Kars, Ağrı gibi alanlarda küçük grupların öncülüğünde de olsa devrimci terör giderek yaygınlaşıyordu.”

Öcalan Suriye’ye kaçıyor

Bu gelişmeleri yakından izlediği anlaşılan polis, 1979 yılı Mayıs ayında Elazığ’da çok sayıda PKK üyesini gözaltına alınca, Abdullah Öcalan Suriye’ye geçti. Örgütün kamuoyuna takdimi (!) 29 Temmuz 1979’da Şanlıurfa AP Milletvekili Mehmet Ali Bucak’a yönelik silahlı saldırıyla oldu. PKK üyelerine göre “feodal işbirlikçi ve devlet ajanı” olan Bucak Aşireti’nin lideri, otomatik silahlar ve bombalarla yapılan saldırıdan, bombanın patlaması sayesinde yaralı olarak kurtuldu. Olayın ardından Siverek ilçe merkezi ile yakın köylerde, Bucak Aşireti ile PKK arasındaki silahlı çatışmalar günlerce sürdü. Eylemin başarısızlığını “yanlış taktiğe” bağlayan PKK, askerî becerilerini Lübnan’da, Bekaa Vadisi’nde, Yaser Arafat’ın Filistin Kurtuluş Örgütü’nün (FKÖ) kamplarında geliştirdi.

PKK, 12 Eylül 1980 askeri darbesini izleyen yılı Lübnan’da geçirdi. 1982’de Diyarbakır Cezaevi’nde gördükleri korkunç işkenceleri protesto etmek için, Merkez Komitesi Üyesi Mazlum Doğan’ın ve bazı örgüt üyelerinin intihar etmesi, yine aynı gerekçe ile ölüm orucuna başlayan bazı üyelerinin ölmesi üzerine, PKK tarafından ortaya koyulan tavır daha da radikalleşti. Daha

önceleri sade bir “Genel Sekreter” olan Abdullah Öcalan’ın “Serok” (Önder) olarak putlaştırılması da bu dönemde başladı.

Şemdinli ve Eruh baskınları

Aynı yıl, süregelen İran-İrak Savaşı’nın yarattığı ortamı değerlendirerek Mesut Barzani’nin Kürdistan Demokrat Partisi (I-KDP) ile ittifak kuran PKK, Kuzey Irak’a yerleşti. Ancak Türkiye de boş durmuyordu. Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı’ndan daha fazla petrol akıtılmasını güvence altına almak için Irak’la Türkiye arasında imzalanan anlaşmaya göre, Türkiye kendisine yönelik saldırıları önlemek için Irak’ın 10 km içlerine kadar operasyon yapabilecekti. İlk operasyon 25 Nisan 1983’te gerçekleştirildi. Bunu diğer sınır ötesi operasyonlar izledi. PKK bu operasyonlara cevap olarak 15 Ağustos 1984’te Şemdinli ve Eruh ilçe merkezlerine baskın düzenledi. İlçelerdeki jandarma karakollarına yapılan bombalı saldırılarda iki er şehit oldu, 15 sivil ve asker yaralandı, PKK karakollardan aldığı mühimmatla geri çekildi.

Devletin buna cevabı, Abdülhamid döneminin tınlı Hamidiye Alayları’nın bir çeşit “reenkarnasyonu” olan koruculuk sistemini kurmak oldu ve 1986’dan itibaren Güneydoğu Anadolu kan gölüne döndü. PKK kendilerine yardım etmek istemeyen köylüleri cezalandırırken, yardım eden köylüleri de Türk güvenlik güçleri cezalandırdı. Aynı yıl TSK’nın, PKK bahanesiyle Irak’ta Barzani’nin mevzilerine saldırması üzerine, PKK ile Barzani’nin arası açıldı. Aynı yıl, Abdullah Öcalan ile Kesire Öcalan boşandılar. Örgüt içi ve dışı hesaplaşmalar hız kazandı.

Koruculara yönelik saldırıların Kürt toplumunda derin yaralar açtığını fark eden örgüt Aralık 1991’de Irak’ın kuzeyindeki Haftanin’de toplanan kongrede koruculara geçici af ilan etti ama bu konuda hiçbir zaman özeleştiri yapmadı. Kısa süreli bir ateşkes döneminin ardından PKK hem askeri hedeflere hem de Türk Devleti’nin Kürtleri asimile etmek için kullandığını düşündüğü okullara ve öğretmenlere saldırılara başladı.

Kürt aristokrasisinin zımnı onayı

Bunlar olurken, geleneksel Kürt aristokrasisi, başlangıçta sınıfsal olarak tam kendi zıtlarını temsil eden PKK hareketine açık destek vermemekle birlikte, özellikle askerî “başarılar” geldikçe ve Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı askerî zaferin mümkün olduğu duygusuna kapıldıkça, PKK etrafında toplanmaya başlamıştı. Bu kesimler PKK içinde yer almadılar ancak PKK tarafından başta Avrupa olmak üzere yabancı ülkelerde oluşturulan parlamentolarda, diplomatik misyonlarda yer alarak/istihdam edilerek PKK hareketine prestij kazandırdılar. Ancak Kürt burjuvaları ve aristokratlarının uluslararası platformlarda öne çıkması PKK hareketinin alt sınıftan gelen esas sahiplerini ve Abdullah Öcalan’ı rahatsız etti. Bu yüzden de PKK ile Hollanda’da kurulan Sür-günde Kürt Parlamentosu veya HEP, DEP, HADEP gibi partiler arasındaki ilişkiler hep belli bir gerilim taşıdı.

Bu durum aynı zamanda, Türk tarafının PKK hareketinin Kürt toplumunu temsil niteliğini sorgulamasına da neden oldu. Türk milliyetçi hareketi kendisi esas olarak bir seçkinler hareketi olduğu için, eğer ille de bir temas kurmak gerekiyorsa, ancak Kürtlerin seçkinleriyle görüşmeye tenezzül ediyordu. Aynı durum Irak’ta da yaşandı. PKK, Barzani ve Talabani gibi seçkin Kürt milliyetçileri tarafından hiçbir zaman kendilerine denk görülmedi ve muhatap alınmadı. Hatta ilk fırsatta, Türkiye ile işbirliği içinde PKK hareketini yok etmeye koyuldular. Abdullah Öcalan belki de bu yüzden hiçbir Ortadoğu ülkesinden devamlı sığınma hakkı sağlayamadı.

Avrupa desteğini çekiyor

Başlangıçta pek çok Avrupa ülkesinde, PKK terör örgütü olarak değil, “savaşan taraf” olarak tanınıyordu. Çünkü Türkiye, AB kriterlerine göre, evrensel insan haklarını ve azınlık haklarını açıkça çiğneyen, baskıcı ve zorba bir devlettir. Ancak 1996-1998 arasında PKK tarafından metropollerde ve turistik bölgelerde kadın militanları aracılığıyla gerçekleştirilen intihar saldırıları bu sempatiyi

azaltmaya başladı. Bunun ilk sonucu, 1993'ten beri PKK hareketini "terör örgütü" diye niteleyen Almanya'nın 1997'de bir PKK üyesinin uyuşturucu kaçakçılığından hüküm giymesini bahane ederek hareketi "organize suç örgütü" olarak tanımlaması oldu.

Türk tarafının askeri inisiyatifi eline geçirdiği 1996'dan 1999'a kadarki dönemde, muhtemelen ABD'nin telkinleriyle Türkiye Devleti, PKK hareketinin radikal taleplerini ılımlılaştırması, geleneksel Kürt seçkinleriyle ittifaka geçerek toplumsal tabanını genişletmesi, böylece işlevsel bir müttefik haline dönmesi için belli bir fırsat tanımıştı ancak PKK bu dönüşümü yapamadı veya yapmadı. Bunun sonucu, 1998'de Türkiye'nin baskılarıyla Suriye'den sınır dışı edilen Öcalan'ın, Rusya ve İtalya'nın kabul etmemesi üzerine Yunanistan'ın Kenya Elçiliği'ne sığınmak zorunda kalması ve 16 Şubat 1999'da, ABD ve İsrail'in ortaklaşa örgütlediği bir operasyonla Türkiye'ye teslim edilmesi oldu.

1984-1999 arasının bilançosu ağırdı: Avrupa'nın en büyük, dünyanın altıncı büyük ordusuna sahip olan Türkiye, 15 bin civarındaki PKK üyesini etkisiz hale getirmek için 300 bin askerini ve 67 bin korucuyu seferber etmişti. 14 ilde 1987-2002 arasında Olağanüstü Hal (OHAL) ve sıkıyönetim ilan edilmiş, bunlar tam 57 kez uzatılmıştı. 24 kez sınırötesi operasyon yapılmış, 5.555'i güvenlik gücü ve 5.302'si sivil halktan olmak üzere 10.857 şehit verilmiş, bir o kadar kişi yaralanmıştı. 23 bin 938 PKK üyesi ya da sempatizanı öldürülmüş, 11.746'sı sağ ele geçirilmişti. 2.600 köyde yaşayan 1 milyon 200 bin kişi yerinden edilmiş, 17 bin kişi "faili belli" cinayete kurban gitmiş; bölgenin ormanları, meraları güvenlik adına imha edilmişti. Hayvancılık, tarım, sanayi ve turizm Hakkın rahmetine kavuşurken, uyuşturucu kaçakçılığı patlama yapmıştı. Ama en kötüsü Türk ve Kürt milliyetçilikleri birbirine karşı bilenmişti. Üstelik bu korkunç sonuca varmak için 400 milyar dolardan fazla para harcanmıştı!

Galip kibrinden "Kürt Açılımı"na

Öcalan'ın mütebbet hapse mahkûm edilmesinden sonra tipik bir "galip kibri" ile davranan Türk tarafı, Öcalan'ın çağrısıyla

Türkiye'ye gelen PKK militanlarını hapse attı, Kürtlerin hiçbir kültürel talebine kulak asmadı, Kürtlerin kurduğu tüm siyasi partileri şu veya bu bahane ile kapattı, yüzde onluk seçim barajı gibi engellerle PKK dışında bir siyasi hareketin gelişmesini engelledi. Devletin bu katı politikaları sonucu, Türkiye'ye getirilişi sırasındaki ve mahkemedeki tavrı yüzünden Kürt toplumu nezdinde çok prestij kaybetmiş olması gereken Abdullah Öcalan kısa sürede imajını tazeledi ve 2004'ten itibaren PKK, Kürt toplumunun en dinamik temsilcisi olarak yeniden sahneye çıktı. O tarihten beri de muhafazakârından solcusuna, Şafii'sinden Kızıbaş'ına, yerlisinden diasporasına uzanan geniş bir yelpazeden zımnî ya da açık destek alarak şiddete dayalı siyasasını devam ettiriyor.

Legal siyasete yönelik engeller

PKK ve liderinin bu konumunu destekleyen bir unsur da devletin legal Kürt partilerine yönelik tavrı elbette. Ekim 1989'da Paris'te düzenlenen "Kürt Ulusal Kimliği ve İnsan Hakları" konulu bir konferansa katılan Sosyaldemokrat Halkçı Parti'den (SHP) ihraç edilen 10 milletvekili tarafından kurulan Halkın Emek Partisi (HEP) idi. HEP baraj engeli yüzünden 1991 tarihli erken genel seçimlerine yüzde 10 baraj engelini aşmak için SHP listelerinden girdi ve 18 milletvekilini Meclis'e soktu. Ancak bu olay hem SHP Genel Başkanı Erdal İnönü'nün başını yedi, hem de HEP'in 14 Eylül 1993'te "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak amacını taşımak" ve "anayasaya aykırı siyasi faaliyetlerin mihratı olmak" suçlamasıyla kapatılmasına neden oldu. HEP'ten bir ay sonra, HEP'in kapatılma ihtimaline karşı kurulmuş olan Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP) de kapatıldı. Ama daha vahimi HEP Parti Meclisi Üyesi Habip Kılıç, HEP Diyarbakır İl Başkanı Vedat Aydın ve Gaziantep İl Başkanı Abdülsamet Sakık "faili meçhul" cinayete kurban gitti.

Demokrasi Partisi (DEP) ise yine HEP'in kapatılması halinde işlev kazanmak üzere 1991'de kurulmuştu. HEP'in kapatılması üzerine SHP listelerinden milletvekili seçilen HEP milletvekil-

ri DEP'e katılmıştı. 6 Kasım 1991'deki "Yemin Krizi" (hikâyesini ayrıca anlatacağım) DEP'i hedef tahtası yaptı. 16 Eylül 1993'te DEP Genel Başkanı Yaşar Kaya tutuklandı. 2 Aralık 1993 tarihinde DEP'e açılan kapatma davasında "Devletin ülkesi milletiyle bölünmez bütünlüğü aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu" iddialarına, "DEP'in Barış Çağrısıdır" başlıklı bildiri ve Yaşar Kaya'nın çeşitli konuşmaları gerekçe yapıldı. Bunlarla da yetinilmedi, 18 Şubat 1994 tarihinde DEP Genel Merkezi bombalanarak kullanılamaz hale getirildi. Bunun üzerine DEP yaklaşan seçimlerden çekilme kararını duyururken, 1991'deki "Yemin Krizi" bahane edilerek 13 DEP Milletvekili'nin dokunulmazlıkları TBMM Genel Kurulu'nda kaldırıldı. DEP kapatıldı, DEP Milletvekili Leyla Zana, DEP Başkanı Hatip Dicle, Orhan Doğan ve Selim Sadak "örgüt üyesi olmak"tan 15 yıl hapis cezası aldı, 10 yıl hapis yattı.

DEP'in yerini 11 Mayıs 1994 tarihinde kurulan Halkın Demokratik Partisi (HADEP) aldı. HADEP kurucusu ve Parti Meclisi üyesi Muhsin Melik ve şoförü Mehmet Ayyıldız, Urfa'da öldürüldüler. Genel başkanları başta olmak üzere çok sayıda yöneticisi ve üyesi birçok defa gözaltına alınıp tutuklanan HADEP, seçimlere girmesine dönük engellemelere rağmen 18 Nisan 1999 seçimlerinde (yerel ve genel seçimler birleştirilmişti) bir büyükşehir (Diyarbakır), 6 il belediyesi (Ağrı, Batman, Bingöl, Hakkâri, Siirt, Van) olmak üzere toplam 37 belediye başkanlığını kazandı. Genel seçimlerde ise 34 milletvekili çıkardı ancak ülke genelinde yüzde 10 barajını aşamadığı için TBMM'ye giremedi. HADEP 2002'de Sosyalist Enternasyonal'e kabul edildi ancak devlet nazarında itibarı(!) hâlâ yoktu. Nitekim 13 Mart 2003'de Anayasa Mahkemesi Başkanı Mustafa Mumin, HA-DEP'in, "terör odağı haline gelmesi" gerekçesiyle, oybirliğiyle kapatıldığını açıkladı.

Ancak yedek parti Demokratik Halk Partisi (DEHAP) 24 Ekim 1997 tarihinde kurulmuştu bile. DEHAP 1999'daki genel seçimlere katılmamış, yerel seçimlere ise kısmen katılmıştı. Ekim 2002'de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu, Yüksek Seçim Kurulu'na DEHAP'ın yaklaşan genel seçimlere girmesinin engellenmesi için başvuruda bulundu. Seçime bir

hafta kala, YSK, DEHAP'ın seçimlere katılmasına karar verdi. 3 Kasım 2002'de yapılan genel seçimlerinde DEHAP yüzde 6,23 oy alarak 50'nin üzerinde milletvekili çıkardı. Ancak yüzde 10 barajı yüzünden yine TBMM'ye milletvekili gönderemedi. Kapatılan HADEP'in kadrolarıyla DEHAP'ın güçlendiğini gören rejim duruma el koydu. 29 Nisan 2003 tarihinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu, ek bir iddianame ile, "yasadışı bir örgütün odağı olduğu" iddiasıyla DEHAP'ın temelli kapatılması için ikinci kez Anayasa Mahkemesi'nde dava açtı. DEHAP, SHP, ÖDP, EMEP, SDP ve Özgür Parti, 28 Mart 2004 yerel seçimlerinde ortak hareket etmek üzere "Demokratik Güç Birliği" kurduklarını açıkladılar ve blok 5 il, 33 ilçe, 31 belde belediye başkanlığı kazandı. DEHAP kapatılmayı beklemeden, 19 Kasım 2005 tarihindeki 3. Olağanüstü Büyük Kongresi'nde kendini feshetti. Yerini 6 Haziran 2003'te kurulan Özgür Parti (ÖP) aldı ancak o da kendini 26 Haziran 2007'de feshetti. Yerini alacak olan Demokratik Toplum Partisi (DTP), 9 Kasım 2005'te Ahmet Türk ve Aysel Tuğluk'un eş başkanlığında kuruldu. Ama devletin Kürt partilerini kapatma inadı bitmemişti. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya, 16 Kasım 2007'de parti hakkında kapatma davası açtı. DTP, 22 Temmuz 2007 genel seçimlerinde yüzde 10 ülke barajı engelini aşmak için bağımsız adaylarla seçime girdi. 20 milletvekili çıkardı. Milletvekilleri daha sonra Meclis'te DTP grubunu kurdular. Parti, 29 Mart 2009 yerel seçimlerinde de 99 belediye başkanlığı kazandı. Nisan 2009'da başlayan operasyonlar sonucunda, partinin binlerce üyesi ve yöneticisi tutuklandı ve DTP 11 Aralık 2009'da Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı.

Özet Kaynakça

- "1990'dan Bugüne, HEP'ten DTP'ye Kürtlerin Zorlu Siyaset Mücadelesi", Bianet. org, <http://bianet.org/bianet/siyaset/117387-1990dan-bugune-hepten-dtpye-kurtlerin-zorlu-siyaset-mucadelesi>
- Birand, Mehmet Ali. *Apo ve PKK*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992.
- Çalışlar, Oral. *Öcalan ve Burkay'la Kürt Sorunu*, Pencere Yayınları, İstanbul, 1993.
- İmset, İsmet. *The PKK, A Report on Seperatist Violence in Turkey*, Turkish Daily News Publication, I, Ankara, 1992.
- Küçük, Yalçın. *Kürt Bahçesinde Söyleşi*, Başak Yayınları, İstanbul, 1993.
- Laçiner, Ömer. "Kürt Sorunu ve PKK", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 606-616.
- Öcalan, Abdullah. *Sümer Rahip Devletinden Demokratik Uygarığa (AİHM Savunmaları)*, 2 cilt, Mezopotamya Yayınları, Köln, 2002.
- . *Tarih Günümüzde Gizli ve Biz Tarihin Başlangıcında Gizliyiz*, Aram Yayınları, İstanbul, 2000.
- Özcan, Ali Nihat. *PKK (Kürdistan İşçi Partisi) Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi*, ASAM Yayınları, Ankara, 1999.
- Özdağ, Ümit. *Türkiye'de Düşük Yoğunluklu Çatışma ve PKK*, Üç Ok Yayınları, Ankara, 2005.
- Perinçek, Doğu. *Abdullah Öcalan ile Görüşmeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1990.
- Sakık, Şemdin. *Apo, Şark* Yayınları, Ankara, 2005.
- Sönmez, Ergün. *Kürt Özgürlük Hareketi ve PKK'nın Rolü*, Tevn Yayınları, İstanbul, 2006.

HAMİDİYE ALAYLARI'NIN YENİDEN DOĞUŞU: KORUCULUK

Milli Mücadele başladığında, İngilizlerin destek verdiği Hamidiyeci Milli Aşireti'nin reisi İbrahim Paşa'nın oğullarının isyanı sürüyordu. Milli İsyamı Eylül 1920'de sona erdi ama Miralay Halit Bey Azadi örgütüyle Varto bölgesinde Kemalistlere karşı Sünni Kürtleri örgütlerken, Mustafa Kemal yandaş olarak Varto-Kiği-Hıms üçgenindeki Alevi Xormek ve Lola(n) aşiretlerini seçmişti. Sonuçta, Cibran Aşireti, 13 Şubat 1925'te Bitlis bölgesinde patlak veren Şeyh Said İsyanı'na katılırken, Lolan ve Hormek başta olmak üzere pek çok Alevi aşireti Ankara'nın yanında yer aldılar.

1920-1921'de Kemalist güçlere karşı Koçgiri Ayaklanması'nı örgütleyen Kürt milliyetçilerinden Baytar Nurettin Dersimi'nin iddiasına göre, 23 Mart 1925 günü, Arap Deresi denilen yerde Kürtler tarafından esir alınan 9. ve 12. Fırka mensupları, "hain" Xormek Aşireti'nin oluşturdukları milis kuvvetleri sayesinde kurtulmuş, ardından karşı saldırıya geçerek isyancıları püskürtmüştü. Mehmet Şerif Fırat'ın yayımlanmamış hatıratından oğlu Atilla Fırat'ın aktardığına göre Mehmet Şerif Şeyh Said'in Xormek Aşireti liderine yazdığı mektubu ve Kanireş'te yaptığı toplantıyı Varto Kaymakamı'na ihbar etmişti. Gerçekten de Cibranlı milisler, kendilerine gönderilen talimatların gereğini fazlasıyla yerine getirmişler, Kürt güçlerini arkadan vurmuşlar, yüzlerce masum insanı evlerinden alarak öldürmüşlerdi.

Bütün bunlara rağmen Ankara Hükümeti tarafından 18 Ekim 1923'te çıkarılan 356 Sayılı İzale-i Şekavet Kanunu uyarınca eski Hamidiyecilerden korucu (o zaman bu ad kullanılmıyordu) birlikleri oluşturulmuştu. Bu birliklere silah ve öldürme yetkisi verilmişti. 1924 Anayasası'nın kabulünden sonra, 442 Sayılı Köy

Kanunu'nun 68. maddesi uyarınca köy sınırları içinde yaşayanların malını, canını ve ırzını korumak için korucuların görevlendirileceği hükme bağlanırken aynı Kanun'un 74. maddesi ile köy ahalisinden eli silah tutanlardan gönüllü olanların kaymakamın onayı ile asıl korucularla birlikte köy halkını koruyabileceği belirtiliyordu. 1928 yılında yayımlanan "Türkiye Cumhuriyetinde Müdafaa-i Milliye Teşkilatı" başlıklı yazıda "her nizamiye süvari fırkası 3 ila 4 süvari alayıyla bir süvari topçu taburundan, her aşiret fırkası 4 süvari alayından mürekkeptir" deniyordu. Aynı yıl Köy Kanunu'nda yapılan bazı değişikliklerle köy korucularının kimler olacağı tanımlandı, silah taşıyacakları belirtildi, hangi durumlarda adam öldürme yetkisine sahip oldukları tarif edildi. Ancak bu birliklerden bazılarının 1926-1930 arasındaki Ağrı isyanlarına katılması, devletin yanında yer alan birliklerin ise isyancılara karşı etkili olamaması üzerine korucuların büyük çoğunluğunun silahları geri alındı. Eski alay kumandanları ve subaylarına, ölümlerinden sonra eşleri ve çocuklarına 1950'lerin sonuna kadar maaşlarının ödenmesine devam edildi. Bunun hem bir vefa duygusunu hem de ilerde bir gün benzer bir sistemi oluşturmanın zeminini hazırlamak kaygısı olduğunu tahmin etmek zor değil. 1923 tarihli İzale-i Şekavet Kanunu, 1961 Anayasası'na aykırı hükümler içerdiği için 1962'de İnönü Hükümeti tarafından kaldırıldı ancak 1924 tarihli Köy Kanunu korundu.

Kürt'ü Kürt'e kırdırmak

16 Kasım 1993 tarihli *Turkish Daily News&Turkish Probe*'da çıkan bir habere göre bir gün dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'e gizli bir yazı göndermiş ve şöyle demişti:

Sorunlu bölgeler, köyler ve dağlık bölgelerdeki mezralardan başlamak üzere bölge kademeli olarak boşaltılmalıdır. En fazla 150-200.000 kişi arasında olduğu tahmin edilen PKK destekçilerinin ülkenin Batı bölgelerine dikkatli bir şekilde yerleştirilmesinden sonra, PKK'nın lojistik desteği kesilecek, göç ettiri-

lenlerin de yaşam standartları yükselecek. Bu gruba iş vermede öncelik tanımak lazım. Dağlık bölgelerin boşaltılması ile terörist örgüt izole olacak. Güvenlik güçleri derhal harekete geçmeli ve bu bölgeleri kontrol altına almalı. Bu kişilerin bölgeye dönüşlerinin önlenmesi için, bölgeye büyük barajların yapılması bir diğer alternatiftir...

Dönemin Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş de köylerin boşaltılması kararını doğrulamış ve bunu PKK hareketine karşı bir askeri strateji olarak tanımlamıştı. Anlaşılan "pragmatik" Özal, Osmanlı'dan beri her başı sıkışan yöneticimizin başvurduğu tehcirde büyük hikmet görmüştü. Hele de bu kişilere gittikleri yerlerde belli avantajlar sağlanırsa, entegrasyon (hadi olmadı asimilasyon) mümkün olamaz mıydı? Olurdu belki ama, bakın neler oldu.

Önce OHAL bölgesindeki aşiretler, hatta köyler "güvenilmez" ve "güvenilir" diye ikiye ayrıldı, "güvenilmez" olanlar bazen açık şiddet, bazen tehdit, bazen yıldırma bazen de ikna yoluyla köylerinden çıkarılırken, 1924 tarihli 3175 Sayılı Köy Kanunu'nun 74. maddesine eklenen iki fıkra ile koruculuk sistemine resmîyet kazandırıldı. Bu bağlamda, 1985 Mayıs'ında, devletin temsilcileri, Abdülhamid döneminde Hamidiye Alayları'na asker veren Beytüşşebaplı Jirki Aşireti ile temasa geçmişti. İddialara göre devlet yetkilileriyle aşiretin reisi Tahir Adıyaman, Çeman-Beytüşşebap yolundaki Aşağıdere köyü muhtarının evinde bir araya gelmişti. Yapılan anlaşmaya göre Tahir Adıyaman, bir savcıyı ve yedi askeri öldürmekten dolayı idam istemiyle yargılanırken koruculuk yapma karşılığı affa uğramıştı. Tahir Adıyaman'la birlikte Jirki Aşireti'ne mensup 336 cina-yet sanığı da takipten kurtulacaktı. Diyarbakır'daki 7. Kolordu Karargâhı'nda aynen Osmanlı döneminde olduğu gibi Kuran'a el bastırılmış, İslami bir uygulama olarak "talak-ı selase ile üç taş üzerine" yemin ettirilmiş (sözünü tutmazsa karısını boşaması gerekiyordu) ardından Adıyaman dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necdet Üruğ'la tanıştırmıştı. Benzer usuller, diğer Hamidiye aşiretlerinin reislerini korucu yapmakta kullanıldı.

Koruculuk yapmak istemeyen aşiret reislerini ikna etmek için devlet 11 Ağustos 1989'da Hakkâri'de bir toplantı yaptı. "Huzur-1" adlı bu toplantıya 20 kadar aşiret reisi katılmıştı. Bu toplantıda neler konuşulduysa, bölgede koruculuk birden yaygınlaşmıştı. 28 Eylül 1989'da yapılan ikinci ikna (!) toplantısında Tuğgeneral Recai Uğurlu'nun katılımcılara "ya bizdensiniz ya PKK'dansınız" dediği söylenmişti. Toplantıyı terk eden Şidan Aşireti reisi Kaya Öner'in kardeşinin bir süre sonra ölü bulunduğunu, toplantıda bu seçime karşı çıkan 13 aşiret reisinin toplantıdan bir hafta sonra iki hafta süreyle gözaltına alındığını, bu 13 kişi serbest kaldıktan sonra bu aşiretlerin koruculuğa başladıklarını; koruculuğa ikna olmayanların ise "PKK'ya yardım ve yataklık suçundan" gözaltına alınmaya başladığını ekleyelim.

1997 yılında Refah Partisi Batman Milletvekili Musa Okçu'nun açıkladığına göre Batman'ın Sason ilçesinde daha önce korucu olduğu halde daha sonradan silahlarını teslim eden Keko ve Timok aşiretlerinin erkekleri, güvenlik güçleri tarafından mayınlı bölgede tek sıra halinde yürütülmüşlerdi. Korucu olmak istemeyen, Şırnak ve Hakkâri bölgesinde yaşayan Goyan Aşireti'nin tüm üyeleri Irak'taki Mahmur Mülteci Kampı'na yerleşmek zorunda kalmışlardı. Bu yıllarda Diyarbakır'daki "asi" aşiretleri ikna çalışmalarını yürütenlerden biri, 2006 yılında *Sabah* gazetesine verdiği mülakatta "Hakkâri'deki hâkim ve savcılarını hizaya getirmek için lojmanlarına birkaç bomba attırdım" diye övünen Altay Tokat Paşa'ydı.

Bir başka politika da mezhepsel gerilimlerden yararlanmaktı. Bu bağlamda Erzincan, Tunceli Sivas gibi Alevi/Kızılbaşların yoğun olduğu bölgelere Sünni aşiretlerin korucuları, Kars ve Iğdır'da Azeriler, Bingöl ve Diyarbakır bölgelerinde Zazalar, Van'a Afgan ve Kırgız göçmenler silahlandırılmıştı.

Yerinden edilenler

"Güvenilmez" aşiretler ise bazen açık şiddet, bazen tehdit, bazen yıldırma bazen de ikna yoluyla köylerinden çıkarıldılar. 1990'ların sonuna kadar sadece Şırnak merkeze bağlı 28 köy ve 77 mezra bu gerekçeyle yakılmış, Van-Gercüş'e bağlı 19 köy bo-

şaltılmış, Silopi köylerinin yüzde 20'si, Uludere köylerinin yüzde 30'u, Beytüşşebap köylerinin yarısı boşaltılmış ve yakılmıştı. Benzer uygulamalar tüm Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde söz konusuydu. Yerlerinden zorla edilenler önce Batman, Diyarbakır, Hakkâri, Şanlıurfa ve Van gibi en yakın şehir merkezlerine göç ettiler. Bazıları OHAL dışında kalan Adana, Gaziantep, Kahramanmaraş ve Mersin'e göçtüler. Daha gözü kara olanlar Ankara, Antalya, Bursa, İstanbul ve İzmir'de şanslarını denediler. Devletin en son araştırmasına göre zorunlu göç mağdurlarının sayısı 953.680 ile 1.201.200 arasına idi.

Bu "zorunlu göçmenler" hem şehirlerin çeperlerinde hem de merkezlerdeki çöküntü bölgelerinde, onlardan gayri kimsenin razı olmayacağı, mutfağı ve banyosu olmayan, yarı harabe konutlarda, naylon çadırlarda, bidon evlerde 9-10 kişi sığışarak yaşamaya çalıştılar. Hayata tutunmak için meşru, gayri meşru bulabildikleri her işte bütün fertleriyle çalışmak zorunda kaldılar. Çocuklarını okula gönderemediler. Zaten onları kabul edecek okul bulmaları da zordu. Hal böyleyken hastalıklar, bunalımlar, intiharlar, şiddete başvurular, suça karışmalar hiç şaşırıcı değildi. Zorunlu göçün bir diğer sonucu, radikal milliyetçiliğin artık Türkiye'nin her köşesine yayılması oldu.

Türkiye uzun bir süre problemi reddetti. 2002 yılında BM Yerinden Edilmiş Kişiler Temsilcisi Francis Deng'in raporu üzerine ilk diyalog başladı. Avrupa Birliği bu sorunla 2003 yılında ilgilenmeye başladı. Bu baskılar sonucu dönemin İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu'nun Haziran 2005'te yaptığı açıklamaya göre resmî rakam olan 355.803 kişiden 125.539'u "güvenli" biçimde köyelerine döndü. Ancak 18 Kasım 2005'te durumu yerinde görmek isteyen İnsan Hakları Örgütü, Diyarbakır'ın Hazro ilçesinin Koçbaba köyüne bir ziyaret yaptı. Devlet listesine göre 27 hane, 278 kişi geri dönmüş iken, köyde 13 hane ve 69 kişi yaşıyordu. Yakındaki Çiftlibahçe'de ise hükümete göre 49 hane dönmüştü ve rakam doğrudu. Diyarbakır'ın Lice ilçesine bağlı Duru köyünde devletin listesine göre 207 hane ve 346 kişi varken, örgüt 10 hane buldu. Yine Lice'ye bağlı Dibek köyünde 16 hane değil, kimse yoktu. Bingöl'e bağlı Esmataş ve Kırık köyleri hiç boşaltılmamıştı ancak devletin listesinde geriye dönenler arasında sa-

yılmışlardı. Bazı durumlarda köyler geri dönmüş olarak gösteriliyordu ancak köyü iskân edenler koruculardı. Bunun gibi daha nice örnek vardı. Sonunda hükümetin açıklamalarının güvenilir olmadığı yönünde güçlü bir kanaat oluştu.

Devletin uygun bulduğu terminoloji ile "Terörden doğan zararların giderilmesi için" çıkarılan 5233 Sayılı Yasa, sadece "terör" yüzünden zarar görenleri kapsadığı, buna karşılık yaygın şiddet yüzünden kaçmak zorunda kalanları kapsamadığı, giderilecek zararların ne olduğu tarif edilmediği, şikâyetlerin iletileceği komisyonlar devletçe oluşturulduğu, izlenecek prosedür çok karmaşık olduğu, etkili bir temyiz mekanizması olmadığı için ve daha onlarca neden yüzünden yaralara merhem olmadı. TBMM raporuna göre, Temmuz 2005 itibarıyla örneğin Diyarbakır'da yapılan 18.240 başvurudan sadece 369'u, Batman'da 5.847 başvurudan 328'i, Bingöl'de ise 14.105 başvurudan sadece 124'ü kabul edilmişti. Talepleri kabul edilenlere ödenen tazminatlar ise komik düzeydeydi.

Ama geriye dönenleri bekleyen sadece yokluk, işsizlik, açlık değildi, sayıları 70 bine varan korucular da bekliyordu. Bunlar öyle bir gruptu ki, resmî rakamlara göre 1985-2006 tarihleri arasında 5.129 korucu çoğu terör, cinayet, kaçakçılık, ırza geçme gibi ağır suçlar işlemiştir.

Bir de her yıl onlarca kişinin canını alan kara mayınları sorununu vardı. Çünkü Türkiye'nin sahip olduğu 3 milyon kara mayınından 920 bini sınır boylarındaki Ardahan, Batman, Diyarbakır, Doğubeyazıt, Gaziantep, Hakkâri, İskenderun, Kağızman, Kars, Mardin, Şanlıurfa, Şırnak ve Van'da, sınır ili olmayan Tunceli ve Siirt'e yerleştirilmişti ve bunların temizlenmesi için somut bir adım atılmıyordu.

Bütün eleştirilere karşın resmî rakamlara göre 57 bini "maaşlı", 12 bini "gönüllü" korucu ordusu kaldırılmak bir yana, sürekli genişletiliyordu. Sadece devlet değil Kürt çevrelerinde de bazı kişiler bu oluşumdan medet umuyorlardı. Örneğin Şemdin Sakık'ın şu sözlerine bakın: "Bakın Kürt tarihinde Mir Alayları var, Hamidiye Alayları var, bugün de 90 bin kişilik Kürtlerden oluşan bir korucu ordusu var. Birakalım bunlar eğer istiyorsa anlaşalım, 1.000 kişilik veya 7.000 kişilik ordunun bir askeri gücü olsun. Türk ordusuna bağlansın, sınır muhafızlığı yapsın."

Özet Kaynakça

- Akdağ, Bedran. *Dağın Ardındaki Gerçekler, PKK-Korucular-JİTEM-İhbarcılar*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Human Rights Watch (HRW) Report*, 7 March 2005, cilt 17, sayı 2/D.
- Human Rights Watch 2006 Türkiye Raporu.
- Landmine Monitor Report*, 2005-Turkey.
- Önder, Mehmet Seymen. *Devlet ve PKK İkileminde Korucular*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tapan, Berivan. *Terörün Bekçileri, Hamidiye Alaylarından Günümüze Koruculuk*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007.

ŞARK ISLAHAT PLANINDAN GÜNÜMÜZE KÜRTÇE YASAKLARI

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu unsurlarından 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'na göre Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesi, etnik esasa göre değil dinsel aidiyetlere göre planlanmış bir değiş tokuştu. Lozan'dan sonra Gagavuz Türklerinin ülkeye gelmesine karşı çıkıldığı gibi, Karaman Ortodoksları ülkeden gönderildiğinde de dinin önemini koruyacağı anlaşılmıştı. Bu durum, sırf Müslüman oldukları için ülkeye gelen Boşnaklar, Pomaklar, Arnavutlar, Çerkesler, vb. azınlıkların ülkenin dil haritasını zenginleştirmesine neden oldu ancak bu durum ulus inşası projesi açısından sorunluydu. Çünkü etniklik ve dil, seküler bir ulus inşasına uygun araçlardı ancak bu durumda bütün azınlıklar ötekileştirilmek zorundaydı. Alt kimlikler var oldukça ulusal kimliğin yaygınlaşamayacağından korkuluyordu. Yerel diller yerel kimlikleri ayakta tutuyorsa, aynı şeyin Türkçe için olmaması için bir neden yoktu.

Ancak antlaşmanın 39. maddesinin 4. fıkrası (ki Türk tarafının önerisi ile eklenmişti) "Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır" derken, 5. fıkrası "Devletin resmî dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır" diyordu. Kısacası Lozan Barış Antlaşması, kâğıt üzerinde Türkiye Cumhuriyeti uyruklu (vatandaşı) bir Kürt'ün, Kürtçe gazete çıkarmasını, Kürtçe televizyon yayını yapmasını,

Kürtçe seçim propagandası yapmasını, mahkemede Kürtçe savunma yapmasını mümkün kılıyordu.

Şark Islahat Planı, Madde 14

Lozan'ın bu maddeleri ne yazık ki başından itibaren uygulanmadı. Öncelikle 1924 Anayasası'nın 2. maddesi Türkçeyi (aynen 1876 Teşkilat-ı Esasi'sinde olduğu gibi) devletin resmî dili olarak benimsemekle yetinmemiş, Türkçe okuyup yazmayı bilmeyenlerin milletvekili seçilemeyeceklerini de söylemişti. Böylece anadili Türkçe olmayan pek çok kişi Meclis dışında kaldı. Halbuki 1927 nüfus sayımına göre sınırlarımız içinde yaşayanların yüzde 97'si Müslüman, yüzde 3'ü gayri Müslim idi ve Kürtçe başta olmak üzere Çerkezce, Lazca, Arnavutça, Boşnakça ve Arapça gibi başka dilleri konuşan pek çok dil topluluğu mevcuttu. Mesela Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Siirt ve Van illerinde anadilini Kürtçe beyan edenlerin oranı yüzde 50'nin üzerinde idi. Ama 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı, Müslüman olduğu halde Türkçe konuşmayan unsurlara güvensizlik duyulmasının dönüm noktası oldu. 1926'da toplanan Türk Ocakları Kurultayı'nda en büyük tartışmalar Kürtçenin yasaklanması üzerine yapılmıştı. Kürtlerin Türkleştirilmesi fikrini Ege'deki diğer azınlıkların da Türkleştirilmesi talepleri izledi. Afyon mebusu İzzet Ulvi Bey "Çerkeslerin, Arnavutların ve diğer cemaatlerin dağıtılmasını, milli elbiselerinin giyilmesinin, milli lisanlarını kullanmalarının yasaklanmasını" önerecek kadar ileri gitti. Trabzon havalisinde kalan 90 bin Rum'un Rumca konuşmasından rahatsızlık duyanlar da çoktu. 1926'da Meclis'e bir önerge veren Şakir Turgut Bey Türkçe konuşmayanların cezalandırılmasını bile önerdi.

CHP'nin 1927 tarihli nizamnamesine dil birliği konusunda maddeler konuldu. 1928'de gayri Müslimlerin umum mahallerde kendi dillerini konuşmasına tepki gösterilmeye başlandı. "Vatandaş Türkçe Konuş!" yazılı pankartlar vapur, tramvay gibi toplu taşıma araçlarına asıldı. Dönemin bir gazetesinde "sözde vatandaş" terimi ilk kez ortaya çıkıyor ve bunların "Türkçe

Konuş!" hitabına tahammül edememelerinden şikâyet ediliyordu. Ama zorla ulus yaratma süreci durmamıştı. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın ifadesiyle, "Bu kanun tek dille konuşan, bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket yapacaktır" şiarıyla çıkarılan 1934 tarihli İskân Kanunu, halkı Türk ırkından olanlar ve olmayanlar diye ayırmakla kalmıyor, iskân esaslarını dil unsuruna bağlıyordu. Dilin Türkçeleşmesi açısından 1934 Soyadı Kanunu ise din, mezhep ve alt kimlik ayrımlarını gizleyerek tek bir kimlik oluşturulması sürecinde önemli bir dönemece işaret etmektedir. Bunu 1934-1936 arasında Rumca, Kürtçe ve Ermenice olan 843 yerleşim yerinin isimlerinin Türkçeleştirilmesi izledi. Türkçeye diğer dillere karşı üstün bir statü sağlamak için Dil Kongreleri ve Türk Dil Kurumu'nun (TDK) çalışmalarıyla şekillenen sürecin zirvesini, "Brakisefal Türk ırkının Avrupa'dan Afrika'ya, hatta Amerika'ya kadar tüm uygarlıkların şekillenmesinde birinci derecede kuruculuk rolü üstlendiğini" iddia eden 1933 tarihli Türk Tarih Tezi ile tüm kültür dillerinin kök dil olarak Türkçeden türemiş olduğunu iddia eden 1936 tarihli Güneş-Dil Teorisi oluşturdu. 1943 yılındaki II. Maarif Şurası'nda "anadil eğitimi" denildiğinde akla gelen sadece Türkçe eğitimdi. 1946'da muhafazakâr DP'nin iktidara gelmesiyle TDK'nın madde desteği kesildi.

Her Kürtçe kelimeye 5 kuruş cezası

Bu yıllarda dil yasaklarının nasıl uygulandığına dair bir örnek 30 Haziran 1999 tarihli *Bakış* gazetesinde yer almıştı:

Kozluklu Mele [Hoca] Abdullah anlatıyor: 1940'lı yıllar. Diyarbakır'a gitmiş. Çarşıda Türkçe bilmediği için Kürtçe konuşuyor. Biri çarşıda kolunu tutuyor ve "Gel, belediyeden seni çağırıyorlar" diyor. Hoca, "Tü kıyı?" [Sen kimsin?] diye soruyor. Şahıs, "Ben belediye zabıtasıyım" diyor. Hoca, "Belediye reisi beni tanımaz ki beni çağırsın" dese de zorla Reis'in huzuruna çıkarılıyor. Reis, "Çarşıda Kürtçe konuşmuşsun. Her kelime için 5 kuruş para cezası vereceksin" diyor. Hoca itiraz etmeden

cebindeki paraları masaya bırakarak, “Al sana para” diyor. Memur paranın üstünü vermeye çalışırken ekliyor: “Paralar sizde kalsın. Ben Türkçe bilmiyorum. Akşama kadar çarşıda Kürtçe konuşacağım. Senin zaptıye efendin de benimle gelsin. Akşam onunla sana geliriz. Ne kadar cezam varsa alırsın ve üstünü verirsin, ben de evime giderim.”

“Ka nane kîbi Tirkî bide”

Bir örneği de Diyarbakırlı yazar, araştırmacı Şeyhmus Diken anlatıyor:

Aklıma tek partili dönemin bir uygulaması takılıyor. Düşünmeden edemiyorum. Kürtçe konuşmak yasak! Ağızdan alenen duyulacak dozda çıkan her Kürtçe kelime için vatandaş ceza ödemekle mükellef. İspiyoncular çarşı pazar fır dönüyor. Adamın evinde çocuklar aç. Fırına gidip ekme almam lazım. Ama ekmeği istemek için de birkaç kelime Türkçe sözcük bilmek gerek. Adam çaresiz. Fırıncının karşısında ve “Ka nane kî bi Tirkî bide”. Fırıncı arif adam, halden bilen biri. “Ha ji tere nane kî bi Tirkî”. Tercümesi şu: “Bana Türkçe bir ekme ver.” “Al sana Türkçe bir ekme.”

Daha önce anlattığım, Musa Anter’in 1959’da Diyarbakır’da yayınlanan *İleri Yurt* gazetesindeki köşesinde yayımladığı “Qimil” (Kımlı) adlı Kürtçe bir şiirle ilgili yargılanma süreci dil yasaklarının güya “özgürlükçü” olan Demokrat Parti döneminde de sürmüştü.

12 Eylül yasakları

Kürtçeye (ve elbet diğer azınlık dillerine) en sert tavır 1980 darbesinden sonra takınıldı. Darbeciler kendi elleriyle hazırladıkları 1982 Anayasası’nın 3. maddesine “Devletin resmî dili Türkçedir” yazdılar. Ayrıca 174. madde ile “İnkılâp kanunları-

nın, Anayasa'nın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz" hükmü getirildi. Bilindiği gibi bunlardan biri 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun idi. Türk alfabesinde olmayan "w, q, x" gibi harfler zımnen yasaklanmış oldu. Bu yetmedi, Anayasa'nın 26. maddesindeki "Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz" ifadesini, 1983'te çıkarılan 2932 Sayılı "Türkçeden Başka Dillerde Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun"la perçinlediler. Kanuna göre, Türk vatandaşlarının anadili Türkçeydi ve Türkçeden başka dillerin anadil olarak kullanılmasına ve yayılmasına yönelik her türlü faaliyette bulunmak yasaktı! Kanun 12 Nisan 1991'de kaldırıldı ama 6 Kasım 1991'de, milletvekillerinin TBMM'de Kürtçe yemin etmeleriyle başlayan süreç (hikâyesi bölümün sonunda), sekiz Kürt milletvekilinin ağır hapis cezalarına çarptırılmaları ile sonuçlandı.

Yıllar sonra Kenan Evren, Fikret Bila'nın "Kürtçeyi neden yasakladınız?" sorusuna şöyle cevap verecekti:

12 Eylül'de bir hatamız da oydu. Kürtçe konuşmayı yasakladık. Şöyle yasakladık: Konuşmalarda, mitinglerde, şurada burada Kürtçe konuşulmayacak. Okulda filan Kürtçe tedrisat yapılamaz dedik. Neden dedik? Ben Devlet Başkanı'yken, bir köyde ilkokula gittim. Üçüncü sınıfa mı, dördüncü sınıfa mı girdim, hatırlamıyorum. Açtım kitabı, oku şunu dedim çocuğa. Kem küm, çocuk okuyamıyor. Dördüncü sınıfa gelmiş, Türkçeyi okuyamıyor. Kızdım. Orada söyledim. Öğretmene döndüm, "Dördüncü sınıfa gelmiş, Türkçeyi okuyamıyor, bu nasıl iş?" dedim. Sonradan anlaşıldı ki, öğretmen de Kürt. Kürtçe yapıyor tedrisatı. Döndüm ve Kürtçe yasağını koyduk. Kürtçe tedrisat yapılamaz dedik. Ama, biraz ağır yasak koyduk. Sonra bu yasak kaldırıldı, ama hataydı. Hata olduğunu sonradan anladım.

Evren, "Kürtçe konusunda bugün ne düşünüyorsunuz?" sorusuna ise şu cevabı vermişti:

Ben Genelkurmay Başkanı'yken Kanada'ya gitmiştim. Orada Quebec bölgesine gittim. Genelkurmay Başkanı gezdiriyor. Quebec'te lisan Fransızca. Tuhafıma gitti. "Kanada'da nasıl iş bu?" dedim. Dediler ki, "Burası Fransa'dan kalma bölge. Sonra bırakmışlar, ama bir anlaşmayla, buradaki halkın kendi lisanı kabul edilecek, kendi lisanlarını kullanacaklar" denilmiş. Bu bölgede devlet hizmetine gelecek bir vatandaş hem İngilizceyi hem Fransızca'yı bilmek zorunda dediler. Bölgede hizmet verecekse bu zorunluymuş. Şimdi bizde de Güneydoğu'da hizmet verecek memurun Kürtçe de bilmesi lazım. Katı tutumla olmaz bu iş."

Özal'ın gerçekleşmeyen planları

Türkiye'de 12 milyon Kürt olduğunu söyleyen Turgut Özal'ın Kürtçe radyo yayınına geçmeyi ve Kürtçenin okullarda ikinci dil olarak okutulmasını düşündüğü biliniyor. 1991'de DYP ve SHP'nin kurduğu koalisyon hükümeti, SHP içindeki HEP'lilerin etkisiyle, Kürt adına doğrudan değinmeden "Türkiye'de kendi kültürel kimliklerini ifade etme ve geliştirme durumunda olması gereken farklı etnik grupların" varlığından söz ediyordu. 1993'te SHP ve Tansu Çiller, Kürtçe yayın ve eğitim konusunda olumlu düşündüğünü açıkladı. Ancak Çiller, partisindeki ve ordudaki sertlik yanlılarının muhalefeti yüzünden bundan vazgeçti. Cumhurbaşkanı Demirel ise, "terör halledilmedikçe kültürel konular tartışılmaz" diye noktayı koydu. Alparslan Türkeş Kürtlerin büyük çoğunluğunun Türk soyundan olduğunu söylerken, köy korucu sistemine büyük destek veren Kürt aşiretleri de bu politikaya uyum göstermişler ve MHP'ye büyük ölçüde oy vermişlerdi. SHP ve CHP'nin tavrı ise Kürtlerin kültürel haklarını desteklemekle birlikte Türkçenin resmî dil ve bütün ülkede ortak eğitim dili kalması yönünde olmuştu. Kürtçe eğitime en sıcak tepkiyi RP verdi, çünkü onlara göre Kürtler İslam ümmetinin bir parçasıydılar. ANAP ise bazı Kürt kökenli milletvekillerinin zorlaması ile Kürtçe eğitim hakkı dahil, Kürtlerin kültürel hakları konusunda bazı girişimlerde bulundu, ama 1995'te ANAP'ın Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki oyları ciddi bir gerilemeye uğradı.

1998-2004 arasında sırasıyla 2. Ordu Komutanı, Jandarma Genel Komutanı ve Kara Kuvvetleri Komutanı olan emekli Orjeneral Aytaç Yalman yine Fikret Bila'ya şöyle demişti:

Dilini konuşmak, şarkısını, türküsünü dinlemek istiyor, kültürünü yaşamak istiyor. Oysa, bizler o dönemde, "Kürt yoktur" diye eğitilmişiz. Kürtleri, Türklerin kolu olarak görüyoruz. Ortalıkta işte dağlarda gezerken, karda yürürken kart-kurt sesleri çıktığı için Kürt denilmiştir, gibi tarifler dolaşiyor. O dönemde sosyal istekleri bile biz "yıkıcı faaliyetler" kapsamında görüyoruz demişti.

1990-1994 arasında Genelkurmay Başkanlığı yapan Doğan Güreş de "Anadillerini kullansınlar, kültürlerini yaşasınlar, folklorlarını oynasınlar tabii. Buna bir şey denmiyor zaten" demişti.

Halbuki Şubat 1999'da PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasından günümüze kadarki dönemde, Avrupa Birliği'nin (AB) zorlamaları ile bazı olumlu gelişmeler olmakla birlikte, AB'ye uyum yasaları kapsamında Kürtçe yayına izin veren 2002 tarihli yasa ancak 24 Mart 2006'da hayata geçti. Üstelik radyoda günde 60 dakikayı, televizyonda 45 dakikayı, haftada dört saati aşmamak, belirli tip programların sunulması ve her programa anında çeviri ya da altyazı yazmak şartıyla kabul edildi.

2005'te "Toplumun bütün bireylerinin temel insan hakları ve özgürlükleri doğrultusunda demokratik, laik, bilimsel ve parasız eğitim görmesini, bireylerin anadillerinde öğrenim görmesini ve kültürlerini geliştirmesini" savunan Eğitim-Sen'in kapatılması isteğiyle açılan dava, Eğitim-Sen aleyhine sonuçlandı. Ashında Türkiye'nin de imzacısı olduğu Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) hükümleriyle gayet uyumlu olan bu ifade, nedense Yargıtay Genel Kurulu tarafından sakıncalı bulundu ve "sınırlanabilir bir özgürlük" olarak tanımlandı. Bu konuda atıfta bulunulan madde ise ironik biçimde yine AİHS'nin "Herkesin tanınan düşünce ve anlatım özgürlüğü, ulusal güvenlik, toprak bütünlüğü veya kamu düzeninin sağlanması amacıyla sınırlanabilir" diyen 10. maddesi. Böylece aynı sözleşme hem bireysel özgürlük talebi-

nin hem de bunun kısıtlanmasının dayanağı oluverdi. İşin ilginç yanı ise Eğitim-Sen'in herhangi bir ulusal, etnik, dilsel kimliğe atıfta bulunmaması, sadece "anadillerinde öğrenim görme" hakkından söz ettiği halde anadilde eğitim deyince akla neden Türkçe değil de başka dillerin (özellikle de Kürtçenin) geldiği idi. Ülkede İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Fransızca eğitim verildiğine, azınlıklar da Lozan Anlaşması ile kendi okullarında anadillerinde eğitim yaptıklarına göre, demek ki ortada anadili Türkçe olmayan ama azınlık ya da yabancı da olmayan birileri vardı ve bu birileri nedense yeterince vatandaş sayılmamakta, kendilerinden bir de "Türkçe konuşmaları, Türkçe eğitim yapmaları" (belki de Türkçe düşünmeleri) talep edilmekteydi.

2009'da belediyecilik hizmetlerini Türkçe ve İngilizcenin yanı sıra Kürtçe, Zazaca, Ermenice, Süryanice ve Arapça gibi yerel dillerde verme kararı alan Diyarbakır Sur Belediye Meclisi ve Belediye Başkanı Abdullah Demirbaş aleyhine İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan başvuru sonuçlandı ve Danıştay 8. Dairesi "Belediye hizmetlerinde çok dilli belediyecilik yolunda karar alan" Sur Belediye Başkanı Abdullah Demirbaş'ın başkanlığının düşürülmesine ve belediye meclisinin feshine oy birliği ile karar verdi. Demirbaş hakkında Kürtçe bilgisayar yazılım sistemine destek verdiği için, 30 çiftin nikâhını Türkçenin yanı sıra Kürtçe kıydığı için, Dünya Öğretmenler Günü nedeniyle bastırıldığı kitaplarda Türkçe ve Kürtçe kullandığı için, "Organ Bağışı Yaşam Bağışdır" kampanyasını Kürtçe ve Türkçe yaptığı için de soruşturmalar açılmıştı. Bu davaların bir kısmı beraatla sonuçlandı, ancak belediye başkanlığını kaybetmekten kurtulamadı. Bu tür kovuşturmaların arkası o günden beri kesilmedi.

Sözleşmelere çekince koyma "geleneği"

Türkiye "anadil" konusunda dünyadaki en muhafazakâr ülkelerden biri olarak bu konudaki pek çok uluslararası anlaşmaya imzalamadı ya da çekince koyarak imzaladı. Örneğin azınlıklara dernek kurma ve sınırlar ötesi ilişki kurma, kimliğini ifade etme, kendi dilini öğrenme ve o dilde eğitim görme gibi haklar

tanıyan, ancak bir bildirge olduğu için herhangi bir bağlayıcılığı olmayan BM Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi'ne (1992) konsensüs yoluyla katıldı ama bir "yorum beyanı" ekledi. Aynı şekilde 1 Mart 1998'de yürürlüğe giren Bölgesel ya da Azınlık Dilleri Avrupa Şartı (1992) ile ulusal azınlıklara mensup bireylerin kendi dillerini öğrenme, bu dilde bilgi edinme, yayın yapma, eğitim kurumları açma, ad ve soyadı kullanma, gerçek ihtiyaç halinde yerel idari makamlarla ilişkilerini azınlık dilinde yürütme, bu dilde sokak adları kullanma vs. gibi haklar tanıyan Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi'ni (1995) de imzalamadı. Ama Türkiye'nin ancak 15 Ağustos 2000'de imzaladığı 1966 tarihli BM Uluslararası Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesi, "Etnik, dinsel veya dilsel azınlıkların bulunduğu bir devlette böyle bir azınlığa mensup bulunan kişilerin gurbun diğer üyeleriyle birlikte toplu olarak kendi kültürel haklarını kullanma, kendi dinlerinin gereği ibadeti etme ve uygulama veya kendi dillerini kullanma hakları engellenemez" diyor.*

Sonuç olarak insan hakları ve özgürlükler konusunda büyük adımların atıldığı günümüzde bile devletler hâlâ azınlıkların kimliklerinin tanınmasından rahatsız oluyorlar. Dil bu bağlamda en çok hedef alınan unsur. Öte yandan Avrupa Birliği'nin ürettiği belge ve sözleşmelerdeki tavsiye kararlarında hangi dilin azınlık dili, hangi dilin lehçe ya da ağız olduğu konularında devletlerin hegemonik konumları yeterince sorgulanmamakta. Devletler, dil hakları sözleşmelerini imzalama ve onaylamakta özgürdür, yani çerçeve sözleşme zorla uygulanamıyor. Hatta sözleşmelerin maddelerini seçerek kendilerine uygun olanları imzalayabiliyor ya da onaylayabiliyorlar. Devletlerin sözleşmeleri ihlal ettikleri durumlarda ne olacağı da net değil. Bireysel başvuru yapılacak bir çözüm mercii yok. İçte ve dışta koşullar böyle iken, farklı dillerin özgürce konuşulacağı bir tülkeye kavuşmak için biraz daha beklemek gerektiği ortada...

* Metin için bkz. <http://www.belgenet.com/arsiv/bm/bmsiyasihak.html>.

TBMM'deki Yemin Krizi

6 Kasım 1991 günü TBMM'de yapılan yemin töreni, Leyla Zana'yı hem Türkiye'de hem de dünyada tanınan bir isim yapmıştı ancak hikâyenin sonu acı bitecekti. O günün arka planını ve o gün neler yaşandığını Leyla Zana şöyle anlatmıştı:

6 Kasım 1991 günü yemin töreni için Meclis'teydik. Saat 15.00 civarıydı. Biz arkadaşlarla kulise geçtik. HEP Genel Başkanı Fehmi Işıklar gelir gelmez arkadaşları yanına çağırarak "Kesinlikle yemin töreni esnasında hiçbir mesaj verilmeyecek" diyordu. Daha önce kararlaştırdığımız gibi işler yürümüyordu. Kürtçe mesajı verecek olan Batman milletvekili A. Kerim Zilan Meclis'e gelmemişti. Fehmi de caydığına göre bu görevi birileri üstlenmeliydi. Fehmi Bey ısrarla hiçbirimizin törende bir şey söylemesini istemiyordu. Ben ve Hatip [Dicle] kararımızı verdik. Hatip Türkçe, ben ise Kürtçe mesaj verecektik. Yemin töreni başlamadan önce ben kırmızı, sarı ve yeşilden oluşan eşarpları örerek saçlarıma geçirdim. Zaten seçim çalışmalarında hiç çıkarmamıştım bu renkleri. Diyarbakır'daki toplantıda Fehmi Işıklar'a gerekçemi belirtmiştim. Meclis'e taşıyacağımı bu bölge halkına verdiğim sözü tutacağımı, kendisinin bir itirazı olup olmadığını sormuştum. Fehmi "Sen takarsan bizim de takınamız lazım. Tabii eşarp değil de kravat bulursak takarız" demişti. Ben de kendisine "Ben sizlere hediye edeceğim" demiştim. Diyarbakır toplantısından sonra bu konuda hiç konuşmamıştık. Yemin töreninden yarım saat önce ben eşarpları takınca bir-iki arkadaş "Bizim kravatlar nerede?" dediler. Ben de "Mehdi Zana İstanbul'da kravat bulamamış ama cep mendili yaptırmış" dedim. Birçok arkadaş mendilleri takarken, aramızda takmayanlar da oldu.

"Neden kırmızı-sarı-yeşil?" sorusuna Leyza Zana şöyle cevap vermişti:

Arkadaşlar arasında tartışmalar oldu. Kimisi bu renkleri taşımanın gereksiz olduğunu söylerken, ben ısrarla taşıyacağımı,

istemeyenlerin takmayabileceğini belirttim. Gerekçem gayet açık ve netti. 1989'da özel bir kararname ile bu üç rengin kullanılmasına izin verilmiyor ve yasaklanıyordu. Çobanlar şalvarında bu üç renkten oluşan kuşakları bulundurdıkları için dünya kadar işkence görmüş ve bu kuşaklarla dolaştıkları için güvenlik güçleri bir tanesinin boynuna bu kuşağı geçirip uzun süre yerlerde sürüklemişlerdi. Kamyoncular bu renkleri arabalarında kullandıkları zaman günlerce kamyonları trafikten men ediliyordu. En ilginç de seçim çalışmamda tanık olduğum bir düğün idi. Bismil'in bir köyündeydik. Köyde davul zurnalar çalınıyor. Herkes düğünde eğleniyordu. Ben konuşmamı bitirip düğün sahiplerine teşekkür etmek için odaya geçtim. Damadın annesine damat ve gelini tebrik etmek istediğimi bildirdim. Damadın annesi beni gelinin yanına götürdü. Ben gelini kutladıktan sonra, damadın nerede olduğunu sordum. Annesi damadın gittiğini söyledi. O tarihlerde gençliğin büyük bir kesimi gerillaya katılıyordu. Ben de damadın gerillaya katıldığını sanarak "Peki bu kızcağızın günahı neydi?" diye sorduğumda insanlar gülüşmeye başladı. "Neden gülüyorsunuz?" dediğimde oradakilerden biri "Damat gerillaya gitmedi ki, özel tim götürdü" dedi. Ben şaşkımdım. Ne diyeceğimi bilemedim. Annesi hemen bu üç renkten oluşan eşarpları kendi elleriyle örerek başıma bağladı. Bana dönerek "Sen bana söz vereceksin. Bu renkleri yasaklayan parlamentoya böyle gideceksin" dedi. Ben de Ana'ya söz verdim. Benim hayatıma da mal olsa senin bu isteğini yerine getireceğim dedim. Çünkü damat bu üç renkten oluşan eşarpları boynunda taşıdığı için özel timler tarafından gözaltına alınmıştı. Bu kadının sitemi, kalbinin kırıklığı ve hüznünlü bakışı beni o kadar etkilemişti ki; hiçbir güç beni kararımдан ve verdiğim sözden alıkoyamazdı. Yemin sırası Diyarbakır'a gelmişti. Hatip çıktı. "Ben ve arkadaşlarım bu yemin metnini Anayasa baskını altında okuyoruz" dediğinde birden kıyamet koptu. Bütün Meclis ayaktaydı. Kürsüye hücumlar başladı. Bütün fanatikler neredeyse Hatip'i parçalayacaklardı. Şoven duygular kabarmış, kontrol kaybolmuştu. Kürt parlamenterleri büyük bir korku içindeydiler. Tek tek bana geliyorlar "Sakin sen bir şey söylemeyesin" diyorlardı. Çok sevip saydığım bir arkadaş

beni kulis bölümüne çağırarak ikna etmeye çalıştıysa da ben ikna olmadım (...) Mehdi benim yapımı çok iyi bildiği için arkadaşa dönerek "Leyla kendi kararını kendisi verir. Ben kesinlikle kendisine karışmam. Ayrıca ben bir mesajın verilmesinden yanayım" dedi. Ben tekrar Genel Kurul salonuna döndüm. Yerime geçip oturdum. Kürsüye çıkma sırası bana geldi. Ben oturduğum yerden gayet soğukkanlı bir şekilde kürsüye yürümeye başladım. Kürsüye çıkmadan tepkiler gelmeye başladı. Ha bire bağırıyorlardı. "Başının üstündeki bayrağı indir" diyorlardı. Ben soğukkanlılığımı koruyarak kürsüye ulaştım. Yemin metnini [Türkçe] okudum. Bitirdikten sonra Kürtçe "Ben bu yemini Kürt ve Türk halklarının kardeşliği için okudum" dedim. Bir anda sanki Meclis'in duvarlarına dinamit koymuştum. Başta Demirel olmak üzere diğer bütün milletvekilleri nasıl da masalara vuruyorlardı. Çoğu saldırmak için yerinde duramıyor, ha bire kürsüye çıkmak istiyorlardı. Meclis Başkanı Ali Rıza Septioğlu dayanamayarak Demirel'e kızdı, "Niye kızılıyorsun? Bir cümle Kürtçe konuştu da ne oldu?" diyordu. Aslında fırsat verilseydi aynı mesajı Türkçe de verecektim. Ama o an kıyamet kopmuştu. Kimse kimseyi duyamıyordu. Beni ikinci defa kürsüye çıkardılar. Ben yemini tekrar okudum. Ve aynı sözleri tekrar ettim. Yine karşı çıktılar. Ben üçüncü sefer çıkmak istemiyordum. Israrla sözlerimizin geri alınması isteniyordu. Ben de buna karşı çıkıyor ve geri almayacağımı belirtiyordum. Hatip beni ikna etmek için yanıma geldi, "Biz iki adım attık. Bir deyim vardır, iki adım ileri bir adım geri" dedi. Ben yine karşı çıktım, "Olmaz" dedim. Kendisi çıktı sözlerini geri aldı. Gerçi mesaj yerini bulmuştu. Daha sonra ben çıktım. Ali Rıza Septioğlu sürekli "Kızım, kızım..." diyerek, "Sözlerimi geri alıyorum de ve yemin metnini oku" diyordu. Ben kendisine dönerek "Sayın Başkan ben kardeşlikten söz ettim, geri alınması gereken kardeşlik midir?" dedim. "Eğer kardeşlik istenmiyorsa sen de geri al sözünü" dedi. Sonuçta sözlerimizi geri alıyoruz dedik.

Günümüzde bile ısrarla "Kürtçe yemin krizi" diye kodlanan bu olayın aslında, "Türkçe yeminden sonra edilen Kürtçe bir cümle"den koptuğunun altını bir kez daha çizelim. Yemin krizi

ile başlayan süreç HEP'in 1993'te kapatılmasıyla ilerledi, 2 Mart 1994'te ABD'de yaptığı bir konuşma bahane edilerek dokunulmazlıklarının kaldırılmasıyla derinleşti. Leyla Zana, Hatip Dicle, Orhan Doğan ve Selim Sadak 3 Mart 1994'te TBMM'den "yaka paça" alınıp tutuklandılar. 8 Aralık 1994 tarihinde DGM'nin aldığı kararla da 15 yıl hapse mahkûm edildiler. Leyla Zana 1994 yılında Ankara Ulucanlar Kapalı Cezaevine girdi ve burada tam 10 yıl kaldı...

Özet Kaynakça

- Anter, Musa. *Kıml*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.
- Bayrak, Mehmet. *Kürtlere Vurulan Kelepçe, Şark Islahat Planı, Öz-Ge* Yayınları, Ankara, 2009.
- Bila, Fikret. *Komutanlar Cephesi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
- Copeaux, Etienne. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Ersanlı, Büşra. "Bir Aidiyet Fermanı: 'Türk Tarih Tezi'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, cilt 4, haz. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 801-828.
- Galanti, Avram. *Vatandaş Türkçe Konuş! Ya da Türkçe'nin Tamimi Meselesi*, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul, 1928.
- Kirişçi, Kemal- Winrow, Gareth M. *Kürt Sorunu, Kökeni, Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Oran, Baskın. "Lozan'da azınlıkların korunması", *Toplumsal Tarih*, sayı 115, Temmuz 2003, s. 72-77.
- Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Yılmaz, Arzu. "Siyaset ve Kadın Kimliği: Leyla Zana", 2006 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

ALEVİSTAN, ZAZAİSTAN TARTIŞMALARI

Hollandalı Kürdolog Martin van Bruinessen'e göre 1970'lerin siyasal kutuplaşması, sağcı ve solcu radikallerin bu cemaatleri ikmal bölgeleri olarak seçerek karşılıklı şeytanlaştırmaya katkıda bulunmalarıyla Sünni-Alevi zıddiyetini şiddetlendirmişti. Çorum'da, Kahramanmaraş'ta yaşanan Alevi katliamları, ortak bir Alevi bilinçliliğini güçlendirmede etkili oldu çünkü bu çuşmaların yer aldığı bölgelerde, Kürt ya da Türk olmak çok da önemli değildi; kişinin asli kimliği dinsel olandı.

1980'lerde Batı Avrupa'daki Türk ve Alevi göçmen cemaatleri arasında gerçek bir kültürel ve dinsel yeniden doğuş yaşandı. Farklı eğilimlerden eylemciler, solcular, Sünni Müslümanlar, faşistler, Kürt milliyetçileri daha önceden bu cemaatleri örgütleme girişimlerinde bulunmuşlardı, ancak Türkiye'deki 12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra çok sayıda tecrübeli örgüt üyesinin, sığınmacı olarak Batı Avrupa'ya gelmesiyle yeni bir aşamaya geçildi. Bu kadrolar arasında en başarılı olanlar, radikal Sünni Müslümanlar ve daha sonra PKK hareketini oluşturacak Kürt milliyetçileriydi.

"Alevi ulusu" ve Alevistan

Bu arada Türkiye'deki rejim, belli başlı cami federasyonlarını merkez alarak ve Sünni İslam'ın "Türk-İslam sentezi" olarak bilinen aşırı muhafazakâr ve milliyetçi kanadını destekleyerek göçmen cemaatler üzerinde yeniden denetim sağlama çabasına girmişti.

Bruinessen'e göre bu faaliyetler yıllarca kimliklerini gizli tutan Alevilerin (Kızılbaş) de örgütlenmesi konusunda teşvik

edici oldu. İlk defa büyük Alevi dinsel törenleri kamuya açık olarak düzenlendi. Alevi örgütleri kuruldu ve bu örgütler, daha önceleri çeşitli solcu ve Kürt yapılanmalarda ön planda yer alan birçok genç Alevi'yi kendine çekti. Pek çok kişi, Marksist-Leninist kimliklerinin yanı sıra Alevi kimliklerini de vurgulamaya ve "Alevistan" diye ayrı bir yurttan söz edecek kadar Alevilerin bir tür ulus olduğunu düşünmeye yöneldiler.

Maocu bölücülerin işi mi?

Aslında Alevistan kelimesi ilk kez, 1976 yılında *Hürriyet* gazetesinin Almanya'daki bölücü faaliyetler ile ilgili bir raporunda yer almıştı. Gazeteye göre, güya devletin Maoist düşmanları, Türkiye'yi doğuda "Kürdistan", merkezde "Alevistan" ve batıda "Sünni Türk bakiye" şeklinde bölmek için komplo kuruyorlardı. Gerçi 1980'lerde Almanya'da benzer bir şekilde Alevistan'ı bağımsız kılmak niyetini açıklayan "Kızıl Yol" adında kısa ömürlü aşırı solcu bir örgüt vardı ama birçok Kürt milliyetçisi ve başka eğilimlerden solcular, bu girişimlerin "Sünni ve Türk" bir milliyetçi tepki yaratmaya çalışan Türk istihbarat servisinin oyunları olduğundan şüpheleniyordu.

Sonuçta, Avrupa'daki bu faaliyetler Türkiye'de aşamalı siyasal liberalleşmeyle birleşerek, Türkiye'de de Alevi uyanışını harekete geçirdi. Görünüşte laik, aslında Sünni olan Türk Devleti'nin PKK hareketinin sesini artık güçlü bir biçimde duyurduğu 1980'lerin sonunda, PKK, Kürt ve Zaza Aleviler arasında daha fazla destek kazanmasın diye Alevi kimliğine geçit vermeye yöneldi de bu eğilimi destekledi.

PKK, Sünnilikle barışıyor

Yazara göre PKK, Dersim'de kuruluşunu gerçekleştirmekte büyük zorluklarla karşılaşmış ve her zaman diğer siyasal radikal hareketlerle yarışmak zorunda kalmıştır. Dersim halkı, en azından 1960'lardan beri, her zaman Kürt milliyetçiliğinden ziyade

solcu radikalizme meyilli olmuştu. Başlangıçta militan bir şekilde din karşıtı olan PKK, 1980'lerin ortalarından itibaren, Sünni bölgelerde daha çok halk desteği sağlamak için gittikçe Sünni İslam'a karşı uzlaşmacı bir tavır benimseyince bu durum, PKK hareketinin Aleviler arasındaki popülarlığına katkıda bulunmadığı gibi muhtemelen başta Dersim olmak üzere pek çok bölgedeki Alevi öznelliğini güçlendirdi.

PKK açısından ise Alevi/Kızılbaş uyanışı, Kürtler arasına ayrımcılık ekmek için doğrudan devletçe yönetiliyordu ve buna önyak olanların tümü ajandı. Bu yaklaşım, bir yandan Alevilerin PKK hareketinden soğumalarına, bir yandan da PKK saflarındaki Alevilerden kuşulanılmasına ve onların tasfiyesine yol açtı. Dinsel boyutun giderek daha önem kazandığı bu süreçte Sünni köktencilikine ve kapsayıcı Kürt milliyetçiliğine karşı bir tepki anlamında asli bir kimlik olarak Aleviliğe yapılan vurgu güçlenmeye başladı.

Zazalık ve Zazaistan

Bu arada, Zazalığı dil ve kültür temelinde tanımlama konusunda bazı gelişmeler yaşanıyordu. İlk modern Zazaca (Kırmancı) metinler Mehemed Malmısanij tarafından Türkiye'de 1979 yılında İzmir'de 3 sayısı çıkan, 1980 darbesi yüzünden 4. ve son sayısı Stockholm'de çıkan *Tirêj* dergisinde yayımlanmıştı. Yazara göre Zazaca, Kürtçenin bir lehçesi idi.

1983'te Paris'te Kürt Enstitüsü kurulurken ortak bir standart dile dair eski rüya yeniden su yüzüne çıkmış; ancak ne Kurmanci ne de Sorani (halen Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin resmî dili olan "Orta Kürtçe") konuşanlar ötekine imtiyaz tanıdıklarından, Kürdistan'ın tüm kesimlerinden okuyucuları hedef alan dergiler, hem Kurmanci hem de Sorani dillerinde bölümlere yer vermişlerdi. Kürt Enstitüsü'nce aynı yıl yayımlanan *Hêvi/Hîwa* dergisine bir de Zazaca bölümü eklenmişti.

Zazaca dergiler

Zazaca yayıncılık, siyasal nedenlerden ötürü dilsel ayrımcılığa şiddetle muhalefet eden belli milliyetçi entelektüel çevrelerde sert olumsuz tepkilere yol açtı. Ancak "Zazaca ayrı bir dildir ve Zazalar ayrı bir halktır" diyen ilk yayın 1983'te çıkan *Kızıl Yol* dergisidir. Bunu dilbilimci Zülfü Selcan'ın çalışmaları ve Eubekir Pamukçu'nun 1985'te İsveç'te çıkardığı *Ayre* ve 1988'de *Piya* dergileri izledi. Dergilerde Zazaca (Kırmancı), Türkçe, İngilizce makaleler olduğu halde Kürtçe (Kurmancı) makale yoktu ve Zazalardan, kimlikleri uzun zamandan beri sadece Türk devletince değil, Kürtlerce de reddedilen ayrı bir halk olarak söz ediliyor ve coğrafi bir ad olarak Kürdistan teriminin yerine "Zazaistan" terimi öneriliyordu. Derginin ilk başta çok küçük bir okuyucu çevresi oldu ama bir süre sonra derginin bilinirliği arttı.

1991'de İsveç'te "Raya Zazaistani" (Zazaistan Yolu) adlı bir örgüt Sünni ve Alevi Zazalar arasındaki suni duvarların yıkılması, omuz omuza, kalp kalbe davranarak devrimci milli kurtuluş ve demokrasi mücadelesini yükseltme çağrısı yapıyordu.

Zazaların kaderini tayin hakkı

1992 yılında Almanya'da "Zaza Halklarının Haklarını Koruma Komitesi" adına yapılan bir açıklamada, Zazaların 5 milyon kişi olduğu; Sivas, Dersim (Tunceli), Elazik (Elazığ), Bingöl, Bitlis, Palu, Varto, Siverek, Diyarbakir (Diyarbakır) ve diğer yerlerde yaşadığı, Kürtlerin bir alt başlığı olduğu iddialarının doğru olmadığı, çünkü bilimsel araştırmaların Zazaların ne Türk ne de Kürt olduğunu gösterdiği ileri sürülüyordu. Manifestoda Zazaların Kuzey Batı İran halklarından olduğu ve 9. yüzyılda, Hazar Denizi'nin güneyinden (bilhassa Deylam'dan) şimdi yaşadıkları bölgelere göç etmek zorunda kaldıkları yazılıyordu. Bildiri Türkiye Cumhuriyeti devletinin Zazaların milli kimliğini ve Zazalara kendi kaderini tayin hakkı tanınması gerektiğini söyleyerek bitiyordu.

Halen örgütlü bir milliyetçi Zaza hareketi görünmemekte ama hepsi Zazaların Kürtlerden farklı olduklarını iddia eden, Avrupa'da yayımlanan iki dergi (*Desmala Sure ve Ware*) ve Türkiye'de yakın zamanda çıkan bir dizi kitap ile yayıncılık faaliyetleri giderek artmakta. Bir zamanlar "Alevi'yim/Kızılbaş'ım" demek bölücülük sayılırken, bugün PKK hareketi bu kimlikle barışmış durumda ancak bu sefer de "Zaza'yım" demek anti-Kürtçülükle eş tutulmaya başlandı.

Aynı şekilde benim gibi şu veya bu nedenle Zazalıktan veya Zazacadan bahsedenler, devletin şu veya bu projesi ile ilintilendiriliyor. Halbuki yakın tarihe kadar devlet, Kürt siyasal tezleriyle uyumlu bir şekilde, Zazacayı Kürtçenin bir lehçesi sayıyor ve TRT 6'da bu yönde yayın yapıyordu. Yani devletin bugünkü politikası, yukarıda anlattığım hikâyenin tam tersi istikamete yönelmiş durumda. Zazaların ayrı bir etnik grup olduğunu söyleyenler devlet dışı aktörler.

Benim bu konudaki yaklaşımım şu: Eğer bir kişi kendini "Zaza" olarak görüyor ve/veya "Zazalığın Kürtlükten farklı bir etnik kimlik" olduğunu ileri sürüyorsa ona kimsenin "Hayır sen yanılıyorsun, sen Zaza değilsin" ve/veya "Sen Zaza olabilirsiniz ama Zazalık Kürtlüğün alt koludur" demesi doğru değil. Bunun aksi de geçerli. Bir kişi kendini Zaza olarak tanımlıyor ama Zazalığın sadece dil ve kültürle ilgili olduğunu, etnik köken olarak Kürtlük şemsiyesi altına girdiğini düşünüyorsa, ona da kimsenin "Hayır Zazalık ayrı bir etnik gruptur" demesinin bir anlamı yok. Ama bu demek değildir ki etnik, dinsel veya dilsel vb. kimlikler hakkında konuşmayacağız, tartışmayacağız, araştırmayacağız. Tefik Fikret ne demiş: "Müsademe-i efkârdan barika-i hakikat doğar!"

Özet Kaynakça

- Lezgin, Roşan. "Toplumsal Kürt Gruplarından Zazalara Genel Bir Bakış", <http://www.zazaki.net/haber/toplumsal-kurt-gruplarindan-zazalara-genel-bir-bakis-291.htm>
- Malmisanij, M. Kird, Kirmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri, Deng Yayınları, Diyarbakır, 1996.
- Pamukçu, Ebubekir. *Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri*, Yön Yayınları, İstanbul, 1992.
- Selcan, Zilfi. *Zaza Milli Meselesi Hakkında*, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994.
- van Bruinessen, Martin. "Aslını İnkâr Eden Haramzadedir", çev. Özgür Gökmen, Diyarbakır.net, http://www.diyarbakir.net/cgi-bin/index.pl?mod=news;op=author_id;id=139.
- *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

JİTEM ve KÜRTLER

İlk bulunan ceset Kızılcahamam yakınlarında, ormanlık araziye atılmıştı. 30 yaşlarındaki esmer kadının kimliği tespit edilemedi. İkincisi, bir hafta sonra Elmadağ'daki kireç ocaklarında bulundu. Elleri bağlanmış, ağzı bantlanmış, kafasına iki kurşun sıkılmıştı. Kısa bir araştırmadan sonra kurbanın, emekli Jandarma Binbaşı Cem Ersever olduğu anlaşıldı. İki gün sonra, Ersever'in yardımcısı ve PKK itirafçısı Mustafa Deniz'in cesedi Polatlı'da bulundu. Elleri bağlanıp kafasına tek kurşun sıkılmıştı. Araştırma derinleştirildiğinde, kimliği belirsiz ilk cesedin de Ersever ekibinden olduğu anlaşılacaktı: {Adı} Mahsune [idi]. [Dr. Mahsune Dgoube Suriyeli idi.] Cesetler, Ersever'in "Üçgen-deki Tezgah" adlı kitabını anımsatırcasına, Ankara'nın üç ayrı köşesine bırakılmıştı.

Esrarengiz cinayet zinciri, 1993 Kasım'ının ilk günlerinde gazetelerin manşetlerine çıktı. O güne kadar sadece Güneydoğu'dakilerin duyduğu bir gizli teşkilattan bahsediyordu basın: Jandarma İstihbarat Terörle Mücadele, yani JİTEM. Cem Ersever kurucusuydu. İsminin baş harflerini kullandığı bir de slogan vardı: "Teröre karşı en etkili deterjan ACE!" Katiller, basını arayıp şu notu bırakmıştı: "Bitlis Paşa'nın katili Ersever infaz edildi.

Eşref Bitlis'in uçak kazası

Yukarıdaki satırlar, Serhan Yedig'in "Bir var bir yok Hem var hem yok JİTEM" başlıklı yazısından. (20 Kasım 2005, *Hürriyet Pazar*) Bitlis Paşa Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Eşref Bitlis... Resmî açıklamaya göre, Orgeneral Bitlis, 17 Şubat 1993

günü Diyarbakır'a gitmek üzere uçağa binmiş, "anti-buz sisteminin çalışmaması sonucu" uçak düşmüş ve Bitlis'le yanındakiler ölmüştü. Bitlis'in ekibinden Diyarbakır Jandarma Bölge Komutanı Tuğgeneral Bahtiyar Aydın da 22 Ekim 1993 günü Lice'de Kanas marka suikast tüfeğiyle öldürülecekti. Cinayetin PKK tarafından işlendiğini iddia etti devlet ama PKK bunu kabul etmedi. Aynı uçağa son anda binmekten vazgeçen Albay Kazım Çillioğlu ise 3 Şubat 1994'te görevli olduğu Tunceli Jandarma Alay Komutanlığı'nın lojmanlarında ölü bulundu. Yüzeysel bir inceleme ile "intihar" raporu verildi. 11 Şubat 1994 tarihli *Orta-doğu* gazetesinde, Çillioğlu'nun, bir üst düzey komutanın PKK hareketine müsamaha göstermesinden rahatsız olduğu, operasyonlar konusunda Genelkurmay'la görüş ayrılığına düştüğü, bu yüzden öldürülmüş olabileceği yazılmıştı. Cinayetler bugüne dek aydınlanmadı.

Bu arada 1993 yılından itibaren kendisinin JİTEM'in tetikçisi "Yeşil" kod adlı Mahmut Yıldırım olduğunu söyleyen biri, sicil numarasını vererek ama yüzü karartılmış biçimde Kadir Çelik'in programlarına çıkıp Behçet Cantürk, Savaş Buldan, Medat Serhat cinayetlerini devletin işlediğini defalarca anlatıyor ve kimse bunları yalanlamıyordu. Kısacası JİTEM'ciler marifetlerini göğüslerini gere gere anlatıyorlardı, böylece topluma gözdağı veriyorlardı belki de... (1997'ye kadar sahne alan bu adamın sahte "Yeşil" olduğu anlaşılacaktı sonunda.)

Soner Yalçın'ın kitabı

1994 yılında JİTEM'e dair çok ayrıntılı bir kitap yayımlandı. Kitabın yazarı Soner Yalçın konuyla ilgilenmeye, 2000'e *Doğru* dergisi muhabiri olduğu 1991 yılında başlamıştı.

Ardından Cem Ersever'i konuşmaya ikna eden Yalçın, *Binbaşı Ersever'in İtirafı*'nı (Doğan Kitap, İstanbul, 1994) yayımladı. Yalçın'a göre JİTEM, 1987'de Binbaşı Arif Doğan tarafından Jandarma İstihbarat Daire Başkanlığı'na bağlı kurulmuş; İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Diyarbakır, Samsun, Erzurum'da örgütlenmişti. Kadrosunda muvazzaflar ve hapishaneden özel izinle

çıkarılan PKK itirafçıları vardı. Kitapta bu bilgilerin yanı sıra en gözü kara PKK itirafçılarından Alaattin Kanat, İbrahim Babat, Adil Timurtaş tanıtılıyor; bunların işlediği Vedat Aydın (1991), Musa Anter (1992), Mehmet Sincar (1993) ve diğer önemli cinayetler anlatılıyordu. Denetim dışı grubun uyuşturucu ve silah kaçakçılığına da karıştığı anlatılıyordu.

Şeytan Üçgeni cinayetleri

1994 yılı, karanlık cinayetler yılıydı. Uyuşturucu kaçakçısı olduğu söylenen Liceli Behçet Cantürk, Cantürk'ün avukatı Yusuf Ekinci ve Medet Serhat (eşi Yurdanur Serhat suikasttan sağ çıkmıştı), Cantürk'ün ortağı Savaş Buldan ile arkadaşları Hacı Karay ve Adnan Yıldırım Sapanca-Düzce-Adapazarı arasındaki "şeytan üçgeni"nde ölü bulundu. Bu kişilerin PKK hareketine finansman sağlayan kişiler olduğu söyleniyordu. Yani JİTEM "vatan hizmeti" yapmıştı. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel "Devlet rutin dışına çıkabilir" görüşündeydi, yani JİTEM'i zımnen kabul ediyordu. Başbakan Tansu Çiller, PKK destekçisi işadamlarının listesinden, "Bask tipi çözüm"den bahsediyordu. Ersever cinayetinin bir iç hesaplaşma olduğunu savunuyordu. Çiller malum, "Devlet için kurşun atan da yiye de şereflidir" vecizesinin müellifiydi.

JİTEM var mı yok mu?

1995'in Nisan ayında TBMM Faili Meçhul Cinayetler Komisyonu'nun hazırladığı rapordaki bazı ifadeler basına "şok bilgiler" diye yansıdı. Raporda, yasadışı işlere karışmış korucular, PKK itirafçıları ve JİTEM arasındaki karanlık ilişkilere değinildikten sonra gayet steril bir dille şunlar söyleniyordu:

JİTEM'in faaliyetlerinin ne olduğu anlaşılammıştır. (...) Devlet organlarının kanunlarla sınırlı görev ve yetkileri aşılp, yasal boşluklardan yararlanıp yeni kurumlaşmalara gidildiği görül-

müştür. (...) JİTEM yetkisiz, görevsiz olduğu polis muntikasında polisten habersiz operasyon yapmaktadır. Yasal dayanağı olmayan ve buna rağmen kuruluş amacından saparak bazı yasadışı olaylarla birlikte anılan kuruluşun faaliyetlerine son verilmesi hukukun üstünlüğüne inanan devletimizin lehine olumlu bir davranıştır.

Deniyordu ama 2 Mart 1995'te MİT ajanı Tarık Ümit kimliği bilinmeyen kişilerce kaçırıldı ve kendisinden bir daha haber alınamadı. Vanlı işadamı Senar Er'in babası JİTEM tarafından 100 mark fidye için kaçırıldı. Görüşmeler sırasında fidye 1 milyon marka kadar çıktı ancak para ödenemediği için babadan bir daha haber alınamadı. 12 Ağustos 1995 günü, Eşref Bitlis'in ekibinden Mardin Jandarma Alay Komutanı Albay Rıdvan Özden, resmî hikâyeye göre PKK ile girdiği çatışmada alnından aldığı bir kurşunla öldü. Eşinin alnında değil ensesinde kurşun yarası olduğunu söyleyen Tomris Özden'e göre ise eşine dönemin Giresun Jandarma Komutanı Veli Küçük ve ekibi tarafından JİTEM'e girmesi yönünde baskı yapılmıştı. Öldürülmesi bununla ilgili olabilirdi. (Bir PKK itirafçısının Özden'in çatışmada ölmediğini söylemesi ve askerlerinden birinin "Komutanımızı yanındaki asker öldürdü" iddiası üzerine Rıdvan Özden suikastı dosyası 2009'da açılacak ama sonuç alınamayacaktı.)

Susurluk Kazası ve JİTEM

3 Kasım 1996'da Susurluk-Çatalceviz mevkiinde, bir Mercedes'e bir kamyon çarptı ve Türkiye tarihinin en büyük politik skandalı patlak verdi. Mercedes'te, DYP Şanlıurfa milletvekili Sedat Edip Bucak, İstanbul Polis Okulu Müdürü Hüseyin Kocadağ, Mehmet Özbay adına düzenlenmiş sahte kimlikli Ülkücü militan Abdullah Çath ile sevgilisi Gonca Us vardı. Kaza, MİT Operasyon Dairesi'ne ve Emniyet Genel Müdürlüğü Özel Harekât Dairesi'ne bağlı iki hukuk üstü silahlı grubun daha varlığını ortaya çıkarmıştı. JİTEM'in adı tekrar geçince, Susurluk Skan-

dah'nin ardından TBMM'de kurulan Susurluk Komisyonu konuyu bu işi en iyi bilecek kişiye, eski Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Teoman Koman'a sormaya karar verdi. Koman davete fiziken icabet etmedi ancak mektupla şu cevabı verdi: "Jandarma teşkilatı içinde JİTEM adında legal ya da illegal bir örgüt kurulmamıştır, yoktur. Ama jandarma dışında bu ismi kullanıp kanunsuz işler yapan bir grup vardır." Halbuki aynı günlerde Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) hazırladığı bir raporda JİTEM'in adı geçiyordu. Elbette kimse Koman'a veya MGK'ya bu çelişkiyi sormaya cesaret edemedi.

Yeşil'in Mesut Yılmaz'ı darp ettirmesi

Susurluk Skandalı patladığında iktidarda Erbakan Hükümeti vardı. Erbakan'ın, Susurluk'ta ortaya çıkan kirli ilişkileri protesto etmek için halkın yürüttüğü "Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık" eylemini "Glu glu dansı yapıyorlar" diye alaya alması deyim yerindeyse Erbakan Hükümeti'nin sonunu getirdi. Yerini Mesut Yılmaz Hükümeti aldı. Mesut Yılmaz'ın başta Susurluk Skandalı'nı deşmeye niyeti yoktu belki ama 23 Kasım 1996'da hiç hesapta olmadığı halde "yakıt ikmali için uğradığı" Budapeşte'de bir otel lobisinde, JİTEM'in tetikçilerinden "Yeşil'in organize ettiği bir saldırıda burnu kırılınca, ülkeye döner dönmez Başbakanlık Teftiş Kurulu Başkanı Kutlu Savaş'tan "ülke menfaatleri ve terörle mücadele adı altında yürütülen para, güç, menfaat sağlamaya yönelik tüm faaliyetleri araştırmasını" istedi.

Rapor yazılırken komisyon Kaçakçılık İstihbarat ve Organize Suçlar Eski Daire Başkanı Tuncay Yılmaz'la Emniyet İstihbarat Daire Başkanı Hanefi Avcı'yı dinledi. Avcı, "Çetelerin başı [dönemin Emniyet Genel Müdürü] Mehmet Ağar'dır" dedi. Elbette devlet ve Ağar üstüne alınmadı. Avcı, JİTEM'ci Cem Ersever'in yine JİTEM'ci Kemal isimli biri tarafından öldürüldüğünü söyledi. Daha sonra "JİTEM'cilerin mafya ile ilişkilerine" dair bir bilgi notu iletti komisyona. Elbette bunlar da sümenaltı edildi.

JİTEM'ciler birbirini ele veriyor

Komasyon 152 faili meçhul (!) cinayetinin sorumlularından biri olduğu söylenen, JİTEM'in kurucularından Tuğgeneral Veli Küçük'ü de davet etti ama Küçük, hakkındaki suçlamalara bir televizyon kanalından "Ne şimdi ne sonra öyle bir açıklama yapmayacağım" diye cevap verdi. 16 Şubat 1997'de gazetelere TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu'nda sadece askerî yetkililer ve üye milletvekillerinin katıldığı gizli bir oturumda JİTEM'in bütçesinin kabul edildiği yansıdı. Komisyon üyesi CHP'li Sinan Yerlika-ya'ya göre sadece rakamlar vardı ortada ve komisyon üyelerine hiçbir bilgiyi sızdırmamaları konusunda yemin ettirilmişti.

Birkaç gün sonra gazetelerde MİT ve JİTEM adına çalışan İranlı iki uyuşturucu kaçakçısından Yeşil'in 300 bin mark fideye aldığı okundu. İlginç olan, 25 Ocak 1995 tarihli *Özgür Ülke* gazetesinde "İrânlıların ARGK gerillalarınca öldürüldüğü" nün yazmasıydı. ARGK, PKK hareketinin bir koluydu. Bu nedenle Yeşil'in ve dolayısıyla JİTEM'in PKK ile ilişkisi olabileceği ihtimali konuşılmaya başlandı. Birkaç gün sonra JİTEM'ci bir assubay Uğur Mumcu cinayetinde Alaattin Çakıcı'nın rolü olduğunu açıkladı. Kısacası JİTEM'ciler birbirini ele veriyordu.

Bu arada Özel Harekat Dairesi Eski Başkan Vekili İbrahim Şahin bir türlü yakalanamıyordu ama adamları Ayhan Çarkın, Ayhan Akça, Ziya Bandırmahoğlu'nun ifadeleri alınıyordu. Tansu Çiller ve ailesinin dinlenmesinden ise nedense vazgeçilmişti. Gazetelerde JİTEM'in Güneydoğu Anadolu'da "yargısız infazlar yaptığı" yazıyordu. Ve TBMM'nin Susurluk Raporu Nisan 1997'de yayımlandı. Komisyon Başkanı Mehmet Elkatmış, "raporda JİTEM'i yeterince sorgulayamadık, bu içimde ukde kaldı" dedi.

Kutlu Savaş'ın Susurluk Raporu

Kutlu Savaş'ın hazırladığı II. Susurluk Raporu (birincisi MİT tarafından hazırlanmış yüzeysel bir rapordur, çok eleştiri almıştı.) ise 1998'de tamamlandı. Rapor 120 sayfa idi. Bunun 11'i devlet

sırrı gerekçesiyle açıklanmadı. JİTEM'le ilgili en çarpıcı bölüm, itirafçılardan İbrahim Babat'ın 76. sayfada özetlenen ifadesiydi. Babat, "JİTEM birlikleri içinde teröre karşı başarılı çalışmalarımız olmakla birlikte açığa çıkmamış ve gizli kalmış ve bugün de devleti sıkıntıya sokan bazı keyfi, hukuk dışı, pis uygulamalar olmuştur" dedikten sonra bazı dava arkadaşlarının devletçe nasıl öldürüldüğünü, (bugün HDP Milletvekili olan) avukat Hasip Kaplan'a nasıl bombalı suikast planlandığını anlattı.

Raporun yayımlanmasından bir kaç ay sonra gazeteci Necdet Açıan, Babat'la cezaevinde görüştü, ifadenin tam metni yayımladı. Babat olayları, amir ve kurbanlarının ismiyle anlattı. (Babat'ın ifadeleri üzerine dönemin İdil Cumhuriyet Savcısı, 16 Eylül 1989'da öldürülen üç kişi ile ilgili dosyayı tekrar açtı. Ancak Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü Babat'ın ifadesinin alınmasına izin vermedi. Bu ve benzeri bir çok engellemeden sonra İbrahim Babat 2002'de kamuoyunda "Rahşan Affi" olarak bilinen yasadan yararlanarak tahliye edildi.)

JİTEM Pınar Selek'in peşinde mi?

Artık JİTEM'in varlığı inkâr edilemez hale gelince, Mesut Yılmaz yetkililerle görüşüp sonucu kamuoyuna şöyle duyurdu: "Şu anda JİTEM yok, temizlemişler!" Sene 1998 idi.

15 Şubat 1999'da Abdullah Öcalan Kenya'da yakalanıp Türkiye'ye getirildi. Ardından yargılandı ve İmralı'ya konuldu. "PKK Meselesi" buzdolabına kondu. Yeşil'in İHD Başkanı Akın Birdal'ın yaralanmasında, Sabancı Suikastı faillerinden Mustafa Duyar'ın öldürülmesinde parmağı olduğu yazıldı. Bunun üzerine Aralık 1999'da jet bir kanunla Jandarma İstihbarat Teşkilatı kuruldu, böylece güya JİTEM geride bırakıldı. Halbuki 2001 Şubatında Hizbullah'ın bir JİTEM'ciyi öldürdüğü, bir JİTEM'ciyi de MİT'e havale ettiği yazıldı gazetelerde. Elbette hepsi "iddia" olarak kaldı. 2005 yılının Mayıs ayında Mısır Çarşısı Davası'nda önce itirafçı olmaya karar verip Pınar Selek'i suçlayan Alaattin Öget kararından vazgeçip, "MİT ve JİTEM Pınar'ı mahkûm ettirmek için beni kullandı!" dedi. Daha sonra iki sıra arkada otu-

ran Pınar Selek'e: "Seni öldürecekler, dikkat et!" dedi. Davası kaç kere temyize gitti geldi bilmiyorum ama hâlâ Almanya'da yaşıyor Pınar Selek. JİTEM'in kendisine gazezinin vazgeçmesini bekliyor belki de.

Yaşar Büyükanıt: "Tanırım, iyi çocuktur"

9 Kasım 2005'te Şemdinli'de Seferi Yılmaz'a ait Umut Kitabevi'nde patlayan bombadan sonra olay yerinden kaçarken halk tarafından yakalanan Astsubay Başçavuş Ali Kaya, Özcan İldeniz ve Veysel Ateş'ten birinin PKK itirafçısı, diğerinin jandarma istihbaratçısı çıkması JİTEM'i yeniden hatırlattı. TBMM Başkanı Bülent Arınç hükümete çağrıda bulundu: "JİTEM var mıdır, nasıl çalışmaktadır, nasıl bir görev yüklenmiştir? Net bir açıklama yapılmalı."

Olayı soruşturan Van Cumhuriyet Başsavcısı Ferhat Sarıkaya, arkasında hükümetin olmasından aldığı cesaretle bir kişinin ölümüyle biten bu bombalı saldırının devlet görevlileri tarafından düzenlenen bir terör eylemi olduğunu savunduğu gibi, dönemin Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt'ın sanık Ali Kaya için, "Tanırım, iyi çocuktur" sözleriyle adli yargıyı etkilemeye teşebbüs ettiğini belirtti. Ancak baltayı taşa vurmuştu. Sarıkaya'nın Büyükanıt hakkında soruşturma talebi Genelkurmay tarafından reddedilirken Sarıkaya Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun (HSYK) 20 Nisan 2006 günü almış olduğu kararla meslekten ihraç edildi. Neyse ki mahkeme Sarıkaya'nın iddiasının iade edilmesini gerek görmedi de yargılama sonucu sanıklar 39'ar yıl hapis cezasına çarptırıldılar. Ancak elbette JİTEM evlatlarını terk etmedi. Yargıtay olayda askerî yargının görevli olduğu gerekçesiyle karar bozdu. Üyeleri değiştirilen mahkeme bu görevsizlik kararına uyularak dosyayı askerî ceza mahkemelerine gönderdi. Sivil mahkemenin ağır cezalara çarptırıldığı sanıklar, askerî mahkeme tarafından ilk celsede serbest bırakıldılar. Sonunda sadece Tanju Çavuş 8 yıl ceza aldı. Böylece "iyi çocuklar" bu işten de sıyrıldılar.

2008'de Avusturya veya Almanya'da yaşadığı sanılan Yeşil'in 10 milyon dolarlık bir servete sahip olduğu, Veli Küçük'le iliş-

kisi yansıdı gazetelere... Bunlar soruşturuldu mu? Hayır. Yeşil'in servetine el kondu mu? Hayır...

Abdülkadir Aygan'ın itirafları

PKK itirafçısı Abdülkadir Aygan 2009 Ocak ayında *Star* gazetesine verdiği röportajda "Görev yeri: JITEM" yazan resmi maaş bordrosunu gösterdi ve görev yaptığı yerde JITEM yazılı tabela bulunduğunu söyledi. Aygan *Ülkede Özgür Gündem* gazetesine verdiği röportajda ise JITEM'in eski Diyarbakır Grup Komutanı olduğu iddia edilen emekli Albay Abdülkerim Kırca'nın emriyle gerçekleştiğini söylediği pek çok cinayeti tek tek sıraladı. Abdülkadir Aygan'ın anlatımlarında JITEM tarafından öldürüldüğü söylenen kişiler şunlardı: Musa Anter, Vedat Aydın, Musa Toprak, Mehmet Şen, Talat Akyıldız, Zahit Turan, Necati Aydın, Ramazan Keskin, Mehmet Ay, Murat Aslan, İdris Yıldırım, Servet Aslan, Sıddık Yetmez, Edip Aksoy, Ahmet Ceylan, Şahabettin Latifeci, Abdülkadir Çelikbilek, Mehmet Salih Dönen ve ismi öğrenilemeyen amcası, İhsan Haran, Fethi Yıldırım, Abdülkerim Zoğurlu, Zana Zoğurlu, Mele İzzettin Acet ve şoförü Mehmet Emin Kaynar, Hakkı Kaya, Harbi Arman, Fikri Özgen ve Muhsin Göl. Bu kişilerin hemen tamamının Kürt olduğunu söylemeye gerek yok herhalde. Bu röportajdan birkaç gün sonra Abdülkerim Kırca intihar etti. Genelkurmay Başkanlığı Kırca'nın ölümü üzerine sert bir basın açıklaması yaptı. Açıklamada Aygan "sözde itirafçı" olarak niteleniyordu.

13 yıl sonra JITEM Davası

Halbuki Aygan'ın belirttiği yerlerde bazı mezarlar açıldı ve iddialarının bir kısmı doğrulandı. Bazı yerlerde insan değil, hayvan kemikleri bulundu. Sonunda Diyarbakır Cumhuriyet Savcılığı, JITEM üyesi oldukları, 1992-94 arasında sekiz cinayete katıldıkları iddia edilen beş itirafçı, bir emekli subay ve bir muvazzaf astsubay hakkında tam 12 yıl sonra dava açtı. Temmuz 2009'da

İstanbul Cumhuriyet Savcılığı "JİTEM adlı bir oluşumun var olup olmadığı" konusunda İçişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı, MİT Müsteşarlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü'ne yazılar yazdı. Genelkurmay Başkanlığı "Bünyemizde (JİTEM) adında herhangi bir birim mevcut değildir" derken, Jandarma Genel Komutanlığı JİTEM adlı oluşumun, 1990 yılında sonlandırıldığını belirtti.

Eski Emniyet Müdürü Hanefi Avcı hapiste olduğu için talimatla verdiği ifadesinde JİTEM'in varlığının resmî düzeyde kabul gördüğünü söyledi. Somut olarak da adını vermediği bir baro başkanının arabasına bomba konulmasını, *Yeni Ülke* gazetesinin yakılmasını, *Aydınlık* ya da benzer bir derginin basılarak bir kişinin öldürülmesini ve HEP İl Başkanı Vedat Aydın'ın kaçırılıp öldürülmesini ifşa etti.

Cemal Temizöz Davası

Uzatmayayım, savcı sonunda "JİTEM adlı oluşumun, İçişleri Bakanlığının onayı olmadan ve Genelkurmay Başkanlığının görüşü alınmadan, Jandarma Genel Komutanlığı'nın kendi inisiyatifile kurulduğu tespit edildi" dedi ancak oluşumla ilgili asker şahıslar yüzünden "yetkisizlik" kararı verip dosyayı Diyarbakır Cumhuriyet Başsavcılığı'na gönderdi. Böylece bu konu da rafa kaldırıldı.

Eski Cizre Jandarma Alay Komutanı Cemal Temizöz, 23 Mart 2009 günü Cizre'de görev yaptığı sırada yaşanan faili meçhul cinayetler nedeniyle gözaltına alındı. Bu olayın öncesinde Cizre'nin Kuştepe köyünde faili meçhul cinayet iddiaları hakkında yapılan kazı çalışmaları sonucu 20 kemik parçası bulunmuş ve soruşturma kapsamında eski Cizre Belediye Başkanı Kamil Atak ve oğlu tutuklanmıştı. Olay hakkında gözaltına alınan kişilerin ifadelerinde Temizöz'ün adı geçmekteydi. 2009 Temmuz ayında açıklanan 104 sayfalık iddianamede Cizre'deki 20 cinayetten sorumlu tutulan Temizöz'ün 9 kez ağırlaştırılmış müebbet hapsi istendi. Bundan üç ay önce savcı sekiz sanığın da beraatini istedi. Bilmem şaşırдың mı? 2014 yılında kendilerine "Bıçak Timi"

adını veren JİTEM'ci dört asker ve beş korucu, Mardin Kızıltepe'de, PKK tarafından işlendiği iddia edilen 22 cinayetin faili olarak yargılanmaya başladı. Dava hâlâ devam ediyor. Sonucunu tahinin etmek zor olmasa gerek.

Gerçeğe ulaşma yolu

İşte “hem var hem yok” JİTEM'in özetinin özeti hikâyesi böyle. Özel Harp Dairesi-Kontrgerilla-Gladio-JİTEM-MİT ilişkileri herhalde ciltler doldurur. Anlatmadığım yüzlerce olay var elbette. Anlatılması mümkün olmayan gözyaşı ve acılar var. Uyuşturucu, silah kaçakçılığı, adam kaçırma, kadın kaçırma, haraç ve fidye alma ve elbette milyarlarca lira para var. Ve elbette toplumun devlete, devletin vatandaşına, Türk'ün Kürt'e, Kürt'ün Türk'e uzaklaşması, düşmanlaşması var... Bunların yanı sıra elbette PKK tarafından hem devlete, hem örgütün kendisine hem de halka karşı işlenmiş suçlar var. Gerçeklerin ortaya çıkması için niyete, cesarete, azme ve teknik olarak Hakikât Komisyonları'na ihtiyacımız var. Var oğlu var. Bu süreçte gerçeğin bir nebze de olsa ortaya çıkarılmasında emeği geçen kişilerden, burada adlarını anmaya fırsat bulamadığım Fikri Sağlar ve Sezgin Tanrıkulu'na çok şeyler borçluyuz.

JİTEM, AKP'lilerin dediği gibi (ya da yazıklandığı gibi) “geçmişte kaldı” mı? Hiç sanmıyorum. Devletin kılcal damarlarına kadar yayılmış, böylesine girift bir suç örgütünün tasfiye edilmesi ancak cesur, kararlı, sistematik ve çok yönlü politikalarla olur. Ortada bunu başarabilecek, daha doğrusu başarmak isteyen bir siyasal iktidar var mı? Davaların akibetinden gördüğüm kadarıyla yok. Aynen Diyanet gibi, aynen YÖK gibi, aynen MGK gibi, OHAL Yasası gibi ele geçirilinceye kadar “kötü”, ele geçirilince “faydalı” olabilecek yapıları, mevcut iktidar tasfiye eder mi yoksa kendi çıkarları için kullanır mı? Bundan PKK veya benzeri örgütler de yararlanır mı?

Beyaz Toroslar

JITEM'in ölüm arabalarıydı beyaz Toroslar. Beyaz Toros, Renault'nun bir modeliydi. Beyaz Toroslar Güneydoğu'da herkesin bildiği ama devletin bir türlü kabul etmediği gözaltında (zorla) kaybetmelerin simgesiydi. O meşum yıllarda eğer bir sokaktan bir beyaz Toros iki kere geçmişse bu kesin "uğursuzluk" adedilirdi. Zira o sokakta artık kötü şeylerin gerçekleşme vakti gelmişti.

Ayça Söylemez'in *Bianet* için derlediği "Beyaz Toros" vukuatlarından bazıları şöyle:

"Abdullah Efelti, karısı ve yedi çocuğuyla beraber Şırnak'ın Silopi ilçesine bağlı Bostancı köyü Güven mezrasında yaşıyor, çiftçilik yapıyordu. Mart 1995'te gözaltına alındı. Dönemin Jandarma Komutanı Cemal Temizöz ve korucubaşı Kamil Atağ'a açılan davanın dosyasında, oğlu Mesut Efelti'nin 30 Mart 1995'te savcılıkta verdiği şu ifadesi yer aldı: 'Tahminen 37 gün önce tanımadığımız iki taksi köyümüze geldi. Bir taksi plakasızdı diğeri ise 73 ve son rakamı 334 olan Toros marka binek tipi beyaz bir taksi idi. Bu taksiler gelmezden önce bizim karakol askerleri köyün etrafını sarmışlardı. Yukarda söylediğim iki taksi gelince oradaki askerler bizim evimizi gösterdiler. Babam gelen şahıslara benim ne suçum vardır, dedi. Babama, çocuklara söyle korkmayın seni nasıl aldıysak tekrar seni aynı şekilde köye getireceğiz, dediler. Babamı alıp götürdüler.' Abdullah Efelti'nin cenazesi 13 Mayıs 1995'te Cizre-Nusaybin karayolu üzerinde Varlık köyü yakınlarında bir arazide gömülü şekilde bulundu.

Yine Temizöz davasındaki ifadelerden, babası Ramazan Uykur gözlerinin önünde öldürülen İsmet Uykur'un anlatımları ise şöyle:

'Beyaz bir Toros geldi. Toros marka araçtan inen sanık Tamer Atak, babama araca binmesini söyledi. Babam araca binmeyip yoluna devam edince, 50 metre ileride kaldırımında araçla önünü kestiler. Tamer arabadan indi ve elinde tabanca vardı. Araların-

da boğuşma yaşanırken araçtan Kukel Atak indi. Babamı kaleşnikof ile taradı ve oradan ayrıldılar. Ben korkup şok geçirdiğim için olay yerine gidemedim. Çevredekiler kimi korkudan kaçtı, kimi kepenklerini kapatarak olay yerinden uzaklaştı. Cizre'de o dönemde korku hâkimdi. Kimin kimi öldürdüğü belli değildi ve insanlar kendi canlarının derdine düşmüştü.'

60 yaşındaki Selahattin Akbulut, Diyarbakır'ın Bismil ilçesine bağlı Kenhizirkan köyü Mehmetşirvan mezarında yaşıyordu. Koruculuğu kabul etmediği için baskı altındaydı. Defalarca gözaltına alındı, işkence gördü, ölümle tehdit edildi. 21 Haziran 1995'te askerlerin Mehmetşirvan mezarına düzenlediği baskında sivil giyimli beş kişi Akbulut'u evinden zorla alıp Beyaz Toros'a bindirdiler, 'Komutan çağırıyor, karakolda ifaden alınacak, götürüp hemen geri getireceğiz' diyerek götürdüler. Ailesi ondan sekiz ay haber alamadı. 26 Şubat 1996'da telefonları çaldı, kendini astsubay olarak tanıtan bir kişi, Kuruçay'da gömülü olan bir ceset teşhisi için çağırdı. Akbulut'un eşi ve kız kardeşi kol ve ayakları kesilmiş tanınmaz haldeki cesedi giysilerinden teşhis etti.

44 yaşındaki HADEP üyesi Mehmet Özdemir, Diyarbakır'ın Bağıvar köyünde yaşıyordu. Sekiz çocuk babasıydı, eşi Enzile Özdemir hamileydi. Defalarca gözaltına alındı, ağır işkenceler gördü. Son gözaltına alındığında 'Bir daha seni alırsak öldüreceğiz' dediler. O da ailesine 'Gözaltına alındığında beni ilk arayacağınız yer Saraykapı'daki JITEM olsun' uyarısında bulundu. 26 Aralık 1997'de Diyarbakır'da bir kahvede otururken, insanların gözü önünde telsizli, uzun menzilli silahlı kişiler tarafından zorla Beyaz Toros'a bindirildi. Kendisinden bir daha haber alınamadı. AİHM, 8 Ocak 2008'de oybirliği ile 'Türkiye devletinin, Mehmet Özdemir'in kaybolması ve ihtimal dahilinde olan ölümünden sorumlu olduğu' kararına vardı ama bu karar yeniden bir soruşturma açılmasına yol açmadı. Mehmet Özdemir halen 'kayıp'.

Zozan ve Orhan Eren çifti iki çocuklu bir aileydi. Diyarbakır'dan Kulp ilçesindeki çocuklarını almaya giden hemşire

Zozan ve eşi Orhan Eren yolda durdurularak beyaz bir Toros'a bindirildi. Araçları yolda terk edilmiş olarak bulunan Eren çiftinden bir daha haber alınamadı. Savcılık önce 'PKK kaçırmış' sonra da 'PKK'ye katılmışlar' dedi. Aileleri AİHM'e başvurdu. AİHM 21 Şubat 2006'da verdiği kararla Türkiye'yi tazminata mahkûm etti. Ama Türkiye'de yeni bir soruşturma açılmadı.

Fehmi Tosun Diyarbakır'ın Lice ilçesine bağlı Çavundur köyünde yaşıyordu. Korucu olmayı kabul etmeyen Tosun 1991'de köye yapılan baskında askerlerce gözaltına alındı. Uzun süre gözaltına tutuldu, işkence gördü. PKK hareketine yardım ve yataklık suçlamasıyla ceza aldı. 1994'te cezaevinden çıkınca tekrar polislerce aranmaya başlandı. Diyarbakır'da can güvenliği olmadığı için ailesiyle birlikte İstanbul'a taşındı. 36 yaşındaki beş çocuk babası Fehmi Tosun, 19 Ekim 1995'te Avcılar'daki evinin önünden silahlı, telsizli sivil polislerce 34 UD 597 plakalı beyaz Renault marka araca zorla bindirilerek götürüldü. Eşi Hanım Tosun ve İnsan Hakları Derneği tüm yasal yollara başvurdu. Fehmi Tosun'un gözaltına alındığı inkar edildi. Ama dört yıl sonra gözaltına alınan kardeşi, terörle mücadele şubesinde 'Seni de ağabeyin gibi öldürelim mi?' diye tehdit edildi. Ailesi hâlâ onu arıyor."

Özet Kaynakça

- Ağaşe, Çetin. *Cem Ersever ve JİTEM Gerçeği*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2003.
- Balık, Uğur. *KERBEROS-PKK'dan JİTEM'e Bir Tetikçinin Anatomisi*, Timaş Yayınları, 2011, Milliyet Gazete Arşivi.
- Çiçek, Nevzat. *İtirafçı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kalkan, Ersin. *Katille Buluşma Bir Jitem Dosyası: Musa Anter Cinayeti*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Kılıç, Ecevit. *JİTEM*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Söylemez, Ayça. "Beyaz Toros gelirse...", <http://m.bianet.org/bianet/insan-haklari/168526-beyaz-toros-gelirse>
- Şahan, Timur-Balık, Uğur. *İtirafçı Bir JİTEM'ci Anlattı*, Aram Yayınları, İstanbul, 2004.
- Yalçın, Soner. *Binbaşı Ersever'in İtirafları*, Doğan Kitap, İstanbul, 1994.

YAKIN TARİHİMİZDEN KATLIAMLAR ve İTİRAFLAR

Yıllardır resmî çevreler “Kürt Meselesi”ni tarihsel bağlamından koparmakla kalmayıp aynı zamanda bir “suç tarihi” gibi anlatmaya çalışırlar. Bu bağlamda bazı katliamlar medyada defalarca işlenir. Halbuki yakın tarihte bazı itirafçılar sayesinde bu olayların aslında hiç de anlatıldığı gibi olmadığı anlaşılmıştır. Bu bölümde bunlardan bazılarını örneklemek istiyorum.

Katliamlar

Mardin-Başyurt, Açıkyol ve Pınarcık

23 Ocak 1987’de Midyat’ın Başyurtlar köyüne bağlı Efeler mezarını basan bir grup 7’si çocuk, 1’i kadın, 2’si erkek toplam 10 köylüyü katletti. Ama katliam nedense o günlerin gazetelerine yansımada. 9 Mart 1987’de Mardin’in Nusaybin ilçesine bağlı Açıkyol köyüne düzenlenen baskında 6’sı çocuk, 1’i kadın olmak üzere 8 kişi öldürüldü. Mayıs 1987’de Ramazan Candan adlı militan Midyat’ta teslim olduktan sonra bu eylemlerin PKK tarafından gerçekleştirdiğini itiraf etti. (Bu “itiraf” terimini unutmayın, bu bölümde birkaç kez daha karşımıza çıkacak.) Öldürülen kişiler korucu ve ailesiydi. 23 Mayıs 1987 tarihli *Milîyet* gazetesine bakılırsa eylemlerin nedeni hem korucuları cezalandırmak hem de PKK adını dünyaya duyurmaktı. Gazeteye göre Candan çok “pişman”dı (“pişman” terimini de aklımızda tutalım) ve “Devletimizin vereceği her türlü cezaya razıyım. Yaptıklarımın yüzüm kızarıyor” demişti.

20 Haziran 1987’de Mardin Ömerli’ye bağlı Pınarcık köyünde 16’sı çocuk 30 kişi öldürüldü. Olayın PKK tarafından gerçek-

leştirildiği söylendi. Ama gazeteler olayın üzerinde fazla durmadılar. 20 Ağustos 1987'de Siirt'in Kılıçkaya köyünde 12'si çocuk 24 kişi katledildi. Olağan şüpheli yine PKK idi.

Milliyet gazetesinin 6 Eylül 1987 sayılı nüshasındaki bir habere göre, 46 yıla mahkûm edilen PKK militanı Sakine (Cansız) Polat (ki kendisi 2013'te Paris'te katledildi), "Hedefimiz kadınlar ve çocuklar değildir ancak bir halk savaşı vermekteyiz. Böyle zararlar mücadelenin bir sonucudur" demişti. 24 yıla mahkûm olan ve PKK militanı diye takdim edilen Mahmut Tanrıku da "Eylemlerimiz kadın ve çocuklara yönelik değildir. Ancak köy korucuları ailelerinden izole edilemiyor. Eylemlerimiz sırasında yine kadın ve çocuklar ölebilir. Kurşun adres sormaz" demişti.

Güçlükonak-Çevrimli

11 Haziran 1990'da Güçlükonak'a bağlı Çevrimli köyüne baskın düzenlendi ve baskında 12'si çocuk, 7'si kadın toplam 27 köylü öldürüldü. Bu sefer *Cumhuriyet* gazetesi, 12 Haziran 1990'da, olaydan bir gün sonra, köyün "kimliği belirsiz kişilerin baskınına uğradığını" söyledi ama devlet yetkilileri olayın "PKK tarafından yapıldığını" duyurdu. Daha sonra bütün basın yayın organlarında da böyle yansıtıldı.

İnternette dolaşan bazı iddialara göre PKK hareketinin resmi yayın organı olan *Serxwebûn* dergisinin Eylül 1990 tarihli Özel Sayısı'nda bu katliamla ilgili şunlar belirtiliyordu:

Sömürgeciler Eruh'un Gêrê [Çevrimli] köyünde katliam yaptı. 22'si çocuk ve kadın 27 kişi öldürüldü. Buna karşılık gerillalar 11 ile 12 Haziran tarihleri arasında Haruna ve Karadağ mınukasında, Şırnak'ta ve Elmadağ mınukasında asker, özel tim ve çetelerden toplam 80 kişi öldürdüler.

İddialara göre *Serxwebûn*'un aynı sayısında bir başka bilgi daha vardı: "Kızılsu bucağının Halkemer [Alkemmer demek isteniyor] köyü çetelerine düzenlenen baskında 4 çete öldürüldü. Ayrıca Çevrimli katliamına katılan 3 çete ölümle cezalandırıldı."

Aynı sayıda PKK üyesinin öldürdüğü bir kişi daha var: “Alkemer köyünde çetecilik yapan Ömer adlı unsur ölümle cezalandırıldı.” Sözü edilen Ömer adlı kişinin Türk basınında köy korucusu Ömer İstemi olduğu belirtiliyordu. Bu ifadelere göre devlet güçleri Çevrimli katliamını yapmış, PKK intikam için 88 özel timci ve korucuyu öldürmüştü.

İddiaların doğruluğunu tespit edemedim çünkü internette “Serxwebûn’un açıklamaları” başlığı altında dolaşan pek çok görüntü (caps) var. Bunlarda olayın başka türlü anlatımları yer alıyor. İşin doğrusunu öğrenmek için Serxwebûn’un internetteki sitesine girmeye çalıştım ama siteye erişim mahkeme kararıyla yasaklandığı için hangi anlatımın özgün olduğunu anlayamadım. Ama şu aşamada, bu anlatımları doğru kabul ederek devam edeceğim, nedenini de ilerleyen bölümlerde anlayacağımızı umuyorum.

Midyat-Tinate ve Başbağlar

20 Nisan 1992’de Mardin’in Midyat İlçesi’ne bağlı Tinate köyünde yaşanan katliam için de fail ilk ağızda PKK olmuştu ama daha o günlerde failerin korucular olduğu ortaya çıkmıştı. Bu neredeyse bir ilkti.

2 Temmuz 1993 günü Sivas’ta Madımak Otel’inde çoğu Alevi 33 yazar, düşünür, ozan ile 2 otel çalışanının devlet görevlilerinin gözleri önünde saatler süren bir linç olayı sonucu Sünni İslamcılarını yönlendirdiği grup tarafından yakılarak ya da dumanla boğarak öldürülmesinin üzerinden üç gün geçmişti ki Erzincan’ın Başbağlar köyünde PKK tarafından 32 sivilin öldürüldüğü haberleri ile sarsıldı kamuoyu. Daha sonra ölenlerin sayısının 33 olduğu ileri sürüldü. Ölenlerden biri kadın, biri 13 yaşında çocuktü. İddialara göre öldürülenlerin üzerine “Sivas’ın intikamı alınmıştır” yazılı bildiriler bırakılmıştı.

Olay sırasında kurşunlanan ve öldü diye bırakılan Muhtar Ali Akarpmar, Türkiye gazetesinden İrfan Özfatıra’ya o gün yaşadıklarını şöyle anlatmıştı:

Akşam namazı camideydik. Eli silahlı militanlar geldi, çok gençler, bizi köyün yukarisına çıkardılar. Doğrusu itmediler, kakmadılar, zorlamadılar. Kadınları da kuru bir dere yatağına toplamışlar. Takriben yarım saat, belki üç çeyrek örgüt propagandası yaptılar. Meğer bizi oyalıyorlarmış, aşağıda evleri talan ediyor, yağma yapıyorlarmış o anda. Ne zamanki kesif bir duman yükseldi köyün yakıldığını anladık. Zaten evlerimiz ahşap ve bitişik nizam. Üstü ot, altı ahır, Nasıl berbat bir koku anlatamam. Bak, hayvanların cıgıkları hala kulaklarımda. (...) Biz 40 kadar militan saydık ama istihbarata sorarsan 100 kişi civarındalar. Birden ateş emri verildi, ilk kurşunu göğsümden aldım, koltuk altımdan çıktı. Düşmüş bayılmışım, herhalde beni öldü sandılar. Bir ara gözümü açtım köy alev duman. (...) Köye itfaiye hiç gelmemiş, ben 2 ay sonra döndüm, enkaz için için yanıyordu hâlâ. İnanır mısınız buraya bir sene kuş gelmedi, kedi köpek kalmadı ortalıkta.

Katliamdan sonra bir PKK itirafçısı, saldırıyı gerçekleştiren grubun liderinin "İsa" kod adlı Orhan İlbay olduğunu, saldırı emrini veren kişinin ise "Dr. Baran" kod adlı Müslüm Durgut olduğunu ileri sürmüştü. Buna karşılık PKK lideri Abdullah Öcalan katliamla ilgileri olmadığını iddia etmişti.

Madımak Katliamı'nın faillerinin günümüze kadar süren yargılanma daha doğrusu "yargıla(n)mama" süreci ayrı konu ama Başbağlar Davası sadece üç yıl sürdü. Dava 26 Nisan 1995'te İzmir Devlet Güvenlik Mahkemesi'ne nakledildi. Son duruşmaya kadar 8 sanık yakalandı, sanıklardan sadece biri örgüt üyeliğinden 3,5 yıl, itirafçı sanık da 14 yıl ceza aldı.

İtiraf lar

Güçlükonak'ın gerçek faili kim?

Aradan yıllar geçti. Tansu Çiller'in Başbakan, Deniz Baykal'ın ise Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olduğu 52. Hükümet'in İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanı Adnan Ekmen 1 Eylül 2009 tarihli *Yeni Aktüel* aracılığıyla 15 Ocak 1996'da yaşanan Güçlükonak-Çevrimli Olayı'na dair ifşaatta bulundu. O gün içindeki yolcularla birlikte bir minitbüs önce ağır silahlarla taranmış, arkasından ateşe verilerek yakılmıştı. Güvenlik güçleri saldırının PKK tarafından gerçekleştirildiğini açıklamış, ancak o tarihte "ateskes" kararı almış olan örgüt, saldırıyı üstlenmemişti. Olayın üzerinden 13 yıl geçmiş ama Güçlükonak Katliamı'nın üzerindeki sis perdesi bir türlü aralanmamıştı. Eski Bakan Adnan Ekmen, o günlerde öğrendiği, ancak kanıt bulamadığı için bugüne kadar sakladığı gerçekleri *Yeni Aktüel*'e şöyle açıklamıştı:

Bölgeden ve ölenlerin yakınlarından aldığımız duyumlara göre olay hiç de güvenlik güçlerinin anlattığı gibi değildi. Zaten olayın geliştiği yer, güvenlik güçlerinin tamamen hâkim olduğu, kontrolü altında bulundurduğu bir alandı, PKK'nın orada eylem gerçekleştirmesi mümkün değildi. Dahası, öldürülen insanların kimlikleri güvenlik güçlerinin elindeydi, insanlar yanmış, ama nedense üzerlerinde bulunan kimlikler zarar görmemişti. (...) Bakanlık bürokratlarıyla oturup neler yapabileceğimizi konuştuk. Güçlükonak'ta güvendiğim, korucubaşı olan bir aşiret reisini telefonla aradım, aldığım duyumlardan söz ettim. Bana "Biz seninle şahsen tanışmadık, ama aileni, babanı, dedeni çok iyi biliyorum. O nedenle sana yalan söyleyemem; aldığın duyumlar doğrudur. Güvenlik güçlerinin resmi açıklaması gerçeği yansıtmıyor" dedi. Güçlükonak'a gitmemiz halinde gelip bize gerçekleri açıklayıp açıklayamayacağını sordum. "Bu mümkün değil. Sen devletin bir bakanısın, sana bir şey olmaz. Ama biz burada yaşamaya devam edeceğiz. Eğer gerçekleri açıklarsak kendimizi koruyamayız, sen de koruyamazsın" dedi. Öyle deyince Güçlü-

konak'a gitmekten vazgeçtik. (...) Olaydan sonra yetkililer çıkıp "Saldırıyı PKK gerçekleştirdi. Ölenler de şu kişilerdir. Kimlikleri de bizdedir" dedi. Olayı PKK gerçekleştirdiyse kimlikleri sende ne arıyor? İnsanlar yanarak ölüyor ama kimliklerine bir şey olmuyor. Demek ki onları yakanlar, yakmadan önce kimliklerini ellerinden aldılar. Bana göre burada bir açık verdiler. Bildiklerimi Başbakan Çiller'e anlatmayı teklif ettim. "Sen bilirsin, ama Başbakan'ın bu ara işi başından aşkın" deyince vazgeçtim. Olan biteni mensubu olduğum CHP'nin Genel Başkanı Deniz Baykal'a anlattım, duyularımı kamuoyu ile paylaşmak istediğimi söyledim. Suçun neden PKK'nın üzerine yıkılmaya çalışıldığını sordu. Şimdi tanı olarak anımsamıyorum; ama Avrupa'da Kürtlerle ilgili önemli bir oylama yapılacaktı. Bu olayın PKK'ya mal edilerek oylamayı gerçekleştirecek kuruma mesaj verilmek istenmiş olabileceğini söyledim. Böyle bir mesaj vermek için neden bu korucuların seçildiğini sordu.

Baykal'ın Erkmen'e ne dediğini bilmiyoruz ama Erkmen tam 13 yıl sustuğuna göre tahmin edebiliyoruz ne dediğini...

JİTEM'ci Ayhan Çarkın: "Başbağlar'ı biz yaptık!"

Aradan 3 yıl daha geçti. Bu sefer konuşan Ayhan Çarkın adlı JİTEM tetikçisiydi. Çarkın'a göre Erzincan-Başbağlar Katliamı'nı PKK değil JİTEM yapmıştı.

JİTEM hakkında daha önce çeşitli televizyon kanallarında itiraflarda bulunan Çarkın'ın itirafları üzerine "Faili meçhul-ler" hakkında açılan davada, Çarkın'la birlikte Mehmet Açar, İbrahim Şahin, Korkut Eken, Ayhan Akça, Ziya Bandırmalıoğlu, Ercan Ersoy, Ahmet Demirel, Ayhan Özkan, Seyfettin Lap, Enver Ulu, Uğur Şahin, Alper Tekdemir, Yusuf Yüksel, Abbas Semih Sueri, Lokman Külünk, Mahmut Yıldırım, Nurettin Güven, Muhsin Korman zanlı olarak yargılanıyordu. Ayhan Çarkın daha önce yaptığı bazı itiraflarını "söylerken uyuşturucunun etkisinde olduğu" gerekçesiyle reddetmekle birlikte mahkemede 1990'lı yıllarda işlenen siyasi cinayetlerin dönemin Cum-

hürbaşkanı, Başbakanı, Milli Güvenlik Kurulu (MGK), İçişleri Bakanlığı, İstihbarat Daire Başkanlığı ve MIT'in içinde bulunan Kontr-Terör Dairesi'nin bilgileri ve koordinasyonu dahilinde işlendiğini söylemişti. Ayhan Çarkın'a göre Başbağlar, Pınarcık, Perpa, Çiftahavuzlar, Gazi Mahallesi, Bolu-Sapanca-Düzce üçgeni içinde işlenen cinayetler ve daha pek çok katliam ve cinayette kendisi de yer almıştı.

Çarkın özetle şunları söylemişti:

Ben 1986'da Güneydoğu'ya ilk gönderilen 320 kişilik Özel Harekât grubu içindeydim. 1990'a kadar bölgede kaldım. Hepimiz kana bulaşmıştık. Öyle korkunç şeyler yapıldı ki o halka. Gittiğimizde baktık adamın biri gelmiş, çoluğun çocuğun içinde adamın birini çırılçıplak soymuş. Milleti köy ortasında toplamış dayak atıyor. Bir Kürt'ü PKK'lı diye çırılçıplak soyan bir zihniyet nedir? Bunlar Atatürk'ün askeri olamaz. Bunun adı terörle mücadele değildi, bunun adı ihanetti. Ben bu halka [Kürtler] uçak kullanıldığını gördüm. Top kullanıyorsun, tank kullanıyorsun, mayınlar kullanıyorsun halkına karşı. Bu ateş hepimizi yakacak. B.. yedirdik bu millete. Tırnaklarını söktük, dilini yasadık, biz bunu yaptık... Kürt halkı bizim onurumuz, omurgamız, gururumuz. Bir öztür dilememiz lazım Kürtlerden... Şimdi her tarafta toplu mezarlar çıkıyor. İster gerilla de ister terörist. Bu toplu mezarlar bu ülkenin ayıbıdır.

Pınarcık'ı da biz yaptık!

Çarkın Pınarcık'ta yaşananları şöyle anlatıyordu:

Dehşet şeyler yaşandı o bölgede. 1986'da gittik oraya. Bir yıl sonra Mardin Ömerli'ye bağlı Pınarcık köyünde bir katliam yaşandı. 16'sı çocuk 30 kişi katledilmişti. O köye gittim, kan, barut kokusu vardı her tarafta. Pınarcık katliamını provokasyon amaçlı JİTEM'in oluşturduğu gruplar yaptı. Çoğu çocuk 30 insan. Bir çocuğun cansız bedeni kollarımdaydı... O insanları örgüt öldürmedi. Bu kanı döken başkasıydı. Başbağlar katliamı,

Bilan kazası olayı, Jave köyleri... Aynı ekip yaptı bunları. Başbağlar katliamı kesinlikle Ergenekon zihniyeti ürünüdür. (...) Öcalan'ın önerdiği hakikatleri araştırma komisyonu açılsın, namusum ve şerefim üzerine yemin ediyorum gider her şeyi anlatırım. Benimle birlikte olanları, bu ülkeye ihanet edenleri söyleyeceğime yemin ediyorum. Ama o komisyona başkaları da gelmeli. Mehmet Ağar, İbrahim Şahin ve daha başkaları da gelmeli.

Perpa, Çiftehavuzlar da JİTEM'in işiydi!

Çarkın, Perpa ve Çiftehavuzlar olaylarını şöyle anlatıyordu:

Ben İstanbul'daki her baskında vardım. Perpa baskınında bir kız öldü, infaz edildi. Ben silahlı çatışmadaydım o esnada. Orada başka bir Ayhan vardı, o vurdu kıızı. Sabahat Karataş olayında (Çiftehavuzlar) ben vardım. İbrahim Şahin'in yanındaydım. Bahçelievler'deki çatışmada imzama attım. 15 kişi ölmüştü orada. Hata yaptıysam bedelini ödemeye hazırım. Ama emri kim veriyorsa katil odur. Ben tiksindim bu olanlardan. Şimdi o dönem bize başkanlık yapan İbrahim Şahin'in [dönemin Emniyet Genel Müdürlüğü Özel Harekât Dairesi Başkan Vekili] şu anki halini görüyorum da çıldırıyorum. Adli Tıp'ta rapor peşinde. Hafıza kaybı yaşıyormuş. Biz onun odasına girmeden önce salavat getirirdik. Şimdi düştüğü duruma bakın! Beni kandıramazsın İbrahim Şahin. O alacağın deli raporunun arkasına sığınamazsın. Çünkü tüm cevaplar onda. Mehmet Ağar da çıkısın hesabını versin.

Peki bu korkunç açıklamaları yapan kişinin akıbeti ne oldu dersiniz?

Savcı mütalaasında, sanık Ayhan Çarkın'ın itiraf ve iddialarının birçok kez değiştiğini, çelişkili olduğunu, soyut olmaktan öteye geçmediğini, somut olduğu kabul edilirse itirafta adı geçen diğer sanıklarla ilgili tedbir ve uygulamaların yapılması gerektiğini belirtti. Sanığın üzerine atılı suçun vasıf değiştirerek

iftira ve suç uydurma olarak değişeceği, sanığın 20 yıl öncesine dayanan suçların delillerini değiştirme ihtimalinin bulunmadığını ifade edip sanığın ve itirazlarında adı geçen sanıkların bu suçu işledikleri konusunda somut deliller olmadığı, iddiaların soyut olmaktan öteye gitmediği, delillerin bu aşamadan sonra toplanabileceği kadar toplandığı, sanıkların savunmalarının de-faaten alındığını belirterek 37 aydır tutuklu yargılanan Ayhan Çarkın'ın tutukluluk halininin devamı halinde telafisi imkânsız zararlar doğacağını söyledi ve Çarkın'ın serbest bırakılmasını istedi. Ayhan Çarkın 11 Temmuz 2014 tarihinde tahliye edildi. O gündən beri de itiraflarının üzerine gidilmedi. Bildiğiniz gibi davanın diğer sanıkları da yargılandıkları çeşitli davalardan birer birer "beraat" edip aramıza katıldılar...

Batman Valisi Salih Şarman'ın itirafları

Bu dava sürerken, 21 Şubat 2012 tarihli gazetelerde şöyle bir haber vardı:

Kontrgerillanın yaptığı katliamları PKK'ye mal eden devletten bir itiraf daha. 1993 yılından itibaren Batman'da görev yapmaya başlayan Emekli Vali Salih Şarman, 25 Mayıs 1995 yılında 11 kişinin öldüğü bombalı patlama olayının MİT tarafından yapıldığını itiraf etti.

Şarman, *Aksiyon* dergisine verdiği demeçte Batman'ın Hürriyet Mahallesi'ndeki minibüs durağına bırakılan ve 11 korucunun ölümüne neden olan bombalı katliamı yapan kişinin MİT muhbiri çıktığını, bu kişiyi evinden aldıklarını ancak kurumlar arasında gerilimler yaşandığını belirtmişti. Şarman'a göre dönemin OHAL Valisi Ünal Erkan, kalkıp Diyarbakır'dan gelmiş, toplantılar yapılmış, konu kapatılmıştı.

Aslında Batman Eski Valisi Salih Şarman, bu konularda konuşmaya çok önce başlamıştı. 2007 yılında resmî terminolojiyle söylersek "terörle mücadelede özel yöntemlerin kullanıldığı" Tansu Çiller'in Başbakanlığı ve Doğan Güreş'in Genelkurmay

Başkanlığı dönemine ilişkin bir kitap yayımlamıştı. Kitabın adı, Süleyman Demirel'in "Devlet gerektiğinde rutin dışına çıkar" sözüne atıfta bulunarak *Rutin Dışı* idi. Ama o günlerde basın "rutin dışı" teriminden hiç rahatsız değildi. (Bugün de pek rahatsız olduğunu söyleyemeyiz ama...) Bir yan bilgi: Adı Susurluk Skandalı'nda da geçen Vali Şarman'ın en dikkat çekici icraatlarından biri Batman'da sekiz ay boyunca PKK propagandası diye sarı kırmızı yeşil trafik ışıklarını yasaklamaktı. Vali Şarman, ayrıca PKK ile mücadele edilmesi için oluşturulan özel kontra birlikler için alınan silahların bir kısmının kayıp olması ve bir ihale yolsuzluğu nedeniyle yargılanıp "Kayıp silahlar" davasında zimmet suçlamasından beraat etmiş, görevi kötüye kullanma suçundan zaman aşımıyla kurtulmuş, Batman'da otopark ihalesi karşılığında bir işadamından rüşvet olarak Mercedes marka otomobil aldığı gerekçesiyle 16 ay cezaevinde kalmıştı. Tahliye olduktan sonra *Sabah* gazetesinin sorularını yanıtlayan Şarman, "JITEM'le birlikte çok iyi çalıştık. Neden yok dediler hiç anlamadım. Vardı ve faydalıydı. Bize göre model doğrudu, yeniden uygulanabilir" demişti.

“ŞEHİTLER” ve “ETKİSİZ HALE GETİRİLENLER”

Yıl 2007. Soğuk bir sonbahar akşamında, Diyarbakır'ın Bağlar semtindeki yoksul bir evde, yaşlı bir Kürt kadını kederli sesiy-le anlatıyor: “Onun ölüsüne sahip olmak isterdim. Onu kendi ellerimle yıkayıp gömmek isterdim.” Sözüünü ettiği kişi, Aydın, dört çocuğundan en büyüğüydü. 1990 yılında dağa çıktığında 19 yaşında bir üniversite öğrencisiydi. 1992 yılı ilkbaharında, Şırnak civarında güvenlik güçleriyle girdiği çatışmada öldürül-müş, Şırnak'la Cizre arasında bir yere gömülmüştü. İç savaşın zirvede olduğu yıllardı. Aile korkudan cenazeyi aramaya gide-memiş, sonra da bölgeden göç ettirilmişti. Aydın'ın annesi an-latmaya devam ediyor:

Yaklaşık 15 yıl geçti. Oğlumun bir mezar taşı bile yok ki gidip ağlayabileyim. Öldüğü günden beri tam şuramda, boğazım-da bir düğüm var. Her gün biraz daha büyüyor. Bazen kapı çalınıyor. Belki odur diye düşünüyorum. Kapıyı açıyorum o değil. Biliyorum o yaşamıyor. Ama 15 yıldır benim için her gün yaşıyor, her gün ölü. Çünkü vücudunu görmüş değiliz hâlâ, küçük de olsa bir umut var belki yaşıyordur diye. Türk-ler şanslı. En azından cenazelerine sahipler. Bütün paşalar, po-litikacılar ve büyük adamlar onların cenazelerine gidiyorlar. Cenaze törenlerini televizyonlar gösteriyor. Onlar ölülerini istedikleri şekilde gömüyorlar. Onların ziyaret edebilecekleri bir mezarları var. Ağlarken başlarını dayayacakları bir mezar taşları var. İnsanlar diyorlar ki “bu bir savaş”. Devlet diyor ki “onlar terörist”. Düşünüyorum ki bu kader. Bunu anlıyorum. Allah'ın takdirini değiştiremeyiz. Onu kabul etmemiz lazım. Fakat devlet bizim cenazelerimizden ne istiyor, işte bunu an-lamıyorum...

Ölümler mi güçlü, devlet mi?

Ağlamaktan gözpınarları kurumuş olan acılı anne, hayatla ölüm arasında, Arafta asılı kalışını öylesine etkili şekilde anlatmış ki ekleyecek tek söz yok. Annenin sorusuyla devam edelim: “Devlet Kürt cenazelerinden ne istiyor?” Cevap basit: Devlet ölümler üzerinden güç gösterisi yapıyor. Egemenin kim olduğunu en acımasız şekilde tekrar tekrar gösteriyor. “Eğer kullanmayı bilerseniz ölü bir beden çok etkili bir araçtır” diyor Fransız antropolog Louis-Vincent Thomas. Evet bizim devletimiz, ölümlerün gücünü biliyor. Bu yüzden Türklerin “şehitlerini” al bayraklara sarıp, geniş katılımlı devlet törenleriyle defnederken, Türk annelerin acısını televizyonlardan en çarpıcı biçimde sergilerken, Kürtlerin ölümlerinden söz bile etmiyor. Söz etse bile “etkisiz hale getirilen” diyor veya sardalya balığı gibi yan yana dizilmiş ölü fotoğraflarını servis ediyor el altından. Hele o ölümlerin annelerinden hiç söz etmiyor. Hiçbir kamera Kürt annelerine çevrilmiyor. Hiçbir yetkili, Kürt annelerini ziyaret etmiyor. Velev ki güvenlik güçleriyle çatışmaya giren her PKK üyesi, “hain”, velev ki “terörist”; peki onların aileleri de mi “hain”, “terörist” diye sormuyor kimse. Halbuki çatışmalarda öldürülen askerler arasında Kürt çocukları olduğu gibi, pek çok Kürt annesinin bir evladı dağda ise bir evladı da askerde. Bazı Kürt anneleri bir gün “etkisiz hale getirilen” yavrusuna ağlıyor, bir gün “şehit” olan kuzusuna...

Mezardan çıkarılanlar

Peki devlet neden böyle yapıyor? Cevap basit: Devlet böyle yaparak PKK üyelerini iki kez öldürüyor: Hem fiziki olarak hem de simgesel olarak. Çünkü biliyor ki ölü bir beden bazen canlı bir bedenden daha tehlikeli veya daha etkili olabilir. Devlet bu konuda o kadar kararlı ki çatışmalarda ölen ve arkadaşları tarafından gömülen PKK üyelerinin mezalarını arayıp buluyor ve bombalıyor veya tahrip ediyor. Ölümlerin kemiklerini sağa sola savuruyor. Sınırötesi operasyonlarda Kandil veya Mahmur ya-

kımlarındaki mezarlık da bu politikadan nasibini alıyor. Bu durumun PKK üyelerini fiziki ölümden bile daha çok sarstığını biliyor.

Cenazelerin ancak devletin istediği şekilde, istediği yerde, istediği kişilerce, istediği zamanda gömülmesi gibi başka müdahale yöntemleri de var. Ama daha kötüsü de var. 1998 yılında Antalya'nın Serik ve Manavgat ilçelerinde öldürülen 10 PKK üyesi Antalya ve Manavgat şehir mezarlıklarına gömüldüğünde ülke tarihinde belki de bir ilk yaşanmıştı. Ama ne ilk... Manavgat'ta binlerce “milliyetçi genç” ve şehit aileleri, “Ne Mutlu Türk'üm diyene”, “Kahrolsun PKK” sloganlarıyla meydana toplanmış, ardından yarım saat süreyle Manavgat-Antalya yolunu trafiğe kapatmışlardı. İstekleri, Manavgat mezarlığındaki PKK üyelerinin mezardan çıkarılması ve başka bir yere gömülmesi ya da yakılmasıydı. Gerekçeleri ise şuydu; Şehitlerle (“vatanseverler”) teröristler (“vatan hainleri”) yan yana yatamazdı!

Olaylar büyüyünce, yetkililer kalabalığın isteğini yerine getirdi ve cesetleri mezarlarından çıkararak Antalya Şehir Mezarlığı'na defnetti. Bunun üzerine aynı olaylar Antalya'da yaşandı. Antalyalı yetkililer de kalabalığın talebine uydu, cesetler bir kere daha yerlerinden çıkarıldı ve bilinmeyen bir yere defnedildi. Ne yetkililerden ne kanaat önderlerinden tepki görmedik bu insanlık dışı olaya. Böylece “milliyetçilik”, “vatanperverlik” uğruna, ayaklar altına alınamayacak herhangi bir etik değer olmadığına utanarak şahit olduk...*

Cenaze değil, “milli düğün”

Kürtlerin bunlara cevabı ise cenazelerine sahip olma şansını bulduklarında kitlesel cenaze törenleri düzenlemek oluyor. PKK, cenazelerin düşman (İsrail) üzerindeki etkisini 1980-1982 yılları arasında Suriye ve Lübnan'daki kamplarda kendilerine eğitim veren Filistin Kurtuluş Örgütü'nden (FKÖ) öğrenmişti. FKÖ de

* Yunan tragedya yazarı Sofokles'in MÖ 411 yılında yazdığı *Antigone* adlı eserinde buna dair bir kussa vardır.

1936-1939'da Britanyalı mandacılara karşı direnen Hacı Emin El Hüseyini'nin önderlik ettiği Filistinli direnişçilerden.

İlk gösterişli cenaze töreni, 1990 Ocak'ında, PKK mensubu Ezidi kızı Binevs Agal (Berivan) için Cizre'de düzenlendi. 13 Mart 1990'da Savur'da (Mardin) bir mağarada öldürülen 20 yaşındaki Kamuran Dündar adlı PKK üyesinin Nusaybin'deki cenazesinde ilk kez dükkânlar kapatılmış, genel grev türü bir eylem yapılmıştı. Cenaze töreni ile 21 Mart'taki Newroz törenleri birleştirilmiş, o gün Dicle Tıp Fakültesi öğrencisi Zekiya Alkan "Kürt halkına yapılan baskıları" protesto etmek için kendini yakmış; Cizre, Silopi ve İdil'de tansiyon uzun süre düşmemişti. Olaylar sürerken güvenlik güçlerinin halka açtığı ateş sonucunda dört kişi ölmüş, dokuz kişi yaralanmış, 138 kişi ise tutuklanmıştı.

Cenazelerin siyasi gücünü gösteren en önemli olay Temmuz 1991'de Diyarbakır'da yapılan Vedat Aydın'ın cenaze töreniydi. Vedat Aydın, Halkın Emek Partisi'nin (HEP) Diyarbakır İl Başkanı'ydı. 5 Temmuz 1991'de evinden polis tarafından alınmış ve iki gün sonra cesedi Diyarbakır-Elazığ yolunda bulunmuştu. Yıllar sonra anlaşılmıştı ki devletin kadrolu cellatı Cem Erserver'in ekibi tarafından işkence edilmiş ve başından vurulmuştu. Cenazeye yüz bine yakın kişi katıldı. Sadece Diyarbakır değil, tüm bölge bu olaydan etkilendi. O güne dek siyasi açıdan birbirine düşman olan gruplar el ele verdi, halk birbirine kenetlendi.

"Değer Aileleri"

Türk tarafının kabul etmesi zor ama PKK da ölülerine "şehit" diyor. PKK tarafından benimsenen şehitlik doktrini İslami referansları olmamakla birlikte ona çok benziyor. Bir kere ölüler İslami geleneklere uygun olarak defnediliyor. Cenazeler imam (*mela*) gözetiminde camide yıkanıyor, ölü mezara başı kible yönüne gelecek şekilde konuyor. Aynen Türkler gibi Kürtler için de "vatan (Kürdistan) için", "milli dava için" ölmek bir şeref. "Şehit" ailelerine "Değer Aileleri" adı veriliyor ve yerel yöneticiler bu aileleri önemli günlerde ziyaret ediyor, bu ailelerin çocuklarına belediyelerde iş veriliyor.

Bugün adeta bir düğün gibi yaşanan Kürt cenaze törenlerine binlerce kişi katılıyor. Eğer ölü bekârsa eline kına yakılıyor. Cenazelerde ölümden söz edilmiyor; ölen kadınsa “Kürdistan’la evlendiği”, erkekse “Kürdistan’ın oğlu” olduğu söyleniyor. Törene katılanlar rengârenk giysilerini giyiyorlar, zılgıtlar eşliğinde halay çekiyorlar. Zılgıtlara, “şehitler” için bestelenmiş özel şarkılar veya “milli” marşlar ekleniyor. 1984-1989 yılları arasında her “şehit” için bir şarkı bestelenirken, 1990 ile 1992 arasında ölü sayısı binlere çıkınca bu gelenek doğal olarak sona ermiş, sadece meşhur olanlara şarkı bestelenir olmuş. (Örneğin Vedat Aydın için bestelenen “Amede Serhildane” adlı şarkı, 1991 seçimlerinde her yerde çalınmıştı.)

Bu düğün/cenazelerde anne dışındakiler ağlamamaya çalışıyor ya da hıçkırıklar zoraki gülme sesiyle bastırılmaya çalışılıyor. Çünkü düşmana koz vermemek gerekiyor. Cenaze gömüldükten sonra bu seremoni “Taziye Evi” denilen yas evlerinde sürdürülüyor. Sonra da annelerin dilinde, yüreğinde... Şehitlerin Berivan, Zilan, Siyar, Welat, Rojhat, Zozan, Newroz gibi kod adları yeni doğanlara veriliyor. Böylece aynen Türklerde olduğu gibi, kişisel acılar “şehitlik” söylemiyle milliyetçi söyleme katılıyor; şehitle vatan, bedenle toprak, ölüyle yaşayan, yek vücut oluyor.

Siz Evladımızı Kaç Yıl Beklediniz?

Hüseyin Morsümbül, 18 Eylül 1980 günü Bingöl’deki evinden jandarma ve bir grup sivil tarafından alındı. Ardından babası da götürüldü karakola. İkisi de ağır işkencelerden geçtiler. Baba şanslıydı, salıverildi. Bir gün görevlilerden biri babaya, “Oğlun kaçmış” dedi. Baba, “Orası öyle bir yer ki değil bir insanın, bir kuşun kaçması bile mümkün değil” dedi ama kimseleri inandıramadı. Hüseyin 27 yıldır ortada yok.

Ailesi Hayrettin Eren’in 21 Kasım 1980’de İstanbul’da güvenlik güçlerince gözaltına alındığını arkadaşlarından duydu. Telaşla Gayrettepe’deki Emniyet Müdürlüğü’ne gittiler. Ama yetkililerden tek bir laf duyular: “Bizde yok!” Aile, Hayret-

tin'in arabasının emniyetin kapısının önünde durduğunu söyledi. Ertesi gün araba da kayboldu. 27 yıldır Hayrettin'den haber yok.

7 Aralık 1993'te Siverek'te güvenlik güçleri 25 kişiyi gözaltına aldı. Bunlardan biri Hüseyin Taşkaya'ydı. Amcasının kızı Hüseyin'e yapıştı "Bırakmam" diye, dipçikle koluna vurdular, amca kızının kolunu kırıp götürdüler Hüseyin'i. Üç-dört gün sonra 23'ü serbest kaldı, ama Hüseyin'le Ahmet Kaplar o gündən beri yok. Dokuz kardeşi, bir anası, bir karısı, dört oğlu, bir de kızı vardı Hüseyin'in. O gündən beri morglarda, kimsesizler mezarlığında, Fırat Nehri'nin kıyılarında cesetlere bakmakla geçiyor hayatları ama Hüseyin'in ölüsü de dirisi de yok...

Kenan Bilgin, 12 Eylül 1994'te Ankara'da otobüs durağında gözaltına alındı. Ama bunu polis söylemedi, onu Ankara Emniyet Müdürlüğü Terörle Mücadele Şubesi'nde görenler söyledi. Anlatılanlara göre hücrelerinde "22 gündür buradayım, beni kaybedecekler" diye haykırıyordu. Aileye her zamanki malum cevap verildi: "Bizde yok!" Hâlâ yok...

61 yaşındaki Nazım Gülmez, 14 Ekim 1994 Tunceli Hozat Taşlı köyünde yapılan arama sonunda jandarmalar tarafından sorguya götürüldü. Yanında 3 kişi daha vardı. Daha sonra onlar serbest bırakıldı ama Gülmez'den bir daha haber alınamadı. Muhtar ve tüm köylülerin şahadeti işe yaramadı, devletin cevabı belliydi: "Bizde yok!"

44 yaşındaki Mehmet Özdemir, 29 Aralık 1997'de Diyarbakır hayvan pazarında telsizli kişilerce gözaltına alındı. Karakola giden aileye, "Bir şey yok, sorgulandıktan sonra çıkar" dediler. Ailenin içi rahatladı. Ancak ertesi gün sağlığını öğrenmek için tekrar gittiklerinde o meşum cümleyi duydular: "Bizde yok!"

Fehmi Tosun, 1998'de güpegündüz onlarca kişinin arasından, kafasına silah dayanarak, ellerinde telsiz olan kişiler tarafından bir arabaya sokuldu. Olayı üçüncü kattaki evlerinin penceresinden gören eşi Hanım Tosun, deli gibi merdivenleri indi ama kapının önüne geldiğinde kocası ortada yoktu. Kocasını bir daha da göremedi.

Gelin bu bölümü “mutlu” bir hikâyeyle bitirelim. “Mutlu” çünkü anneciği yavrusuna kavuştu. Ama nasıl? Hasan Ocak, 20 Mart 1995 günü annesini arayıp, “Akşama yemek yapma, ben balık alacağım” dedi. Kız kardeşi Aysel’in yaş günüydü. Ancak o gece balık da gelmedi, Hasan da. Annesi Emine Ocak, günlerce 28 yaşındaki kuzusunu aradı. Sonradan öğrenilecekti ki Hasan Newroz gösterileri sırasında gözaltına alınmıştı. Bir mahkemede kalkıp hâkime, “Oğlumu kimden sorayım?” deyince görevli komiser, “Gel ben seni oğluna götürüyüm” dedi. “Sağ mı? İnanayım mı...” derken içerde buldu kendini. “Mahkemenin huzurunu bozmak” suçundan 60 yaşında, 19 gün hapis yattı. 55. günün sonunda gelen meçhul bir telefon, oğlunun gerçek adresini fısıldadı: Hasan’ın telle boğulmuş bedeni, Altınşehir Kimsesizler Mezarlığı’nda yatıyordu. Mezarı açtılar. Emine Ana, oğluyla kucaklaştı.

Hasan Ocak olayından sonra kayıp yakınları, Cumartesi Anneleri/Cumartesi İnsanları adı altında 27 Mayıs 1995 gününden başlayarak İstanbul’da, İstiklal Caddesi’ndeki Galatasaray Lisesi önünde her cumartesi saat 12.00’de, “Kayıpların akıbeti açıklansın, sorumlular ortaya çıkarılarak yargılsın ve kayıplar son bulsun” talebiyle basın açıklaması yaptılar, yapmaya çalıştılar. Yapmaya çalıştılar diyoruz, çünkü 170. haftada başlayan engellemelerin 30 hafta sürmesi üzerine eylemlerine 200. haftada, yani 13 Mart 1999’da ara vermek zorun kaldılar. Ergenekon Davası ile birlikte yeniden umutlanan kayıp yakınları Galatasaray Lisesi önündeki buluşmalarına tekrar başladılar. 23 Eylül 2016 tarihinde 600. kez buluştular. Arkası da geldi. Ne istedikleri belli: Devlet gözaltında kayıpları bulsun, sorumluları yargılsın, artık bu ülkede hiç kimsenin gözaltında kaybolmamasını sağlasın!

Özet Kaynakça

Kürüm, Şehitnur. "Mourning for Disappeared: The Case of the Saturday Monsters", 2012 yılında İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Özsoy, Hişyar. "Between Gift and Taboo: Death and the Negotiation of National Identity and Sovereignty in the Kurdish Conflict in Turkey", 2010 yılında The University of Texas'ta kabul edilmiş doktora tezi.

SÖYLENCE, BAYRAM ve “SERHİLDAN” OLARAK NEWROZ

Newroz nedir? Bir bayram mı, bir söylence mi? Ya da Avrupalıların söyleyişle bir mitiko-ritüel mi? Ya da Newroz ideolojilerin içine gizlendiği imgesel ve simgesel bir barınak mı? Newroz kime, kimle ait? Onu bir aidiyete bağlamak mümkün mü? Öyleyse Kürtlere mi ait, Türklere mi, yoksa Farslara mı? Ya da tüm dünyanın ve tüm halkların mı? Kralların bayramı mı, halkın mı? Newroz'un öyküsü, salt kurmaca bir öykü mü? Yoksa söylence olmakla beraber, kimi tarihsel olay ve kişileri içine almış mı? Almışsa bu kişiler kimler, bu olaylar neler?

Gürdal Aksoy, *Bir Söylence, Bir Tarih NEWROZ* adlı kitabına böyle başlıyor. Sonra da şunu diyor: “Bütün bu soruları, bir giriş yazısında yanıtlamaya ve bunları tek tek analiz etmeye kalkışmak fazla iddialı olur. Biz burada, dikkatleri celbeden birkaç soruya yanıt aramaktan öte bir şey yapmayacağız.”

Ben de bu yazıda bütün sorulara cevap veremeyeceğim elbette. Üzerine ciltler yazılacak Newroz, Dahhak, Demirci Kawa gibi konulara dair köşe taşlarını dizmeye çalışacağım sadece.

Akitu, Purulliya, Paskalya

Bugün ülkemizde esas olarak Kürtlerin yazdığı şekliyle Newroz, Türklerin yazdığı şekliyle Nevruz, Farsçada “yeni gün” (Nev=yeni, ruz=gün) anlamına geliyor. Çeşitli Orta Asya dillerinde ufak tefek farklılıklarla (*Noruz, Noruz, Naras, vb.*) karşımıza çıkan Newroz, gece ile gündüzün eşit olduğu ilkbahar gündö-

nümünün (ekinoks) ilk günü, yani 21 Mart günüdür. Eskiden pek çok kültürde 21 Mart yılbaşı günü sayılırdı. Örneğin Babilîlerin Akitu bayramı, Hititlerin Purulliyas festivali bir çeşit Newroz töreni idi. Daha yakın yüzyıllarda özellikle tarım topluluklarının yeni yıl başlangıcıdır. Bugün İran'da, Afganistan'da, Azerbaycan'da ve pek çok Orta Asya (Türki) devletinde yeni yıl 21 Mart'ta başlar. Zerdüştlere, Alevilerde, Bahaîlerde Newroz kutsal gündür. Hıristiyanlar İsa'nın çarmıha gerilişinden üç gün sonra yeniden dirilişinin 21 Mart'ta veya ondan sonra dolunayın çıktığı ilk pazar gününe rastladığına inanırlar. O gün Hıristiyanların en büyük bayramı olan Paskalya'dır. Dahası, bazı kültürlerde "ilkbahar gündönümü" (21 Mart) ile "sonbahar gündönümü" (23 Eylül) yer değiştirmiştir. Ama daha karışık durumlar da var.

Firdevsi'nin *Şehname*'si

Newroz'dan bahseden en önemli metinlerden biri İranlı şair Firdevsi'nin (ö. 1020) *Şehname*'si. Aruz vezniyle yazılan 60 bin beyitten oluşan eser, ilk insandan III. Yazdigirt (ö. 651) dönemine kadarki İran tarihini söylenece kalıbında aktarır. Eserin konumuzla ilgili olan "Cemşid", "Dahhak" ve "Feridun" adlı bölümlerinin kabaca özeti şöyle: Cemşid yedi yüz yıl hüküm sürmüş bir hükümdardır. Cemşid saltanatının 50. yılında bulunduğu yeri beğenmez ve daha yükseklere çıkmak ister. Kendi büyüklüğüne uygun bir taht yaptırır ve onu mücevherlerle süsler. Cemşid tahta çıktığında gökyüzündeki güneş gibi parlamaktadır. Firdevsi'nin deyişiyle dünya onun talihindeki parlaklığa hayran olur, Cemşid'in üzerine mücevherler saçarlar ve o güne Newroz derler. Aradan 300 yıl geçer. Halkına büyük iyilikler yapan Cemşid kendini Tanrı'yla karşılaştırmaya başlayınca her şey tersine döner. Tanrı Cemşid'in başına bela olarak Dahhak'ı (kaynaklarda Zahhak, Dehak, Dehaq diye de yazılır) gönderir. Zerdüştinancının kutsal kitabı Avesta'da karşımıza çıkan şeytani varlık Azhi Dahaka'nın izdüşümü olduğu anlaşılan Dahhak çok zalim biridir. Cemşid'in koruduğu güneş, Newroz, cem ayinleri,

inançları yerine, omzundan yılanlar sarkan, yılanlara tapan ve onlara küçük çocukları kurban vermeyi zorlayan kanlı bir kişiliktir. Adeta iblisin (şeytanın) vücuda gelmiş halidir.

Dahhak her gece ister halktan olsun ister yiğit soyundan, iki delikanlıyı sarayına getirtir, aşçı bunları öldürür, beyinlerini çıkartır, yılanlara yiyecek yapar. Sonunda Ermayıl ve Kermayıl adlı iki iyi kalpli kişi, iki kurbandan hiç olmazsa birini kurtarmak için saraya aşçı olarak girerler. Kapıcıların yakaladıkları kişilerden birini öldürüp, diğerini kaçıırırlar. Cemşid anlamasını diye de bir koyun beynini ölen gencin beyniyle karıştırıp yılanaya yedirirler. Böylece her ay 30 genç kurtarırlar. Zamanla kimin nesli oldukları belli olmayan bu gençlerin sayısı 200'ü bulur. Firdevsi şöyle devam eder: "Aşçı onlara geçinmeleri için birkaç keçi ve koyun verdi / Ve onları ulaşılmaz topraklara gönderdi / Şimdi Kürtler işte o soydan gelmektedirler / Öyle ki yerleşik uygarlığı hatırlayamamaktadırlar."

Sonunda ortaya Gave adlı demirci çıkar. Eski bir İran inancı olan Zerdüştlüğün kutsal metni Avesta'da yer almayan ve ilk kez Sasani kaynaklarında ortaya çıkan Demirci Gave, Dahhak'ı alt eder ve Tahran yakınlarındaki Demavend Dağı'na hapseder. Başa Cemşid'in oğlu Feridun geçer. Feridun tahta çıkarken bayrağının tepesinden kırmızı, sarı, mor kumaşlar sarkıtır ve ona "Gave'nin bayrağı" adını verir. Firdevsi'nin deyişiyile bu tarihten sonra kim tahta oturursa, bu demirci derisine yeni yeni mücevherler asar ve zamanla bu bayrak karanlık gecede doğan bir güneş döner...

Feridun'un tahta geçmesi ve Dahhak'ın Demavend'e hapsedilmesi olayı İran'da Mihriğan (Mihrican) Bayramı ile kutlanır. Mihriğan Bayramı, İran güneş takviminde yedinci ay olan ve 23 Eylül-22 Ekim arasında kapsayan "Mihri ayının" 16-21. günlerine denk gelir. Yani Newroz nasıl baharın başlangıcı ise Mihriğan da sonbaharın başlangıcıdır. Yani Newroz Cemşid'i simgelerken, Mihriğan Feridun'u simgeler...

Bu arada belirtelim ki Firdevsi, ileriki tarihlerde adı Kave, Kava, Kawa gibi değişik şekillerde yazılacak olan demirci Gave'nin etnik kimliğine dair bir şey söylemez. Dahası, Gürdal Aksoy'a göre, Firdevsi'nin "ulaşılmaz topraklara/dağlara kaçan"

toplumdan “Kürt” diye söz etmesi, ille de etnik bir gönderme olmayabilir çünkü o dönemde “Kürt” adının “göçebe”, “çoban” anlamında kullanıldığına dair emareler vardır. Aksoy’a göre eğer bu iddia doğruysa, terimin nasıl olup da bir kavmin genel adı haline dönüştüğünün araştırılması gerekir. Benzer bir dönüşüm hikâyesi de şudur: *Şehname*’nin önemli karakterlerinden Rostem-i Kurd, bazı araştırmacılar tarafından sondaki ekten dolayı, Kürt olarak tanımlanmış, bazıları ise *kurd* kelimesinin Farsçada “kahraman” anlamına gelen *gurd* kelimesinden geldiğini ileri sürmüşlerdir.

Şeref Han’ın *Şerefname*’si

Şehname ile Kürt kimliğini doğrudan birleştiren kaynak ise Şeref Han’ın yazdığı *Şerefname*’dir. Çocukluğu İran’da Şah Tahmasp’ın sarayında geçen ve Tahmasp tarafından 12 yaşında iken “Kürtlerin Emiri” unvanı verilen Bitlisli Şeref Han, II. Şah İsmail’in Safevi tahtına çıktığı 1576 yılında Nahçıvan Valiliği’ne atanır. Bölgenin Osmanlı egemenliğine girdiği 1578 yılında da kendisine III. Murad tarafından Bitlis Sancağı’nın yönetimi verilir. Osmanlı merkezi devletinin Kürt topluluklarını yerleşik hayata geçmeye zorladığı 1597’de kaleme aldığı *Şerefname* adlı eserinde Firdevsi’deki mitolojik öyküsünü şu şekle dönüştürür:

Kürtlerin aslı ve çok olan toplulukları konusunda çeşitli sözler ve rivayetler vardır. Bu rivayetlerden biri, bazılarının öne sürdükleri gibi şudur: Kürtler, beyinlerinin alınıp Dahhak’ın (Bivrasb) iki omzu üzerinde meydana gelen kansere benzer bir çibana sürülmesi için öldürülmekten, boğazlanmaktan, başları kesilmekten kaçarak dağlara ve engin yerlere dağılan insanların soyundan gelmişlerdir. Dahhak, Bişdadilerin büyük hükümdar Cemşid’den sonra İran ve Turan tahtına oturup ülkeler tasallut eden beşinci hükümdarıydı. O kadar Allah’tan korkmaz ve sakınmaz ceberrut ve haddini aşmış bir hükümdardı ki bu yüzden bazı tarihçiler, şiddet ve ceberrutlğundan ötürü tarihte Şeddad şarıyla ün yapan hükümdarın ta kendisi olduğunu öne sürmüşlerdir.

Şerefname'de Cemşid, Feridun, Newroz ya da Mihrigan'dan söz edilmez. Dahhak'tan söz edildiği halde Demirci Gave/Kawa'dan da söz edilmez ancak başka bir yerde Kawa'yı andıran bir isme sahip Keyo'dan ve Goran aşiretlerinin Keyo'nun oğlu Ruham'dan geldiğinden sözedilir. Ancak Şeref Han temkini elden bırakmaz ve "Fakat Goranların Kürt olup olmadıkları tartışmalı görülür" diye ekler. Buna karşılık Zaloğlu Rüstem adlı bir Kürt kahramandan sözeder ki Firdevsî'nin hikâyesindeki Rostem-i Kurd tamlamasındaki Kurd'u, "kahraman" olarak değil "Kürt" olarak yorumlamayı seçmiştir. İleriki yıllarda Nöldeke, Christensen gibi konunun uzmanları, Zaloğlu Rüstem'in Zerdüşt Sakastan Kralı olduğunu söyleyeceklerdir. Dolayısıyla bu konu da incelenmeyi beklemektedir.

Ehmedê Xani ve *Mem û Zîn*

Kürt edebiyatının kurucusu sayılan din adamı ve ozan Ehmedê Xani'nin (Türkçe Ahmede Hani) 1690-1695 arasında kaleme aldığı *Mem û Zîn*'de 1450 yıllarında Cizre hükümdarlarından Emir Zeynuddin zamanında geçen olayları anlatır. Yazar halk hikayesi formundaki anlatısında Kürtleri; Araplar, Osmanlılar/Türkler (Rum terimini kullanır), Gürcüler ve İranlılardan (Acem terimini kullanır) ayırt ederek bir etnik grup bilincinin işaretlerini verir. (Yazar Kurmanci konuşanları Kürt olarak görürken, Zazalar, Lurlar veya Kelhurlar gibi grupları Kürt olarak görüp görmediği belli değildir.) Bu nitelikleri dolayısıyla bugün pek çok Kürt tarafından "Kürtlerin ulusal destanı" sayılan eserde Newroz'la ilgili üç bölüm vardır ve bunlardan birinde Türkçeleştirilmiş haliyle şu dizeleri okuruz:

Feleğin dönüşü mavi talihten / gösterince Newroz'u yeniden /
o kutlu geleneğe göre / tüm kentliler varıncaya dek askerlere /
terk etti kenti, kaleleri, evleri / andırarak avcılarını ve talancıları /
saf saf tepelere ve ovalara yürüdüler /... / Yılbaşına katılan
bakireler, delikanlılar / yüz yaşına varmış erkek ve kocakanılar
/ geleneksel yol ve yordamla yılbaşını / kutladılar, göklere dek
yükseleterek / seslerini...

İlginç olan, eserde Cemşid'den, Demirci Kawa'dan veya Dahhak'tan söz edilmemesidir.

"İlginç olan" dedim ama aslında bunda şaşacak bir şey yok çünkü dinler tarihçisi Mircea Eliade'nin dediği gibi "tarihsel bir olay ya da gerçek bir kişiliğin anısı, halkın belleğinde en fazla iki ya da üç yüzyıl varlığını sürdürür. (...) Popüler belleğin işleyişine aracı olan yapılar farklıdır. Olaylar değil kategoriler, tarihsel kişilikler değil arketipler... Tarihsel kişilik bu mitsel modellerle (kahraman, vb.) birleştirilir, olay ise mitsel eylemler (bir canavarla savaş, düşman kardeşler vb.) kategorisiyle özdeşleştirilir."

Eliade'nin yolunu izlersek; Newroz, Mihrihan, Cemşid, Dahhak, Demirci Kawa, Zaloğlu Rüstem gibi olaylar ve kahramanlardaki dönüşümler, bazen birinin öne çıkması bazense birinin unutulması veya işlevlerinin dönüşmesi popüler (ya da kolektif) belleğin işleyişiyle ilgilidir.

Batılı şarkiyatçılar ve İyd-i Kurdî

Aradan üç asır geçer. 1907-1909 yılları arasında Kürdistan coğrafyasını ziyaret eden şarkiyatçı, dilbilimci Ely Bannister Soane, İran bölgesindeki Kürtlerin, "Zohak" adlı şeytani bir varlığın soyundan geldiğini anlatan bir Pers söylencesi aktarır. Bu Zohak'la, *Şehname*'deki Dahhak'ın akrabalığı aşikârdır. Ancak *Şehname*'deki söylencenin diğer unsurlarından bahsetmez yazar. Osmanlı ülkesini ve İran'ı gezen James J. Morier adlı İngiliz diplomat-seyyah ise anılarında İran'ın Demavend bölgesinde 31 Ağustos'ta kutlanan bir Kürt bayramından (İyd-i Kurdî) söz eder. Bu bayramda, Demirci Kawa'nın Dahhak'ı öldürmesi kutlanmaktadır. Ama bayram ne ilkbahar gündönümüne ne sonbahar gündönümünde rastlar ki bu gayet ilginçtir.

Kürdistan Teâlî Cemiyeti ve Jin

Morier'in bahsettiği bu bayram modern anlamda ilk milliyetçi Kürt örgütlerinden olan Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin, 1918-

1919 yıllarında yayımlanan yayın organı *Jin* (Hayat) dergisinde karşımıza çıkar. Derginin Mart 1918 sayısında yazar "bütün milletlerde olduğu gibi Kürtlerin de milli, dinî ve sosyal bazı özel günleri" olduğunu, Kürtlerin milli günlerinin, "Kawe'nin Dehak'ı kırdığı gün olan 31 Tabax (Ağustos) ile Selahaddin Eyyubi'nin doğduğu ve tahta çıktığı günler (?)" olduğunu belirtir. Yazar (sadeleştirilmiş dille) şöyle devam eder:

Dinî günlerimiz ise malumdur. Kürdlerin bir de "Sersal"ı [yıl-başı] vardır. Bu, Rumi martın dokuzuncu günüdür [Miladi takvime göre martın 21'i] ki, bu günü Kürdler bayram bilirler, yeni bir hayata başlangıç sayarlar; birbirlerini ziyaret ederler, tebrikleşirler, birbirlerine hediyeler gönderirler...

Görüldüğü gibi, artık Demirci Kawa "Kürtlerin atasıdır" ama hala bu "millî gün" ile Newroz'un ilişkisi yoktur. Newroz "millî" değil, "sosyal" bir gündür...

İhsan Nuri ve Kürtlerin Kökeni

Bu iki ayrı olayı tek bir günde birleştirme işini bir başka Kürt milliyetçisi İhsan Nuri Bey üstlenecektir. Osmanlı ordusunda kurmay binbaşı olarak görev yapan İhsan Nuri, 1926-1930 yılları arasında Ağrı Dağı'nda bir "Kürt Cumhuriyeti" kurulmasına önderlik edecek, isyanın Türk ordusu tarafından kanlı biçimde bastırılmasından sonra sığındığı İran'da *Kürtlerin Kökeni* adlı kitabı yazacaktır. Kitap 1946'da İran'da *Kuhistan* gazetesinde tefrihka edilir, 1955'te de Farsça basılır.

Yazar kitabında İran, Hint, Çin, Yahudi ve Hıristiyan mitolojileri üzerine yaptığı araştırmalardan sonra, *Şehname*'deki Demirci Kawa efsanesinin Kürtlerin kökeniyle ilişkili olduğunu, Kawa'nın Dahhak'ı İran takvimine göre "MÖ 612 yılının Ferferdin ayının I. günü" (yani MÖ 21 Mart 612'de) alt ettiğini keşfetmiştir. MÖ 612, Kürt tarih yazımında "zalim" olarak geçen Asurların elindeki Ninova şehrinin Kürtlerin atası olduğu ileri sürülen "ari ırktan" Medler tarafından ele geçirildiği tarihtir.

İhsan Nuri'ye göre, Morier'nin Demavend'de tespit ettiği bayram ise Newroz'dan 20-22 gün önce kutlanan "Tol Hildan Bayramı"dır. "Tol Hildan" Kürtçede "intikamını al" anlamına gelir. İhsan Nuri'nin bu yeni bayram için Newroz'dan farklı ama ona yakın bir tarihi uygun görmesinin nedeni, muhtemelen Newroz'un Kürtlerle değil, İranî halklarla olan ilişkisini fark etmiş olmasıdır. Ancak İhsan Nuri'nin bu "icadı" o yıllarda çok taraftar bulmaz.

Kürtlerin ilk "milli" kutlamaları

1937 yılında, Kızıldağ inancının egemen olduğu Dersim bölgesinde Seyid Rıza'nın adamları, Pah Bucağı ile Kahmut Bucağı'nı birbirine bağlayan Harçık (Darboğaz) Deresi üzerindeki tahta köprüyü devletin baskıcı yüzünü temsil ettiği için 20 Mart'ı 21 Mart'a bağlayan gece yakarlar. Ama Newroz Dersimliler veya diğer Kürtler için bir "Kürt bayramı" değildir, sadece Kızıldağlar için Hazreti Ali'nin doğum günü veya Halife olduğu gün kabul edildiği için kutsaldır.

Hollandalı Kürdolog Martin van Bruinessen'e göre Newroz ilk kez 1950'li yıllarda Kuzey Irak'ta Kürtlerce "milli gün" kabul edilmişti. Kürt araştırmacı Naci Kutlay da Newroz'u ilk kez Irak'tan Türkiye'ye gelen öğrencilerden duyduğunu söyler. Sözlü kaynaklara göre Türkiye'deki ilk Newroz kutlaması 1970'ye doğru Silvan'da "piknik" şeklinde yapılmıştı. Bu yıllarda Şii Azeri göçmenlere ev sahipliği yapan Kars'ta Newroz kutlamaları yapılmaktaydı. Yine de Kürt milliyetçilerinden Kadri Cemil Paşa'nın Zinar Silopi adıyla kaleme aldığı *Doza Kürdistan* adlı eserde (ilk baskısı 1969'da Beyrut'ta yapılmıştır) Demirci Kawa, Kürt halkını Dahhak'ın zulmünden kurtaran bir Kürt olarak tarif edilmekle birlikte Kawa ile Newroz'un ilişkisi konusunda kesin ifadeler kullanılmamıştı.

Kürt solu ve Kawa efsanesi

1970'lerin ikinci yarısında, Marksist-Leninist gençlik örgütlerinde yer alan Türklerle Kürtler, "milli günler" ile ilgili değillerdi. 1 Mayıs İşçi Bayramı solcuların tek meşru bayramıydı. Demirci Kawa efsanesi, kapitalistleşme sürecine geç girdiği (hatta o yıllarda henüz giremediği) için işçi sınıfı olmayan Kürtlerin, "emekçi" kahraman ihtiyacını karşılıyordu. Nitekim Kemal Burkay ve arkadaşlarının yayımladığı *Özgürlük Yolu* gazetesinin Mart 1976 sayısında ilk kez Newroz bir "Kürt bayramı" olarak tanımlandı. Makaleyi o sırada Suriye'de yaşayan ünlü Kürt şairi Cigerxwin'in (Cigergin) "Ben Kimim" adlı şiiri tamamıyordu. Şiirin dizeleri şöyleydi:

Benim atam Demirci Kave / Ezdi zalim Dehak'ın başını / Kürdün boynundan / Zinciri kopardı / Korudu başımızı / Yardan, kılıçtan / Öldüğü gün kan emici, zalim yürekli / Derler ki o gündür işte Nevruz günü / Kış gider, tüm acılı günler / İşte Zergeş devinden / Kurtulur Kürtler / Yolbilir Zerdest işte böyle der / Hürmüz meydana çıkınca Ehriman çöker / Kimim ben?

Bir başka önemli Kürtçe yayın olan *Rızgari*'nin 21 Mart 1976 tarihli sayısında ise Newroz'un İranlılar, Afgan ve Beluciler arasında kutlanan bir gün olduğu, Türkçe'de "yeni yıl" anlamına geldiği belirtiliyor, Newroz hakkındaki çeşitli efsanelerin ortak motifinin "kötülüğe, tiranlığa ve sömürüye karşı başkaldırı" olduğu vurgulanıyordu. Newroz efsanesinin *Rızgari* "diline" tercümesi şöyleydi:

Devrimciler, kendi halklarının demokratik muhtevalı değerlerinin mirasçılarıdır. Kendi tarihi geçmişi üzerine oturmayan ve tarihindeki devrimci değerlerin, oluşumların mirasçısı olmayan bir hareketin başarı şansı azdır. Eksikliğine, aksaklığına rağmen geçmişe sahip çıkmak ve bunu günümüzün bilimsel teorik belirlemeleri içinde eriterek tekrar halka götürmek zorunluluğu vardır. *Rızgari*'nin özgürlüğe ve zulme başkaldırısı simgeleyen ateşlerin yakıldığı Newroz gününde çıkışı bir tesadüf değildir. Üstlenilen görevin bir ürünüdür ve bir parçasıdır.

Dikkat edileceği gibi Özgürlük Yolu'ndaki "Nevruz" ve "Kave", Rızgari'de "Newroz" ve "Kawa" olmuştu. Böylece güntümüze kadar sürecek "harf/alfabe milliyetçiliğinin" işaret fişeği atılmıştı. Bu akımın ürünü olan *Kawa* dergisinin 1 Aralık 1978 tarihli ilk sayısında Demirci Kawa "çağımızın Dehaklarına başkaldıran" bir anti-empyralist kahraman, 1 Ocak 1979 tarihli ikinci sayısında ise "Kürdistan'ın Spartaküs'ü" olarak tanımlandı. Derginin çağrısı ile İstanbul'da İnci Düğün Salonu'nda toplanan 1.500 kadar Kürt "2.589 yıl önce yaşanmış bir direniş öyküsünü" kutladılar. Törende Kürtçe ve Türkçe şiirler okundu, koro şarkılar ve marşlar söylendi. Böylece İhsan Nuri'nin "icadı" olan MÖ 612 tarihi "Kürt Tarih Tezi"ne dahil edildi. (Son olarak, Diyarbakır Belediyesi Eş Başkanı Fırat Anlı 21 Mart 2015 günü İMC'ye yaptığı açıklamada, "Bu yıl 2627. Newroz'u kutladık" diyerek bu tarihe atıf yaptı.)

Gençlerden yaşlılara

Ancak, tarihsel Kürt edebi metinlerini ve sözlü kültürlerini inceleyen Yılmaz Varol *Yeni İnsan* dergisinin 1994 Nisan sayısında, bu mitolojinin uzun süre dar bir kesime hapsediğini düşündüren şu satırları yazmıştı:

Ehmede Xani'nin bundan 3 yüzyıl önce kaleme aldığı ünlü *Mem û Zin* destanında Kawa'dan herhangi bir şekilde söz edilmiyordu. Kitapta Newroz bayramına ilişkin üç bölüm vardı ve bu bölümlerin hiçbirinde –kitabın öteki bölümleri de dahil– Kawa adı geçmiyordu. Xani, Kawa adını neden anmıyordu? Bu kuşku beni Melaye Ciziri'ye, Feqiye Teyran'a, diğer Kürt şairlerine yöneltti. Hepsini iyice inceleyerek Kawa adını aradım. Ama nafi- le, Kürt şairlerinin hiçbirisi onun adını anmıyordu. Daha sonra Kürt sözlü edebiyatına, Kürt folklorüne eğilme gereği duydum. Daha önceden de dinlediğim dengbejlerin kasetlerini, yapılan derleme çalışmalarını, bizim yaşlı kuşağı düşündüm. Ben yanılmıyorsam, Kawa adını ilk kez 1986 yılında duydum. Bu ismi ve onun başrolünde yer aldığı Newroz efsanesini benden birkaç

yaş büyük arkadaşım İsmail Öztürk'ten duymuştum. Öztürk, Newroz efsanesini ve Kawa'yı daha önce Kürt çevrelerinin çıkardığı dergilerden biliyordu. Daha da ilginç, anne ve babamın, birçok destan ve efsaneyi bilen büyükannemin, bu Kawa anlatımına pek itibar etmediği ve böyle bir şeyi bilmediklerini söyledikleriydi. Yalnız onların değil, yaşlı kuşaktan kimsenin bu ismi bildiğine tanık olmadım. (...) Efsaneler, destanlar, benim bildiğim yaşlı kuşaklar tarafından gençlere anlatılır. Oysa Newroz efsanesini ve Kawa motifini yaşlı kuşak bize değil, biz onlara anlattık.

Newroz'u Kürt milli kimliğinin çimentosu olarak kullanma fikri iddia edildiği gibi Abdullah Öcalan'a ait değildi ama bu işi etkin biçimde PKK yürüttü. Bu bağlamda, 12 Eylül 1980 darbesinden sonra Diyarbakır Hapishanesi'nde akıl almaz işkencelere uğrayan Kürt sosyalistleri, Newroz ve Demirci Kawa efsanesinden güç almaya çalıştılar. Hapishanedeki işkenceleri protesto etmek için Mazlum Doğan kendini 21 Mart 1982 günü astı. İleriki yıllarda Kürt tarih yazımında Mazlum Doğan "Modern Kawa" olarak yer aldı.

PKK Newroz'u sadece "milli gün" olarak değil, aynı zamanda bir "direniş günü" (serhildan) olarak tanımladı. Örneğin, daha önce değindiğim gibi, 13 Mart 1990'da Savur'da (Mardin) bir mağarada öldürülen 20 yaşındaki Kamuran Dündar adlı PKK mensubunun Nusaybin'deki cenaze töreni ile 21 Mart'taki Newroz törenleri birleştirilmiş, o gün Zekiya Alkan adlııp fakültesi öğrencisi "Kürt halkına yapılan baskıları protesto etmek için" kendini yakmıştı. Nusaybin, Cizre, Silopi ve İdil'de olaylar sürerken güvenlik güçlerinin halka açtığı ateş sonunda dört kişi ölmüş, dokuz kişi yaralanmış, 138 kişi ise tutuklanmıştı. Zekiye Alkan da "ilk dişi Kawa" oldu.

Adana, Diyarbakır, Siirt, Batman, Şırnak, Mardin, Cizre, Hakkâri ve İstanbul gibi merkezlerde kitlesel olarak kutlanan 1992 Newroz'u çok olaylı ve kanlı geçti. Gazeteler, devlet yetkilileri, siyasiler (SHP lideri Erdal İnönü bile) olayları "ayaklanma provası" olarak adlandırdılar. Devletin sert tavrı sonucu 38 kişi öldü/öldürüldü. Yüzlerce kişi tutuklandı. 1993 Newroz'u görece

sakin geçti. 1994 Newroz'u HEP'li dört milletvekilinin 1991'de TBMM'de Kürtçe yemin ettikleri için 15'er yıl hapis cezası iste- miyle tutuklanmalarının dört gün sonrasına rastladı ancak o da sakin geçti.

Devletin "Nevruz bayramı"nı icadı

Devletin "Newroz"a karşı "Nevruz"u kutlamaya başlaması da bu yıllarda oldu. 1985'te "Türkçü" tarihçi Abdülkadir Çay, *Nevruz/ Ergenekon Bayramı* adlı kitabında "Nevruz'un aslında bir Orta Asya geleneği olduğunu, ancak bayram olarak kutlanmasına Cumhuriyet'le birlikte başladığını, hatta Mustafa Kemal'in 1925'te Ankara'da bir Nevruz kutlamasına katıldığını" iddia et- mişti. Devlet kitaptaki tezler uyarınca 1991'de bir genelge ya- yımlandı. Buna göre bütün illerde "Nevruz, Türk Ergenekon Fes- tivali" kutlanacaktı. Ardından "resmî Nevruz ateşleri" yakıldı. Sivil, asker bürokratlar, "halkla bütünleşerek" (!) ateş üstünden atlamaya başladılar. Bu arada Abdülkadir Çay'ın "gerekli ekle- melerle" 260 sayfadan 555 sayfaya çıkardığı kitabı, çeşitli yer- lere (devlet dairelerine, okullara, özel kurumlara, muhtemelen TSK'ya) dağıtıldı.

1992'deki büyük kutlamadan sonra "Nevruz" söylencesi Türk-İslam sentezine uyarlandı. 1995'ten itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı camilerde Nevruz Hutbesi okuttu. Hükümet, "Nev- ruz Masalları", "Nevruz Yarışı", "Nevruz Sergisi", "Nevruz Ka- ragöz-Hacıvat Gösterisi", "Nevruz Çekilişi" gibi karşı-icatlarla kültürel hegemonyasını korumaya çalıştı.

"Kawa adlı herif yine gelirse"

Newroz'un "Kürt" ve "Türk" versiyonları arasındaki bu büyük çatışmayı çözmeye niyetlenen Murat Belge, 21 Mart 1997 tarihli *Radikal*'de "Sorun bu işte: Bu anlamda Nevruz 'tarafsız bölge' gibi bir şey ve öyle kalmasında yarar var, çünkü öyle kaldığı zaman birleştirici ve değerli" diye yazmıştı. Ancak bu kadar yu-

varlık konuşmayanlar da vardı. Aynı gazetede Koray Düzgören Newroz'la Nevruz'u "Nevroz" şeklinde hemhal ederek şöyle di-yordu örneğin:

Nevroz, Mart ayının 21'i yaklaştıkça, yapay, anlamsız ve kasıtlı olarak kışkırtılmış bir sendrom süreci yaşadı. (...) Bir yandan "Büyük Türk Devleti" binlerce yıl önce Kawa adlı bir demir-cinin zalim hükümdara karşı yaktığı isyan ateşinden korkup, "Aman ne olur ne olmaz, ya bu Kawa denen herif yine çıkıp gelirse?" psikozuna kapılarak Nevroz kutlamalarını yasakladı. (...) Öte yandan PKK, Ortadoğu halklarının, Mezopotamya insanının binlerce yıldır kutladığı ve aslında bir "bahar kar-şılama" bayramı olan Nevroz'u siyasallaştırdı. (...) Nevroz'u yüzyıllardır kendi halinde kutlayan bölge halkı, bayramlarının ellerinden alındığını, devletle PKK arasında bir güç gösterisinin piyonu haline getirildiğini gördü...

1992 ve 2005 Newrozları

Bu satırların yazılmasından bir yıl sonra, Türkiye'nin baskıla-rı sonucu Abdullah Öcalan Suriye'den çıkmak zorunda kaldı. Önce Rusya'ya, oradan İtalya'ya geçen Öcalan, İtalyan Hükümeti tarafından da ülkeden çıkarılınca Yunanistan'ın Kenya Büyükel-çiliği'ne sığınmak zorunda kaldı. 15 Şubat 1999'da uluslararası bir operasyonla elçilikten alınarak Türkiye yetkililerine teslim edildi. Ertesi gün Türkiye'ye getirildi ve hapse kondu. Bu olay-dan sonraki en kitlesel Newroz kutlaması 2005 yılında yapıldı. Diyarbakır başta olmak üzere pek çok şehirde Abdullah Öcalan portreleri, Kürdistan haritaları, "Devletsiz Konfederalizm" yazı-lı afişler eşliğinde kutlandı. O günden bu yana Newroz her yıl bazen isyan ateşi, bazen şenlik ateşi olarak, bazen "milli" amaçla bazen de "sosyalist" amaçla yakılmaya devam etti.

Hobsbawm ve “ıcat edilmiş gelenek”

Bu konuyu ilk ele aldığımında yazımı şöyle bitirmiştım:

Anlattığım tarihçeden anlaşılacağı gibi aslında ne Türk ne Kürt kültürünün otantik bir parçası olmayan, Eric Hobsbawm'ın tabiriyle “ıcat edilmiş gelenekler” olan Newroz ve Nevruz, Kürtler için coğrafi, dinsel, dilsel ve sınıfsal kimlikleri aşan, homojen (tektip) bir Kürt kimliğinin oluşturulmasında ve Türk milliyetçiliğinin hegomonik pozisyonunu bozmakta önemli bir rol oynuyor. Türkler için ise kimliksel boyutta bir rolü yok, sadece Kürt siyasal hareketinin elinden alınması gereken ideolojik bir silah. Hal böyle olunca da, Newroz/ Nevruz kutlamalarının şenlik olarak kutlanması zor oluyor.

Bu yorumuma, Newroz'un 20. yüzyıldaki serüvenini özetlerken yararlandığım kaynakların başında gelen (yorumlardan ben sorumluydum elbette) “Mobilizing The Kurds in Turkey: Newroz as a Myth”^{*} adlı yüksek lisans tezinin yazarı Delal Aydın'dan özetle şöyle bir itiraz gelmişti:

Kürtler de diğer İrani halklar [antik Büyük İnan'ın topraklarındaki halklar] gibi geleneksel olarak Newroz'u kutladıklarına göre, Kürtler açısından yeni [ıcat] olan şey Newroz ile Kawa efsanesinin birleştirilmesidir. Bunu da bir karşı-hegemonya mücadelesi olarak görsek daha iyi olur. (...) Newroz miti Kürtlere ve Türklere eşit mesafede olan yepyeni bir ıcat değil. Kürtler açısından “zulmün olduğu her yerde yeniden ayaklanalım” diyen bir mitken, Türk resmi ideolojisi tarafından 1990'larda Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ortaya çıkan ortamdan yararlanmaya çalışan Türk milliyetçiliğinin genişleme hayallerinin bir sembolü olan Ergenekon Efsanesi'ne ilıştiriliyor. Kısacası Newroz Kürtler açısından ezilenlerin bir başkaldırısı [Walter Benjamin buna “hatırlama” derdi], Türk devleti açısından ise egemen ideolojiye dahil etme çabası...

^{*} “Türkiye'deki Kürtleri Harekete Geçirmek: Bir Mit Olarak Newroz” (e.n.)

Mitle gerçek arasında

Delal Aydın'ı da beni de destekleyen bir yorumu ise Gürdal Aksoy'un *Bir Söylence Bir Tarih: Newroz* kitabında okudum. Marksist İngiliz kültür ve edebiyat kuramcısı Terry Eagleton şöyle diyordu:

Ezilen gruplar kendi içlerinde kendi tarihlerine ilişkin epik öyküler anlatırlar, dayanışmalarını şarkı ve ritüellerle kutsarlar ve ortak çabalarının kolektif simgelerini yaratırlar. Bütün bunlar zihin bulanıklığı sayılıp, hor görülerek bir kenara atılabilir mi? Fakat bu tür bir mitolojik bilinç, ezilenler adına geçerli ve kaçınılmaz bir şey olsa bile, mistifikasyon ile gergin bir danslık dövüş içinde olduğu söylenemez mi? (...) Kısacası aynı ölçüde nahoş iki seçenekle baş başa kalmış görünüyoruz. Bir tarafta insanların zamanla mitolojiden tamamen vazgeçebilecekleri yolundaki Aydınlanmacı umut ki, yavan bir rasyonalizasyon içeriyor gibi görünüyor; diğer tarafta ise mitlerin kitleler için gerekli olduğunu kabullenme yer almakta ki, bunun da entelektüellerin kuramsallaştırmalarından keskin biçimde ayrılması gerekecek...

Bilmem bu bölümde, mitoloji ile gerçeğin nasıl içiçe girdiğini ve mitoloji ile gerçeğin arasındaki farkları ortaya koymanın benim için neden önemli olduğunu anlatabildim mi? Elbette Newroz'un keyfini kaçırarak yapmışsam bunu, affınızı diliyorum.

Özet Kaynakça

- Aksoy, Gürdal. *Bir Söylence Bir Tarih: Newroz*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- Aydın, Delal. "Mobilizing The Kurds in Turkey: Newroz as a Myth", 2005 yılında ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.
- Eliade, Mircea. *Ebedî Dönüş Mitosu*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- Geleneğin İcadı*, haz. Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.
- Türk Dünyasında Nevruz, *Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri: 18-20 Mart 1999*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Elazığ.

DİZİN

- I. Ahmed, 22
I. Alaaddin Keykubad, 27
I. Gıyaseddin Keyhüsrev, 27
I. İnönü Savaşı, 137
I. İzzeddin Keykavus, 27
I. Meşrutiyet, 246
I. Selim, 23, 42, 44-48, 51, 52, 54, 63, 240 252
II. Abdülhamid, 1, 24, 54, 56, 57, 61-63, 65, 67-71, 77, 97, 101, 155, 180, 246, 248, 250, 266, 403, 413
II. Bayezid, 39-42
II. Enternasyonal, 210
II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 29, 33
II. Mahmud, 53
II. Meşrutiyet, 59, 68, 69, 77, 97, 119, 127, 142, 155, 248
III. Enternasyonal, 210
IV. Murad, 54
12 Eylül 1980, 3, 336, 402, 422, 423, 433, 483
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 24, 289
1912-1913 Balkan Savaşları, 115
1915 Ermeni Krımı/Tehciri, 70, 75, 89, 98-101, 104, 106, 110, 112-114, 117, 147, 160, 249
1918 Brest-Litovsk Antlaşması, 117
1924 Anayasası, 161, 175, 231, 413, 420
- A**
Abasan, 248, 263, 266
Abdullah Öcalan, 4, 10, 371, 372, 386, 391, 396, 399-406, 409, 425, 445, 458, 462, 483, 485
Abdülmeçid, 23, 24, 69
Abul-Farac, 11, 12, 19, 30
Adnan Menderes, 340, 343, 344
Ağrı İsyanı, 111, 179, 207, 210, 229, 258
Ahmet Yaşar Ocak, 31-33, 35, 37
ajanip, 368, 370-372
Akkoyunlu, 39-41, 345
Alay Nizamnamesi, 63
Alevi, 2, 14, 37, 63, 65, 67, 70, 127, 147, 151, 155, 180, 202, 240, 242, 250, 252, 254, 257, 258, 260, 266, 309, 339, 347, 366, 401, 411, 414, 433-438, 457, 474
Alevistan, 433, 434
Ali Fuar Cebesoy, 145
Alişan Bey, 155, 156, 282, 287, 298
Alişer Bey, 155-158, 298
Alp Arslan, 10-12, 252
Amasya Anlaşması, 46, 48-50, 52
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 125, 126, 130, 163, 203, 412
Arap Sosyalist Baas Partisi (ASBP), 362, 368, 369, 378
Armenakan, 56
Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmisi (AMMU), 88, 91-93
Aşiret Mektepleri, 61, 66, 71
Avesta, 19, 25, 71, 85, 121, 132, 153, 211, 359, 373, 432, 474, 475
Azadi, 70, 149, 160, 177, 180, 181, 411
- B**
Baba İlyas, 30-36
Baba İshak, 30-35
Baban ayaklanmaları, 53
Bâbâit, 54, 88, 107, 206
Bağdat Paktı, 196, 376
Baha Said, (YOK!!!)
Bar Hebraeus, 12
Barzaniler, 3, 142, 340, 343, 345, 356-358, 361-363, 370, 377-379, 391-394, 398-400, 403, 404
Bayezid, 39-42, 285
Bedirhan Bey, 23, 53, 54, 60, 73, 74, 76-78, 83, 111, 119, 120, 151, 202, 214, 286, 287
Birinci Dersim Harekâtı, 276, 298
Birinci Dünya Savaşı, 69, 80, 89, 94, 97, 111, 118, 137, 146, 152, 156, 192, 210, 222, 248, 264, 289, 331, 353
Birinci Meclis, 159

Bizans, 10-12, 15-17, 27
 Botan Aşireti, 76
 Büyük Devletler, 1, 118, 142, 156, 341
 Büyük Selçuklu Devleti, 27, 36

C-Ç

Canip Yıldırım, 321, 322, 325, 326, 345
 Celal Bayar, 277, 295, 301-307, 318, 340,
 342, 343, 344
 Celali Aşireti, 208
 CHP, 3, 234, 236, 255, 267, 279, 301,
 302, 305, 316, 318, 325, 333, 334,
 339, 340, 343, 344, 346, 392, 393,
 420, 424, 444, 460
 Cibran Aşireti, 53, 64, 411
 Cigerxwin, 481
 Cumartesi Anneleri/İnsanları, 471
 Çaldıran Savaşı, 42, 46, 47
 Çarsacak, 101, 104, 241, 245, 247, 249,
 265
 Çemişkezek, 225, 241, 245, 249, 265,
 266
 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, 234
 Çok Partili Dönem, 333, 339

D

Dahhak, 8, 473-480
 Delal Aydın, 486, 487
 Demirel Kawa, 473, 478-483
 Demokrasi Partisi (DEP), 406
 Demokrat Parti (DP), 3, 210, 236, 267,
 301, 312, 325, 327, 333, 334, 339,
 343, 344, 345, 346, 350, 361, 370,
 392, 393, 403, 421, 422
 Demokratik Birlik Partisi (PYD), 371,
 372, 381
 Demokratik Halk Partisi (DEHAP), 363,
 379, 407, 408
 Demokratik Toplum Partisi (DTP), 408,
 409
 Deniz Baykal, 459, 460
 Dersim, 2, 7, 14, 39, 56, 65, 67, 101, 103,
 104, 114, 127, 155-160, 162, 167,
 175, 217, 232, 236, 239-249, 251-
 255, 258, 259, 263-267, 269-291,
 298, 300-305, 307, 309, 311, 314,
 316, 318-321, 325, 327, 329, 350,
 401, 434-436, 480
 Dev-Genç, 3, 392

Doğu Devrimci Kültür Ocakları (DDKO),
 3, 350, 391, 392

E

Elvan Çelebi, 30-33
 Encümen-i İlmiyye Heyeti, 91, 92
 Ermeni Cismani Meclisi, 54
 Erzurum Kongresi, 125, 126, 128-131,
 160, 203
 Evliya Çelebi, 22, 23, 25
 Ezidi, 14, 23, 29, 68, 106, 149, 202, 367,
 468

F

Fatih Sultan (II.) Mehmed, 22, 39
 feodalite, 233, 350
 ferman-ı filehan, 106
 Fevzi (Çakmak) Paşa, 94, 254, 272, 303,
 305, 318, 336
 Fırat Aydınkaya, 106, 109-113
 Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF), 3,
 392
 Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ), 402, 467
 Firdevsi, 8, 474-477
 Franklin-Bouillon (Ankara) Anlaşması,
 147

G

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I,
 211, 213, 227
 Güneş Dil Teorisi, 230, 421
 Gürdal Aksoy, 83, 473, 475, 487
 Gyula Németh, 7

H

Habil Adem, 90-95, 146
 Haco Ağa, 149, 150
 Haçlı Seferleri, 16, 18, 19, 259
 Hak ve Özgürlükler Partisi (HAKPAR),
 347
 Halaskâran Hareketi, 91
 Haldun Taner, 395
 Halkın Emek Partisi, 406, 468
 Hamidiye Alayları, 57, 61-63, 66-71, 97,
 98, 108, 111, 151, 246, 248, 266,
 403, 411, 413, 416, 417

Harezmsahlr, 27, 29
 Hatip Dicle, 407, 431
 Hayderan Aşireti, 62, 66
 HDP, 4, 327, 346, 445
 Henry Kissenger, 377, 378
 Heyet-i Temsiliye, 129, 130, 135
 Hormek Aşireti, 65, 67, 350, 411
 Hovsep Hayreni, 101, 114
 Hülagü, 39
 Hüseyin Namık Orkun, 7

I-İ
 İŞİD, 372
 İbnü'l Esir, 16
 İdris-i Bîlîst, 23, 39-43, 45-52
 İbn Bibi, 30, 31, 33-36
 İbnü'd-Devâdâri, 11
 İbnü'l-Ezrak, 10, 11
 İbrahim Tali (Öngören), 203, 206, 254, 267, 272, 283, 301
 İhsan Nuri, 111, 180, 203, 204, 208, 209, 211, 479, 480, 482
 İhsan Sabri Çağlayangil, 270, 273, 278-280, 287, 294, 296, 297, 300
 İkinci Dünya Savaşı, 210, 355, 364, 366, 375, 376
 İkinci Meclis, 159, 267
 İsmail Ağa, 144, 150, 151, 200, 201, 214
 İsmet İnönü, 160, 181, 188, 193, 206, 255, 268, 277, 301-303, 305, 334, 335, 343, 385
 İstiklal Mahkemeleri, 176-178, 183-185, 249, 272
 İtilaf Devletleri, 2, 117, 118, 123, 126, 134, 135, 137, 157, 187, 189, 353
 İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), 1, 58, 60, 73, 77, 83, 87, 97, 101, 160

J

Jandarma Umum Komutanlığı (JUK), 251, 261, 266, 270, 271, 276, 277, 280, 290, 318
 Jin, 74, 76, 80-82, 84, 478, 479
 JITEM, 417, 439-451, 453, 460-462, 464

K

Kanuni Sultan (I.) Süleyman, 22, 50, 54
 Kâzım Karabekir, 124-126, 202, 264, 283, 287
 Kazvini, 29
 Kemal Pir, 400
 Kemalist, 1, 2, 90, 131, 137, 145, 147, 158, 166, 167, 170, 230, 234, 251, 260, 310, 311, 353, 367, 411
 Kenan Evren, 336, 423
 Keşanlı Ali Destanı, 395
 Kırmancı, 296, 435, 436
 Kızıl Kürdistan, 209, 353, 354, 355
 Kızılbaş, 4, 14, 40-50, 63, 65, 101, 127, 151, 155, 156, 158, 175, 240-246, 250, 257-260, 266, 321, 406, 414, 433, 435, 437, 480
 Koçgiri İsyanı, 151, 155, 158, 160, 167, 249, 267, 281, 282, 287, 298, 411
 Komüntern, 209, 210
 Körfez Savaşı, 363, 364, 380, 381, 384
 Kubilay, 330
 Kurmancı, 14, 76, 78, 80, 245, 393, 435, 436, 477
 Kürdistan, 8, 9, 19, 21-25, 28, 29, 39, 44, 46, 50, 53, 54, 59, 61, 62, 7174, 75, 83, 84, 108, 110, 111, 119, 123, 124, 133-136, 143-146, 148, 150, 151, 156, 165-168, 170, 177, 178, 200, 209, 281, 282, 285, 287, 345, 349, 350, 353, 355, 357, 358, 364, 370, 381, 401, 402, 434-436, 468, 469, 478, 485
 Kürdistan Bölgesel Yönetimi, 357, 364, 435
 Kürdistan Demokratik Halk Partisi (KDHP), 363, 379
 Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYP), 362-364, 379, 381
 Kürdistan-Sovyet Kültürel İlişkiler Cemiyeti, 356
 Kürt İstiklal Partisi, 343
 Kürt Meselesi/Sorunu, 3-5, 163, 169, 172, 182, 187, 202, 209, 229, 305, 340, 346, 349, 368, 369, 377, 392, 397, 399, 400, 455
 Kürt milliyetçiliği, 1-3, 24, 53, 61, 73-75, 77, 79, 82, 83, 126, 128, 142, 146, 149-151, 158, 236, 341, 346, 349, 391-393, 401, 404, 405, 411, 433-435, 479, 480

Kürdistan Teâli Cemiyeti, 1, 74, 80, 84, 118, 125, 126, 148, 151, 155, 177, 181, 202, 281, 478

L

Lenin, 117, 210, 354, 399, 434, 481
Leyla Zana, 407, 428, 431, 432
Lozan Barış Görüşmeleri, 160, 187, 190

M

M.S. Lazarev, 9, 19, 25, 121, 148, 373
Mahabad Cumhuriyeti, 340, 353, 355, 357, 358, 361, 377
maktumin, 368, 370-372
Marksist, 3, 35, 363, 392, 400, 434, 481, 487
Martin van Bruinessen, 23, 25, 71, 254, 260, 261, 352, 383, 387, 349, 433, 438, 480
Mazdeççilik, 32
Meclis-i Mebusan, 124, 136, 266
Mem û Zîn, 477, 482
Memlûk, 12, 39, 45, 49
Menemen Olayı, 330
Mervaniler, 11
Mesudi, 8, 19, 25
Mesut Barzani, 358, 403
Milletler Cemiyeti, 136, 176, 183, 189, 191-193, 281, 283-285, 288, 350, 365
Milli Aşireti, 1, 65, 66, 68, 87, 125, 144, 145, 411
Milli Birlik Komitesi, 345, 346
Milli Mücadele, 1, 123, 129, 137, 156, 163-165, 175, 183, 195, 411
Misak-ı Milli, 128, 188-191, 195
MİT, 336, 343, 348, 400, 401, 442, 444, 445, 448, 449, 461, 463
Molla Mustafa Barzani, 142, 340, 343, 345, 356, 358, 361, 362, 370, 377-379, 392, 393
Mondros Mütarekesi, 74, 82, 93, 117, 123, 144, 150, 187, 191, 200, 329
Musa Anter, 341, 342, 345, 349, 422, 441, 447, 453
Mustafa Muğlah, 327, 330-338
Musul Sorunu, 176, 214

N

Naci Kutlay, 58, 105, 343, 344, 480
Nakşibendi, 14, 55, 141, 142, 144, 175, 180, 246, 361
Nasturiler, 53, 55, 213-215
Nazi, 107, 355, 376
Necip Fazıl, 316, 318, 321, 322, 325, 399
Nevruz, 473, 481, 482, 484-486, 488
Newroz, 8, 400, 468, 469, 471, 473-475, 477-487
Nuri Dersimi, 74, 111, 112, 156-158, 281, 282, 287, 288, 298, 350
Nuri Said Paşa, 196
Nutuk, 130, 163

O

Oramar Harekati, 205
Orhan Doğan, 396, 407
Osmanlı İmparatorluğu, 23, 24, 55, 58, 73, 75, 89, 90, 115, 117, 118, 134, 135, 143, 151, 155, 163, 206, 353

P

Panislamizm, 62
Peyman, 78, 87
Pınar Selek, 445, 446
Pierre L'Ermite, 259
PKK, 3, 4, 8, 10, 336, 342, 352, 363, 364, 371, 381, 393, 396, 398, 399-406, 409, 412-414, 417, 425, 433-435, 437, 439, 440-442, 444-447, 449, 452, 453, 455-461, 463, 464, 466-468, 483, 485

R

Rahmi Apak, 196
Refah Partisi, 414
Rıza Şah, 199-201, 208, 209, 355, 377
Rızgari, 402, 481, 482
Robert Olson, 166-168
Romanos Diogenes, 10, 12
Rum (Anadolü) Selçuklu Devleti, 36

S-Ş

- Sadabad Paktı, 209
 Safeviler, 23, 39, 41-43, 45, 50, 51
 Saint Quentin, 30, 33-35
 Saint-Germain Antlaşması, 137
 San Remo Konferansı, 118
 Sasaniler, 13
 Sason Ayaklanmaları, 218, 221
 Selahaddin Eyyubi, 16-19, 78, 146, 479
Selimname, 48
 Sencer Bey, 21
 Sevr Barış Antlaşması, 118, 136, 137, 156, 203, 353
 Sevr Barış Konferansı, 136
 Seyid Ruza, 158, 162, 248, 254, 259, 267, 273, 276, 279, 281-288, 293-299, 301, 303, 480
 Sibtü'l-Cevzi, 11, 30
 Sivas Kongresi, 1, 129, 130, 132, 163
 Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP), 406, 408, 424, 483
 Sovyet Rusya, 117, 152, 165, 193
 SSCB, 201, 209, 354-358, 376, 377, 380
 Suriye Arap Cumhuriyeti, 370
 Suriye Kürt Demokratik Partisi (SKDP), 367, 369, 370
 Süleyman Demirel, 279, 336, 412, 441, 464
 Süryani, 10, 12, 30, 56, 70, 100, 106, 147, 148, 150, 355, 365, 372, 426
 Süvari Mektebi, 64, 66
 Sykes-Picot Anlaşması, 115-118, 141, 143
 Şafii, 4, 23, 28, 64, 65, 159, 161, 246, 252, 260, 321, 326, 406
 Şah İsmail, 39-43, 45, 47-49, 241, 476
 Şark Islahat Fermanı (Planı), 148, 202, 229, 419, 420, 432
 Şark Raporu, 268
Şehname, 8, 474, 476, 478, 479
 Şeref Han Bitlisi, 8, 14, 19, 22, 23, 25, 44, 52, 239
Şerefname, 8, 19, 22, 25, 44, 52, 239, 276, 477
 Şerif Paşa, 119, 120, 133-136, 151
 Şeyh Bedreddin İsyanı, 35
 Şeyh Mahmud Berzenci, 143-146, 150, 151, 353
 Şeyh Sait İsyanı, 70, 147-149, 151, 160, 162, 170, 173, 175-181, 183, 192, 193, 202, 216, 217, 229, 249, 254, 267, 330, 350, 411, 420

Şeyh Ubeydullah, 55, 56, 61, 73, 142, 144

Şirvanşah Aşireti, 9

T

- Tahkikat Komisyonu, 334, 335
Takvim-i Vakayi, 23, 76
 Talabaniler, 142, 144, 145, 362
 Talat Tekin, 7
Tan gazetesi, 256, 259, 268, 274, 293, 295
 Tanzimat Fermanı, 245
 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması, 201
 Taşnak Partisi, 148
 TBMM Faili Meçhul Cinayetler Komisyonu, 441
 tedip, 2, 215, 216, 219, 221, 223, 226, 227, 245, 267, 277, 300, 316, 319, 323, 324, 329
 Tek Parti Dönemi, 94, 236, 301, 302, 422
 tenkil, 176, 205, 207, 214-219, 221, 223, 224, 226, 227, 277, 300, 316, 319, 343
 Tertele, 101, 270, 280
 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 164, 169
 Teşkilat-ı Mahsusa, 70, 97, 98, 107
 THKP/C, 399
 TKP, 94
 Topal Osman Aga, 123, 157, 190
 Toprak Reformu, 339, 362
 Turgut Özal, 196, 383, 386, 412, 424
 Türk Dil Kurumu (TDK), 421
 Türkiye İşçi Partisi (TİP), 2, 321, 391
 Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi (TKDP), 3, 347, 391, 392, 394, 400

U

- Ulusların kendi kaderini tayin hakkı, 377
 Umum Kürdistan, 22

V

- Vedat Aydın, 406, 441, 447, 448, 468, 469
 Vilayat-ı Sütte, 58
 Vilayat-ı Şarkıyye-i Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, 125, 126, 203

Y

Yäküt el-Hamevî, 19, 21

Yavuz Sultan (I.) Selim, 23, 47, 48, 51, 52, 63, 240, 252

Yusuf Mazhar, 205, 258

Z

Zazaca, 65, 175, 244, 246, 252, 305, 386, 393, 426, 435-437

Zazaistan, 433, 435, 436

Zerdüş, 12, 13, 474, 475, 477

Zilan, 207, 258, 285, 469

Ziya Gökalp, 66, 67, 73, 74, 87-89, 95, 125, 160

© LÍTERATÛR MART 2017

Kürtlerin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

Kürt milliyetçiliği, Türk milliyetçiliği gibi 1880'lerde filizlenmeye başladı. II. Abdülhamid'in baskıcı rejimine İttihatçılarla birlikte başkaldırıyla başlayan süreç çeşitli merhalelerden geçtikten sonra Cumhuriyet dönemine "Kürt Meselesi" olarak aktarıldı.

Ayşe Hür *Kürtlerin Öteki Tarihi*'nde, Kürt kimdir, Kürdistan neresidir sorularıyla başlıyor, Osmanlı İmparatorluğu dönemi boyunca Kürtlerle merkez, Kürtlerle diğer etnisiteler arasındaki ilişkilere değiniyor, Birinci Dünya Savaşı'nı takiben İmparatorluğun dağılma sürecinde Kürt milliyetçiliğinin stratejilerini, 1923-1938 arasında Türk ulus-devletiyle çeşitli nedenlerle karşı karşıya kalan Kürt toplumunun 1970'lerden itibaren ortaya çıkan siyasi örgütlenmelerini, PKK hareketinin doğuşunu, bu hareketle devlet arasındaki çatışmaları ve nihayet Türkiye Kürtlerinin Ortadoğu Kürtleriyle etkileşimlerinin "öteki" tarihini anlatıyor.

ISBN 978-975-04-0753-6

9 789750 407536

